

2A.D
+ sec 2 lower

LANDSCHRIFT
JUBISCHE
ZAAL, LAND- EN VOLKERKUNDE

T I J D S C H R I F T

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TITELBLAD

INDISCHE

TAL- TAAL- EN VOLKSKUNDE

W. VAN DER KAMPE

DEEL I

TAL- TAAL- EN VOLKSKUNDE

DEEL I

DEEL I

DEEL I

DEEL I

DEEL I

T I J D S C H R I F T

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN;

ONDER REDAKTIE DER HEEREN

P. Bleeker, J. Munnich en E. Netscher.

DEEL VI.

NIEUWE SERIE.

DEEL III.

BATAVIA,
LANGE & CO.

1857.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

INDICATOR

TABLE, JANUARY 1891

CONTENTS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

I N H O U D

VAN

HET ZESDE DEEL.

DERDE DEEL DER NIEUWE SERIE.

BLADZ.

4e opgave van boekwerken, waarmede de bibliotheek van het Bataviaasch genootschap van kunsten en weten- schappen is verrijkt	1
5e idem	107
6e idem	199
7e idem	285
8e idem	467
Reis langs de Kahajan, in de Zuid- en oosterafdeeling van Borneo. (Uit het dagboek van den rondreizend civielen gezaghebber in de Groote en Kleine Dajak H. G. Maks)	6

Eenige opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding der Proeve tot opheldering van de gronden der Maleische spelling, door W. Robinson, uit het Engelsch ver- taald door E. Netscher, Batavia 1855, door A. B. Cohen Stuart	37
Oudheden in Cheribon, door F. C. Wilsen (<i>met platen</i>).	57
Eerste proeve eener kronijk van Mampawa en Pontianak, door J. T. Willer. (Slot van deel III bladz. 562).	69
Bijgeloovigheden der Soendanezen, door F. C. Wilsen. (Vervolg van deel IV bladz. 486, <i>met platen</i>) . . .	75
De Thay-päk-koëng der Chinezen, door J. J. Langenhoff.	97
Proeve van soendasche poëzij (sindirs), door K. F. Holle.	114
Berigten omtrent den zeeroof in den Nederlandsch-indi- schen archipel, over 1855	125
Antwoord op Eenige aanmerkingen en bedenkingen naar aanleiding der Proeve tot opheldering van de gronden der maleische spelling, door W. Robinson, uit het engelsch vertaald door E. Netscher, van A. B. Cohen Stuart, door E. Netscher	156
Reis door de zuidoostelijke grensdistrikten der Padangsche bovenlanden, door F. H. J. Netscher	166
Het grondbezit in de residentie Tapanoeli, door wijlen A. van der Hart	185

Overzicht van het javaansch verhaal Poethoet Gondho Prono, door C. F. Philips	202
Bijdrage tot de geschiedenis van Borneo, door J. Hage- man Jcz.	220 ✓
Bijdragen tot de geschiedenis der Soendalanden	247
Proeve van alfoersche poëzij	258
Verslag van den staat van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, uitgebragt door den voorzitter, in de algemeene vergadering op den 23 ^{sten} julij 1856	687 268
Overlevering omtrent de reuzen van den berg Patiajam. .	275
De Engelschen op Java, door J. Hageman Jcz. : . .	290
Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso (residentie Bezoeki), door C. J. Bosch.	469
Afbeelding van een ouden pilaar van Modjopahit, met verklaring, door R. H. Th. Friederich (<i>met eene plaat</i>)	509
De voorspellingskunst uit de Woekoes van de javanen, door F. H. J. Netscher (<i>met eene plaat</i>)	511
Ontwerp van een maleisch woordenboek en eene maleische spraakkunst, door H. von Dewall : : : . . .	535

B E R I G T E N.

Engelsche munten voor Nederlandsch-indië	100
Oude munten van Bantam.	102
Favorlangsche leerredenen enz.	103
Eene inlandsche drukkerij te Palembang, door H. von Dewall.	193
Afbeeldingen der ruïne te Boro-boedor	273
Katalogus eener verzameling van munten voor Neder- landsch Indië, door J. S. van Coevorden	280
Gedenkpenningen voor Nederlandsch-Indië	459
Nederlandsch-indische munt in 1644	461
Munten van de oostkust van Sumatra	»
Gouden munt van Atjeh	463
Oude ringen en munten, gevonden in de Preanger regent- schappen	464
Gedenkpenningen voor Nederlandsch Indië.	573

4de O P G A V E

VAN DE

B O E K W E R K E N

WAARMEDE DE

BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IS
VERRIJKT.

Warnasarie, Indisch jaarboekje. Jg. 1856. Batavia.

- * C. Leemans, Aegyptische monumenten van het Nederlandsch Museum van oudheden te Leijden. 16de aflev. (v. h. gouvnt).
- * J. Kops, Flora Batava. Aflev. 177. Amsterd. (v. h. gvnt).
- * Catalogus der bibliotheek van de Tweede Kamer der Staten Generaal. 's Gravenh. 1855. (v. d. heer J. J. F. Noordziek).
- * Uitvinding der boekdrukkunst. Haarl. 1854. (v. d. heer Noordziek).
- * Bewijzen voor de echtheid en gelijkenis der oude afbeeldingen van Coster. Haarl. 1847. (v. d. heer Noordziek).
- * J. J. F. Noordziek, Het geschilstuk betrekkelijk de uitvinding der boekdrukkunst geschiedkundig uiteengezet. Haarl. 1848. (v. d. schr.)
- W. H. de Vriese, De kinaboom uit Zuid-Amerika overgebracht naar Java. 's Gravenh. 1855.

- * P. W. van Doorn, Nagelatene leerredenen. Zierikz. 1843. (v. d. familie v. wijlen d. schr.)
- J. C. H. Bleij, De staatkunde van Nederland in betrekking tot Japan. Uit het Hoogd. door H. J. Lion. Devent. 1856.
- Paul van Vlissingen en L. J. Enthoven en Co., Drie stukken over de aanbesteding en aanneming der koperen muntplaatjes voor Neêrlands Oost-Indische bezittingen. Amsterd. en 's Gravenh. 1855.
- * P. Scheltema, Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam. Dl. I. Amsterd. 1855, (v. d. schr.)
- * P. Bleeker, Nieuwe nalezingen op de ichthyologie van Japan. Batavia. 1855. (v. d. schr.)
- * Id., Over eenige visschen van Van Diemensland. Amsterd. 1855. (v. d. schr.)
- * Id., Over eenige nieuwe soorten van Notopterus van den Indischen archipel. (v. d. schr.)
- Valmont Bomare, Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle. 4me édit. Vol. I—XV. Lyon. 1791.
- * Vestiges d' Asserbo et de Söborg découverts par S. M. Frédéric VII, Roi de Danemark. Mémoire publié par la Société royale des antiquaires du Nord. Copenh. 1855. (v. d. soc.)
- * W. H. de Vriese, Illustrations d' orchidées des Indes orientales Néerlandaises. 2me et 3me livrais. La Haye. 1854, 55. (v. d. minist. v. kol.)
- Encyclopaedia Americana. Vol. I—XIII. (A—Z). Philadelph. 1835.
- * Bibliotheca Indica. No. 118—129. Calcutta. 1855. (v. d. Asiat. soc. of Bengal).
- F. Wüstenfeld, Ibn Challikani vitae illustrium virorum. Fascic. I—XIII. Add. 1. 2. Gotting. 1837.
- G. Flügel, Concordantiae corani Arabicae. Lips. 1842.

- F. Wüstenfeld, The biographical dictionary of illustrious men by Abu Zakariya Yahya El-Nawawi. Part. I—IX. Götting. 1842—47.
- H. O. Fleischer, Beidhawii commentarius in Coranum. Fasc. I—VII. Lips. 1844—48.
- Max Müller, Rig- Veda- Sanhita, the sacred hymns of the Brahmans. Vol. I. Lond. 1849.
- H. H. Wilson, Rig- Veda- Sanhita. Translated from the original Sanskrit. Lond. 1850.
- A. P. Caussin de Perceval, Essai sur l'histoire des Arabes. Tom. I—III. Paris. 1847, 48.
- Mac Guckin de Slane, Ibn Khallikan's biographical dictionary translated from the Arabic. Vol. I—III. 1. Paris. 1842—45.
- d' Herbelot, Bibliothèque orientale. Tom. I—IV. A la Haye 1777.
- Bibliotheca Arabico- Hispana Escorialensis. Tom. I, II. Matriti. 1760—70.
- * Saga Jatvardar Konungs Hins Helga, udgiven efter Islandske Oldbörger. Kjöbenh. 1852. (v. d. soc. royale des antiquaires du Nord.)
- * C. C. Rafn, Nordboernes Forbindelser med östen i det niende og naermest fölgende Aarhundreder. Kjöbenh. 1854. (v. d. soc. royale des antiquaires du Nord).

Handelingen van wetenschappelijke instellingen.

Koninklijke akademie van wetenschappen:

- a. Verslagen en mededeelingen. Dl. III. 3.—Dl. IV. 1. Amsterd. 1855.
- b. Verhandelingen. Dl. II. Amsterd. 1855.
- c. Staat. 1855. Amsterd.

Koninklijk instituut van ingenieurs:

- * Verhandelingen. 1854 --1855. Afl. 1—3. 's Gravenh. (v. h. Instit.)
- Id. Afdeeling Oostelijk Java:
- * a. Algemeen verslag. 1852—1853, 1854—1855. (v. d. afd.)
- * b. Notulen. 1853 en vervolgen. (v. d. afd.)
- * c. Huishoudelijke verordeningen. 1852. (v. d. afd.)
- Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van nijverheid:
- * a. Algemeen verslag wegens den staat van den landbouw in het koninkrijk der Nederlanden. 1854. (v. d. maatsch.)
- * b. Programma. 1855. (v. d. maatsch.)
- Provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen:
- * Nieuwe verhandelingen. Utr. (v. h. gen.)
- Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique:
- * a. Bulletins. Tom. XX. 1—3. (1853)—Tom. XXI. 1, 2. (1854).—Annexe 1853—54.—Tom. XXII. 1. (1855). Brux. (v. d. acad.)
- * b. Annuaire. XX, XXI (1854, 1855). Brux. (v. d. acad.)
- * c. Bibliographie académique. 1854. Brux. (v. d. acad.)
- Société royale des antiquaires du Nord:
- * Mémoires. 1848—1849. (1852). Copenh. (v. d. soc.)
- Kaiserl. Leopoldinisch-Carolinische Akademie der Naturforscher:
- * Verhandlungen (Acta nova). Vol. XXIV. 1. 2. Bresl. u. Bonn. 1854. (v. d. akad.)
- Instituto historico e geographico do Brazil:
- * Revista trimensal. Segunda serie. Tom.—I—VI. Terceira serie. Tom. I—IV. 3. Rio de Janeiro. 1846—1854. (v. h. instit.)

Tijdschriften.

Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde, uitgeg. d. h. Batav. Gen. v. K. en W. Dl. V. 1—4. Batav. 1856.

- Indisch schoolblad. Jg. 1855. No. 11, 12. Batav.
- De Indiër. Jg. 1855. 80, 81, 83—86, 88—104.—Jg. 1856.
No. 1—11. Zalt-Bomm.
- Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Jg. 1855. 10, 11.—Jg.
1856, No. 2. Zalt-Bomm.
- Algemeene konst- en letterbode. Jg. 1855, no. 40—52.—Jg.
1856, no. 1—5. Haarl.
- Biang-lala. Indisch leeskabinet. Jg. 1855. No. 5, Batav.
- Tijdschrift: Het regt in Nederlandsch Indië. Jg. 1855. No. 7—9.
Batav.
- Geneeskundig tijdschrift voor Ned. Indië. Jg. V. No. 1—4.
Batav. 1856.
- Tijdschrift tot bevordering van christelijk leven in Ned. Indië.
Jg. 1856, No. 1. Batav.
- De opwekker. 1855—56. No. 1—3, 5. Batav.
- Annales des sciences naturelles. 4me Série Tom. II. No. 2—5,
Paris. 1854—55.
- La Belgique horticole. 5me Ann. Livr. 1—6. La Haye, Liège.
1854.
- * Journal of the Asiatic society of Bengal. 1855, no. 4. Calcutt.
(v. d. soc.)
- * Journal of the Royal Asiatic society of Great Britain and
Ireland. Vol. XV. 2. Lond. 1855. (v. d. soc.)
- The Edinburgh review. Vol. I—XXXI. (1802—1819).—Index.
I—XX. Edinb.
- Linnaea. Ein Journal für die Botanik. Vol. XXVI. Fasc. 4.
Berl. Halle. 1854.
- Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt. Jhg.
1855. H. 1—4. Gotha.
- * Antiquarisk Tidschrift. 1852—54. H. 1, 2. Kjöbenh. (v. d
soc. d. antiquaires du Nord).

R E I S
LANGS DE
K A H A J A N
IN DE
ZUID- EN OOSTERAFDEELING
VAN
B O R N E O.

*Uit het dagboek van den rondreizend civielen gezaghebber in
de Grootte en Kleine Dajak H. G. MAKS.*

14 november 1853 vertrok ik ten 8 uren van de kampong Palankai, koers stellende naar Poeloe Telo, alwaar ik nog eenige provisien van den heer Beijer, zending aldaar, moest ontvangen; daar het weder des avonds niet toeliet die plaats te verlaten, besloot ik den nacht daar te vertoeven.

15 november. Bereikte ten 10 uren de antasan Troesan en mat dezelve zoo naauwkeurig mogelijk op. Hier heeft men zeventien huizen, bewoond naar gissing door 600 menschen van beider kunne, waarvan 13 huizen tot de kampong Pangko (Kahajan) en 4 tot de kampong Krawang (Kahajan) behooren. Deze lieden verblijven hier zoo lang de bestaande rijstvelden

bruikbaar zijn en begeven zich dan weder in hunne eigene kampongs; de hoofdgelden moeten zij echter getrouw aan hunne respektieve hoofden voldoen. Het land is, even als te Poeloe Petak, laag en moerassig.

Deze antasan of liever vereeniging van de kleine Dajak- en Kahajan-rivier heeft overal, van af eerstvermelde rivier tot aan Soengi-blawan (uitmakende de helft van hare geheele uitgestrektheid), eene breedte van 60 tot 100 nederlandsche ellen en eene diepte van 16 tot 6 voeten; daarna wordt zij zeer smal en ondiep en is van daar tot aan de Kahajan-rivier slechts voor kleine prauwen bevaarbaar; het water aan de beide uiteinden is slecht en ondrinkbaar.

16 november. Kwamen ten 8 uren aan de kampong Pangko (beneden Kahajan) en vonden hier 7 zeer slecht gebouwde huizen; de grond is laag en moerassig.

Er had alhier een huwelijksfeest van zekeren Dehen, zoon van Bapa Jas, broeder van den tommongong Djaja Nagara, met Samiang, dochter van Hangkang, mede broeder van den tommongong, plaats. Een aantal van circa dertig personen was bijeen vergaderd; in hun midden stond een chinesche pot gevuld met flesschen arak en overdekt door nipahbladeren. Zekere Timbang, zoon van Bapa Telo (Poeloe Petak) zat bij den pot en opende dien; toen deze geledigd was, werd zijn hoofd met olie besproeid. Den pot alzo met arak voor zulk een feest gevuld noemt men boekong.

In het midden van een zijvertrek der woning was eene groote gong, waarop bruid en bruidegom gezeten waren. Beiden werden door den inlandschen priester Bapa Pati (kahajenaar) en door zes getuigen, terwijl zij eene toembak (lans), waaraan een zeer regte rotan gebonden en waarvan het andere einde aan het dak gehecht was, vasthielden, beurtelings met varkensbloed bestreken; dit bestrijken heet daha. Daarna werd de toembak boven hunne hoofden gehouden, en de wensch ge-

uit, dat hunne ziel zoo sterk mogt zijn als het ijzer, aan het einde der toembak bevestigd, hard is; de daaraan bevestigde rotan geeft te kennen, dat zij wenschen, dat hun doen en laten even zoo goed en regt mogen zijn als de rotan zonder bogten is.

De toembak voor zulk een feest gebezigd heet bano.

Nog werden zij met aarde bestreken, waarbij hun toegewenscht werd, dat de aarde, waar zij hunne treden mogten wenden, even vast en goed mogte zijn als die waarmede zij bestreken werden.

Vervolgens werden zij met rijst op het hoofd bestrooid, om den wensch uit te drukken, dat de jonggehuwden even zoo veel rijkdommen en kroost zouden verkrijgen als het aantal der rijstkorrels.

Door de bruid en den bruidegom werden nu gezamenlijk vier gulden betaald, die onder den priester en getuigen verdeeld werden; wanneer dit niet gedaan wordt, weigeren de laatsten als getuigen op te treden.

Dit geld betaald zijnde, werden de jonggehuwden met olie overgoten, waarbij hun toegewenscht werd, dat hun leven zonder tegenspoed en even effen mogt zijn als deze olie glad is.

Eindelijk werd de bruidegom weder naar buiten gebracht, en deze is verpligt drie dagen na deze plegtigheid te wachten voor en aler hij bij zijne vrouw kan verblijven; bij het verlaten zijner bruid werd zeven malen op de aanwezige gong geslagen; dit heeft de beteekenis, dat men wenscht, dat de jonggehuwden nimmer stom worden, maar hunne stemmen even helder als het geluid dier slagen blijven mogen.

Ten slotte werd door twee der aanwezigen rijst op de hoofden der genoodigden gestrooid en eenige duiten aan ieder hunner gegeven, waarbij zij te kennen gaven, dat degene die, nu dronken wordende, stoornis met den een of anderen der aanwezigen verwekken mogt, al de gedane onkosten

van het huwelijksfeest zou moeten betalen. Hiermede was de plegtigheid geeindigd; de meeste genoodigden bleven bijeen tot zij beschonken waren.

17 november. Bereikten des middags ten 2 uren de kampong Boentoei, verblijfplaats van radhen Singa Pati, hoofd der beneden Kahajan; genoemd hoofd was echter niet aanwezig maar op reis naar Manohin, een zijtak der Rongan-rivier, die weder een westelijke zijtak der Kahajan-rivier is. De grond vond ik hier ter plaatse zeer goed en een weinig hoog; de lieden dezer kampong hebben echter hunne ladangs aan de overzijde of oosteroever. De aan radhen Singa Pati behoorende karbouwen waren, volgens voorgeven, de eenige hinderpalen tegen het ladang bewerken achter deze kampong. De woning van dit hoofd heeft van buiten een zeer slecht aanzien.

19 november. Vertrokken des middags van Boentoei en werden door Aboe Bakar en het kampongshoofd Singa Toeé gevolgd. Bereikten in den vooravond de kampong van het laatstgenoemd hoofd, Gohon, en vernachtten aldaar. Dit hoofd is een zeer welgesteld man; zijn huis is in een zeer netten staat en door eenen tuin omringd, die door eene hechte bamboezen heining beschut werd. De grond is hier zeer hoog en vruchtbaar en zelfs heeft men een zeer goeden weg langs den kant der rivier, die een uur ver benedenwaarts loopt; ik vond hier 6 zeer goede huizen, allen van eene goede plek grond voorzien.

20 november. Vertrokken ten 12 uren des middags van daar en bereikten des avonds Simpor, alwaar wij een weinig vertoefden. Des nachts ten 1 uur kwamen wij bij de kampong Pilan aan; dit is de laatste kampong der beneden Kahajan. Alhier troffen wij eenige lieden op een zeer groot linteng (bamboezen vlot) aan, die verklaarden hunne rotting tegen $f 8\frac{1}{2}$ de honderd bossen (kleine) te Poeloe Petak verkocht te hebben.

21 *november*. Bereikten des avonds Soengi Boeroeng-boea. Hier vond ik zekeren Sindi en zijne vrouw, die hier op last van hunnen schuldheer padi plantten en rotan sneden.

22 *november*. Bereikten des middags de antasan Troesan-tewoe. Deze doorgang heeft eene breedte van 8 ellen en eene diepte van 3 en 4 voeten; hare benedenmonding is even boven Soengi Romper en hare noordelijke uitwatering eindigt een weinig boven de monding der Rongan-rivier; zij is zeer geschikt voor gewone roeipraauwen en doet de vaart zeer verkorten, daar zij slechts een uur roeijens lang is, terwijl men, om op dezelfde hoogte te komen de groote rivier volgende, daarentegen twaalf uren roeijens noodig heeft, vooral als men de rivier opwaarts gaat en dus gedurig den stroom tegen heeft. Van af kampong Pilan (zie hierboven) loopt het water onophoudelijk met eene vaart van twee mijlen in de vier uren af, en geen oplopend water wordt meer waargenomen.

Deze antasan vond ik ruim voorzien van mohor- en kaladanghout. De boom van eerstgenoemde houtsoort heeft eene gemiddelde lengte van 80 engelsche voeten, van onderen eenen omvang van 12 en van boven, daar waar de takken zich verspreiden, van 6 engelsche voeten; het hout heeft eene bruinachtige kleur en wordt, volgens opgaven der inlanders, door de boeginezen van Pagatan (beoosten Tabaniau) tot het vervaardigen van praauwen gebruikt; ook dient het voor stutten en pilaren van huizen, en is bovendien zeer geschikt tot het vervaardigen van meubelen. De boom van laatstgenoemde houtsoort haalt eene lengte van ruim 200 voeten, hebbende van onderen eenen omvang van 9 en van boven van 6 engelsche voeten; hij loopt nagenoeg lijnrecht op; het hout heeft eene witte kleur en is zeer harschtig en uitmuntend geschikt voor masten van zelfs groote schepen; het wordt ook, volgens inlandsche opgaven, dikwijls tot masten van chinesche vaartuigen (wangkangs) gebruikt.

23 november. Bereikten des morgens ten tien uren Kota Rawé, alwaar het hoofd kiai Bopoek gevestigd is. Hier vond ik 6 middelbare huizen, naar gissing door 200 menschen bewoond. Ik bereikte in den vooravond de kampong Pilan.

24 november. De grond te Pilan is redelijk hoog en heuvelachtig; een weinig boven deze kampong heeft men eenen heuvel genaamd Boekit (berg) Gehagas, op wiens top de kampong Boekit is, die uit 8 huizen bestaat, naar gissing door 240 menschen bewoond, en behoorende onder het hoofd van Pilan, Bapa Hintan. Aan zijnen voet heeft men een meer, genaamd Danau Boekit, dat in de Kahajan-rivier uitloopt en op de hoogte van Tandjong Njambo (een weinig beneden kampong Pilan) in het land stuit.

Dit meer was vroeger een gedeelte der Kahajan-rivier zelve, doch is door aanslibbing op de hoogte van Tandjong Njambo van de rivier gescheiden en alzoo tot een meer gevormd. Boekit Gehagas is circa 180 engelsche voeten boven de oppervlakte van dat meer en van de Kajahan-rivier; de grond bestaat bij afwisseling uit zand en zwarte aarde.

25 november. Verlieten des middags deze kampong en bereikten des avonds kampong Tankohis, alwaar wij den dag afwachten.

26 november. Verlieten Tankohis en bereikten des avonds kampong Hiot. Deze kampong kan niet als eene vaste woonplaats aangemerkt worden, daar de twee aanwezige huizen weder zullen verplaatst worden.

27 november. Bereikten ten 7 uren kampong Hanoa, en ten 2 uren in den namiddag kampong Bawan; het hoofd, Rangga Bapa Irit, was op reis naar Toembang Danau, een weinig benoorden Tawangkali (mede in de Kahajan).

28 november. Bereikten kampong Tangkahan. Hier zijn 4 huizen, naar gissing door 120 menschen bewoond; het huis van het hoofd Rangga Kawin is op palen, ongeveer dertig

voeten boven den grond gebouwd. De grond is hier vrij goed en hoog; het hoog boven den grond bouwen der huizen is dan ook geenzins omdat de grond moerassig of laag is, maar omdat men dit eenmaal als eene gewoonte heeft aangenomen, en ook al het vuilnis onder de woningen wordt geworpen.

29 november. Vertrokken ten 8 uren in den morgen van de kampong Tangkahan en bereikten des avonds kampong Toejon. Digt bij deze kampong kwam ons een kampongs-hoofd, Bapa Salatan uit de kampong Soengi Tatas (Poeloe Petak), te ontmoet, zich beklagende dat hem door lieden van de kampong Bawan twee karbouwen waren ontnomen, waarvoor zij hem als reden hadden opgegeven, dat zekere Bapa Toeé, mede van de kampong Soengi Tatas, hen nu vijftien jaren geleden het een en ander had ontroofd.

Van af kampong Hanoa hebben de lieden het aanzien van wreedaardigheid en onverschilligheid; overal ziet men hier doodshoofden op de voor de huizen staande palen liggen; wanneer ik hun het verfoeijelijke daarvan deed zien of hun opmerkte dat dit tegen de bestaande wetten en den wil van het gouvernement was, kreeg ik ten antwoord, dat het nu eenmaal hunne gewoonte was om koppen te snellen.

Er liep hier een gerucht, dat de dajak-paries weder in de Kapoeas en op weg naar de Kahajan waren, om welke reden de ingezetenen hunne potten etc. in den grond verborgen hadden; of dit gerucht echt of valsch is zal het vervolg leeren.

Verlieten ten 10 uren in den morgen deze kampong en bereikten des avonds kampong Toembang Hakau, waarvan het hoofd, Ngabé Hariwon, naar de Kapoeas op reis was.

Van af kota Rawe tot hier en verder op heeft men onop-houdelijk hoog land en zoogenaamde boekits, die genoegzaam regt noord en zuid loopen, zoodat men, door de vele kronkelingen der rivier, slechts hier en daar, de rivier opvarende, gemelde boekits te zien krijgt, en het schijnt, als of men bij af-

wisseling hoog en laag land heeft; dit laag land is echter niets dan aangeslibde grond.

1 december. Vertrokken ten 9 uren van deze plaats en bereikten des avonds kota Tampang, waarvan zekere Awat hoofd is. Hij verhaalde mij, kort geleden bij tommonggong Toendan geweest te zijn, en met dit hoofd, waarmede hij vroeger in vijandschap leefde, bloed gedronken te hebben, waardoor hij met hem verbroederd was, en hem had laten roepen om ook te zijnent een feest te houden.

2 december. Verlieten deze plaats en bereikten des namiddags kampong Tambang Koeron.

Hier houden zich drie goesti's op, met namen Mohamadassin, Roepak en Tarip, allen kleinzonen van den pangeran Sepoeh, vroeger te Martapoera woonachtig.

Deze hebben zich sedert tien jaren alhier nedergezet, zich met den handel bezig houdende, gaande zij drie tot vier malen in het jaar naar Bandjermasin tot den inkoop van tabak, zout en diverse manufakturen, dat hier alles, volgens hunne opgave, een zeer goeden prijs haalt en waarvan eene afzonderlijke lijst door mij is opgemaakt.

Hunne pandelingen en vrouwen houden zich met het zoeken van goud bezig, welk artikel, van af deze kampong tot een weinig boven tommonggong Toendans gebied, volgens opgave van goesti Assin, 's jaarlijks eene hoeveelheid van honderd matten of f 4000 aan waarde, over het geheel gerekend, opbrengt. Ook ceilonsche en bombaysche korallen zijn hier zeer hoog in prijs en gezocht. Deze goesti's ontvingen mij zeer vriendelijk; of zij echter wel veel goeds onder de dajackers stichten betwijfel ik zeer, daar het overbekend is, dat mohamedanen, door geldzucht gedreven, veel knoeijerijen plegen.

3 december. Daar het water te sterk affiep was ik verpligt laag water af te wachten.

Het water loopt hier onophoudelijk met eene gemiddelde

snelheid van twee mijlen in de vier uren af; dit neemt toe tot eene snelheid van vier mijlen, wanneer het in de bergen zwaar geregend heeft, stijgende het water alsdan tot twee vademen boven zijn gewoon standpunt; de mindere breedte der rivier op deze hoogte, waardoor het water geen genoegzame ruimte heeft om geregeld af te loopen, brengt ook veel aan deze snelheid toe.

Hier zijn 4 huizen met eene bevolking van 40 personen. De woningen zijn in een haveloozen doch de bewoners in een gemiddeld rijken staat. De grond is heuvelachtig en schijnt zeer vruchtbaar te zijn, doch wordt niet onderhouden, daar het grootst gedeelte der bevolking zich met handelen en goud zoeken ophoudt.

4 december. Verlieten ten 8 uren Toembang Koeron.

Een weinig van deze plaats opwaarts, digt bij Tandjong Batoe Hoerong, heeft men eenen waterval (riam) Batoe Penda Blawan genaamd, aan de beide zijden der rivier gelegen; het is onmogelijk dien roeiende te passeren; men moet zeer digt langs den westerwal getrokken worden; het water loopt hier met eene verbazende snelheid af; een stoomschip echter als de Tjipanas kan denzelfden, volle kracht stoomende, wel passeren, doch is verpligt zich in het midden der rivier te houden.

Bereikten des avonds ten vijf uren kota Toembang Padjangi, waar zekere Poesi hoofd is. Deze kampong bestaat uit 6 zeer slechte huizen.

5 december. Verlieten deze plaats en bereikten ten 10 uren kota Tewa. Hier heeft men 8 huizen, naar gissing door 400 menschen bewoond; voor de huizen zijn een groot aantal klapperboomen, die een schoon gezigt opleveren.

Bereikten ten 6 uren 's avonds kota Poerok, ook wel Open Batoe geheeten. Tot deze plaats, daar raden Laut ziek was, vergezeldde ons zijn vervanger, Imam genaamd, die ons alle mogelijke hulp bewees, zoo wel ter overkoming der drie hier

digt bij zijnde riams, door de kahajenaars kiham genaamd, als ter spoedige bereiking dezer plaats.

Bedoelde kihams zijn drie in getal als: kiham Beren, kiham Lokan en kiham Open Batoe, waarvan de twee eersten in de nabijheid der tandjongs (hoeken) van dienzelfden naam gelegen zijn; eerstgenoemde is zeer gevaarlijk, moettende men dien aan de oostzijde langs den wal al trekkende passeren; stoomschepen kunnen en moeten aan de westzijde houden, waar het regte en diepe vaarwater zich bevindt. De tweede is minder gevaarlijk; ik passeerde dien door hevig te laten roeijen. De derde kiham, aan den voet van den berg Poerok Open Batoe, beslaat bijna de geheele breedte der rivier en is zeer gevaarlijk; eerst hielden wij aan den westkant van denzelven en daarna in het midden, doch digt langs de klippen, die als kleine heuvelen uit de rivier stijgen.

Het is hier voor andere vaartuigen dan roeipraauwen onmogelijk te passeren.

Op de hoogte van dezen kiham, aan de westzijde van den berg Open Batoe, doch zeer digt bij denzelven, heeft men eenen steenen heuvel, die bijkans loodrecht overeind staat, halende naar gissing eene hoogte van 1000 engelsche voeten, en Batoe Pandi genaamd wordt.

Volgens overlevering der kahajenaars alhier, zou deze steen vroeger dwars in de rivier gelegen hebben, en hunne voorouders, met medehulp der visschen, sang-hiangs etc., hem over eind gezet hebben.

6 december. Daar tommonggong Toendan, opperhoofd der Boven Kahajan, en op den berg Open Batoe woonachtig, zich te Sirat bevond, zoo gelastte ik hem herwaarts te roepen.

Ik beklom vervolgens genoemden berg en bereikte den top in drie uren tijds; de weg die derwaarts leidt is zeer slecht en op sommige plaatsen zeer steil; ik was dan ook geheel afgemat, waartoe de bijzondere hitte van den dag ook veel bij-

droeg, niet minder dan de verstijving mijner leden door het ruim twintig dagen zitten en liggen in mijne praauw.

De grond is hier buitengewoon vruchtbaar en wordt door de familie van Toendan, zijne slaven en eenige kampongslieden, tot op eene uitgestrektheid naar gissing van 3 duitsche mijlen, met padi beplant, die, volgens inlandsche opgave, bijeen middelmatigen oogst, 60000 gantangs padi oplevert, waar van zijne familie en hij de helft heeft.

Het huis van dit hoofd haalt eene lengte van 100, eene breedte van 15 en eene diepte van 15 ellen; het is op zeer stevige palen, 20 ellen boven den grond gebouwd, doch overigens in een zeer slechten staat. Het is door stevige, buitengewoon zware en lange ijzerhouten palen omgeven, welke omheining wel een fort mag heeten, vooral daar de palen zoo dicht naast elkander geplaatst zijn, dat zelfs een pijl van een soempitan (blaasroer) er zeer zelden kan doordringen. Op den top van eenige der palen zag ik een doodshoofd liggen; buiten het huis zijn eenige door Toendan vervaardigde monsterachtige beelden. Naar men mij verhaalde, zou elk der genoemde palen een menschenoffer gekost hebben. Aan het vooreinde van het huis staat eene doodkist in een planken huisje, die het lijk van eene vrouw van Toendan inhoudt; ook hier waren drie doodshoofden; een dier hoofden scheen kort voor mijne komst gesneld te zijn.

Binnen het huis heeft men, tegen den voorwand, een achttal fornuizen en aan de achterzijde een tiental kleine hokken, die tot slaapkamers dienen; door een gedeelte mijner roeijers, den tomonggong Djaja Nagara en het kampongshoofd Singa Toeé omringd, hield ik mijn nachtverblijf in deze woning; des avonds werd het huis als overstromd door Toendan's verwanten, die allen, cc. 100 in getal, zoo mannen, vrouwen als kinderen, van de velden kwamen; terstond zag men al de fornuizen van vuur voorzien en deze en gene aan het koken;

eenige vrouwen maakten eenen kring en verhaalden twee aan twee het een en ander; dit gebabbel, vergezeld met het tom-bokken van padi beneden het huis, het geschreeuw der kinderen en het geknor der varkens, dat tot middernacht duurde, waren goede middelen om den slaap uit mijne oogen te houden. Het innerlijk huishouden is niet alleen onordelijk, maar daarenboven smerig en liederlijk; van de hokken of zoogenaamde slaapkamers wordt weinig of geen gebruik gemaakt; zij slapen allen plat op den grond in het midden der woning, even als in eene kazerne, mannen en vrouwen naast en door elkander. Daar mij zulk een logies mishagde, besloot ik den volgenden dag weder afwaarts te gaan.

7 december. Des namiddags bereikte ik afgemat den voet van den Open Batoe, waar mijne praauw gelegen was en drie huisjes stonden, in een van welken ik mijnen intrek nam.

Deze drie huisjes zijn door negen lieden van Poeloe Petak bewoond, zijnde Sinken, Garas, Boerong, Mooi, Badji, Djawa, Djongking, Siwong en Samat, de drie eersten hier sedert 17, Mooi sedert 8, Samat sedert 3 en de overigen sedert een jaar gevestigd; zij houden zich met handelen op, waardoor zij bemiddelde lieden zijn geworden; daar zij echter, volgens hunne opgave, door Toendan gekneveld worden, zijn zij voornemens naar Poeloe Petak terug te keeren. Des avonds kreeg ik een bezoek van bijna de geheele familie van Toendan.

8 december. De lieden der kampong Open Batoe, wonen, met uitzondering van Toendans familie, hier en daar op de velden verstrooid en bedragen, volgens verschillende opgaven, 300 in getal, vrouwen, mannen en kinderen daaronder begrepen; een gedeelte daarvan zoekt zijn onderhoud door padi te planten en een ander gedeelte door goud te zoeken; ook hier haalt dit metaal eenen prijs van 40 realen het thail.

De bewoners der kampong, waaronder ook Toendan en zijne familie, behooren tot een geslacht, oet danom genaamd. Deze

lieden hebben eene bijzondere taal, welke door de kahajenaars, die geen verkeer met de oet danoms gehad hebben, niet verstaan wordt; de lieden van af kampong Toembang Menangé, die slechts een kwart uur beneden kampong Open Batoe gelegen is, tot aan kampong Rawee, waar kiai Roepok zich ophoudt, hebben ook eene eigenaardige taal, terwijl zij die de Beneden Kahajan n.l. van af Rawee tot aan Pangko bewonen, dezelfde taal spreken als de dajakkers van Poeloe Petak; een honderdtal woorden van ieder hunner zijn door mij opgenomen, ten einde het verschil in taal te kunnen opmaken.

Wat de afkomst der oet danoms betreft is mij het volgende verhaald. Er zouden, in den beginne, twee menschen, man en vrouw, op een gouden zetel op den berg zijn nedergelaten; op het oogenblik dat zij weder naar boven werden getrokken brak de ketting van dien zetel, en werden zij alzoo genoodzaakt daar te verblijven; afstammelingen hebben zich daarna verspreid tot op den berg Sama Toean geheeten; daar deze berg dicht bij den berg Kaminting gelegen is en de Kahajanrivier alhier haren oorsprong heeft, zoo worden deze lieden oet danom (uiterst gedeelte der rivier) genoemd. Van den oorsprong van de overige bewoners der aarde hebben zij geen het minste denkbeeld.

Des avonds kwam de zoon van tommonggong Toendan, Rawin genaamd, tot mij, met het berigt dat zijn vader dezen nacht zijne kampong zou bereiken, doch in ziekelijken toestand verkeerde en mij vriendelijk deed verzoeken te zijnent te komen.

9 december. Ik beklom alweder den berg Open Batoe, doch bereikte nu in twee uren tijd en minder vermoeid dan de vorige keer den top.

Tommonggong Toendan ontving mij beneden den trap zijner woning, schudde mij, de hand, en gaf mij, op inlandsche wijze doch zeer tegen mijnen zin, een kus. Hij bragt mij terstond in zijn huis. Dit moet hartelijkheid verbeelden; of dit het ge-

val is zal het vervolg leeren. Dit hoofd heeft naar gissing eenen ouderdom van 62 jaren bereikt, doch bezit nog een zeer sterk ligchaam voor dien leeftijd; de hooge en gezonde ligging van zijn huis, daar de Open Batoe cc. eene hoogte van 2500 voeten haalt, zijn werkzame geest, daar hij met zijne twee vrouwen, zijnen zoon Rawin, die ook twee vrouwen bezit, benevens zijne schoonzonen, schoondochters, kinderen, kleinkinderen en slaven bijna geheel het jaar door bezig is met rijst planten en het schoonmaken zijner velden, zullen daartoe veel hebben bijgedragen.

Toendan heeft, volgens zijne eigene opgaven, reeds 90 koppen gesneld; toen ik hem het verfoeijelijke daarvan voor oogen hield, gaf hij kort en bondig mij ten antwoord, dat dit nu eenmaal de hadat van zijn geslacht was, en hij ook het verfoeijelijke daarvan niet inzag, daar het een bevel van zijnen god was, dat de slaaf voor den gestorven heer moest geofferd worden. Volgens zijn opgeven, zou vroeger een zijner voorvaderen, wiens hoofddekseel, hoewel hij na het afsterven van deszelfs vader, eerst een karbouw, daarna een hert en verscheidene andere dieren had geofferd, telkens bij ieder offer op zijn hoofd terugkeerde, op de gedachte gekomen zijn, dat zijne offers niet aangenomen werden, en waarschijnlijk uit menschenoffers moesten bestaan; nadat hij dan eenen slaaf zoude geofferd hebben, liet het hoofddekseel na op zijn hoofd terug te keeren; dit is de reden, volgens Toendan, waarom de dajakkers, bij het sterven hunner verwanten, een hunner slaven en geene beesten offeren. Ook moeten de slaven geofferd worden, ten einde hunnen heer aan gene zijde van het graf te kunnen dienen.

Hoewel in de alhier bestaande oendang-oendang (wetten) verboden wordt menschen te offeren, gaat Toendan en zoo geheel Kahajan, gerekend van af kota Rawee, nog steeds voort, bij ieder lijkfeest eenen slaaf te dooden en de koppen der offers bij de doodkist en daarna op hooge palen voor het huis te leg-

gen; bedreigingen zonder bestraffing helpen hier niets; niet alleen dat zij bij dergelijke feesten koppen snellen, maar gedurig is de eene kampong deswege tegen de andere in oorlog.

Des avonds nam ik eene ruwe schets van de hier zichtbare doch zeer ver afgelegen bergen en peilde de hier achtervolgende:

Boekiet Njato n. w. t. n.

Batoë Goerie n. n. w.

Rowab n. t. w. $\frac{1}{4}$ w.

Pendan-kohon n.

Poerok-toewoh n. t. o.

Boekiet Poerok-korot n. t. o. $\frac{3}{4}$ o.

Korong Andau n. t. o. $\frac{3}{4}$ o.

Pasar Pinjan n. t. o. $\frac{7}{8}$ o.

Karang Namoen n. n. o.

Roekap n. o. t. n.

Ngjahianrawolm n. o. $\frac{5}{8}$ n.

Tetè-ontoe n. o. $\frac{1}{2}$ n.

Roeab n. o. $\frac{1}{4}$ n.

Menjarong n. o.

van den berg Boekiet Open Batoë. De vroegere bewoners dezer bergen zijn nu alom verspreid; eenigen daarvan wonen in de kota Toembang Miri, in drie vestingen, en maken een getal van cc. 2000 zielen uit; anderen hebben zich in de Ronggan- en Malahoei-rivier verstrooid. Zij behooren allen tot het geslacht Olo oet danom.

De olo oet of boschbewoners hebben hen door hun gedurigen menschenroof en moorden, van lieverlede van bovengenoemde bergen verdreven, zoodat, kan men de inlandsche opgaven vertrouwen, deze bergen nu geheel ontvolkt zijn; of dit waar is, zou een nader bezoek dezer bergen kunnen leeren.

10 december. Daar het logies bij Toendan alles behalve behagelijk was, zoo steeg ik weder den berg af, door Toendan en zijne familie gevolgd.

Mij werd opgegeven, dat het goud alhier op drie plaatsen wordt gevonden, n. l. in de Soengei Marikooi, drie dagen de rivier opwaarts van Open Batoe, in de Soengei Pasangon, een dag boven deze kampong, in de Soengei Panjeharen een weinig boven Tewah, en dit metaal gezamenlijk jaarlijks een bedrag ad f 12000 waarde oplevert; een groot verschil met de opgave van goesti Mohamad Assin (zie 2 december), echter kan dit laatste bericht als het digst bij de waarheid zijnde aangemerkt worden, daar vele hier aanwezige handelaren en ingezetenen hiermede overeenkomen.

11 december. Het huwelijk geschiedt hier op de volgende wijze. Den morgen van het huwelijk bevindt zich de bruidegom op de balei voor de woning van zijne bruid; nadat beiden, de een buiten, de andere binnen het huis, met bloed van een en hetzelfde varken, door hunne ouders en nabestaanden zijn bestreken, onder verschillende zegewenschen en voorhouding hunner wederzijdsche pligten, worden zij in het midden der woning te zamen gebragt, waarmede de huwelijks ceremoniën zijn afgeloopen en de jong getrouwdën terstond te zamen leven.

De huwelijksgift bestaat, bij rijken, in pot ten (balangan) van een tot drie duizend realen waarde; bij minderen in dertig of veertig realen aan goud, of andere artikelen deze waarde be dragende.

Wanneer de man de vrouw verwerpt of verstoot, behoudt zij de balangan en krijgt zij, bij bijzonder rijke personen, nóg eene andere balangan van gelijke waarde bovendien.

Wil de vrouw den man verstooten, zoo krijgt hij zijne balangan terug en somwijlen eene andere balangan bovendien.

Wanneer de man overspel bedrijft, moet hij, om zijne vrouw te bevredigen, haar eene waarde van 500 realen geven; is hij daartoe onvermogen, dan wordt hij door zijnen zwager vermoord; bedrijft de vrouw overspel dan wordt zij verstooten en

al het hare komt tot den man.

Diefstal wordt aldus gestraft. Wanneer de dief bewijzen kan dat hij om gegronde redenen dezen of genen bestolene heeft, worden hem de gestolen goederen door den bestolene voor mindere waarde weder afgekocht, waarmede de zaak is afgelopen; de bestolene wacht echter de gelegenheid af om zich op den dief te wreken.

Heeft de dief echter uit roofzucht gestolen, dan moet hij de ontvreemde goederen terug geven en wordt hij bovendien met tweehonderd realen of meer, naar gelang der waarde van het ontvreemde, beboet; kan hij deze boete voldoen, zoo is de zaak afgedaan, in het tegenovergesteld geval wordt hij door den bestolene vermoord. Verzoekt de dief echter aan den bestolene, om niet vermoord maar levenslang als slaaf aangenomen te worden, dan wordt hij in het leven gespaard, maar blijft immer de slaaf van den bestolene en diens familie of afstammelingen.

De nakomelingen van een dusdanig aangenomen slaaf kunnen nimmer vrij worden; al hunne verkregen goederen zijn het eigendom van hunnen heer, die naar willekeur hun dezelve kan laten behouden of ontnemen. Zulke slaven noemt men rewar. Tommongong Toendan heeft honderd dergelijke slaven of olo rewar, die allen in zijne nabijheid wonen; eenigen daarvan zijn zelfs zeer bemiddeld, doch hun rijkdom kan hun ieder oogenblik door gemeld hoofd afgenomen worden.

12 december. Moord wordt met eene boete van 1000 realen gestraft, indien de zaak voor het kampongshoofd wordt gebracht; dikwijls echter wreekt men zich door wedermoord; ook bij onvermogen van den moordenaar wordt de gelegenheid gezocht om hem te vermoorden.

Onderlinge geschillen worden voor de respektieve kampongshoofden gebracht en door hen beslist. Met de uitspraak is men echter niet altijd tevreden; heeft dit plaats dan zoekt de

klager den verklaagden het een of ander te ontvreemden of ook wel hem te vermoorden.

Is het geschil over diefstal of overspel en blijft de beklagde ontkennen, of is de klacht reeds van langen duur en niet duidelijk genoeg, dan gaat men over tot de volgende godsgeregtten, genaamd neppak njatong, noekoet boengkai, tossot biti, en hakoang loenjoe.

1. *Neppak njatong.*

Er wordt damar in eenen pot gekookt, en de aangeklaagde verplicht een vinger in de gloeiende damar, welke nu echter op eene plank is gedaan, te steken; heeft hij het geluk zijnen vinger zonder letsel daar uit te halen, zoo wordt de aanklacht als valsch beschouwd.

2. *Noekot boengkai.*

Er wordt in eenen pot met kokend water een gewigtje of stukje lood gelegd; een der aanwezigen houdt eene rotan vast, die juist in het midden van den pot en tegen het stukje lood staat; indien nu beklagde zonder letsel dat stukje lood uit het kokend water haalt, zoo wordt de aanklacht als valsch beschouwd; durft hij het lood niet uit het water te halen, of haalt hij het er uit en heeft hij zich gebrand, zoo is de aanklacht regt.

3. *Tossot biti.*

Men plaatst hier twee lange bamboezen op een kleinen afstand van elkander in de rivier; aanklager en beklagde moeten elk langs eene der bamboezen in het water duiken; op het oogenblik van duiking wordt hun eene plank boven het hoofd gehouden, opdat zij gelijkelyk duiken en niet de een vroeger dan de ander; die het eerst weder boven komt verliest

zijne zaak. Dikwijls echter gebeurt het, dat van den laatsten slechts het lijk bovenkomt, alsdan wint de overblijvende of eerst bovengekomen de zaak.

4. *Hakoang loenjoe.*

Hierbij wordt op een daarvoor gelijk gemaakten weg eene toembak (lans) op eenen afstand van 100 à 150 passen, in den grond geplaatst, waarna klager en beklagde om het hardst naar de toembak moeten loopen. Hij die het eerst de toembak bereikt en uit den grond rukt wint de zaak.

Is de klager of beklagde een oud en de andere een jong man, dan zoekt de oude een jong mensch van gelijke houding en sterkte als de tegenpartij en laat dien voor hem loopen.

Omtrent schudzlaken gebruikt men, buiten de twee laatstgenoemden, nog het godsgeregt genaamd

Ngokot pisi.

Daarbij worden twee chinesche duiten (pisi), waarvan één glad geschuurd, met was omwikkeld, in een pot, vat of iets dergelijks, gevuld met troebel water, gedaan. Schuldeischer en schuldenaar moeten elk één dier duiten uit het water, halen; die nu den glad geschuurden duit krijgt wint de zaak.

Wanneer eene zaak aan een dezer godsgeregten onderworpen is, moeten beide partijen met den uitslag daarvan tevreden zijn.

Wanneer de uitspraak in een of ander geschil, zonder deze godsgeregten te gebruiken, geschiedt, dan durft de partij die met de uitspraak van het hoofd niet tevreden is, zich daartegen verzetten en tegelijk verklaren dat hij nu zijne tegenpartij zal bestelen of vermoorden, dat dan ook meestentijds gebeurt, zonder dat de kampongshoofden er iets tegen willen of kunnen doen.

13 december. Daar ik nu geene menschen kon krijgen tot geleide over land naar de Kapoeas, zoo besloot ik eerst de reis naar Rongan en Manohin (zijtakken der Kahajan), wat het bewoond gedeelte daarvan aangaat, te aanvaarden.

Ook voor deze reis verzocht ik Toendan mij 10 of 12 zijner lieden tot geleide te geven, dat hij volstandig weigerde, daarvoor als reden opgevend, dat hij in onmin met Manohin was en zijn volk waarschijnlijk door de lieden aldaar zou vermoord worden.

14 december. Het volk der Boven-Kahajan, en vooral de oet danoms, hebben gedurig twisten onder elkander, daar zij zich steeds door het beboeten van anderen zoeken te verrijken. Vooral vreemdelingen hebben daardoor veel te lijden; voldoen deze de hun opgelegde boete niet, zoo kunnen zij verzekerd zijn, den een' of anderen tijd vermoord te zullen worden.

Vele der aanwezige handelaren alhier verhaalden mij dat Toendans neef, Porang, kort voor mijne aankomst, van Manohin was terugkeerd, na aldaar zekeren Sendawa vermoord te hebben.

Een der lieden uit de kampong Tagmané (Manohin) had den vader van Porang, genaamd Sarong, vermoord. Dit was de reden, die Porang genoopt had, om Sendawa, uit de kampong Klaté (Manohin), te vermoorden; deze was echter de moordenaar niet van Porangs vader, doch den lieden hier is het onverschillig wien zij dooden, den schuldige of onschuldige, als het slechts iemand uit dezelfde landstreek is, waar vroeger een hunner vermoord werd.

Toendan, hier echter nog niet mede tevreden, is van plan naar Manohin te gaan en andermaal te moorden, om den dood van zijnen broeder te wreken. Dit kan echter, regt genomen, geene wraak genoemd worden, daar het mij blijkt dat dit hoofd een genoeg in het koppen snellen vindt, want hij verhaalde

mij, met zeker zelfgenoegen, reeds negentig koppen te hebben gesneld.

In den namiddag van dezen dag kwam Toendan's zoon, Rawin, weder tot mij, al in de rondte ziende. Na over eenige onverschillige zaken gesproken te hebben, vroeg hij aan den tommongong Djaja Nagara, of hij zich nog herinnerde, eenigen tijd geleden te Poeloe Petak geweest te zijn. Toen dit hoofd hem een ontkenkend antwoord gaf, zeide hij eenigen tijd geleden te Poeloe Petak, Kapoeas en in de Antasan zich te hebben opgehouden om hoofden te zoeken, doch dat hem dit echter niet gelukt en hij dus zonder koppen teruggekeerd was en nu het plan had om dit herhalen. Deze jongeling, hoewel naar gissing nog slechts 22 à 23 jaren oud, is reeds volleerd in het uitoefenen van schurkenstreken, ja, volgens opgave van sommigen der alhier aanwezigen, overtreft het getal der door zijne handen vermoorde lieden reeds dat van zijnen ouden vader.

Daar ik den volgenden dag van plan was om met drie of vier kleine djoekongs en vervolgens over land naar Manohin te gaan, gaf ik mijne goederen, onder verantwoordelijkheid, aan den alhier meermelden aanwezigen handelaar Sinken, van Poeloe Petak, over.

15 *december*. Na met eene verschrikkelijke vaart, veroorzaakt door het buitengewoon sterk afloopend water, de meermelde kihams of riams (zie 5 december) gepasseerd te zijn, begon ik de rivier op te meten.

Het bleek mij nu, dat niet alleen op de drie door Toendan opgegeven plaatsen (zie 10 december), maar ook in verscheidene andere soengi's, als ook in de Kahajan-rivier zelve goud gevonden wordt, waaraan deze landstreek zeer rijk moet zijn. De opbrengst zou veel grooter zijn, indien de goudplaatsen op eene behoorlijke wijze werden ontgind, daar de dajackers zelven met hunne gebrekkige middelen, indien zij

vlijtig werken, soms daags van *f* 2 tot *f* 3 waarde aan goud per hoofd verkrijgen. Ook leveren de onderscheidene soengei's veel damar op. Beide artikelen worden grootendeels door de vrouwen gezocht; de mannen gaan slechts gewapend als geleide mede en verrigten dan het daarbij voorkomend zware werk.

Op verscheidene plaatsen zag ik rotsen in en boven de rivier, die eenigzins het aanzien van steenkolen hadden; volgens opgeven van Singa Toeé en vele anderen, zou de Kahajan ook van dit artikel ruim voorzien zijn. Dit is echter slechts een zeer onzeker opgeven, daar zij mij de plaatsen van aanwezen niet behoorlijk wisten op te geven en dan nog niet zeker wisten of de kolen van eene goede of slechte kwaliteit zijn; ik vermeen echter, dat men, bij grondig onderzoek, ruimen voorraad van deze brandstof zou vinden.

Wij bereikten des avonds ten zeven uren eene zanddroogte, even beneden kampong Palentan, en bleven daar vernachten.

16 december. Ten 8 uren in den morgen bereikten wij de kampong Toembang Hakau.

Zonder omwegen werd mij verhaald, dat de alhier wonende Noesa, schoonzoon en plaatsvervanger van het kampongshoofd Ngabé Hariwong, te zamen met zekeren Ramban van Katingan, kort na mijn vertrek van hier (zie 1 december), naar de Doeson was geweest om koppen te snellen, doch dat het hem niet is mogen gelukken en hij nu, twee dagen geleden, onverrigter zake was teruggekeerd, doch van plan was dien togt te hervatten.

Een weinig beneden deze kampong heeft men den riam Kasinto, bestaande uit klippen die 15 ellen van den westerwal gelegen zijn; aan den oosteroever heeft men eene zanddroogte onder water, die tot veertig ellen uit den wal reikt; de passage hiertusschen is ruim genoeg voor eene stoomboot, zoo als de Tjipanas, zijnde daar eene diepte van twee en anderhalf vadem.

Ik deed vervolgens de kampongs Kamporih, Tewangkali, Toejon, Sepan en Tangkahan aan, en bereikte des avonds het meer Bango, even boven kampong Passenegara gelegen, en vernachtte op hetzelfde.

Het meer Bango heeft eene uitgestrektheid in lengte van 150 en eene breedte van 50 ellen, doch levert niets merkwaardigs op.

Al de door mij gepasseerde riviertjes zijn, volgens inlandsche opgaven, ruim van goud en damar voorzien; ik zag dan ook in eenige derzelve, verscheidene lieden bezig met het zoeken naar deze artikelen.

17 december. Bereikte des avonds kampong Tangkohis, na de kampongs Rawan en Hanoa gepasseerd te hebben. Daar Singa Toeé eenige aanverwanten hier had, besloot ik hier te vernachten.

De kahajenaars zijn over het algemeen welgestelde lieden; die dit niet zijn, hebben het aan hunne luiheid te wijten, daar het land zeer vruchtbaar is en kleine soengei's veel goud en damar opleveren.

Op deze hoogte ontmoet men hier en daar pas gevormde eilanden, die eigenlijk niets zijn dan van den vasten wal afgescheurde stukken land. Jaarlijks moet de Kahajan-rivier op die wijze, volgens opgeven van eenige oude inlanders, van gedaante veranderen.

18 december. Deed de kampong Boekit Bahoplawa aan, alwaar de door mij aangestelde hulp van kiai Roepok, Bapa Sihai, woont.

Genoemde Pa Sihai verzocht mij te Rawee tot den morgen te willen wachten, belovende mij alsdan met de lieden van Tangkohis en der andere kampongs, die onder het direkt beheer van kiai Roepok staan, te zullen volgen, en de verschuldigde hoofdgelden af te dragen; ik besloot aan zijn verzoek gevolg te geven.

De kampong Boekiet Bahoplawa is op eenen boekit (berg, liever heuvel), die zeventig voeten boven de oppervlakte der Kahajan-rivier is, gelegen, en heeft door de vruchtbaarheid van den grond en de talrijke vruchtboomen een vrolijk aanzien.

Bereikten des middags kota Rawee.

19 december. Vertrokken van deze plaats en passeerden ten 12 uren de Rongan-rivier.

De monding der Rongan is 40 ellen breed; eene dagreis ver deze rivier opwaarts heeft men den boekit Tangkilling, die volgens opgave, eene hoogte van cc. 3000 voeten bereikt. Boekit Pahondod, een weinig beneden Tandjong Pahandod, ontmoet eerstgenoemden berg.

Rongan en Manohin, beiden zijtakken der Kahajan en Manohin, in het bijzonder ook van Rongan, moeten rijk aan goud, damar en was, en zeer bevolkt zijn; de aldaar wonende lieden bestaan, wat het bovengedeelte aangaat, uit oet danoms; de overigen zijn uit de Beneden-Kahajan. Het aanwezen van deze laatsten aldaar wordt toegeschreven aan onwil om hoofdgeld te betalen en voornamelijk omdat zij daar geheel en al zonder controle zijn, en moorden en rooven kunnen zoo veel hun lust; volgens hetgeen mij daarvan verhaald werd, kan men deze beide landstrecken, Manohin en Rongan, als ware roovers- en moordenaarsnesten beschouwen; de aldaar aanwezige handelaren uit de Beneden-Kahajan moeten zich uiterst in acht nemen, om niet vermoord of op schatting gesteld te worden. Bereikte des avonds Tandjong Boerong-boea, alwaar een drietal kleine hutjes (pondoks) zijn en waar zekere Sindi (Poeloe Petakker) zijn verblijf hield (zie 21 november).

Van af Tandjong Boerong-boea tot aan kampong Boentoei is de Kahajan-rivier ruim van rotan voorzien; het hierboven gelegen gedeelte der rivier bezit dit artikel zeer schaars of liever bijna niet. Overigens is zij ruim van oelin, mohor, kaladan, bankirei en verscheidene andere, doch minder bruikbare hout-

soorten voorzien (zie 22 november, beschrijving over mohoren kaladanhout; bankirei- en oelinhout zijn, zoo als genoeg bekend is, zeer geschikt tot het bouwen van huizen en de laatste soort nog bovendien voor prauwen).

20 december. Bereikten ten 10 uren de kampong Pilan, zijnde de eerste kampong der onder raden Singa Pati behorende kampongs of liever van de Beneden-Kahajan. Digt bij deze kampong heeft men de antasan Noesa, waarin door de lieden van Pilan veel goud, was en rotan gevonden wordt.

Het grootst gedeelte der bewoners van de Beneden-Kahajan houdt zich met handelen op, waartoe zij zich van tijd tot tijd naar de Boven-Kahajan, Rongan, Mano hin en Kapoeas begeven, waardoor zij, over het geheel gerekend, zeer welgestelde lieden zijn; veel hebben zij echter van de moord- en roofzucht der lieden van bovengenoemde landstreken te lijden.

Wij kwamen des avonds bij de kampong Simpor aan.

21 december. Bereikten des middags kampong Gohon, verblijfplaats van Singa Toeé (zie 19 november).

Daar raden Singa Pati nog niet was afgekomen, besloot ik hier te blijven en liet zijnen vervanger, benevens al de kampongs- hoofden der Beneden-Kahajan roepen, ten einde van hem te vernemen, hoe het met het betalen der achterstallige hoofdgelden stond.

22 december. Een weinig beneden Gohong heeft men Soengei Dahojan; dit riviertje was vroeger voor gewone roeiprauwen bevaarbaar en liep door tot aan de Kapoeas; het is echter nu nagenoeg droog en gedeeltelijk digt gegroeid.

Op verzoek van den plaatsvervanger van raden Singa Pati deed ik nog de kampong Boentoei aan en regelde eenige kleine geschillen. Het land is hier vrij hoog en zou, indien het niet veronachtzaamd werd, veel kunnen opleveren.

23 december. Vertrokken van deze plaats en passeerden de onderscheidene beneden gelegen kampongs, terwijl ik de rivier

zoo naauwkeurig mogelijk opmat. Wij bereikten des middags kampong Pangko. Het land is aan deze zijde zeer laag en moerassig; men heeft daarentegen aan de over- of westerzijde, daar waar de kampong Goha, de laatste kampong in de Kahajan gelegen is, zeer goeden grond.

24 december. De monding der Kahajan-rivier haalt eene breedte van cc. 2000 ellen; aan den oosterwal heeft men eene diepte van twee, aan den westerwal en in het midden van 4 vademen; de diepte buiten de rivier is door mij, uithoofde de prauwen van hier niet tegen de deining der zee bestand zijn, niet kunnen worden opgenomen; dit zal later met een geschikter vaartuig moeten geschieden.

De kust, van af de monding der Kahajan-rivier tot aan de monding der Poeloe Petak of Kleine Dajakrivier, loopt eerst z.o. en vervolgens n.o. waarts op, omgeven door eene zandbank, die zich tot eene engelsche mijl van den wal uitstrekt; de grond is laag, moerassig en ruim voorzien van atap en damar

Over het algemeen is de Kahajan rijk aan voortbrengselen; de grond, vooral wat de Boven-Kahajan aangaat, is tot elke kultivatie geschikt, en de bevolking welgezeten.

Bereikten des morgens ten 10 uren de monding der Dajak-rivier en des avonds ten 10 uren kampong Palankai (Poeloe Petak).

100	0	
150	8	
20	1	
30	2	
40	2	
50	3	
150	6	
100	3	
30	2	
40	2	
50	3	
10	1	
20	1	
150	150	

Namen der kampongs of kota's.	Getal huizen.	Getal inwoners in iedere kam- pong of kota.	Getal inwoners, volgens Schwa- ner, Borneo, II.
<i>Beneden-Kahajan.</i>			
Antasan Troesan.	13	300	106
Goha.	4	160	210
Pangko.	6	100	70
Soengei Djohor.	5	100	
Toembang Lalam.	8	240	175
Bakambat.	1	20	63
Saka Parang.	1	6	
Petak Bahandang.	4	160	70
Boentoei.	4	60	63
Roehat.	2	12	84
Saka Tawei.	1	20	35
Soengei Montaren.	4	90	
Toembang Teringien.	4	60	
Penda Tappan.	2	12	84
Toembang Boengin.	3	30	42
Penda Biendjai.	10	150	70
Soengei Ngamok.	8	120	25
Soengei Beré.	6	100	126
Penda Rarawa.	8	150	224
Poelan Pisau.	1	30	
Bering.	2	30	150
Para Hangang.	2	40	35
Djampan.	3	60	63
Gohong.	6	150	140
Kametak.	3	100	42
Kanihin.	2	30	56
Siempor.	2	40	42
Besiam.	3	20	35
Djebiren.	1	10	21
Pilan.	1	30	21
Totaal.	120	2430	

Namen der kampongs of kota's.	Getal huizen.	Getal inwoners in iedere kam- pong of kota.	Getal inwoners, volgens Schwa- ner, Borneo, II.
<i>Midden-Kahajan.</i>			
Kota Rawec.	6	150	210
Bengkel.	6	90	70
Danau Tehang.	4	80	196
Toembang Tehang.	1	15	35
Liti.	3	60	42
Pilan.	4	80	84
Tilap.	2	25	
Boekit.	8	160	112
Boekit Bahoplawa.	3	60	94
Boekit Pamaripi.	1	15	
Sentol.	4	60	21
Balokom.	4	80	70
Tangkohis.	6	150	126
Balabongan.	3	30	15
Keho.	3	60	49
Bereng Rambang.	4	80	28
Manen Kalekan.	5	100	91
Manen Betang.	1	40	
Boenot.	2	30	38
Lawoengoero.	1	12	
Pajan.	2	30	
Hieot.	2	40	38
Kota Hanoa.	6	180	105
Lowak Lassat.	2	60	21
Pahawan.	7	140	140
Danau Brajer.	4	80	31
Bawang Hoeron Tandjoeng.	3	60	70
Kota Bawan.	6	150	84
Boetoc.	1	10	49
Paken.	5	100	91
Pasanagara.	1	15	14
Transportere.	110	2242	

Namen der kampongs of kota's.	Getal huizen.	Getal inwoners in iedere kam- pong of kota.	Getal inwoners volgens Schwa- ner, Borneo, II.
Per transport.	110	2242	
Tangkahen Toembang Songei.	10	200	189
Tangkahen Toctop Rantau.	2	30	
Tangkahen.	4	160	
Lonas.	7	140	84
Kota Sepan.	10	200	105
Toembang Semin.	5	80	
Pajan.	2	30	14
Troesan Balimbing.	3	45	
Hoerong Balimbing.	2	30	
Toembang Petak.	3	60	84
Toembang Danau Bahoeko.	3	60	
Tolok Tandjong.	6	120	105
Bawau.	4	100	112
Penda Rangan.	2	30	
Toejon.	10	200	140
Bereng Kampoerik.	5	60	
Kampoerik.	2	40	105
Toembang Locit.	2	20	
Tewang Kali.	6	120	
Danau Kamehangan.	5	100	91
Penda Pajan.	1	12	21
Pilang Mondok.	1	12	14
Boekit Poekon.	3	60	
Telokhan.	3	30	84
Toembang Hakau.	6	120	70
Hoerong Boenot.	5	100	105
Penda Sirouw.	1	100	35
Triok.	1	30	21
Petak Bahandang.	2	40	28
Palenlan.	5	60	21
Waras.	2	25	35
Toemb. Troes. Petong.	8	160	84
Tewang Padjangi.	6	120	
Transportere.	247	4936	

Namen der kampongs of kota's.	Getal huizen.	Getal inwoners in iedere kam- pong of kota.	Getal inwoners volgens Schwa- ner, Borneo, II.
Per transport.	247	4936	
Toembang Konjoe.	5	60	14
Tewang Njaro.	3	60	42
Tandjong Rio.	7	140	35
Tewang Kali.	5	75	
Kota Tampang.	1	200	120
Totaal.	268	5471	
<i>Boven- Kahajan.</i>			
Jekatan.	3	50	
Toembang Koeron.	4	38	
Koerong Ronkong.	2	25	24
Betang.	7	200	
Brasmadang.	6	100	
Toembang Tambora.	1	20	
Toembaug Menjangan.	6	180	35
Poelan.	9	200	
Telok Hioen.	2	40	
Penda Pilan.	1	20	
Sariangan Tondjoen.	6	100	42
Takoelok Bato.	3	45	
Toembang Padjangi.	3	60	70
Danau Djalongin.	2	40	
Tewa Ketjil.	5	100	
Kota Tewa.	8	240	182
" Toemb. Aritit.	1	12	
Djalongin.	1	30	
Hamboejong.	6	120	
Kota Pangeharen.	1	50	24
" Kasinto.	2	50	42
Toembaug Mawangin.	3	60	70
Kota Open Batoe.	1	300	200
Transportere.	83	2080	

Namen der kampongs of kota's.	Getal huizen.	Getal inwoners in iedere kam- pong of kota.	Getal inwoners, volgens Schwa- ner, Borneo, II.
Per transport.	83	2080	
Toembang Badirit.	3	50	
Kota Batoe Njeweoh.	4	200	
" Toemb. Hampoeij.	1	160	268
" " Sranگوen.	1	60	
" " Hawaoen.	3	100	70
" " Hawitoen.	5	150	
" " Hampoeroeij.	7	500	
" " Pokang Noesa.	1	50	
" " Pasangoen.	4	120	84
" Miri.	20	2000	84
Totaal.	132	5470	
<i>Rekapitulatie.</i>			
Beneden- Kahajan.	120	2430	
Midden "	268	5471	
Boven "	132	5470	
Totaal.	520	13371	

(Omtrent de getallen overgenomen van C. M. Schwaner's werk over Borneo moeten wij aanmerken, dat het groot verschil dat bestaat met de opgaven van den heer Maks, waarschijnlijk is toe te schrijven aan sedert de reis van den heer Schwaner, in 1847, plaats gehad hebbende verhuizingen. Aan dezelfde oorzaak zal ook voor een groot gedeelte het verschil in de namen der kampongs moeten worden toegeschreven, waardoor namen, die bij Schwaner voorkomen, in het reisverhaal van Maks niet teruggevonden worden, en omgekeerd).

Red.

E E N I G E
OPMERKINGEN EN BEDENKINGEN

NAAR AANLEIDING DER

PROEVE TOT OPHELDERING VAN DE GRONDEN DER
MALEISCHE SPELLING, DOOR W. ROBINSON,
UIT HET ENGELSCHE VERTAALD DOOR
E. NETSCHER; BATAVIA 1855,

DOOR

A. B. COHEN STUART.

Zoo 't niet te ontkennen valt, dat de studie der Maleische taal bij onze landgenooten niet meer den rang bekleedt, die haar van oudsher regtmatig toekomt, dan heeft voorzeker niemand meer regt om zich daarover te beklagen dan de kundige vertaler van 't bovengenoemde werkje, die zich niet alleen nu onlangs als een welsprekend verdediger, maar ook sedert lang als een vlijtig en verdienstelijk beoefenaar van die studie heeft doen kennen. De vertaling van Robinson's *Proeve* is een nieuw blijk van dien ijver, en eene nieuwe verdienste tevens, indien zij slechts strekken kan, om de erkenenis te verlevendigen van 't geen er voor de wetenschappelijke beoefening van 't Maleisch nog te doen valt, en daarvoor eenige belangstelling

op te wekken. Dat zij dit doel niet geheel gemist heeft, moge uit de volgende opmerkingen blijken, waartoe de lezing mij aanleiding gaf. Eene aankondiging of algemeene beoordeeling ligt niet in mijne bedoeling. Ik rigt mij inzonderheid tot hen, die 't werkje zelf in handen of gelezen hebben, en voor wie het dus niet noodig is, den inhoud te beschrijven of de waarde te schatten. Zij mogen dan ook voor zich zelve oordeelen, in hoever het geacht kan worden in de behoefte te voorzien welke de schrijver op het oog had, en of aan Robinson de eer toekomt, van een nieuw en zuiver licht te hebben geworpen op de beginselen der Maleische spelling, die door onzen landgenoot Werndly, zoo als de heer Netscher zegt, „wel gevoeld zijn, maar niet genoeg doorgrond om ze weder „te geven.” Ik heb mij niets anders voorgesteld, dan over sommige door hem behandelde punten mijne meening aan des lezers oordeel te onderwerpen.

De S. heeft de werken van Werndly en Marsden gekend en benuttigd, maar zich niet door hun bloot gezag laten leiden. Wat hij van hen overneemt, heeft hij als zoodanig erkend, maar tevens werkelijk tot het zijne gemaakt, door zijne eigene gronden er voor aan te voeren. Ik acht mij daardoor ontheven van de noodzakelijkheid, om de punten van overeenstemming of verschil tusschen die schrijvers overal aan te wijzen, hetgeen zeker van meer belang zou geweest zijn, indien hun onderzoek geheel van elkander afgescheiden ware gebleven, of de laatste zich bij een beroep op het gezag zijner voorgangers bepaald had.

Op blz. 11. Is de Arabische afkomst van 't Maleische *soerat*, *brief*, *geschrift*, wel genoegzaam boven twijfel verheven, om er met eenige zekerheid gevolgtrekkingen uit af te leiden? Het Arabische سورة heeft verscheidene beteekenissen, waarvan ech-

ter, voor zooveel ik uit de Arabische woordenboeken van Freytag en Willmet kan nagaan, alleen die van *hoofdstuk van den Koran* in eenigen schijn van verband staat met het begrip, dat aan het Mal. woord gehecht wordt. Men zou dus hier al dadelijk eene vrij sterke uitbreiding en wijziging van beteekenis moeten aannemen, te meer bevreemdend, daar het Arabisch genoeg andere woorden heeft, die zich beter zouden leenen, om het bedoelde begrip uit te drukken. In 't Javaansch heeft het Arabische *soerat* zijne ware beteekenis behouden, en bestaat daarnevens het woord *sěrat*, dat in beteekenis met het Maleische *soerat* overeenkomt, en naar allen schijn daarmede verwant is. Tenzij men evenwel deze overkomst voor louter toeval houde — een toeval, dat m. i. veel grooter zou wezen dan dat, hetwelk gelegen zou zijn in de gelijkheid van klank tusschen 't Arab. en 't Mal. *soerat* —, blijft slechts de keus over, om den gemeenschappelijken oorsprong van 't Mal. en 't Jav. woord of in den Polynesischen taalstam of in 't Arabisch te zoeken. Het laatste komt mij, vooral ook met het oog op het Jav., dat toch aan zulk eene ver gezochte benaming voor het begrip van *schrift* wel allerminst behoefte had, en op het Soendaasch, waar *sěrat* diezelfde beteekenis heeft, behoudens nadere inlichting, minder aannemelijk voor.

Op bl. 44. De hier als voorbeeld aangehaalde zedespreuk komt volgens de Holl. vertaling ongeveer hierop neder: „Wensch „gij u in 't graf eene zalige rust te bereiden, kwel u daarom bij „uw leven niet; maar wacht tot gij in 't graf zijt, en begin „dan veel over den dood te denken en te spreken!” Voorwaar eene zonderlinge moraal! maar het Mal. heeft daaraan geene schuld; want de plaatsing van het woordje toont ten duidelijkste aan, dat de bedoeling deze is: „Wie veel over den „dood spreekt en aan 't graf denkt (namelijk bij zijn leven), dien „zal, wanneer hij in 't graf is, God de Allerhoogste het graf tot „een der lusthoven des hemels maken; en wie zich om den

„dood niet bekommert en niet aan 't graf denkt, dien zal,
 „wanneer hij dood is, God het graf maken tot eene der spe-
 „lonken der hel”. — De onjuistheid der eerste vertaling is waar-
 schijnlijk toe te schrijven aan eene dubbelzinnigheid in 't
 Engelsch.

Op bl. 73. ^{تَنْوِينٌ} *tanwēwīn*; lees ^{تَنْوِينٌ} *tanwīn*? Zoo heet
 bedoeld teeken althans in 't woordenboek van Freytag en
 in de Arab. grammatica van Roorda.

Op blz. 75. „Het is een algemeene regel, waarop echter
 „twee uitzonderingen zijn, dat elke letter een' klinker of een'
 „*djazam* vereischt. Die uitzonderingen zijn . . . 2°. de mid-
 „delste letter van eene uit drie letters bestaande syllabe, als
 „in ^{شَرَطٌ} *sjart*; doch zulke lettergrepen komen nimmer in
 „zuiver Maleische woorden voor”. Het woord ^{شَرَطٌ} is dan ook
 Arabisch, en luidt volledig ^{شَرَطٌ} *sjartoen*; maar de uitgang *oen*
 wordt in uitspraak en schrift veeltijds verwaarloosd. Ik geloof,
 dat het eigenaardigst is, zulke woorden, ook in 't Maleisch, volgens
 de gewone Arab. wijze, ^{شَرَطٌ} te schrijven, en 't aan den in-
 lander zelf over te laten, om de uitspraak in zoover te wij-
 zigen, als voor zijn spraakorgaan noodig is. Wilde men
 de uitspraak, welke zulk een woord in 't Mal. verkrijgt, in
 't schrift volkomen uitdrukken, dan zou men er twee syllabes
 van moeten maken, en b.v. ^{شَرَطٌ} *sjarat*, en voor ^{صَبِيحٌ} *صَبِيحٌ* (Jav.
 ²ᶑᶒᶑ?) schrijven. Overigens dient de uitzondering m.i. te wor-
 den uitgestrekt tot iederen klankloozen medeklinker, die in
 dezelfde syllabe door een' anderen medeklinker gevolgd wordt:
 een geval dat in 't Maleisch wel niet anders zal plaats vinden,
 dan wanneer de tweede consonant eene zoogenoemde halfvokaal
 of liquida is, zooals in ^{كِرْسٌ} *kras*, ^{پَرَنجٌ} *prang*, ^{بِرَانٌ} *brani*, ^{سَوَامٌ} *swami*,
^{بَلَسٌ} *blas*. De schrijver schijnt al die gevallen te wil-
 len wegcijferen, door overal tusschen de twee consonanten eene

korte *a* (of *ë*) te onderstellen. Zoo schrijft hij b.v., op blz. 197-9: *بَري* *bāri*, *سَري* *sāri*, *قَترا* *poetārā*, *سَگَرا* *sigārā*, *تَچَدَرا* *tjidārā*, *تَراغ* *tārang*, enz. Maar ik geloof, dat men, door dit streng vol te houden, het Mal. spraakvermogen wat al te laag zou schatten, en dat men *bri*, *sri*, *poetra*, *sigra* enz. gerust voor de natuurlijke uitspraak houden mag.

Voor 't overige wil de S. den *djazam* ook gebruikt hebben in woorden als *بوت* *boeta* en *سَينغ* *singa*, en verdedigt dit nader, in noot B van de Aanteekeningen, tegen 't gevoelen van Werndly en Marsden, dat zwakke letters (of lange vokalen) nimmer dat teeken kunnen aannemen. Dit laatste gevoelen schijnt evenwel in 't Arab. schrijfgebruik een' beteren grond te vinden, dan dien de S. uit Maleische bronnen daartegen aanvoert. In 't algemeen komt het mij voor, dat het gezag van Maleijers, waarop hij zich meermalen beroept, ten aanzien van vraagpunten als dit zeer weinig afdoet. Immers van een eigen Maleisch schrijfgebruik kan bezwaarlijk sprake zijn ten aanzien van teekens, die in 't Mal. zoo zelden gebruikt worden, dat hun bestaan zelf voor die taal schier denkbeeldig heeten mag. Wat daaromtrent dus door sommige Maleische geleerden geleerd wordt, kan, in zoover het niet op Arabische regelen steunt, niet wel anders dan als hunne eigene vinding beschouwd worden.

Op blz. 79. Het teeken *mad* (\sim) zou volgens Maleijers eene verbastering van 't cijfer r zijn. De S. is geneigd er den Griekschcn *circumflexus* in te zien. Volgens de Arabische grammatica van Roorda is 't eenvoudig een horizontaal liggende *alif*, waardoor een gewone *alif* vervangen wordt. Het wordt dan ook volgens dat werk alleen gebruikt boven den *alif*, en drukt daarmede gezamenlijk zooveel uit als أَ , dat is eene lange \bar{a} in 't begin van eene syllabe, b.v. in أَمان *āmana*, voor أَمِن , en أَماروا *ta-āmarōe*, voor أَمَرُوا . Het zou kunnen zijn, dat

er in 't gebruik van den *maḏ* verscheidenheden en afwijkingen bestaan, die in de aangehaalde, zeer beknopte, grammatica geene plaats konden vinden; maar indien 't rigtig gebruik van dat teeken zich werkelijk bepaalt tot hetgeen daar geleerd wordt, dan is de schrijfwijze خَالِقٌ *chālīgoen*, en vooral مُؤْمِنُونَ *mōe-minoēna* (waarom dan ook niet مُؤْمِنُونَ ?) volstrekt onverdedigbaar; en dan vervalt tevens de geheele benaming van *hoe-roef maḏ*, zoo als zij in 't werkje van Robinson bestendig gebezigd wordt. En waar zou ook het teeken in zulke gevallen toe dienen, daar خَا en نُو toch niet anders kunnen worden gelezen dan *chā* en *nōē*? 't Is waar, volgens den S. behoort op de *و* in deze syllabe eigenlijk een *djazam* te staan, en dan zou men ook wel *nau* kunnen lezen. Om dit te vermijden, is de

maḏ noodig, en zou men dus volgens hem eigenlijk نُو of نُو (!) moeten schrijven, wat hij evenwel zelf nooit doet, zoodat het nut van den *maḏ* hier geheel denkbeeldig wordt. 't Is dan ook niet juist, wat hij op blz. 79 zegt, dat bv. أَجْرٌ voluit geschreven أَجْرٌ zou zijn. Neen, dit zou *a-ādjar* zijn! أَجْرٌ staat voor أَجْرٌ .

Op blz. 81. „Het is een algemeene regel, dat, wanneer eene letter wordt uitgelaten, de volgende letter een' *tasjīd* vereischt, zoo als in مَنْتِ wachten”; zoo ook blz. 109: „wanneer er eene verkorting van een voorvoegsel plaats vindt, zoo als wanneer فَ gebruikt wordt voor فَنَ of فَر of مَ voor مَن , بَ en تَ voor بَر en تَر , dan neemt de eerste letter van het grondwoord een' *tasjīd* aan, om de weggelaten letter van het voorvoegsel te vervangen. In eigennamen van plaatsen wordt de فَ beschouwd als eene verkorting van فَر , en vereischt daarom een' *tasjīd* over de volgende letter”. — Bij de eerst aangehaalde plaats wordt in de noot aangemerkt: „deze regel is aan het

„ Arabisch en Hebreeuwsch beide eigen”. — Van 't Hebreeuwsch moet ik zwijgen; maar wat het Arabisch betreft, geloof ik, dat die regel minstens eenige wijziging in de uitdrukking behoeft. Het is waar, dat in 't Arabisch in sommige gevallen twee zamentreffende klankverwante consonanten in een' dubbelen zamensmelten, doordien de eerste zich aan den tweeden, soms ook de tweede zich aan den eersten assimileert; en dan wordt natuurlijk de *tasjīd* gebezigd, om de verdubbeling aan te duiden. Maar het is dan toch minder juist gezegd, dat de eene consonant wegvalt, en de andere daarom, als tot vergoeding, met *tasjīd* geschreven wordt. Er volgt ook volstrekt niet uit, dat in geen geval een consonant zou kunnen wegvallen, zonder dat de volgende verdubbeld wierd; en ik twijfel zeer, of er in 't Arabisch een regel van die strekking bestaat. Ik weet evenwel op dit oogenblik in die taal geen voorbeeld te bedenken, waaruit het al of niet bestaan van zoodanigen regel zou kunnen blijken. Maar dit is trouwens voor het gebruik van den *tasjīd* in 't Maleisch van weinig of geen belang, wanneer men aan dat teeken, met den S., eene wezenlijke beteekenis voor de uitspraak toekent. De *uitspraak* van Maleische woorden toch is onafhankelijk van de Arabische spraakkunst; en indien het uitgemaakt ware, dat in 't Maleisch in de aangehaalde gevallen, of in 't algemeen na de uitlating van een' consonant, de uitspraak eene duidelijke verdubbeling hooren liet, zou daarin reden genoeg zijn, om den *tasjīd* te bezigen, al mogt dat gebruik ook geene analogie vinden in 't Arabisch. Bepalen wij ons dus tot het Maleisch zelf, dan doet zich in de eerste plaats de vraag voor, of er werkelijk in al de bedoelde gevallen uitlating of verkorting plaats heeft. Waarop toch grondt zich de overtuiging van den S. te dien aanzien anders dan op zekere onderstellingen omtrent de etymologische verhouding tusschen de onderscheidene vormen van voorvoegsels: onderstellingen, waarvan sommige (b.v. die aan-

gaande (ب en ت) veel schijn voor zich hebben, andere daarentegen niet wel meer zijn vol te houden, sedert men dieper is doorgedrongen in den aard en de geschiedenis van de grammatikale vormen der Polynesische talen? Kan men beweren, dat in een enkel der aangehaalde gevallen het algemeen spraak- of schrijfsgebruik de etymologische ouderstelling staaft? Wat het schrijfsgebruik aangaat, twijfel ik, of men den bedoelden regel van verdubbeling in een enkel Maleisch geschrift zal gevolgd vinden. En aangaande 't spraakgebruik erkent de S. zelf, bladz 257: „dat de *tasjdūd*” (in woorden met het voorvoegsel ت, dus waarschijnlijk ook na م ب ت) „bij de uitspraak niet altijd zeer hoorbaar is, voornamelijk niet, wanneer door het uitspreken daarvan eenige hardheid zou ontstaan,” en verklaart „die tegenstrijdigheid tusschen de spelling en de uitspraak” eensdeels daaruit, „dat het spellingstelsel, vreemd zijnde, welligt niet in alle opzichten geheel en al met de uitspraak overeenkomt,” ten andere uit „de aangeborene vadsigheid der Maleijers, die zich nimmer schuldig maken aan het nemen van onnoodige moeite; . . . want wie weet niet, dat het minder inspanning kost, ééne letter uit te spreken dan twee?” Zou het niet juister en opregter gezegd zijn, dat het, met of zonder inspanning, onmogelijk is, de verdubbeling b. v. van de *b* in *pěbbintangan* of van de *k* in *pěkkěrdjään* hoorbaar te maken; dat dit hoogstens, wanneer men er zich bepaald op toelegt, mogelijk is met sommige consonanten (als *l*, *m*, *n*, *r*), die zich wat langer of korter laten aanhouden, maar dat inderdaad de natuurlijke, ware uitspraak van 't Maleisch niets voor of tegen de verdubbeling na die toonlooze voorvoegsels leert of leeren kan? Ik houd mij dan ook overtuigd, dat de S. nooit door eene onbevangen waarneming van de uitspraak er toe gebragt zou zijn, om in de aangehaalde gevallen het gebruik van den *tasjdūd* voor te schrijven, dat hij daarbij beheerscht werd door te voren opgevatte onderstellingen, en dat ten slotte

de geheele regel geen' anderen grond heeft dan eene grammatische fictie.

Uit hetzelfde oogpunt beschouw ik het voorschrift (bladz. 187-8), om woorden als *اد در ائف مكف قد*, die, aldus geschreven, uit twee korte opene syllabes schijnen te bestaan, met *tasjdid* te schrijven *مكف قد* enz., of althans zoo geschreven te onderstellen, hetwelk wordt aangevoerd tot regtvaardiging van den regel, „dat in het Maleisch geen enkel woord „uitsluitend uit korte zuivere (d.i. opene) lettergrepen bestaat, „en dat er geen tweelettergrepig woord bestaan kan, dat slechts „uit twee letters bestaat.” — Misschien zal men zeggen, dat hier althans de uitspraak wel degelijk in aanmerking moet komen, en dat *padda, makka, appa* geheel anders luiden moet dan *padu maka, apa*. Naar de Hollandsche uitspraak beoordeeld, is dit zeker waar; want door de verdubbeling sluiten wij de eerste syllabe, en Maken daardoor de vokaal kort, die in de opene syllabe betrekkelijk lang zou zijn. Maar in 't Maleisch heeft de sluiting van eene syllabe op zich zelve dien invloed op den klank der vokaal niet. Wel is waar komt in eene geslotene syllabe niet zoo ligt eene volkomen lange vokaal voor, maar in eene opene syllabe is de vokaal niet noodwendig langer dan in eene geslotene, en dan is 't ontbreken van 't gewone teeken der verlenging (den *hoeroef maik* van den S.) genoegzaam, om den korten klank aan te duiden. Of men *قد* of *قد* schrijve, kan dus, geloof ik, in de uitspraak geen wezenlijk verschil maken, evenmin als in 't Fransch b.v. de *a* in *adoucir, arène* van die in *addition, arrêt* verschilt. Ik geloof dan ook, dat de verdubbeling in 't stelsel van den S. hier minder ten doel heeft, om de korthed aan te duiden, dan om die in overeenstemming te brengen met den gewonen regel, dat elke opene syllabe, waarop het accent valt, eene lange vokaal heeft. Maar al ware 't ook verdedigbaar, om uitzonderingen door zulke willekeurige onderstellingen weg te cijferen, het zou in dit

geval toch weinig baten. Immers, wanneer men aanneemt, dat de bedoelde woorden in 't midden een dubbelen consonant hebben, onderscheiden ze zich toch weder in dit opzigt van alle andere zuiver Maleische woorden, en blijven dus in ieder geval iets bijzonders behouden. Eindelijk, al moest men ook toegeven, dat eene syllabe met korte vokaal onmogelijk het accent kan hebben, dan wanneer zij gesloten is, dan berust nog de regel, om de aangehaalde woorden met *tasjdid*, en daarentegen ^ك ^ا ^ن ^ق ^ا ^ك met *mad* te schrijven, op eene, naar ik meen, niet onbetwistbare opvatting van de uitspraak. Het komt mij althans zeer twijfelachtig voor, of de *a* van de twee laatste woorden in de gewone uitspraak langer is dan die van ^ا ^د. Ik zou veeleer het tegendeel aannemen, en dus, zelfs in 't stelsel van den S., liever omgekeerd ^ا ^د en ^ا ^ن ^ق ^ا ^ك schrijven. Schoon ik hier gaarne eenig gezag toeken aan de persoonlijke waarneming, waartoe de S. waarschijnlijk in de beste gelegenheid was, meen ik evenwel in 't algemeen te mogen aanmerken, dat de toepassing zijner voorschriften grootendeels afhangt van ieders bijzondere opvatting van kleine nuances in de uitspraak, en dat zij in zoover weinig geschikt zijn, om de eenheid in 't schrift te bevorderen.

Op blz. 92. „Wanneer grondwoorden, die met eene ^ك „beginnen, het voorhechtsel ^ف ^ع of ^م ^ع aannemen, dan wordt de „welluidendheidshalve verworpen,” en — hierop komt het vervolg van des schrijvers woorden neder — dan wordt het afgeleide woord geschreven, als of het grondwoord met eene vokaal begon; b.v. van ^ك ^ر ^ج komt ^م ^ق ^ر ^ج, als ware 't grondwoord ^ا ^ر ^ج. De invoering van dit voorschrift zou ik als een bepaald bederf van de Mal. spelling beschouwen. Het geldt hier een van die weinige gevallen, waarin 't Mal. schrijfgebruik zich omtrent de aanwending der schrijfteekens niet geheel onbetuigd laat, en juist hier vinden wij het (naar mij voorkomt op goe-

den grond) in tegenspraak met den voorgestelden regel. Velen gebruiken de *hamza* evenmin in afleidingen van grondwoorden, die met eene vokaal, als van die met *k* beginnen, en schrijven zoowel *مفرت* van *ارت* als *مفرتج* van *كرج*; maar ik geloof, dat men niet ligt bij een' inlandsch schrijver, die eenige aanspraak op naauwkeurigheid maakt, dat teeken *in beide gevallen* gebruikt zal vinden, en dat men veilig als regel mag aannemen, om de twee gevallen te onderscheiden, door in 't eerste de *hamza* te bezigen, en in 't laatste niet. De S. toont zelf in de noot aan, welke dubbelzinnigheid uit zijne schrijfwijze kan voortvloeijen, daar b.v. *ففسارغ*, ondanks al zijne weelde van onderscheidingsteekens, volgens den bedoelden regel even goed kan beteekenen *houtskoolmaker* (van *ارغ*) als *schrijver van een boek* (van *كارغ*). Die dubbelzinnigheid valt geheel weg, wanneer men in 't eerste geval *ففسارغ*, in het tweede *ففسارغ* schrijft; en 't komt mij niet onwaarschijnlijk voor dat de behoefte aan die onderscheiding juist de oorzaak is, dat het gebruik der *hamza* in afleidingen van de eerste soort minder zeldzaam is, dan de gewone veronachtzaming der schrijfteekens in 't Mal. zou doen verwachten.

De aangevoerde regel van den S. is evenwel een natuurlijk uitvloeisel van zijne opvatting van de bedoelde voorvoegsels en hunne wijze van verbinding. Indien de *k* van 't grondwoord geacht moet worden, na 't voorvoegsel weg te vallen, is inderdaad uit een etymologisch oogpunt het gebruik van de *hamza* volkomen gerechtvaardigd. Maar wie de Maleische woordvorming in verband beschouwt met het meer ontwikkeld stelsel van nasaalvorming in 't Javaansch, zal, geloof ik, veeleer geneigd zijn om aan te nemen, dat de *k* in de *ng* van 't voorvoegsel besloten is, of liever dat die *ng* niet tot het voorvoegsel behoort, maar slechts eene wijziging van de *k* van 't grondwoord is; dat in 't algemeen in de afleidingen met de zoogenoemde voorvoegsels *من* *مغ* *م* *من* *فغ* *ف* eigenlijk slechts *ف*

en *م* zijn voorgevoegd, en daarbij, naar gelang van het uit te drukken begrip, de eerste letter van 't grondwoord onveranderd gelaten, of met een' nasaalklank uitgesproken wordt, welk laatste soms door voorvoeging, soms door in- de- plaats- stelling van de verwante neusletter geschiedt. Wie de zaak aldus beschouwt, zal dan ook niet, met den S., *ف* en *م* voor verkortingen van *فُع* of *فِر* en *مُع* kunnen houden, en op grond daarvan (volgens den boven besproken regel) de eerste letter van 't grondwoord verdubbelen, noch ook, in den door S. bedoelden zin, instemmen met den regel, dien hij op blz. 123 uitspreekt: »dat elk voorhechtsel eene afzonderlijke lettergreep uitmaakt, en dat geene letter van een voorhechtsel met eene letter van 't grondwoord eene lettergreep vormen kan». De S. acht het noodig, op dien regel aan te dringen, opdat men niet door de gebruikelijke weglating der *hamza*, b.v. in *مشرت* (voor *مَشْرَتٌ*), verleid worde, om de syllabes aldus te verdelën: *mă-ngar-ti*, in stede van *măng-ar-ti*. Ik geloof, dat, in zoover hier afscheiding kan plaats hebben, juist de eerste de ware is; en zoo ik niettemin in dit geval, gelijk de S., nevens de *ع* eene *hamza* wil gebruikt hebben, is 't niet bij wijze van *trema*, om het begin van eene nieuwe syllabe *aan* te duiden, maar eenvoudig als eene soort van herinneringsteeken van de oorspronkelijke *!*; even als ik, mede in overeenstemming met den S. (blz. 123), de schrijfwijze *كلكون* verkieslijk acht boven *كلكون*, ofschoon ik vermeen, dat de ware uitspraak het natuurlijkst door de laatste wordt uitgedrukt. Mogt men tot staving van des schrijvers zienswijze willen aanvoeren, dat in verdubbelingen als *مَشَاجِرٌ* (*măng-adjar-adjar*) de *ng* zich duidelijk met het voorvoegsel verbonden en van het grondwoord gescheiden vertoont, dan zou ik tot antwoord wijzen op andere verdubbelingen, als het door den S. zelf (blz. 104) aangehaalde *مَشَايِرٌ* van *أَلِر* en *فُعْفُفٌ* (of *فُعْفُفٌ*) van *أَف*, waarin het tegendeel plaats heeft; en

vooral ook op Javaansche verdubbelingen als *ngatoeri*, waarin de *ng*, ofschoon blijkbaar met het grondwoord verbonden, evenwel niet in de verdubbeling deelt.

Op blz. 103. „Volgens mijn beste weten is er nog geen teeken uitgevonden, om de twee klanken van de *fathah* (a en *ă* of *ě*) van elkander te onderscheiden”. Ten einde in dit gemis te voorzien, stelt de S. in de noot D voor, om de *fathah* alleen voor den klank *a* te bezigen, en de *ě* door geheele weglating van teekens aan te duiden, b.v. in *běsar*. Dit middel kan natuurlijk alleen dienen, wanneer men buiten dit ééne geval alle syllabes van klankteekens voorziet, wat toch de S. zelf (blz. 220) niet aanbevelenswaardig acht. Bovendien schrijft hij ook in andere gevallen de weglating van alle teekens bepaaldelijk voor (zie boven, bij blz. 75); en men zal zich die weglating ook wel moeten getroosten in gevallen van twijfel omtrent de ware uitspraak of schrijfwijze. Zij kan dus bezwaarlijk dienen, om een' bepaalden klank zonder dubbelzinnigheid aan te duiden. Beter wordt aan de vereischten voldaan door een teekentje, nagenoeg in de gedaante van eene kleine, schuins op zijde liggende *anka-doewa* dat men even als de *fathah* boven de letter gebruikt vindt in sommige met Arabisch karakter geschrevene Javaansche stukken, waar het den Javaanschen *pěpět* geregeld vervangt, b.v. in 't woord *botěn*, niet. Zoo komt het o. a. voor in eenige fac-simile's van Javaansche brieven, die op last van Prof. Roorda op steen gebracht zijn.

Op blz. 108. Als een voorbeeld van den grooten aanwas, dien een Maleisch woord door vereeniging van verschillende aanhechtsels verkrijgen kan, wordt hier genoemd *boṭṭāpāhā*. Die combinatie van *āhā*, welke in dit werk meermalen onder de voorbeelden voorkomt, houd ik voor volstrekt onbestaanbaar.

De juiste zin en kracht van 't aanhechtsel ^ل moge moeilijk te bepalen zijn; maar in eene *vraag*, en nog wel in onmiddellijke verbinding met het vraagwoord, geloof ik niet, dat men 't ooit in goed Maleisch aantreffen zal.

Op blz. 120, r. 5 v. o. ^{مركستو} (*margastōewa*), *wild beest*. Drukt die schrijfwijze inderdaad de ware uitspraak uit, of berust zij slechts op gissing? Het woord zal wel eene zamenstelling zijn, waarvan 't Sanskr. *mrēga*, dat mede een *wild dier* beteekent, het eerste deel uitmaakt, terwijl 't laatste herinnert aan 't Jav. *sató*, *dier*, welligt eene verbastering van een ander Sanskr. woord. Ik vind bij den S. meer woorden, wier spelling mij om dergelijke redenen verdacht voorkomt, b. v. (blz. 216) ^{ستى} en ^{مانسى}, die hij met *tasjdīd* wil geschreven hebben, opdat men leze *satīya*, *mānoesīya*, en niet *satya*, *mānoesya*, wat nogtans aan den oorspronkelijken (Sanskritschen) vorm dier woorden beantwoordt. De gevolgtrekking van de etymologie tot de uitspraak is hier zeker niet onvoorwaardelijk te vertrouwen; maar ik kan toch 't vermoeden niet onderdrukken, dat de S., in zijne zucht, om alle syllabas van klankteekens te voorzien, meermalen op zeer losse gronden of bij louter gissing te werk is gegaan, zonder daarin altijd even gelukkig te slagen.

Op blz. 127. Woorden van Sanskritschen oorsprong, die twee lange zuivere (d. i. opene) lettergrepen in 't grondwoord hebben, maken volgens den S. eene uitzondering op den gewonen regel, door in afleidingen den langen klank in de eerste lettergreep te behouden, b. v. ^{سودران} *sodran* en niet ^{سدران}. Wat er van die uitzondering is, en of zij op een algemeen schrijfgebruik, dan wel op bloote redenering berust, durf ik niet beslissen. Maar wanneer men eenmaal begint, met bijzondere regelen aan te nemen voor de spelling van Sanskritsche woorden in 't Ma-

leisch, dan zal men het bezwaarlijk, zoo als de S. doet, bij deze enkele uitzondering kunnen laten, maar zich terstond in allerlei nieuwe moeilijkheden en twijfelingen gewikkeld zien. Ik geloof dan ook, dat de eerste stap op dien weg wel ernstige overweging verdient, en men zich daarbij rekenschap dient te geven van de beginselen, waardoor men zich wil laten leiden. Indien toch het oogmerk is, om den oorspronkelijken vorm en uitspraak der Sanskritsche woorden zoo juist mogelijk in 't Arabisch karakter weder te geven, zal men zich niet alleen belemmerd vinden door het radikaal verschil tusschen beide schriftstelsels, maar vooral ook stuiten op het groote bezwaar, dat een zeer aanmerkelijk gedeelte van de meest gebruikelijke Maleische woorden eene geheele verandering van gedaante zal moeten ondergaan, wier invoering slechts zal kunnen uitgaan van hen, die eene genoegzame kennis van 't Sanskrit bezitten. Zoo zal b. v. het woord *sodara* ^{سودار} zelf dien vorm niet kunnen behouden, wanneer men de oorspronkelijke schrijfwijze en uitspraak *sodara* (met twee korte *a*'s) naauwkeurig wil wedergeven, wat misschien nog het best geschieden zou, door,

met de *mīm-imāla*, ^{سودار} te schrijven. Wil men evenwel zoo ver niet gaan, dan geloof ik, dat men beter doet, met den weg, die daarheen leidt, in 't geheel niet betreden, en, ongeacht de uitheemsche afkomst, ^{سَدْرَاتِ سَدَارِ} te schrijven, even als of het een gewoon Maleisch woord ware. Dit belet geenszins, om het algemeen gebruik te volgen, waar het aan dit of andere uitheemsche woorden eene bijzondere spelling toekent; maar ik acht het bedenkelijk, om daarvoor buiten noodzakelijkheid afzonderlijke regels aan te nemen.

Op blz. 180. De schrijfwijze ^{رُوثُ دوس}, acht de S. „niet „geheel overeenkomstig de regels betreffende het overspringen „van den *hoeroef mad*, noch die betreffende de uitspraak”, en

wil daarvoor geschreven hebben رُثْرُوثٌ دَسْدُوسٌ. Zoo moet men voorzeker volgens de gewone regels schrijven, indien men de verdubbelde uitdrukking geheel als één enkel ondeelbaar woord beschouwt, dat slechts één accent kan hebben; maar ik geloof, dat de eerste schrijfwijze meer overeenkomt met den waren aard van de verdubbeling; — daargelaten nog, dat de *r* in ieder geval een verkortingsteeken is, hetwelk men niet juist zoo streng behoeft op te vatten, als of het eene volkomene, ongewijzigde herhaling verving, mits de lezer slechts ondersteld kunne worden, zelf te weten, welke wijzigingen de uitspraak daarbij ondergaan moet. Wanneer de verdubbelde vorm voor en achterhechtsels ontvangt, wordt daardoor het begrip van woord-eenheid wel eenigzins versterkt, maar blijft het toch, om zoo te spreken, een complex woord, dat zich m. i. bezwaarlijk met één accent vergenoegen kan, waarom ik in dat geval liever كَسْكَسْكَائِن رُثْرُوثَانِ zou schrijven dan كَسْكَسْكَائِن رُثْرُوثَانِ zooals de S. wil; — tenzij welligt blijken mogt, dat de laatste schrijfwijze door algemeen gebruik wordt voorgeschreven.

Op blz. 183-5. Hoofdstuk VII handelt over klemtoon (accent) en klankmaat (quantiteit), onder welke laatste men hier niets anders te verstaan heeft dan het al of niet aanwezig zijn van de lange vokaalteekens (*hoeroef mad:*) و (ي). In hoever het juist is, de syllabes, waarin zulk een teeken voorkomt, of wel de daardoor uitgedrukte klanken altijd en bij uitsluiting *lang* te noemen, of b. v. مَاتِ نَاسِ بَاتِ كَاكِتِ werkelijk met eene lange *a* worden uitgesproken, laat ik in 't midden, dewijl ik zelf voor alsnog geene betere benaming voor die soort van syllabes weet voor te stellen. Genoeg, zoo men eens vooral in 't oog houdt, wat hier met lange syllabes of lange vokalen bedoeld wordt. De bepaling nu van de syllabes, die in ieder

woord als lang behooren te worden gekenmerkt, en in verband daarmede van de syllabes, die 't accent hebben (wat in de meeste gevallen met de lengte zamenvalt), is het onderwerp van dit hoofdstuk. Zoo ergens, dan is voorzeker wel op dit hoofdstuk toepasselijk, wat de S. in zijne inleiding (blz. 56) zegt, „dat het-
 „geen hij geschreven heeft, veel verkort had kunnen zijn”; maar of hier de wijdloopigheid het oogmerk van meerdere duidelijkheid bereikt heeft, komt mij zeer twijfelachtig voor. Men vindt, na eenige algemeene opmerkingen, „*sommige van de grondregels* betreffende klemtoon en klankmaat” voorgesteld in tien artikelen, die elkander, als 't ware, verdringen; vervolgens weder „*eenige algemeene regels*” over 't zelfde onderwerp, vier in getal, waarvan elk uit een of meer van de tien voorafgaande regels wordt afgeleid, en door tal van voorbeelden opgehelderd. Maar dat alles betreft nog maar alleen, of bijna alleen, de *grondwoorden*, en 't hoofdstuk eindigt met de erkentenis, dat „de vele
 „afgeleide woorden, met een, twee of meer aanhechtsels, hier-
 „voren niet behandeld zijn, daar dienaangaande niets met vol-
 „doende juistheid en zekerheid is kunnen worden nagegaan”. Men zou hieruit moeten afleiden, dat juist het voornaamste gedeelte van 't onderwerp in het duister gelaten ware; maar ter eere des schrijvers moet ik tegen zijne eigene, vrij zware, beschuldiging inbrengen, dat al, wat daartoe betrekking heeft, m. i. tamelijk volledig in de vorige hoofdstukken te vinden is, inzonderheid in de twee regels over de plaatsverandering van den *hoe-roef mad*, aan wier uiteenzetting hoofdstuk V (*van de afgeleide woorden*) grootendeels gewijd is. Ik beken dan ook niet te begrijpen, wat de S. met zijne betuiging van onkunde bedoelt. Het onderwerp moge nog eenige door hem niet behandelde moeilijkheden overlaten, die mij op 't oogenblik niet vóór den geest komen; maar in zoo beperkten zin laten zich de aangehaalde bewoordingen bezwaarlijk opvatten. Men zou bijna ou-

derstellen, dat de gebrekkige zamenhang den S. zelf in de war heeft gebragt. Is 't inderdaad niet zonderling, eerst uitvoerig te verklaren, welke veranderingen de lengte der vokalen *bij toevoeging van aanhechtsels* ondergaat, en daarna de lange vokalen *in de grondwoorden* te leeren bepalen? Ware 't niet eigenaardiger en doelmatiger, eerst over de grondwoorden, of zooveel doenlijk in 't algemeen over alle woorden te spreken, en vervolgens over de bijzonderheden en wijzigingen, die uit afleiding en andere omstandigheden kunnen voortvloeijen? Zoo doende zou 't, geloof ik, niet moeilijk bevonden worden, den wezenlijken inhoud van al, wat de S. in verschillende hoofdstukken over de zaak leert, duidelijk en volledig in weinige bladzijden zamen te brengen; te minder, dewijl zijn stelsel, met welligt al te ver gedrevene gestrengheid, bijna al die bijzonderheden van spelling afsnijdt, die anders eene afzonderlijke behandeling zouden vereischen. Wanneer men als hoofdregels voorop stelt: dat in elk zuiver Maleisch woord, hetzij grondwoord of afgeleid, het accent valt op de voorlaatste syllabe, tenzij die den klank van de korte *ě* heeft, en in dit geval op de laatste; dat in alle opene (volgens den S. *zuivere*) monosyllaben de vokaal lang is, en in woorden van meer lettergrepen de syllabe die 't accent heeft, mits zij tevens open zij; dat in andere, toonlooze of geslotene (volgens den S. *gemengde*), syllabes de vokaal kort is; dat evenwel, wanneer een woord, dat met een' consonant eindigt, verbonden wordt met een achterhechtsel, dat met een' consonant begint, de quantiteit der syllabes van 't grondwoord in de afleiding behouden blijft, en dat met betrekking tot accent en quantiteit alle aanhechtsels, die in 't schrift met het voorgaande woord verbonden worden (uitgezonderd *ثون*) geacht worden, daarmede een enkel woord uit te maken; dan is daarmede voor verre de meeste gevallen reeds al het het noodige gezegd. Immers volgt daaruit van zelf, zonder

nadere verklaring, de verschillende spelling van *منجدديكن جاد*,
كلمبوتن لمبت قندقاتن دامت هندقن مملباركن قلمبار بري كندل
تاغتم بقاك باف دهادككنن مغيادفكن هادف ايله اي
 enz., met één woord, van bijna alle grondwoorden
 en afleidingen. Daarbij valt dan zeker nog wel 't een en ander
 op te merken; maar vooral in 't stelsel van den S., zoo afkee-
 rig van afwijkingen en uitzonderingen, kan dat niet veel woor-
 den vereischen. Wat overigens zijne nadrukkelijke vermaning
 tegen 't overdadig gebruik van lange vokalen aangaat, hierme-
 de zal voorzeker elk, die op eene regelmatige spelling prijs
 stelt, over 't algemeen instemmen; en wanneer men zich min-
 der ontziet, om de korte vokalen, waar zij aanduiding behoe-
 ven, door hare natuurlijke teekens (*fathah, dlammah* en *kas-
 rah*) uit te drukken, zal daardoor tevens de noodzakelijkheid
 vervallen, om de teekens, die aan lange vokalen eigen zijn,
 als hulpmiddelen voor de duidelijkheid aan te wenden, waar
 zij eigenlijk niet behooren te staan. Wil men intusschen, om
 niet terstond alle conventies ter zijde te stellen, zich ook in
 't gebruik der eerstgenoemde teekens nog eenigzins beperken,
 dan zal men niet kunnen nalaten, in sommige gevallen, b.v.
 voor den uitgang *ي* (volgens den S. *ء*), de teekens van ver-
 lenging ook in korte, althans toonlooze, syllabes te blijven
 gebruiken.

Op blz. 210. De S. schijnt het letterteeken *ن*, dat den
 klank van *nj* uitdrukt, te houden voor eene zamenstelling uit
ن *n* en *ي* *j*, waarvan het de drie punten in zich vereenigt.
 Die afleiding moge op zich zelve eenigen schijn voor zich
 hebben; maar wanneer men nagaat, hoe de overige in 't Ara-
 bisch ontbrekende teekens voor 't Maleisch gevormd zijn, door
 namelijk de naast bijkomende Arabische letter met drie punten

te voorzien, of, indien zij reeds een of twee punten draagt, die tot drie te brengen, en alzoo ع te wijzigen in غ, ف in ث, ت in ث, zal men 't voorzeker natuurlijker vinden, aan te nemen, dat de و op dezelfde wijze ontstaan is, namelijk door wijziging van de و. Ook in 't Javaansch worden, denkkelijk in navolging van 't Arabisch, op dezelfde wijze drie punten gebezigd, om de beteekenis van sommige letters eenigermate te wijzigen, en daarmede uitheemsche klanken uit te drukken.

Op blz. 261, r. 6. v. o. "*karō doen; ano, brengen*"; lees: "*karō, doe; ano, breng*"? Dit schijnt de samenhang te ver-
vischen.

Soerakarta, April 1856.

OUDHEDEN IN CHERIBON.

DOOR

F. C. WILSEN (1).

Vijf palen van de desa Kawali ligt de desa Tjipakoe, waar men op de aloen-aloen een steenen beeld bewaart, benevens eenen steen, waarop de indrukken van twee voeten zeer duidelijk ingehouwen zijn en op plaat I zijn afgebeeld. Het beeld zelf, Sang Hjang Poetri genaamd, is van een zeer slecht maaksel, en stelt een zittend persoon voor, die tusschen de beide, voor de borst zamengevouwen handen, iets schijnt vast te houden. Aan de voeten van het beeld zijn twee letters of teekens zeer duidelijk ingesneden.

De andere steen, met de afdrukken der twee voeten, verdient wel onze aandacht, daar hij, volgens mijn gevoelen, het door den heer Netscher, in deel IV bl. 460 van dit tijdschrift, over het verbranden van weduwen aangehaalde, kan toelichten.

De inlanders noemen den steen Sang Hjang Dampal, „het heiligdom met de voetsporen.” Deze voetsporen heb ik gemeten en 18 duim lang bevonden, eene lengte die met den voet van eene teedere vrouw overeenkomt, want mannen hebben in den regel grootere voeten. Het zijn dus de voetsporen van eene vrouw.

De naast staande steen is van dezelfde grofkorrelige trachyt, en, volgens uiterlijke kenteekens, van denzelfden tijd afkomstig.

(1) Zie ook deel IV bl. 146 en 488 van dit tijdschrift.

Zoo veel zich de inlanders weten te herinneren, hebben beide steenen steeds bij elkander gestaan; de Poetri (prinses) naast de voetsporen.

Mij dunkt dat deze twee steenen niet zonder reden naast elkander geplaatst zijn, en tot elkander in zekere betrekking moeten staan. Deze echter zal wel geene andere zijn dan die, welke ik vermoed, namelijk de voetsporen van de prinses ver-
eeuwigen hier hare zelfopoffering.

Niet ver van de genoemde desa staan, in het bosch van den berg Sawal, twee bewerkte steenen, Lingga Seeng genoemd, die den linggam voorstellen. De grootste is 56 duimen hoog en van eene zeer fijnkorilige zandsteenmassa, hoogst keurig bewerkt.

Seeng is in het soendaasch hetzelfde als het javaansche dang-dang, „ koperen pot, waarin de rijst gekookt wordt.”

De Batoe-toelies bij Tjitapen (Galoe, Rantja).

Ik had voor een jaar, te Koeningan, van een groot hoofd vernomen, dat zich in de nabijheid van de desa Tjitapen (Koeningan) iets bevinden moest, dat uit den ouden tijd afkomstig was. Wat het eigenlijk was, wist hij mij niet optegeven, even min of er ook menschen waren, die dit voorwerp reeds gezien hadden. De zaak was hem *tra sampei trang* (niet helder genoeg). Ik was dus er op bedacht, ter plaatse zelve onderzoekingen te doen, die echter geen het minste resultaat opleverden, en mij deden veronderstellen, dat ik wederom de dupe was geweest van iemand, die zich er mede scheen te vermaken mij alle bergen te laten beklimmen, waarop niets te vinden was.

Zoo verstreek een jaar en ik dacht niet meer aan de zaak, toen mijne werkzaamheden mij op het plateau van Rantja riepen. Bij het vragen naar zekeren bergtop, hoorde ik, niet zonder verwondering, Goenong Batoe-toelies uitspreken. Bij eene nadere informatie kwam ik er achter, dat op dezen berg een groote steen moest liggen, waarnaar de berg zijnen naam had ontvangen. Maar niemand kon mij de minste uitkomst geven, ook wilde geen mensch weten, van waar een weg derwaarts kon leiden, zoo dat het scheen, als had de berg, uit toeval alleen en niet ten gevolge van eenen beschreven steen die daar lag, zijnen naam ontvangen. Hetgeen mij echter deed besluiten, mijne waarnemingen niet optegeven, was de omstandigheid, dat vlak aan den voet van den berg eene desa lag, genaamd Tjitapen. Dit was de naam van de desa, bij welke, volgens het verhaal van mijnen koeninganschen gids, zich iets moest bevinden. Dat de plaats in Rantja lag en niet in Koeningan was van geen het minste belang, daar dergelijke verwarring in plaatsaanduiding onder de inlanders dagelijks voorkomt. Ik was er zeker aan, dat ik de plaats gevonden had, waar zich iets bevinden moest. Eenigen tijd daarna begaf ik mij, met den koewoe van Tjitapen en drie stoutmoedige inlanders, op weg naar het raadselachtige iets. Ziehier het resultaat er van.

Daar waar Tjitapen ligt, zinkt het Rantja plateau met zeer steile helling naar de rivier Tjitjolang. Van deze uit gezien vermeent men eene hooge bergketen met vele uitstekende toppen voor zich te hebben, dat echter niet het geval is, wanneer men langs de gewone voetpaden naar boven klimt, van waar men eene reeks van zeer vlakke, met gaga-rijst bebouwde heuvels ontwaart, die, van af het n. w., naar het z. en z. o. afdalen, aan de randen steil afstortende. De onderzoeker vindt hier vele zijne oplettendheid boeiende voorwerpen, waaronder in alle rivierbeddingen een groot aantal conchylien en hier en

daar, even als rotsen uit de zee, hier uit de heuveltjes stekende rotsblokken, uit als het ware zamengebakken steenen en steentjes bestaande, die zoo hard zijn, dat men geen stukje er van kan afslaan (1).

De inlanders noemen dergelijke steenen *batoe radang*. Wanneer men den weg volgt, die van de desa Tjitapen naar de koffijtuinen van Bantar-dinding loopt, ontwaart men verscheidene van deze steenen, die zeker van den bergwand losgescheurd en naar beneden gerold zijn. Vlak aan deze groote gevaarten sloegen wij een voetpaadje in, dat ons door een gavigeld bragt, en klommen daarop door het bosch opwaarts. Maar wanneer ik zeg klimmen, dan versta ik dit letterlijk, want wij moesten handen en voeten te baat nemen, om den steilen, met struikgewas, rotan en boomen begroeiden bergwand op te komen. Daar niemand met zekerheid de plaats wist aangeven, zoo duurde het een geruimen tijd, voor dat wij eindelijk in het verschiet, tusschen de dikke vegetatie door, den vervaarlijken rotswand gewaar werden, die hoogst waarschijnlijk de Batoe-toelies zijn moest. Maar wie beschrijft onze schrik, toen op eens, terwijl wij reeds voor de rots stonden, op de tegenoverstaande zijde een tijgerkop te voorschijn kwam, en kort daarop een prachtige luipaard over een paar rotsblokken weg sprong en in het bosch verdween; *maoeng lottik!* riepen de inlanders met zekere minachting: het is maar een *kleine tijger*.

Naar deze ontmoeting te oordeelen, moest deze plaats sedert langen tijd niet door menschen betreden zijn, daar een tijger nooit op plaatsen vertoeft, die veel bezocht worden, en deze hier, aan den linkerkant van de rots, onder een overhangend gedeelte er van, geheel op zijn gemak zijn nest had opgeslagen.

Dit overwogen hebbende onderzocht ik de rots. Deze is aan de zijde, waar wij stonden, 24 nederl. ellen breed en zeker even

(1). Zie dr. Junghuhn, Java.

zoo hoog. Het laat zich veronderstellen, dat hij minstens nog eens zoo lang is en dus goed in den berg vast zit; ander. zou hij lang bij zijne voorgangers naar beneden gerold zijns

Het benedeuste, ongeveer vijf ellen hooge gedeelte bestaat uit eene grofkorrelige trachytmassa. Daarop ligt een zamengebakken konglomeraat van groote en kleine trachytstukken, die met coolzure kalk verbonden zijn, er hier en daar het voorkomen hebben van stalachtigen. Digte vegetatie omspant deze imposante massa, terwijl ik vlak bij verscheidene exemplaren schelpen verzamelde. Eene uitvoerige beschrijving hiervan vindt men in dr. Junghuhn's Java.

Het onderste gedeelte van de rots is met insnijdingen, door menschenhanden gedaan, als bezaaid.

Ik geef aan dezelve niet den naam van letters, daar mij hiertoe alle gronden ontbreken. Het bijgevoegd schetsje (plaat II) kan een ieder er over doen oordeelen. Maar de schets is zeer onvolkomen, daar, op het oogenblik dat ik voor den steen stond, deze met mos bedekt was, en het menigvuldige struikgewas, even als het gevaarlijke van de standplaats, van waar ik moest teekenen, mij verhinderden eene in alle deelen goede kopij te ontwerpen. Wanneer wij hier eene inskriptie en geen willekeurig snijwerk voor ons hebben, dan voorwaar moet zij van eenen hoogen ouderdom zijn.

De ligging van de verweerde oppervlakte van den steen, het eenvoudig voorkomen dier teekens, doen mij dit vermoeden.

Het doet mij leed niet eene in alle opzichten voldoende afteekening te kunnen leveren; maar deze zoude veel tijd weg nemen, en daarover kon ik, bij mijn bezoek, niet beschikken.

De steen moet vooraf goed en voorzigtig, geheel gezuiverd worden; ook dient men de omstreken van het struikgewas te zuiveren, opdat de teekenaar met gemak zijn werk kan verrigten. Eindelijk moet dit in de goede moeson geschieden.

Vooreerst zal echter, zoo als ik hoop, eene aanduiding van deze Batoe-toelies voldoende zijn.

Mijn wensch is maar, dat de toekomst den sluijer zal opligten, die er tot nu toe over uitgespreid ligt.

Koperen beelden in Rantja.

Het is nog geen vier jaren geleden, dat het plateau van Rantja met een zwaar bosch bedekt was. Tegenwoordig is dit in schoone sawahs herschapen, waar echter kleine, lage heuveltjes, even als eilanden in de zee, hier en daar uitsteken.

Het land wordt echter nog altijd zoo geheeten als vroeger, toen eene rijke vegetatie het bedekte, te weten Lowong Gedé (groot bosch).

Een kwart paal ten westen van de desa Rantja ligt een van de bovenbedoelde kleine heuveltjes, waarover de weg naar Tjiamies leidt. Het heet Pasir Sang Hjang Doas (hart). Toen het bosch langzamerhand onder de bijl van den landman verdween, vond men, bij het omverhalen van eenen boom, verscheidene koperen beelden, en eenige steenen van een bijzonderen vorm. Men heeft deze voorwerpen op dezelfde plaats in de vrije lucht laten liggen, doch er eenen pagger van handjoean boompjes om geplant.

Vlak naast den weg vindt men dit omheinde plaatsje, waar eenige hoogst heterogene voorwerpen, afkomstig van zeer verschillende religieuse sekten uit den Boeddha-tijd, vreedzaam naast elkander bewaard worden.

Vooreerst zijn het drie koperen beelden en een dito ornamentwerk, die onze oplettenheid tot zich trekken, en ten tweede is het een bewerkte steen, waar het nageslacht de eerstgenoemde heeft doen op stellen, en die dus, als het ware, tot een voetstuk strekt aan diegene, welke door hem als symbool beschouwd, van hunne pedestallen gerukt zijn.

De steen op pl. III la. C, een zeer zuiver bewerkte fijnkorrelige trachyt, van 32 nederl. duimen hoogte, moet voorze-ker eenen linggam voorstellen. Mijn gids noemde hem Batobantal (hoofdkussensteen). De navolgende koperen beelden kende hij echter niet bij naam.

Vooreerst neem ik pl. IV la. A een rood koperen beeld van $15\frac{1}{2}$ duim hoogte, uit vier stukken bestaande, die door sleuven verbonden zijn.

Op een klein pedestaal ligt een lotuskussen, waarop een Boeddha beeld staat. Het aangezigt en de rechterhand zijn een weinig geschonden. Het eerste niet door den tand des tijds, maar door de vijl van eenen nieuwsgierige, die wilde onderzoeken, of het beeld niet, bij toeval, van goud konde zijn; hiervoor was natuurlijk geen plekje meer geschikt dan de neus van Boeddha.

Achter het beeldje is, ter hoogte van de schouders, een nimbus, in den vorm van een ring, vastgesoldeerd; verder zit nog een rugstuk, dat de figuur tot boven den nimbus omvat. In dit achterste gedeelte merkt men twee sleuven, waarin waarschijnlijk een zonnescerm gezeten heeft, dat echter ontbreekt.

Op den rug van het beeldje, aan het benedenste gedeelte van het kleedje, is een teeken, in den vorm van een scherpen hoek gegraveerd (la. B.); even zoo tusschen de voeten van het beeld.

Het pedestaal is hol, andere stukken zijn vol gegoten. De bewerking, vooral van het goed bebouwd pedestaal is keurig.

Pl. V. Een op een lotuskussen staand, vrouwelijk beeld, van gegoten rood koper, 18 nederl. duimen hoog. Het vol gegoten beeld is in het hol gegoten voetstuk gesoldeerd.

Het beeld is in den Boro-Boedoer stijl, zeer netjes bewerkt en, tot op den steel van de lotusbloem en de vingers der rechterhand, volkomen goed bewaard. Het is gekleed met eene sarong, draagt arm- en halsbanden, de brahmanensnoer en ooringen, en het bekende hoofdtoisel. Opmerkelijk is echter

eene slang, die van achter de schouders, tot boven aan het voorhoofd van het beeld, geslingerd is. Staart en hoofd van het dier zijn nog zeer goed te onderscheiden. Het symbool is bekend; het beteekent den uit zich voortkomenden en wederom in zich terugkeerenden tijd.

Wij zouden dierhalve de godin des tijds voor ons hebben. Zoude het niet Parvati, de sakti van Siwa zijn? Hij de vernielende god, uit wiens vernieling steeds nieuw leven voortvloeit en hier zijne sakti met de duizendkorrelige lotusbloem, het symbool van vruchtbaarheid, naast dat van de eeuwigheid.

Pl. III. A. Een hol gegoten, 17 nederl. duimen hoog ornamentwerk van rood koper.

Tusschen het hoofd van een koebeest en een olifant staat, in ornamentstijl, een vrouwelijk beeld, in de regterhand den koestaart, in de linker bloemen houdende.

Het beeld houd ik voor Parvati, de vrouw van Siwa, want het hoofd van de koe herinnert aan een attribut van Siwa, het koebeest, het hoofd van den olifant aan Ganesa, den god der wijsheid e. z. v, Siwas en Parvati's zoon.

Het ornament heeft waarschijnlijk, in duplo of quadruplo, aan eene vaas gezeten of ander gereedschap, tot het bewaren van het een of ander vocht. B vertoont het benedenste gedeelte er van, van ter zijde gezien.

Pl. VI. Een duim ned. hoog, gegoten beeld, van rood koper; de figuur vol, het piedestal hol, Brahma met vier hoofden en vier armen voorstellende.

Aan den voet van het piedestal zit een vogel, zeker eene gans, het symbool van Brahma, en op een lotuskussen staat de god zelf, in de voorste regterhand de steel van eene plant of bloem (geschonden), in de achterste de bidsnoer houdende. De voorste linkerhand houdt de kendi der boetelingen, terwijl de andere hand ledig is; de vingers van deze zijn op eene eigenaardige, uit andere afbeeldingen van Brahma bekende wijze, op en naast elkander gelegd.

Het rugstuk van het beeld bestaat uit ornamentwerk, zoo al bij het Boeddhabeeld.

Brahma en het ornament met Parvati schijnen mij van eenen anderen tijd afkomstig te zijn dan de beelden van Boeddha en Parvati met de slang, want zij zijn meer geoxydeerd en van eene fraaijere bewerking dan deze. Buiten deze belangwekkende beelden van het brahmanisme en boeddhisme, en den representant eener sekte van Siwa, den linggam, zijn in de omstreken van Rantja nog door mij opgemerkt:

1. Op den Pasir Lowong-gede twee, $3\frac{1}{2}$ voet hooge onbewerkte steenen (trachyt), genoemd Batoe-lawang (steen van de poort, deur) en eene prismatische, twee voet lange, tien duim breede, zeer fijnkorrelige trachyt, Batoe-bedil bijgenaamd, onder eenen arenboom (tangkal-kawoeng) liggende, die zich op een eilandje in de sawah bevindt. Deze boom heet Kawoeng Hadji (de arenboom van den priester).

Het een en ander doet mij gelooven, dat hier in vroegeren tijd een leeraar, voornaam belijder (of bagawan) van de oude Hindoe godsdienst geleefd moet hebben, die de omschreven beelden, om de eene of andere reden, deed begraven, totdat ze door de handen van den werkzamen nazaat wederom aan het daglicht getrokken werden.

Oudheden in de desa Radja-desa.

Het is genoegzaam bekend, dat het brahmanisme veel van uiterlijk vertoon en plegtige offerdienst hield. Even zoo bekend is het, hoe door het volk sommige rivieren voor heiliggehouden werden, en dat men aan derzelve water alle mogelijke kracht toeschreef. Beide omstandigheden komen ons voor den

geest, bij het zien van verscheidene voorwerpen en gereedschappen om de bij de offerdienst gebezigde ingrediënten of het geheiligd water te bewaren.

De Boro Boedoer basreliefs wijzen met luider stemme en zeer duidelijke afbeeldingen op hen. Wij kunnen daar vat- en kruikgereedschappen in de meest verscheidene vormen opmerken, waaronder sommigen van metaal, de meeste echter van aarde geweest zijn. Van beide soorten zijn reeds op Java gevonden; die van metaal meer of min geoxydeerd, die uit aarde vervaardigd verbrokken of van een ruwen vorm.

Op vijf palen afstand van de desa Kawali, in de desa Radja-desa, is de koewoe in het bezit van verscheidene diergelijke vaatwerken, die hij op den zolder van zijne woning, in eene oude kist, welke op eene met arengbladeren versierde bali-bali staat, als erfstukken van zijne voorouders (poesaka), bewaart.

Zij zijn allen van gebakken aarde en verglaasd, bijna op de wijze van de chinesche gemberpotten. De aan de bodems zichtbare, cirkelvormige kringen, doen zien, dat zij op de draaibank der pottenmakers vervaardigd zijn. 1, 2, 5 van pl. VII zijn wit en blaauwachtig, 3 en 4 bruin van kleur.

No. 1 diende waarschijnlijk tot het bewaren van water. Op den buik van deze kendie zijn, in basrelief, twee visschen en een kreeft voorgesteld. Rondom de hengels is eene slang geslingerd. De opening is klein en gaat door het holle middenstuk, dat met eene houten prop gesloten is.

2, 4 en 5 waren waarschijnlijk tot hetzelfde doel bestemd. In de kleinere potjes (3) bewaarde men vet of boter, bij het brengen van offeranden dagelijks benoodigd.

Ook vond ik nog buiten deze aarden voorwerpen, het koperen beeld van eenen stier op een hol pedestaal knielende. Het was vroeger, zoo ik meen, in verband met eene lamp,

welke men kon ophangen, waartoe het sleufje op den rug van het beeld diende (1).

Verder liet men mij onderscheidene stukken oud ijzeren wapentuig zien, waarvan ik een (7) heb afgeteekend. Het heeft veel van eene schaar en diende mogelijk tot het afsnijden van ooren en neuzen.

Voornoemde poesaka kan men alleen op maandag en donderdag bezigtigen. Men was zoo vriendelijk mij den geheelen schat, door eenige in het wit gekleede mannen, onder een zonnescerm, naar de balei desa te zenden, waar ik een en ander op mijn gemak kon afteekenen.

Oudheden in de desa Kawali.

Op de groote begraafplaats (astana gede) van de desa Kawali, waarvan de steenen met inskriptien door radhen Saleh afgeteekend en door den heer Friederich verklaard zijn (zie deel III bl. 149 van dit tijdschrift), zijn nog meer bewerkte steenen, doch zonder inskriptien benevens een altaar, waarop zeker een linggam heeft gestaan, die bij zekere gelegenheid bevochtigd of met water begoten werd, dat door het gootje aan de regterzijde wegvloeyde (pl. VII no. 8).

Voor vier jaren heb ik, in Bagelen, verscheidene diergelijke altaren gezien, die in grotten zich bevinden. Het een en ander werd, destijds, door den tegenwoordigen assistent resident A. W. Kinder, in dit tijdschrift omschreven (deel I. bl. 89).

(1) Voor het gebruik van dit voorwerp en van vele andere zaken, zoo als klokken, bekers enz. zie men het prachtwerk: *The Sundhya or the daily prayers of the Brahmans*, by Mrs. S. C. Belnos, 1851.

De achter het altaar staande steen C behoort waarschijnlijk op een der vele zich hier bevindende graven; hij wordt Sang Hjang Pamaroegan genoemd. Ik heb het altaar niet verder laten uitgraven, omdat men er iets tegen had; ik geloof echter niet, dat daar iets nieuws van te verwachten is, want de vorm van diergelijke voorwerpen, die hier en daar over Java verspreid gevonden worden, is bekend.

Sang Hjang Dampal

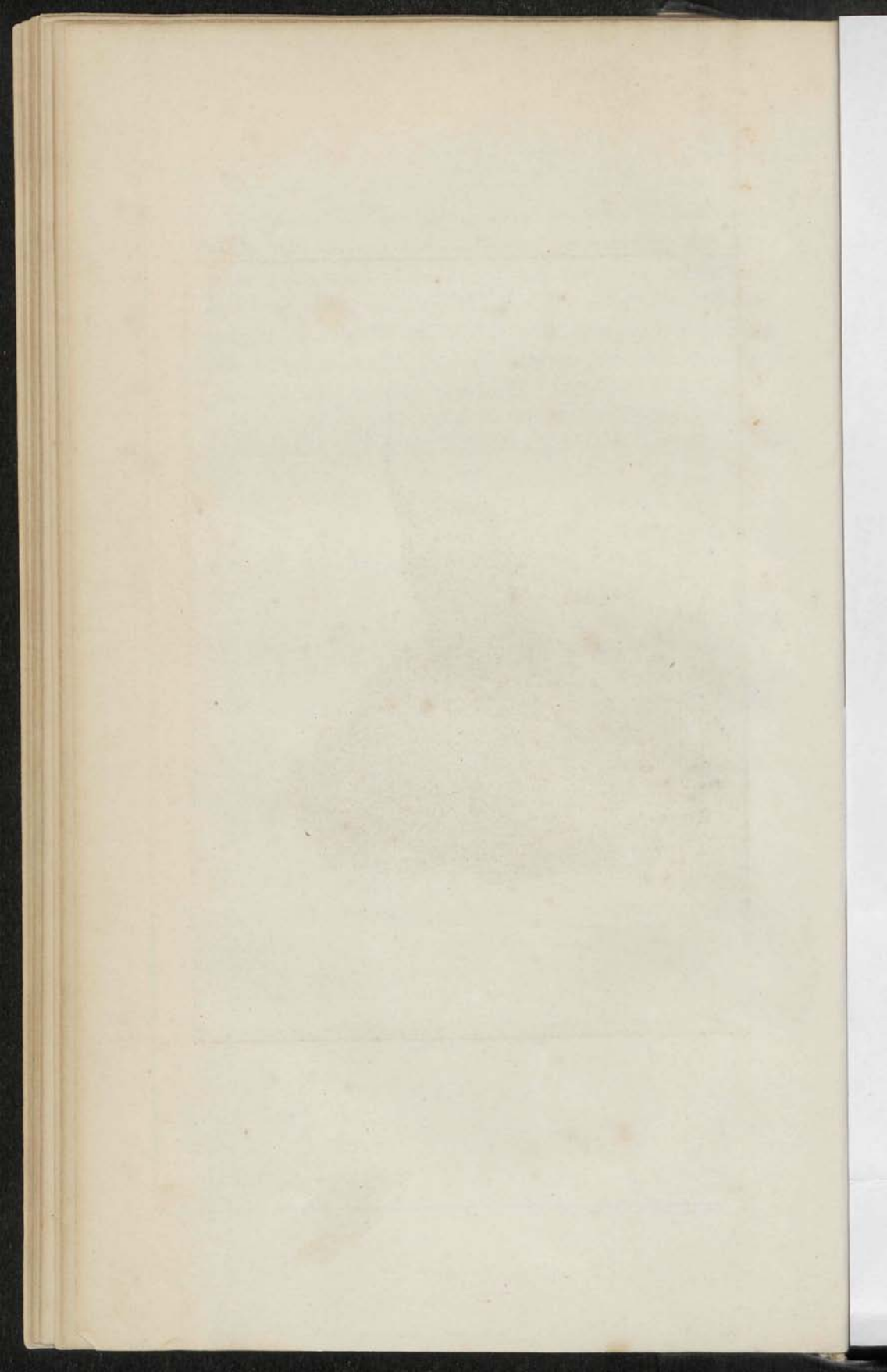
40 diam breed, 30 lang

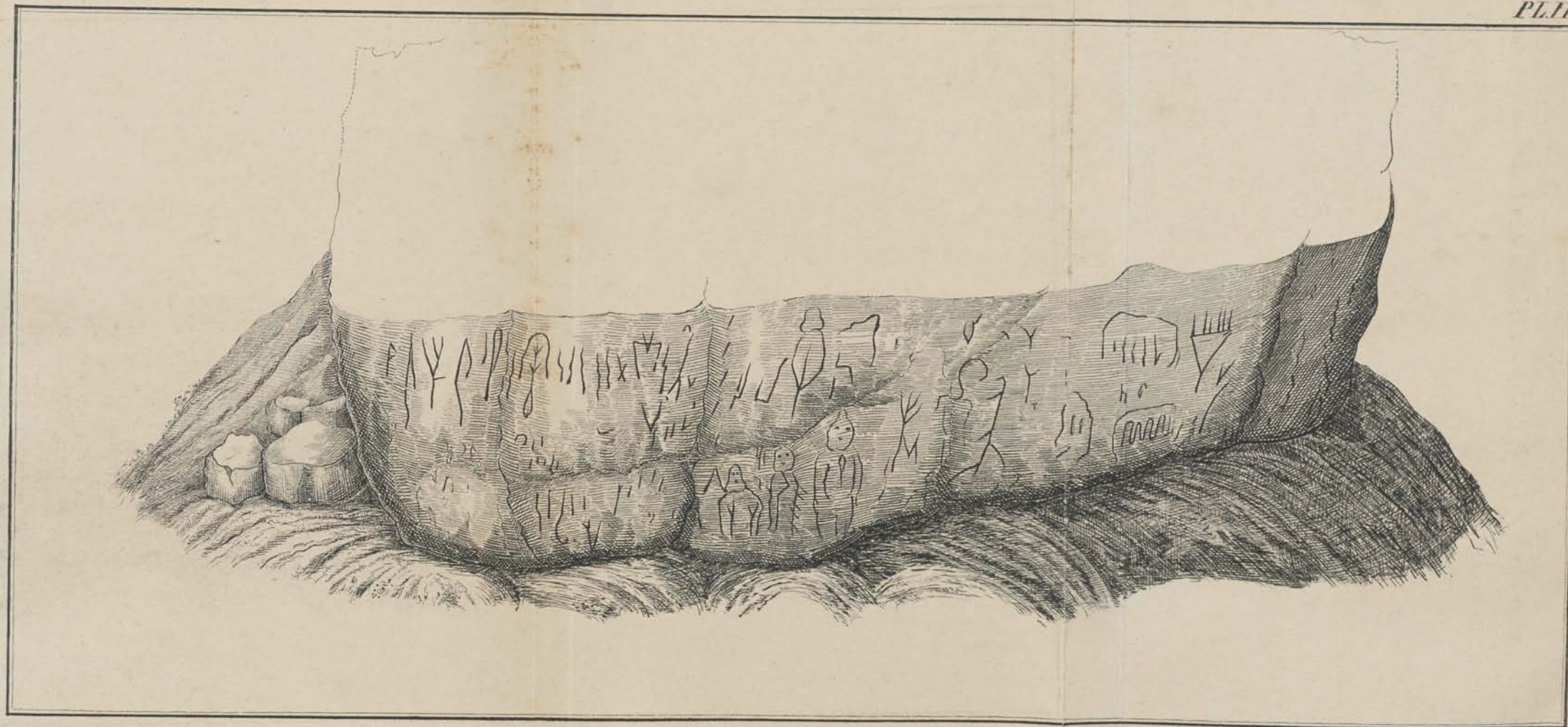

99

Sang Hjang Poetrie.

45 diam hoog

F. Wilson Del.

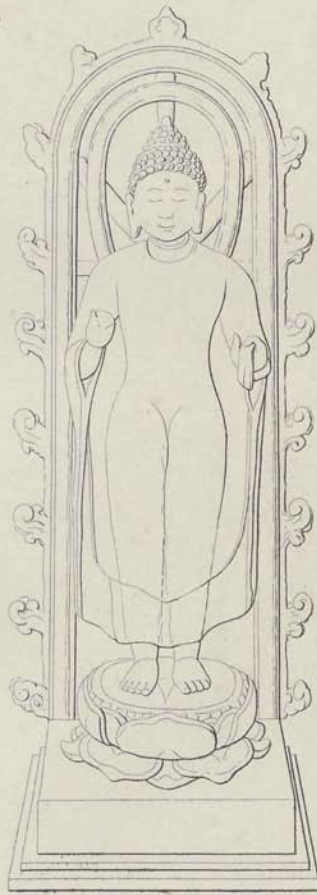
De Batoe-toelies van Tjitapen in Rantja

Lith. der Genie Batavia 1856.

Sogrin Lith.

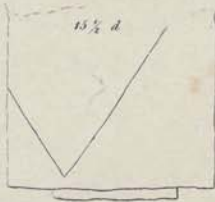

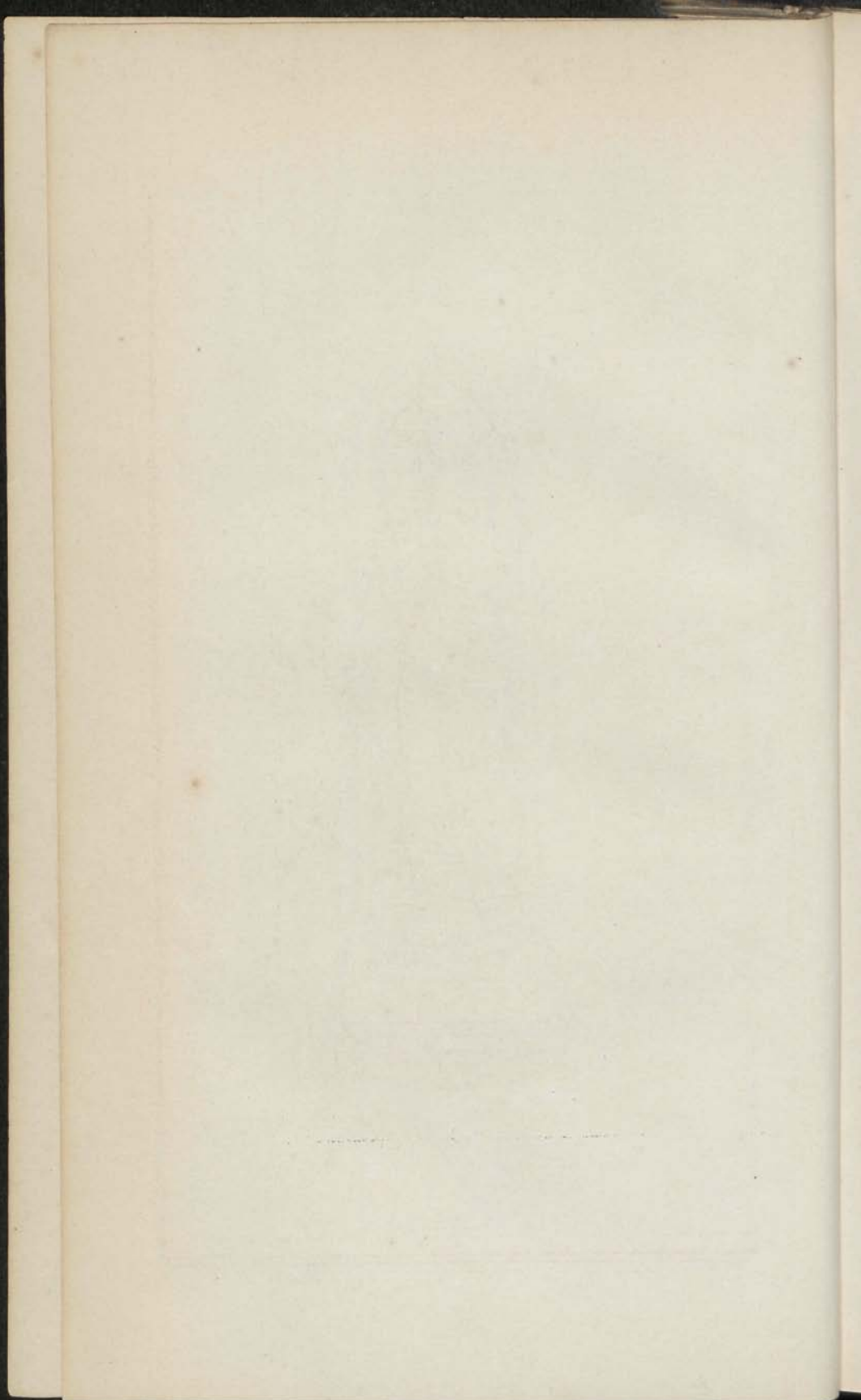
A

15 1/2 d

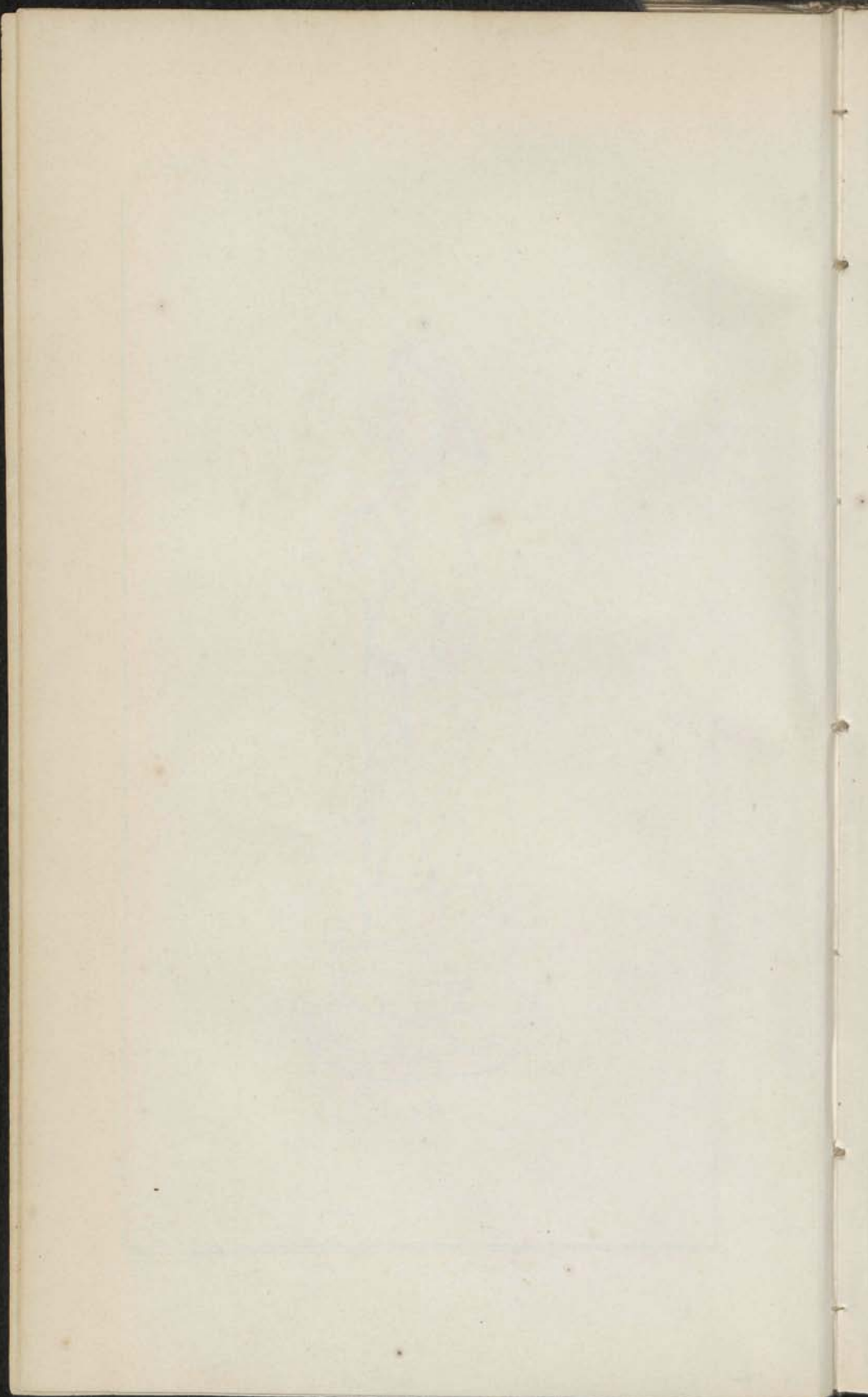
B

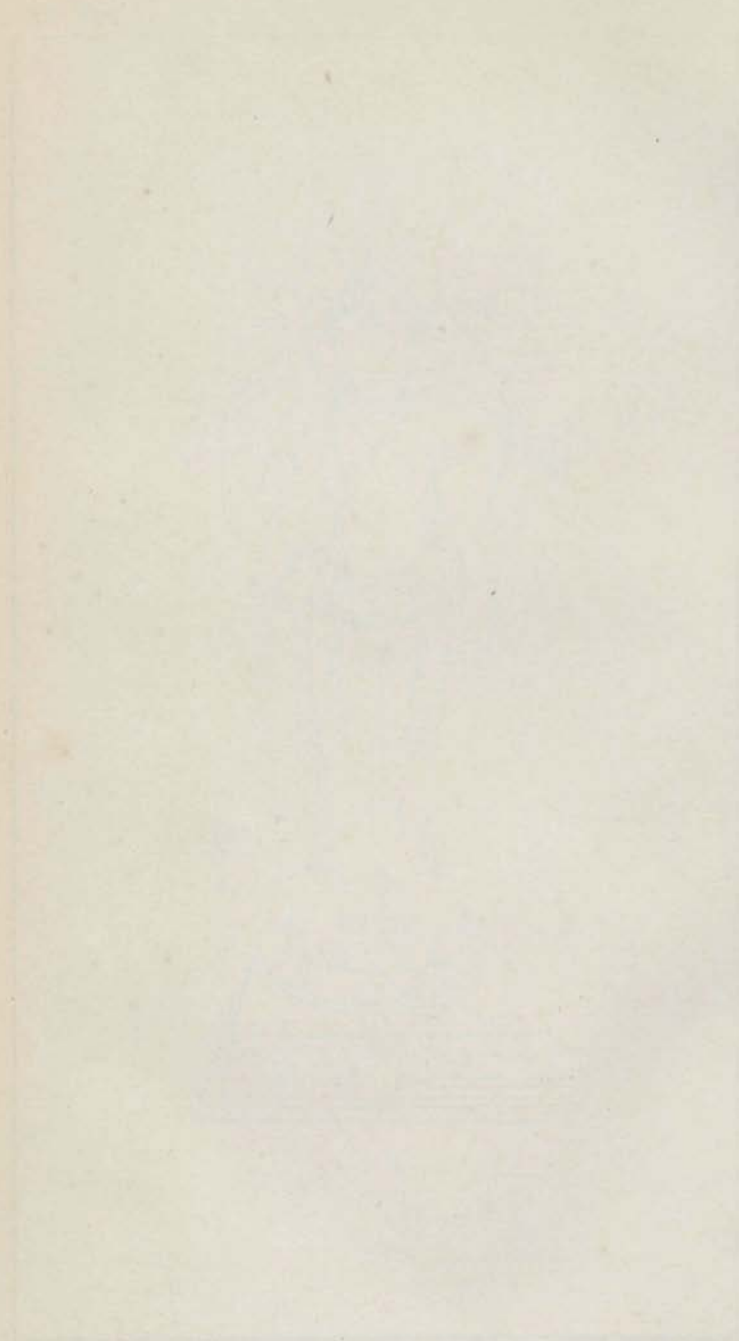

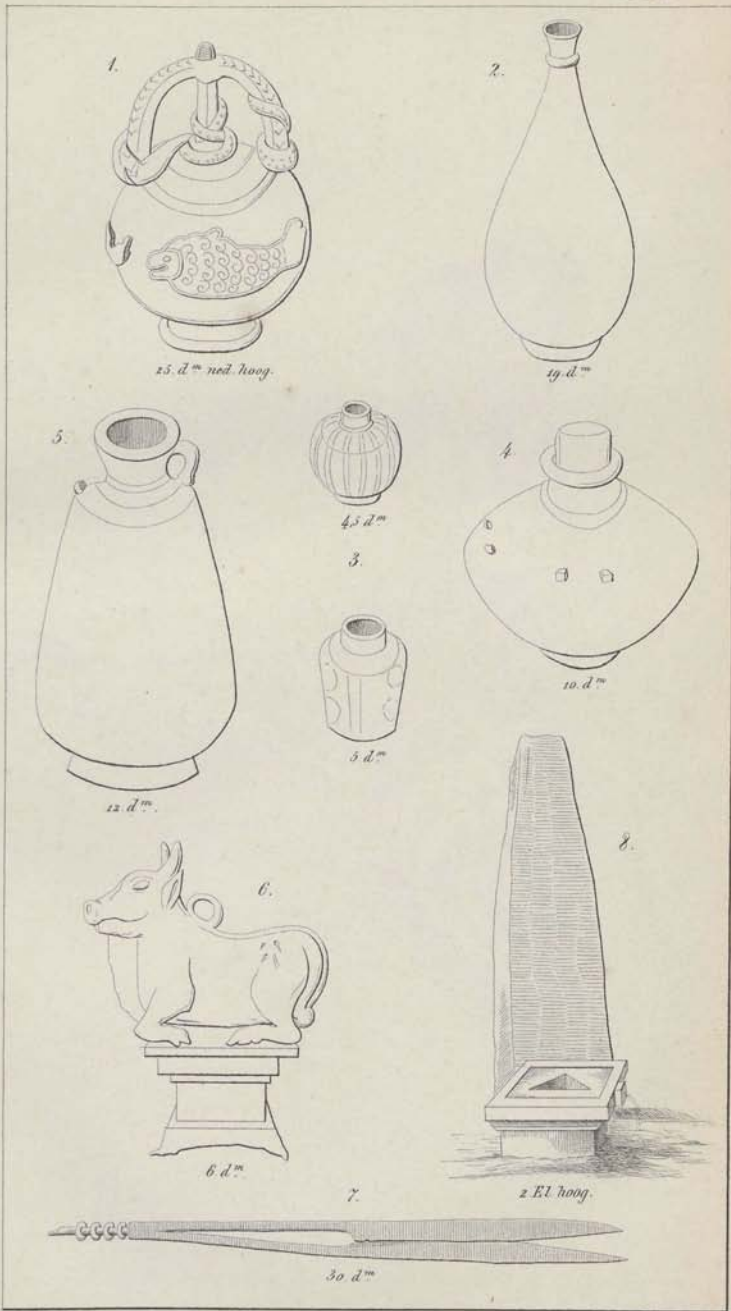
18 d.

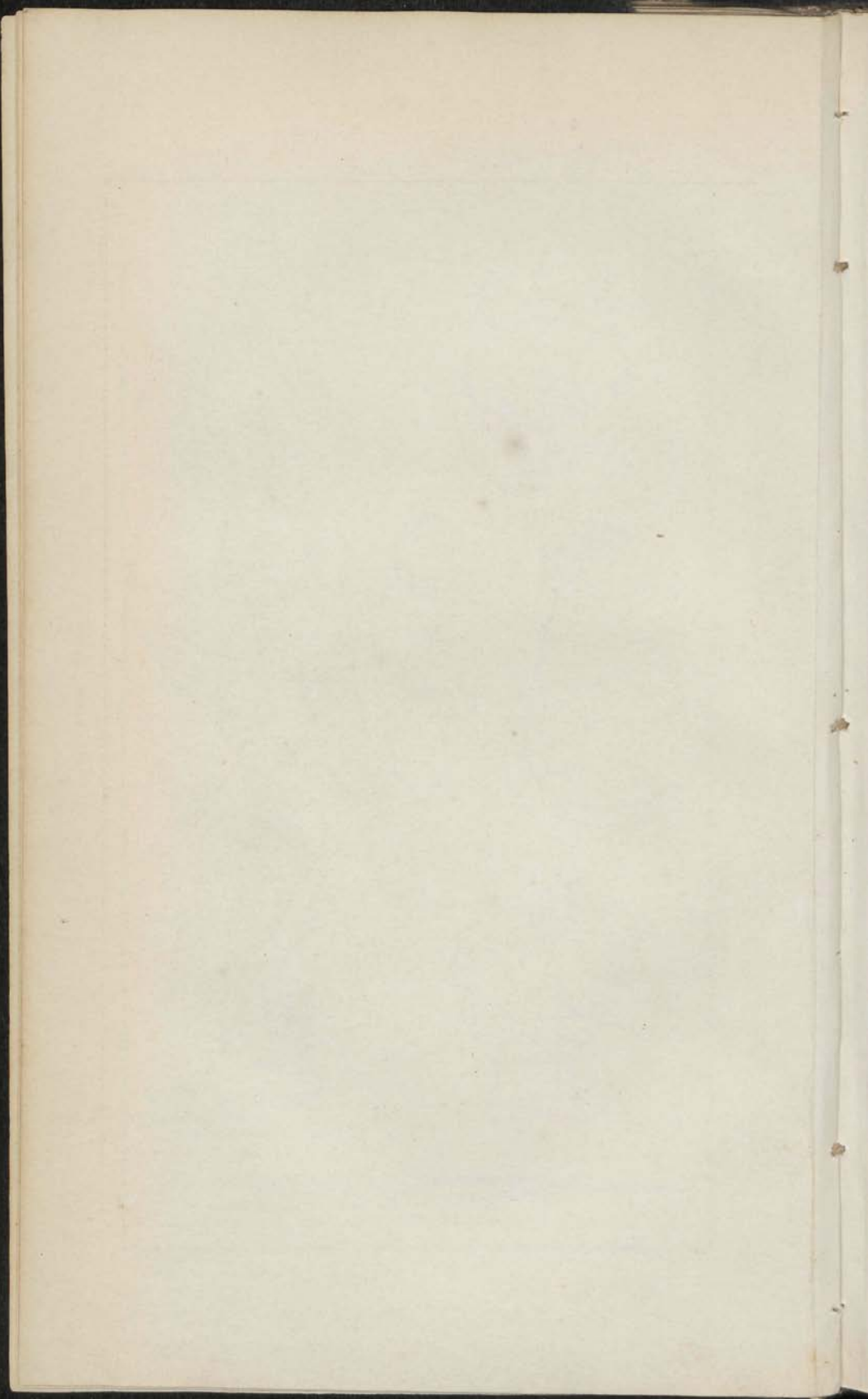

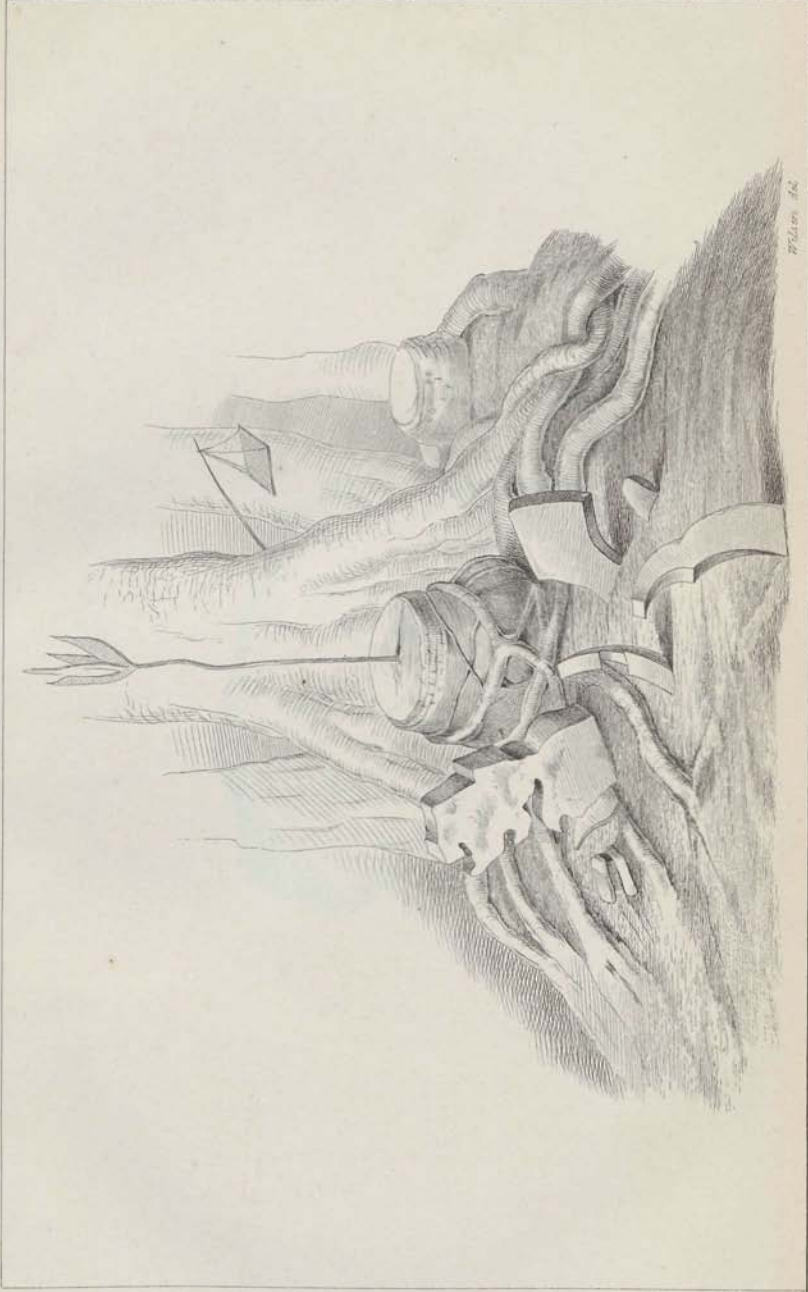

16. d

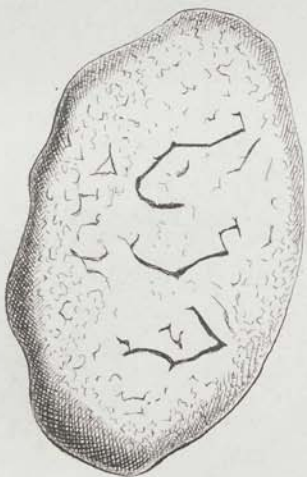

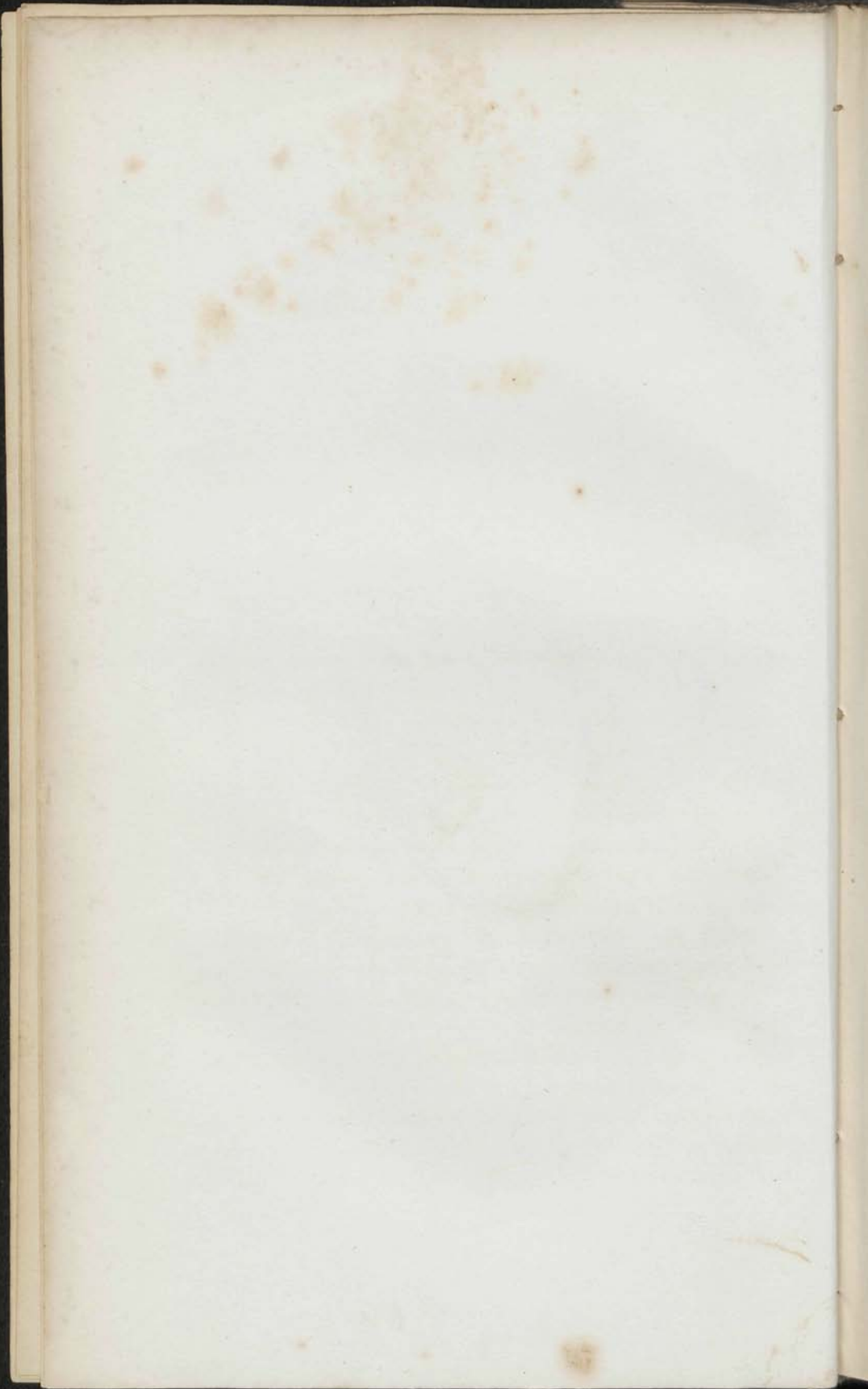

W. G. M. 1861.

HoeLoe-Dajeh.

Bangkoean v. Iegok Herang.

EERSTE PROEVE EENER
KRONIJK
VAN
MAMPAWA EN PONTIANAK.

DOOR

J. T. WILLER,

(Slot van deel III bl. 562).

Den 28ⁿ december 1822 werd door kommissaris Tobias en panembahan Soeria Nata Kesoema op het traktaat van 1819 eene ampliatio gemaakt, houdende in substantie:

dat de regerende vorst aan het gouvernement moet voordragen eenen kroonprins, die den titel voert van pangeran Daing; oprigting van eene kriminele en civiele regtbank, voorgezeten door den resident;

belofte om den landbouw aan te moedigen en het koppensnellen tegen te gaan;

toezegging dat des panembahans subsidie van *f* 8000 zou worden verhoogd, als de inkomende en uitgaande regten meer bedragen.

De kommissaris Tobias zag in Mampawa een rijk, dat voor vooruitgang vatbaar was, omdat het geografische voordeelen en nijvere landzaten (dajaks) heeft. En in de vorstelijke familie zag hij eene aloude dynastie, wier gezag op wezenlijkheid berustte. (Dat van Pontianak rust op schijn en niet op wezenlijkheid). Hij was voorts getroffen door de zuivere gezindheid, welke de regerende panembahan ons gouvernement toedroeg, ondanks al het leed dat zijn geslacht onder de O. I. K. had ondervonden. Hij stelde voor, den regerenden vorst den titel te schenken van sulthan.

Dientengevolge werd panembahan Soeria Nata Kesoema verheven tot sulthan van Mampawa, onder den naam van Mohammad Dzain al Abidin.

En daarbij zond de gouverneur generaal hem nog eenen brief van gelukwensching. Die politike gedragslijn steunde op inzigten, want toen de noodzakelijkheid eene militaire expeditie tegen Montrado gebod, schreef de gouverneur generaal: dat hij rekende op des sulthans hulp, zoodra onze troepen op Borneo zouden komen.

En indedaad Mampawa is juist het rijk, dat ons tegen de chinezen voortreffelijk te stade kan komen, omdat er tusschen de mampawers en de chinezen bloedhaat zit.

J. Duijters, assistent resident te Mampawa, gaf den 7ⁿ april 1826 kennis, dat de sulthan Mohammad Dzain al Abidin dien dag was overleden.

Destijds was het bewind over geheel Borneo's westkust in handen van den heer Hartman, onder den titel van gezaghebber. Doch deze was juist naar Java vertrokken en werd tijdelijk vervangen door den ambtenaar Gronovius, resident van Sambas en toen waarnemend gezaghebber van de kust. De ambtenaar Gronovius kwam den 17ⁿ april te Mampawa en belegde eene vergadering ter zake van de troonsopvolging, want de overleden sulthan had nog geenen opvolger voorgesteld

en liet geen echte zonen na, die in aanmerking mogten komen.

De ambtenaar Gronovius wilde de keus vestigen op goesti Abd' oel Momin, oudsten zoon van pangeran Adi Nata Krama, welke, om den adeldom zijner moeder, zoowel als om zijne persoonlijke eigenschappen, in 1822/23 door den kommissaris Tobias reeds tot opvolger was bestemd, en eene reis met hem had gedaan, waarbij hij aan zijne excellentie den gouverneur generaal was voorgesteld. Doch de vergadering nam geen genoegen met Goesti Abd' oel Momin, vreezende van dezen te zullen worden geregeerd door diens vader, die bekend stond als ijverig voorstander van den nederlandschen invloed, en daardoor te exigent om de vrije mohamedaansche burgers op te roepen tot diensten aan openbare werken. Goesti Abd' oel Momin, van zijnen kant, betuigde geen gezag te willen aanvaarden, zoolang zijn vader leefde. Toen vroeg de vergadering om Sjarif Aboebakar Alkadri, die, als kleinzoon van Oetin Tjindra Midi en door zijn huwelijk met Oetin Pinang, als schoonzoon van wijlen sulthan Mohammad Dzain al Abidin eenige aanspraken had. Doch ook deze weigerde, ten einde geene schade te doen aan zijne vermeende aanspraken op den troon van Pontianak. Wijders werd den ambtenaar Gronovius gezegd, dat pangeran Adi Nata Krama, voor zich zelve geen de minste aanspraken had, omdat hij was van eene moeder van onadelijk bloed. De heer Gronovius schijnt dit, zonder verder onderzoek, voor waarheid te hebben aangenomen, en zijne opvolgers hebben dezelfde dwaling voortgeplant. Uit den geslachtboom en de kronijk (zie op het jaar 1790) blijkt, dat goesti Amir, later pangeran Adi Nata Krama, van juist dezelfde geboorte was als zijn broeder goesti Djati, later sulthan Mohammad Dzain al Abidin.

De heer Hartman kwam in augustus 1826 terug en voerde toen den titel van resident. De kommissaris Diard kwam gelijktijdig te Pontianak. De kommissaris en de twee residen-

ten hielden den 4ⁿ september weder eene vergadering te Mampawa, en beproefden nogmaals om goesti Abd' oel Momin, dien men reeds pangeran Daing noemde, tot opvolger te doen aannemen. Doch te vergeefs. De rijks grooten weigerden andermaal en om dezelfde redenen. Aan sjarif Aboe Bakar werd dezelfde aanbieding herhaald voor zijne vrouw Oetin Pinang, doch ook hij weigerde andermaal.

De resident Hartman stelde de zaak uit, zich voorbehoudende er op terug te komen.

Doch het volgend jaar (1827) vertrok hij voor goed naar Java; in zijnen laatsten brief van 26 julij zeide hij niets van de troonsopvolging te Mampawa; de zaak bleef dus onafgedaan zoo als in 1826.

De vraag is bij mij gerezen, wie eigenlijk de rijks grooten waren, die in de vergadering van 17 april en 4 september 1826 zoo bepaaldelijk weigerden om goesti Momin als troonsopvolger aan te nemen, want dat heb ik uit de journalen van 1826 niet kunnen zien.

Hunne namen zijn mij opgegeven door den tegenwoordigen civielen gezaghebber, die er onderzoek naar heeft gedaan bij den panembahan en bij zekeren sjarif Hoesin Alkadri, een der oudste inwoners van Mampawa.

Onder die negen namen zie ik er maar twee, namelijk pangeran Adipati en pangeran Soema Negara, die, mijns inziens, als rijks grooten konden worden erkend. De zeven overigen waren misschien wel de notabelen van Troesan, doch zeer zeker geene grooten van het mampawasche rijk. Van eenigen hunner heb ik de zonen gesproken en mij overtuigd, dat zij niet meer waren dan kooplieden van boegineschen, of geestelijken van maleischen afkomst, en allen staande onder den direkten invloed der Alkadries. Waarom pangeran Praboe, mas Boedjang en de voornaamste hoofden der dajaksche distrikten bij die twee vergaderingen van 1826 niet zijn toegelaten, begrijp ik niet,

en daarom alleen zou ik haar nooit kompetent hebben geacht.

Om op eenmaal een eind aan al deze strubbelingen ten aanzien der troonsopvolging te maken, vond de resident Gronovius, in 1828, goed, geheel het mampawasche rijk over te dragen aan sulthan Osman te Pontianak, die er niets mede te maken had, en die het noch wilde noch kon regeren. De resident verkrachtte dus, zonder voorkennis van het gouvernement, de trak-taten van 1819 en 1822, en hij verviel in de anomalie, dat het ons reeds eenmaal door het wettig stamhuis in souvereiniteit afgestaan rijk van Mampawa, ons nogmaals werd afgestaan door de alkadries, wien er niets van toekwam, en dat hetzelfde leen, dat wij in 1819 aan Adi Djaja's zoon hadden uitgegeven, voor hem en zijne nakomelingen nogmaals werd uitgegeven aan de Alkadries, doch die het weder dadelijk als achterleen moesten uitgeven aan en laten regeren door den prins, wien het van regtswege toekwam, namelijk Adi Nata Krama.

Adi Nata Krama (Oemar Kamaroedin) werd dus, bij dat traktaat, panembahan van Mampawa, om het even dan op welke wijze. De *f* 8000 'sjaars, die bij het traktaat van 1819 en 1822 waren gegeven als schadeloosstelling, met belofte van verhooging als de inkomsten vermeerderden, werden nu gereduceerd tot *f* 4000.

Deze panembahan is nu onlangs (in augustus of september 1853) overleden.

Wie hem moet opvolgen, kan geene kwestie meer zijn; daarvoor heeft de kommissaris Weddik gezorgd.

De oudste zoon van den panembahan Adi Nata Krama (Oemar Kamaroedin) is erkend tot troonsopvolger, onder den titel van pangeran Daing.

Die oudste zoon is dezelfde goesti Abd' oel Momin, die in 1823 met den kommissaris Tobias te Batavia kwam, en over wien zoo veel te doen was, tijdens den resident Gronovius in 1828.

Uit deze kronijk van Mampawa en Pontianak zal nu, zoo ik vertrouw, ontegenzeggelijk bewezen zijn:

dat de alkadries nooit magt noch regt hebben gehad op de bovenlanden;

dat zij door de wapenen der O. I. K. in 1787 voor korten tijd in het bezit zijn gesteld van de benedenlanden, doch zich daar ter naauwer nood konden staande houden, en zich gedrongen zagen de verzoening en vriendschap in te roepen van het om hunnentwil verdreven geslacht;

dat de benedenlanden door de alkadries weder formeel aan het verdreven geslacht zijn teruggeven in 1808;

dat hetzelfde geslacht, in 1819, als bondgenoot en leenman van het gouvernement, bij traktaat is erkend, en dat er sedert hoegenaamd niets is voorgevallen, om die erkenning in te trekken.

BIJGELOOVIGHEDEN
DER
SOENDANEZEN.

DOOR

F. C. WILSEN.

(*Vervolg van deel IV bladz. 486*).

XII.

In de nabijheid aan de dessa Tjioeri ligt de berg Pasir Mesigit, aan welke het geheimzinnige bosch Negara Boewana grenst. De inboorling waagt het niet hier den grond te bebouwen, daar booze geesten het verhinderen. Wanneer twee menschen daar met elkander spreken, laat zich dadelijk eene derde onzichtbare stem hooren, die zich in het gesprek mengt. Het spreekt van zelf, dat in de buurt, waar diergelijke ongenooede gasten wonen, niet goed huishouden is. De inlanders vermijden deze plaats, die ook alles behalve aantrekkelijk is. De steile bergrug is van tallooze ravijnen doorsneden en op sommige plaatsen zoo smal, dat men niet dan met levensgevaar er langs kan komen; dikke bamboestoelen en doornstruiken bedekken de hellingen en diepten, die meestal

met trachytblokken als bezaaid zijn, welke dikwerf naar omhoog rollen en het gaan zeer bemoeijelijken.

Ik vermeende in den beginne, dat hier welligt een echo aanleiding tot het sprookje gegeven had, doch dit bleek niet het geval te zijn.

Eene alles behalve geheimzinnige omstandigheid doet mij het wonder verklaren. Het geheele bergland tusschen Tjilimoës, Sindang-laoet en Tjiledoek ten zuiden en Tjiawi-gebang ten noorden was, van de vroegste tijden af, een bekend verblijf van slechte lieden, die de doortrekkende menschen overvielen en beroofden, ja zelfs vermoordden. Zij hielden zich bij voorkeur in de nabijheid aan de grootere wegen op, ten einde hunne prooi te kunnen bespringen.

Ik geloof dat het bosch Negara Boewana een berucht verblijf aan deze boosdoeners geweest is, want nog heden ten dage is deze buurt bekend wegens hare onveiligheid.

Ten einde te zekerder in deze omstreken, die voor hun doel zoo geschikt zijn, te kunnen verblijf houden, hebben de roovers het gerucht doen verspreiden, dat het daar spookt, eene list, die door diergelijk volk ook in het beschaafde Europa met goed gevolg gebezigd werd.

XIII.

Daar waar de voet van den berg Raboek en die van de hooglanden van Patala bijeenkomen, en als het ware alleen aan de afstroomende wateren ruimte overlaten, ligt, aan den weg van Tjiwaroe naar Tjipakem, de kleine, onaanzienlijke desa Legokherang. Met de grootste moeite hebben de inwoners van dit plaatsje, hier en daar, aan den oever der rivier, een klein, voor den rijstbouw geschikt plekje grond weten te veroveren, dat, gedurende de regenmoeson, nog in gevaar verkeert door

den bergstroom weggespoeld te worden. Het terrein veroorlooft niet, dat een behoorlijke weg aangelegd wordt, zoodat het bed van de rivier meestal tot verbinding moet strekken.

Het verblijf tusschen deze bergen en ook in de desa Legok-herang is dierhalve in geen opzigt gemakkelijk of aangenaam te noemen. De vruchtbaarheid aan den grond is even gering als het schoon der omstreken, zoodat hier en de landbouwer en de bewonderaar van de natuur even weinig reden hadden, deze plek bij voorkeur boven eene andere te verkiezen. De eenige reden die tot het nederzetten aan menschen alhier moet aanleiding gegeven hebben, vermeen ik daarin te vinden, dat de bergen Bali-kambang eene bijzonder goede soort van slijpsteen bevatten, die eenig middel tot bestaan aan de hand geven. Dat de oorzaak van het bestaan van Legok-herang de slijpsteen is, bewijst ook het heiligdom der desa, genaamd Hoeloe-dajeh (hoofd of oorsprong der desa).

Honderd passen van de desa verwijderd ligt dit heiligdom dat zich dadelijk, door de vele er om geplante handjoean boompjes, als een in bijzondere achting staande plaats kenmerkt. Een bamboezen hekwerk omgeeft het geheel. Dit binnengetreden zijnde, ontwaart men het eerst een reusachtigen waringinboom, waarvan echter, ten gevolge van ouderdom, niet veel meer dan de dikke stam en de vele wortels zijn overgebleven. Deze laatste hebben, als het ware, het kleine heuveltje in en boven den grond geheel en al in bezit genomen en kronkelen zich als slangen langs de aarde en om de vele verstrooid liggende en opgestelde steenblokken, terwijl zij zich elders, als weelderige parasiten, van den grond verheffen en met de afhangende worteltakken aan den hoofdstam verbinden en als het ware een doolhof vormen van verwonderlijk in elkander gewonden armen, waarmede de vorst van het woudgeboomte de hier staande voorwerpen omslingerd houdt.

Het eerst trekt de aandacht een afgekapte cylinder, die geheel door de wortels aan den boom omspannen is. Hij bestaat uit thonschiefer en is vroeger hoogst waarschijnlijk hooger geweest. Ten gevolge aan verwering zijn de schichten van den steen zeer bros geworden en zouden al lang uit elkander gevallen zijn, ware het niet, dat zij door de boomwortels vastgehouden worden. Een tweede cylinder staat aan den anderen kant van den boom. Buitendien liggen en staan nog eene menigte wonderlijk gevormde steenen rondom deze beide voorwerpen. Zij zijn of grijs of geelachtig van kleur en van eene zeer fijnkorrelige soort aan slijpsteen. (Zie de bijgevoegde plaat).

Vragen wij naar de bedoeling aan deze voorwerpen, zoo noemt men ze Hoeloe-dajeh, daarmede echter alleen de afgeknotte cylinders bedoelende.

Ik veronderstel hier het volgende:

Het eerste en oudste hier gestaan hebbend voorwerp was de thonschiefer, die of reeds te voren de gedaante van een linggam had, of door de eerste bewoners van deze streek daartoe gevormd werd. Onder zijne hoede begon men hier de desa aan te leggen, de steengroeven te bewerken, en naast hem deed men den geheiligden waringinboom planten.

Na verloop van tijd, en toen deze boom grootere wortels begon te schieten, geleidde men deze rondom het geheiligde voorwerp, waar naast men als offerande, eenen bijzonderen vorm vertoonende of van eene rijke laag afkomstige stukken slijpsteen plaatste.

En zoo ontwaren wij hier hetzelfde, dat wij in de kerken van sommige bergsteden in Duitschland, België en Frankrijk kunnen opmerken, waar de bergman van den opbrengst der mijnen, een stuk gedegen zilver, een stuk gitzwarte steenkool of een ander mineraal aan altaren of voor beelden van heiligen gaat ophangen, waarvoor hij zijne bede om geluk op zijn werk

heeft gestort en de gelofte heeft gedaan, in het geval hij eene rijke mijn mogt vinden, een stuk, van zeker gewigt, van het gevonden mineraal, als offerande te zullen afstaan.

XIV.

Een paal verder, op de grens tusschen Legok-herang en de desa Tjilagang, staan, onder verscheiden oude boomen, eenige van die steenen voorwerpen, door mij op bladzijde 146 en volgende van deel IV van dit tijdschrift, onder den naam van Sang Hjang Tjomot beschreven, een linggam en eene joni. Daarnaast liggen insgelijks verscheidene steenbrokken (slijpsteen), even als bij Hoeloe-dajeh.

Opmerkelijk zijn de namen van eenige hooge, in de buurt zich bevindende bergen, als: Kalaban (duizendpoot), Koeda-bodas (wit paard), Goenong Mejong (kattenberg).

Zij zouden volgens daarop staande steenen beelden hunne namen verkregen hebben. Ik heb er echter niets van kunnen zien.

In de omstreken van den berg Koeda-bodas kan men geen wit paard in het leven houden. De koewoes (dorpshoofden) en zelfs de lebehs (priesters) hebben het mij verteld.

Ik onthoud mij de vele hierop betrekking hebbende voorbeelden aan te halen, mij gelukkig achtende niet in het bezit aan een schimmel te zijn, die hoogst waarschijnlijk, tot staving van het voorgaande, bij een langer verblijf in de buurt, geen natuurlijke dood sterven zou.

Deze soort van bijgeloof behoort tot eene eigene orde, hieronder de naam van Boejoetan bekend. Op het eigenaardige hiervan zal ik later terugkomen.

Het is bekend, dat de inlander aan geen tijger eenig kwaad zal zoeken te doen, voordat deze zijn levend eigendom heeft aangerand. Men vreest, door zulk dier te doodden, bij dezelfde gelegenheid ook den geest van een afgestorvene kwaad te doen, die zich in het ligchaam aan elken tijger ophoudt.

Het kan ons dierhalve niet verwonderen, wanneer de bewoners van de desa Loeragoeng van dezelfde gevoelens doordrongen zijn en zich in het geheel niet bemoeijen met de vele tijgers, die, volgens hun zeggen, in de ravijnen zich ophouden, door welke hunne desa doorsneden en begrensd wordt.

De minachting van zulke gevaarlijke vijanden heeft echter niet alleen in het bovenvermelde, algemeen verspreide bijgeloof haren bron, maar steunt ook op eene plaatselijke omstandigheid, een oud graf.

Dit ligt naast de aan Loeragong toebehoorende tjantilan (gehucht) Lebé Ali en bevat de overblijfselen van eene prinses, die afkomstig was van het rijk Padjadjaran. Zij heette Njai-Mas-Ajoe-Gedé.

In vroegeren tijd moet deze telg van het bekende rijk, hier gewoond en mogelijk eenig gezag hebben uitgeoefend, want na haar dood verkreeg hare grafstede zekere vermaardheid en wel ten opzichte van het hier te bereiken doel. Men kwam daar, ten einde haren geest te verzoenen, die in het ligchaam van eenen koningstijger zijn verblijf had genomen en smeekte tevens ook van de aanvallen der tijgers, in het algemeen, door hare tusschenkomst verschoond te blijven.

Het gebruik wordt nog ten huidigen dage opgevolgd. De verzoeker begeeft zich naar hare grafstede (astana), brengt daar de gewone offeranden, doet zijn gebed en maakt den geest bekend met zijnen wensch. Dit geschied zijnde begeeft hij zich wederom naar huis. Hij mag echter niet den ouden weg langs

welken hij gekomen is volgen, maar hij moet in eene tegenovergestelde rigting gaan, omdat hij, aan deze voorwaarde niet voldoende, gevaar zou loopen, door haar in de gedaante van een grooten tijger verscheurd te worden.

Daar in de buurt van deze vermaarde plaats nog veel tijgers omzwerven, zoo bestaat er weinig kans dat deze gewoonte spoedig zal ophouden. Wanneer dit echter eens het geval zal zijn, zoo twijfel ik geen oogenblik er aan, dat de geest van de ongelukkige prinses zijn gevaarlijk verblijf voor goed zal verlaten.

In de buurt is men in het algemeen van gevoelen, dat ieder kwaadwillig of boos mensch, na zijnen dood, gedwongen is, in de gedaante van eenen tijger rond te zwerven. Wel is waar bestaat dit denkbeeld ook elders op Java, maar hier is het buitengewoon vastgeworteld. Men noemde mij zelfs eenen man bij naam, die een jaar of twintig geleden, ten gevolge van zijne veelvuldige booze streken, de desa moest verlaten. Eenigen tijd daarna hoorde men dat hij overleden was, en daar dit juist op een tijdstip gebeurde, waarin men zich voor de menigvuldige aanvallen des tijgers naauwelijks wist te redden, zoo spreekt het van zelf, dat men den afgestorvene, wiens geest in eenen tijger verhuisd was, als de aanleidende oorzaak beschouwde.

Het verdient opmerking, dat men den inlander nooit of hoogst zelden over tijgers hoort spreken. Wanneer hij het doet zoo geschiedt het op eene geheimzinnige wijze en met eene gesmoorde stem, als of men bevreesd ware, door een dier gevaarlijke dieren beluisterd, en, ten gevolge hiervan, bedreigd te worden. Er zijn zelfs verscheidene desa's, waar men de dog-dog (1) niet mag slaan, zich verbeeldende dat het geluid er van met het gebrul van den tijger overeenkomt, en hem zou overhalen de omstreken te bezoeken.

(1) Dog-dog is een in de balei-desa hangend toestel (trom), waarop geslagen wordt om de werklieden op te roepen.

Even opmerkelijk is het, dat de inlander, wanneer een rondzwervende tijger in de buurt zich ophoudt, en de sporen van zijne pooten ontdekt worden, uit deze meent te kunnen bepalen of de tijger kan gevangen worden of niet. Wanneer de sporen van de linkerpooten kleiner zijn dan die van de rechter, is dit een zeker teeken, dat men den tijger nooit en nimmer in een hok of borangan, zal kunnen vangen. Deze op ondervinding steunende stelling komt overeen met het feit, dat de afdruksels der voeten van een mensch, die met buitengewone voorzigtigheid zeker voorwerp nadert, ongelijk van grootte zijn, veroorzaakt door de gemoedsstemming waarin hij verkeert, op het oogenblik dat de voet den grond aanraakt. Verneemt zijn oor bij voorbeeld een geluid, dat hem een gevaar kan doen vreezen, zoo heeft dit het gevolg, dat hij niet den geheelen voet, maar alleen het voorste gedeelte er van op den grond zet. Een voorzigtig sluipend roofdier, zoo als de tijger, die zijne prooi, zonder het minste gedruisch te maken, zoekt te naderen en te bespringen, zal dikwijls stil houden en luisteren. Gedurende dezen tijd verheft hij, even als de huiskat, een of twee zijner pooten, ten gevolge waarvan de andere, waarop geheel het gewigt van het ligchaam te rusten komt, zich dieper in de aarde drukken dan de opgeligte, en dus dieper sporen achterlaten dan deze. In de nabijheid van eene val, waarin het hem niet pluis voorkomt, of voor dat hij zijne prooi gaat bespringen, zal een omzigtige tijger de naaste omgeving opnemen, en zoo doende, daar men zijne sporen meest in dergelijke buurten opmerkt, tot een onderzoek van die sporen hebben aanleiding gegeven. Dat de sporen van de linkerpooten juist tot teeken dienen is zonderling, en waarschijnlijk eene verfraaijing, wier bestaan alleen aan de neiging naar het bovennatuurlijke van den inlander toe te schrijven is, tenzij men het opligten van den linkervoorpoot in verband wil brengen met

de hartkloppingen, die elk gedruisch bij den lafhartigen tijger moet veroorzaken.

XVI.

Na lange droogte heeft men een aardig middel om aan regen te komen. Men baadt eene kat.

Zie hier hoe zich deze zaak toedraagt (1).

De regent of wedhono, die de taak op zich wil nemen om de naar water verlangende, uitgedroogde sawahvelden van water te voorzien, bepaalt eenen dag, waarop de kat, zeer eigenaardig *meong* genoemd, als *deus ex machina* zal optreden. Hij beschikt eenen optogt even als ter gelegenheid van een huwelijk.

Voorop marcheren eenige lieden met oemboel-oemboel, benevens dragers van verscheidene sieraden; daarop volgen inlandsche muzikanten met gamelan, anklong en reaks, benevens een aantal zingende en reciterende ronggings. Achter deze wordt, door netjes gekleede jongens, in een sierlijken draagstoel, de met bloemen opgeschikte meong gedragen. Oude vrouwen, voorzien van waaiers, sirihdoozen enz. even als bij eene bruid, geleiden aan weerskanten de losweg vastgebonden meong, en een troep hoofden, benevens het volk in massa, sluiten den optogt.

Men begeeft zich, al muziek makende, naar de naaste rivier en daar wordt de kat gewasschen. Dit geschied zijnde trekt de optogt tot op de aloen-aloen van de desa terug, en daar wordt, zonder verdere ceremonien, de held in vrijheid gezet en aan de jubelende jeugd prijs gegeven. Het spreekt van zelf, dat

(1) Deze gewoonte bestaat ook in de Padangsche bovenlanden.

de kat zich haast, een droog, door de zon beschenen plekje te bereiken en spoedig verdwenen is. Maar men heeft haar ook niet meer noodig, want zij heeft hare dienst gedaan en den regen op het aardrijk geroepen.

Ik ben getuige van eene dergelijke bezwering geweest, die door het hoofd van een groot gewest geregeld werd.

Eene oorzaak van dit zonderling gebruik wist men mij niet op te geven. In Europa zeggen de landlieden, dat spoedig regen komt, wanneer de kat hare pooten aflikt of nat maakt. De soendances deelt die gevoelens, doch vermeent echter dat de regen des te spoediger moet komen, wanneer de geheele kat eens goed nat wordt gemaakt. Wie weet hoe vele meongs gedurende eene aanhoudende droogte in het geheim gewasschen worden, totdat een slim hoofd het op zich neemt, de reeds opkomende regenwolken door de kracht van zijne kat in regen te doen oplossen.

XVII.

In Talaga spookt het in alle hoeken en gaten. De hoofdplaats zelve geeft ten dezen opzichte een goed voorbeeld. Tegenover de vriendelijke pasanggrahan, verheffen zich, in het midden van eene reeks van oude grafsteden, reusachtige waringinboomen, die eene tamelijk groote vlakte als het ware in ondoordringbaar, nachtelijk donker hullen.

Op deze plek, door den inlander ongaarne betreden, moeten des nachts wonderlijke dingen gebeuren, want men kan zeer duidelijk de toonen hooren, voortgebracht door verscheidene in werking zijnde weefstoelen. Het geklop van het tegel op de barera (1) doet den hoorders de haren te berge rijzen, want,

(1) Toestellen om te weven.

daar er geen enkel huis op deze plaats staat, lijdt het geen twijfel, dat geene vlijtige huisvrouw de weefgetouwen kan hanteren, en dus geesten hun spel drijven of hun raadselachtig werk verrigten.

Wel is waar zoude men spoedig achter het geheim kunnen komen, wanneer men eens de zaak ging onderzoeken, maar nog niemand heeft hiertoe genoegzaam moed bezeten. De oude inlander weet eene goede uitlegging te geven. Te Talaga huisde namelijk eens eene prinses, die berucht was wegens de gruwelen die zij pleegde en wegens de wreedheid waarmede zij hare vrouwelijke volgelingen behandelde en aan het werk hield. Men vertelt van haar dingen, die het hart doen beven, en het naauwelijks doen gelooven, dat zulk een monster ooit op aarde kan geleefd hebben.

Men zegt dat deze prinses met hare slagtoffers hier met hare teedere handen het nachtelijk werk verrigten moeten.

XVIII.

Het is interessant na te gaan hoe zich de inlanders tegenover zekere natuurverschijnselen gedragen, die voor hen, met hunne weinige kennis van de wetten der natuur, ten eenenmale onverklaarbaar zijn. Ik bedoel hiermede vooral de eklipsen en aardbevingen.

Bekend is het, dat de vrouwen, in het eerste geval, op de rijstblokken slaan, welk geraas in alle desa's zoo lang wordt onderhouden, tot dat de verduistering voorbij is. Minder bekend is het misschien, dat de javaan van midden-Java, wanneer hij eene aardbeving gevoelt, zich op den grond werpt en in de aarde bijt.

De soendanees in het Koningansche gaat echter niet zoo ver, maar roept met luide stem: aja, aja! (ja wel, ja wel)!

Deze gewoonte schijnt mij zeer oud en wel van eenen tijd afkomstig te zijn, in welken de goden zich nog meer in de nabijheid van de menschen ophielden, zoodat deze hen, door hun geroep of geklop, ligtelijk konden vernemen. Ook moet het toen met hunne werkzaamheden niet zoo geregeld gesteld geweest zijn, en lieten zij deze over aan onwetende, ondergeschikte dewatas of versliepen zij den tijd, waarin zij noodzakelijk zelve een handje dienden uit te steken.

Het kon derhalve zeer ligt gebeuren, dat in de gewone, dagelijksche verrigtingen ongeregelde plaatsen grepen, de zon eens haar licht miste, of de dewatas onder de aarde met de dampen geen weg wisten.

Men sloeg derhalve op de rijstblokken om den regerende heer wakker te maken, en riep half schertsende uit: „aja! wij zijn er ook.”

XIX.

Wanneer in Tjiawi eene vrouw in het kraambed komt te sterven, wordt, verscheidene dagen achtereen, des morgens en des avonds, door de vrouwen in het ledig rijstblok gestampt, even als of er padi in ware.

Wat de arme vrouwen met dit holluidend, ongeduldig stampen bedoelen? Zij zijn natuurlijk boos dat eene harer zusters is komen te sterven, zonder vroeger ziek te zijn geweest, en in het kraambed er bij.

Door het leven dat zij maken, zonder haren mond er mede te bemoeijen, willen zij welligt zeker iemand herinneren, dat zij met het gebeurde in het geheel niet tevreden zijn. Of nu dit steekje onder water een' onmeedoogenden boezen geest, den grooten Batara zelve, haren mannen in het algemeen,

of den man van de overledene kraamvrouw alleen moet gelden, kan ik niet beslissen.

XX.

In het geval dat de gewone geneesmiddelen bij een zwaar ziek mensch, zonder goed gevolg gebezigd werden, en men niet meer weet wat te doen, neemt men zijne toevlugt tot het volgende middel, echter niet om daarmede den lijder te genezen, maar alleen om te vernemen of er nog hulp mogelijk is of niet.

Men kookt in een koekoes-an rijst en stort deze (toempeng genoemd) zeer voorzigtig op een houten bak of mat. In het geval dat er maar één korreltje rijst in de koekoes-an is blijven hangen, wordt dit als een zeker teeken beschouwd, dat de zieke niet meer zal genezen.

XXI.

Wanneer een inlander zeker geliefkoosd voorwerp niet heeft, en gaarne in deszelfs bezit wil geraken, doet hij eene gelofte (djandji), die hij zich voorneemt na te komen, zoodra het begeerde voorwerp zijn eigendom zal zijn geworden.

Zekere koewoe, die reeds op jaren was, had, nog een jong man zijnde, de gelofte gedaan, dat hij, wanneer hij eens in het bezit van eene gamelan selendro mogt geraken, dat instrument gedurende zeven dagen en nachten zoude laten bespelen, en het gedurende dezen tijd als eene bruid in eer wilde houden.

Het gebeurde! en nu werd ieder stuk van de gamelan met boré (geel blanketsel) besmeerd en, als ware het eene bruid,

met zijden slendangs en gouden versierselen behangen. Om echter de geheele gelofte in alle deelen te vervullen, werd de gamelan, gedurende zeven dagen en mij onvergetelijke nachten, volgens de wetten der toonkunst bespeeld.

 XXII.

Wanneer de inlander te Loeragoeng zijnen kinderen de besnijdenis doet ondergaan, worden tevens aan de meisjes de ooren doorstoken (tiendiek). De volgende, hierbij in acht genomen plegtigheid, heb ik zelf bijgewoond. De patiente was het dochtertje van den wedhono.

Voor de breede opening van eene pendoppo, in welke de feesten plaats hadden, werd eene tent of kleine pendoppo opgericht. In deze legde men een paar matrassen op den vloer, terwijl eene menigte oude vrouwen, van het bekende gild der doekoens (dokteressen), heen en weer liepen, zoodat men niet kon opmerken wat er achter de schermen voorviel. Kort daarop werd het kleine meisje aangebragt, de vrouwen verdwenen op drie na, waarvan eene met de grootste vlugheid haar werk verrigtte.

Dit geschied zijnde, werd het kind weggebragt en verwijderde men even spoedig de tent en de matrassen. Toen echter deze opgeligt werden, ontwaarde men het monsterachtig, van groote horens voorzien hoofd van eenen karbouw er onder, op welke onderlaag het kind, gedurende de operatie, had gerust.

Voorzeker eene zeer zonderlinge gewoonte, die te meer onze oplettenheid verdient, door vergelijking met een in de roomsch katholieke kerk dikwijls gebezigd symbool.

De beeldende kunst namelijk stelt de maagd Maria, voor dat zij den Heiland ter wereld heeft gebragt, op wolken, uit welke, aan weerskanten van Maria's voeten, de hoorn van

eenen os of buffel uitsteekt, zoodat het het aanzien heeft, als stond zij op het hoofd van zulk een dier.

Door deze voorstelling symboliseert de kunst den toestand van haar, die de hoop koestert in het kort een kind te zullen baren.

Hoe komt hetzelfde zinnebeeld, onder bijna gelijke omstandigheden, tot de soendanezen, en waar is het oorspronkelijk te huis?

Met den islam heeft het niets gemeens, evenmin is het eene vinding van het volk der Soendalanden. Ik meen op goede gronden te mogen gelooven, dat het afkomstig is uit den hindoe-tijd, en dus een symbool is van eene der twee voornaamste sekten, het brahmanisme of het boeddhisme. Tot deze veronderstelling ben ik geraakt, daar mij verscheidene symbolen bekend zijn, die voornoemde twee sekten, met het katholicisme gemeen hebben. Hieronder behooren de nimbus, achter de hoofden der boeddhas en bhixus op boeddhistische beeldwerken, even als achter de hoofden van Christus, zijne apostelen enz. op de beelden in de R. K. kerk. Bij beiden moet hij ons hetzelfde aantoonen, eene verlichtende schijf, de zon zelve, voorstellende de alles verlichtende heiligheid van den er van voorzien persoon. De oude hindoetempels op Java vertoonen duizende voorbeelden er van. Verder noem ik het bezigen van klokken, wierook en vele andere voorwerpen bij het kerkelijk ceremonieel.

Of zoude men voor beiden eene andere bron willen zoeken en zoo doende bij de Joden en oude volkeren terug komen, waar de achter hemelhooge bergen opkomende en de onoverzienbare vlakten verlichtende zon, een beeld van het heerlijkste en verhevenste in de buitenwerld, en de zwangere koe, een niet minder gaarne gezien voorwerp in het huishoudelijk leven waren?

XXIII.

Zoo als ik reeds vroeger heb opgemerkt, noemt de soendanees zekere gebruiken en herkomsten uit den ouden tijd, boejoetan of kaboejoetan, dat wil zeggen: van de overgrootouders. Het spreekt van zelf, dat men dit niet letterlijk moet nemen, en daardoor, in het algemeen, van ouds overgeërfde en in het volksleven overgegene gewoonten en eigenaardigheden moeten verstaan worden.

Het volk hangt met onnadenkende gehechtheid aan deze dikwijls lastige wetten en eerbiedigt deze, uit vrees voor de nadeelige gevolgen, die er uit kunnen voortvloeijen, wanneer zij niet opgevolgd worden.

Bijna elke desa of tjantilan (kampong) is in het bezit van eene eigene boejoetan, waar achter men niet zoo ligt kan komen, daar het veelal gebeurt, dat degeen, die men er over wil polsen, beschaamd wordt, wanneer hij iets zal vertellen, waarvan hij, bij rijp nadenken, zelf moet bekennen, dat het toch eene zeer bespottelijke zaak is.

Zoo mag de koewoe van de desa Tjiladja geen pisang radja eten, de bewoner van Koeningan zijn huis niet van djatihout bouwen, en in verscheidene desa's de dog-dog, in anderen weder de bedoek niet geslagen worden, enz. Zoo eigendommelijk en belagchelijk deze gewoonten ook zijn, zoo ligt laten zij zich verklaren, wanneer men tot die tijden terug gaat, waarin zij haren oorsprong hebben. Welke buitensporigheden veroorloofden zich niet de vorsten en grooten in vroegeren tijd; wat gebeurde er niet wanneer een hunner een uitstapje deed, hier of daar vertoefde en zijne grootheid en magt tegenover de arme menschen in afgelegen streken ten toon wilde spreiden? Aangenomen dat zulk een despoot eens, toen hij in de desa Tjiladja voor een oogenblik ophield om eenige ververschingen te gebruiken, in het huis van den koewoe op

onrijpe pisang getrakteerd werd, dan zou het mij niet verwonderen indien hij het bovenvermeld verbod uitgevaardigd had.

Veronderstel daar moest een kraton of ander verblijf gebouwd worden! en ziedaar, gelijktijdig werd gelast, dat niemand ter plaatse zich mogt verstouten tot het opbouwen van een eigen woonhuis djatihout te nemen. Wel is waar is de regentswoning uit djatihout gebouwd, doch deze wordt niet als een partikulier maar als een gouvernementgebouw beschouwd. Een djatihouten huis in Koeningan brengt ongeluk. Een hoofd, dat zich niet er om bekreunde en djatihouten balken bij een nieuw huis bezigde, waarin hij later ging wonen, stierf gek. Toen de vrouw van een groot hoofd (den regent) bevallen moest, werd voor haar een huis gereed gehouden, waar zij zou verblijf houden, daar men het voor een ongelukkig voorteken hield, wanneer zij onder het djatihouten dak van de regentswoning zou verlossen.

Ik ken eene vrouw van eene der eerste familien in Cheribon, die bijna geen vleesch mag eten. Schapen, geiten, ossen, koeijen, kidangs, herten, kalkoenen, ganzen, paauwen en duiven zijn voor haar verboden en alleen de gewone tamme huiskip kan zich er op beroemen, haar tot voedsel te mogen dienen. Arme ratoe! Ik wil den sluijer niet opligten, die over deze beperkende kaboejoetan is gespreid, en mij er toe bepalen op te merken, dat hij betere dienst zoude bewijzen, wanneer hij over peteh en andere snoeperijen van het schoone geslacht geworpen werd.

De arme vrouwen en meisjes van de desa Soebang mogen, wegens de boejoetan, geene kanangabloemen in de haren dragen.

Ook worden, buiten de reeds aangehaalde, op de bevolking van eene desa of op enkele menschen betrekking hebbende boejoetans, nog zekere voorwerpen met dezen naam bestempeld, die aan deze of gene plaats toebehooren. Zoo bestaat de kaboejoetan van de desa Patala in eene uit eene rotsspleet opbor-

relende minerale bron, waarvan het water eene zwartachtige kleur heeft, Tjakra-saja genoemd. De desa Tjipedes noemt eene plaats aan den voet van den berg Pasir-tipis hare kaboejoetan. Deze bestaat uit verscheidene regt opstaande boomen van tachtig voeten hoogte en van eenen hoogen ouderdom, waaronder verscheidene vormlooze trachytblokken liggen.

De boven beschreven Hoeloe-dajeh is de kaboejoetan van Legok-herang, en wie weet waar zoo vele andere plaatsen en plaatsjes hunne kaboejoetans hebben.

Van al de mij bekend geworden kaboejoetans verdient echter de navolgende eene bijzondere omschrijving.

Aan de zuidooster grens van Cheribon met Banjoemas verheft zich de berg Soebang, tot eene hoogte van \pm 5000 voeten. Zijne steile rotswanden zijn reeds op een verren afstand te herkennen en verbreedden zich 800 voeten ver naar een klein plateau, waarop de kampong Legok-herang ligt. Zij is de hoogst gelegen en in ieder opzigt laatste plaats in de afdeeling, waar zich menschen hebben nedergezet. Men kan zich nauwelijks een moeilijker te bereiken plekje denken, dan dat waar de bedoelde kampong is gebouwd. Talrijke, diepe en steile ravijnen doorsnijden geheel het omliggend bergland tot aan de rivier Tjitjolang. Er is geene mogelijkheid, slechts een half uur ver een goeden weg aan te leggen, en alleen hoogst moeilijk te beklimmen voetpaden verbinden de kleine gehuchtjes en de daar tusschen aangelegde sawahvelden. Gedurende den regentijd is er bijna geen daarkomen, want uit honderd ravijnen en kloven storten zich donkergele, bruischende riviertjes en bemoeijelijken het overkomen, even als de fijne, gladde klei het bergbeklimmen belet. In een woord, er is in dezen tijd bijna geen kans, het hoog gelegen Legok-herang te bereiken, zonder zijn leven op het spel te zetten.

Maar Legok-herang staat ook alles behalve in goeden reuk. Het is bij alle hoofden in Koeningan berucht en men verklaart

als uit een mond, dat het nog nooit een europeesch of inlandsch ambtenaar waagde daar te komen. Ja, men zeide mij zelfs zonder schroom, dat iedereen, die het wilde ondernemen daar eene nacht door te brengen, zeker kon zijn van spoedig hoogst ongelukkig te zullen worden. *Vox populi vox dei*.

Daar echter deze plaats in mijn optemeten veelhoek lag en in hare nabijheid eene vermaarde kaboejoetan zich bevinden moest, achtte ik het noodzakelijk haar ten minste een kort bezoek te geven. Dit moest echter juist in het hevigst van den regenmoeson gebeuren. Ik onthoud mij van eene verdere omschrijving van de ellendige wegen, alleen nog aanhalende, dat ik op de zoo beruchte plaats twee dagen en nachten verbleef, en ik beken volgaarne dat mij geene plaats bekend is, die met meer regt een afschrik mag genoemd worden voor de ambtenaren van alle rangen. Ligt te begrijpen valt nu ook haar slechte naam, daar het in het belang ligt van de betrokken personen dat deze niet verbeterd of weggenomen worde.

Niet ver van deze kaboejoetan der ambtenaren en vlak aan den voet van den Soebang ligt de mij bekend geworden minder hersenschimmige kaboejoetan. Midden in het dichtste bosch, waarin veel wilde houden (adjaks) hun verblijf houden, ligt een met eenen pagger omheind en door kleine in de aarde gegraven steenbrokken afgescheiden langwerpige vierkant plein, waarin drie steenen liggen, waarvan een vooral mijne oplettendheid trok.

Het is een onregelmatig, ovaal stuk wit marmer van een alzonderlingst voorkomen. De oppervlakte is met honderde verdiepingen of insnijdingen bedekt, die er het voorkomen aan geven van een stuk gekneet deeg, maar onwillekeurig aan schriftteekens herinneren, die volgens de luim van iemand in alle mogelijke rigtingen, nu klein dan groot, door elkander geschreven zijn. Daaronder bevinden zich vooral drie, die wegens hunne grootte dadelijk opgemerkt worden, en bij mij het vermoe-

den deden opkomen, dat ik hier een beschreven steen voor mij had. De nevensgaande teekening er van zal het best doen zien, in hoe ver hier aan eene bekende schriftsoort te denken is.

Hoe het hiermede ook wezen moge, de steen bevindt zich sedert onheugelijken tijd daar, en ik durfde hem niet weg nemen, wel wetende met welk een onwrikbaar bijgeloof de inlanders dergelijke voorwerpen beschouwen, en hoe zij daarmede al het goede en kwade van het leven in verband brengen.

Naast dien steen zag ik nog twee, aan weerskanten afgeronde, 15 duim lange en 5 duim dikke cylindrs van trachyt, die te vergelijken zijn met wrijfsteenen (oeleks), waarmede de inlanders hunne sambal wrijven. Het zijn zeker linggams.

Op eenen afstand van twintig passen vond ik nog een uitgehoud, goed bewerkt trachytblok van 2 voet hoogte en $1\frac{1}{2}$ voet diameter, door mijnen gids loeloemboeng genoemd, en dat, even als de andere voorwerpen, van ouds hier gestaan moet hebben. Dit stuk wordt kaboejoetan-awewe (vrouwelijk), het voren beschreven blok marmer, benevens de cylindrs, kaboejoetan-lalakki (mannelijk) genoemd. Echter heeft het marmer nog een eigen naam en heet babangkoean.

Wij hebben hier klaarblijkelijk eene stereotype herinnering aan de twee siwaïtische natuurkrachten, den linggam de en joni, voor ons, een bewijs dat die godsdienst ook in dit afgelegen plekje van Java eenen weg gevonden heeft.

Opmerkenswaardig is het nog, dat de vrouwen en meisjes van Legok-herang armbanden dragen, en wel bij de dagelijkse, gewone bezigheden. Deze gewoonte heb ik elders op Java nergens ontmoet. Wanneer de meisjes van de plaats elders gaan trouwen blijven zij niettemin hare armbanden dragen. Nu is het genoegzaam bekend, dat de hindoesche vrouwen insgelijks dergelijke armbanden droegen, en dit bevestigt het vermoeden dat zich hier eens eene kolonie van hindoes moet bevonden hebben.

Wanneer men nu deze plaats verlaat en nog $1\frac{1}{2}$ paal ver klimt en kloutert, bereikt men, vlak aan de grens van Banjoemas, tusschen de bergen Soebang en Palasarie een plateau, Lowong-datar (boschvlakte) genoemd. Hier is een vierkant plekje, bij de inlanders onder den naam van Gedong bekend. Dit beteekent steenen huis of tempel. Ik herinner hier aan de negen tempels op den berg van Oenarang (gedong songo). Ik vermeende derhalve hier een steenen gebouw of ten minste eenige overblijfsels er van te zullen vinden, en doorzocht de omstreken, voor zoo ver het digte woud mij dat veroorloofde, zonder echter iets van dien aard te vinden. Mijn zoeken deed mij toch eenen vijver vinden, in wiens nabijheid, in het bosch verscholen, de navolgende voorwerpen zich bevinden:

1. tampajangs van aarde, 3 voet hoog, 2 voet diameter. De eene van gewoon maaksel, de andere rondom met veelvoudige cirkels en versiersels, als aan het oude ornamentwerk der boeddha-tempels bedekt;

2. een goetji (pot) van denzelfden vorm, als die waarin de chinezen ingelegde vruchten bewaren;

3. een rijststampblok van trachyt, even als de kaboejoetanawewe, loeloembong genoemd.

Deze voorwerpen waren met scherven van gebroken aarden potten bedekt, en hadden het voorkomen van een tamelijken ouderdom.

Daar zij allen tot een huishoudelijk doel gebezigd werden, en de plaats waar zij staan gedong of huis genoemd wordt, zoo is het zeer waarschijnlijk, dat zij vroeger in een huis gestaan hebben, dat echter niet zoo goed tegen den tand des tijds weêrstand kon bieden als zij, dus van hout geweest moet zijn, en spoorloos verdwenen is. Hier hield zich zeker de eene of andere vrome man (bagawan) op en noemde men de plaats gedong, dezen naam behoudende toen de bewoner en zijn huis reeds lang van de aarde verdwenen waren.

Men verzekerde mij, dat op den top van den berg Soebang, die met dik bosch bedekt is, ook nog een goetjie zich bevindt. Daar ik echter op een' anderen berg, bij de desa Sitoe-Gede, Goenong-goetjie genoemd, reeds een exemplaar er van gezien had, zoo vergenoegde ik mij met het geloof.

Tot zoo ver mijne aantekeningen uit Koeningan. Het daaraan grenzend Tjiamies zal welligt evenveel merkwaardigs opleveren.

DE THAY-PAH-KOENG

DER

CHINEZEN.

DOOR

J. J. LANGENHOFF.

Men heeft wel gezegd, dat de thay-päh-koēng eene emanatie is van het opperwezen nioëk-fong-thay-thij; dit is geheel bezijden de waarheid en komt met den oorsprong van den thay-päh-koēng geenzins overeen. De thay-päh-koēng en de päh-koēng worden ook zelfs door menigen schrijver voor een en denzelfden gehouden; beiden echter hebben ieder een afzonderlijken oorsprong. Uit dien oorsprong blijkt al dadelijk de valscheid der bewering dat de thay-päh-koēng eene emanatie van nioëk-fong-thay-thij zoude wezen. De thay-päh-koēng heeft zijnen oorsprong in Indie zelve en wel te Malakka. Een koopman uit China komende, om zijne goederen in Indie te verkoopen, had bovendien eene aanmerkelijke som gelds bij zich. Aan boord zijnde werd hij ziek en stierf. Zijn ligchaam werd over boord geworpen en in de zee begraven, terwijl de kapitein, die kennis droeg van zijnen rijkdom, dat geld in bewaring nam. Eenige dagen verder zagen zij,

voor Malakka gekomen zijnde, het ligchaam steeds drijvende vlak naast het roer achter het schip. Te Malakka aan wal gestapt, werd door den kapitein en andere chinezen eene plegtige begrafenis gegeven aan het overschot van den overleden koopman. De kapitein, het eerst door vrees of anderzins aangespoord, begon het eerst hem te aanbidden. Er werd een tempel ter zijner eere opgerigt en de heer Jông werd op eens verheven tot beschermer van zeelieden, koophandel, ambachtslieden, etc. Van daar eerst verspreidde zich deze culte tot over geheel Indië, en thans is de jông-thay-päh-koëng de voorname culte der chinezen in Indië.

De päh-koëng van China heeft een meer duisteren oorsprong. Met zekerheid mag men beweren, dat zijn oorsprong dezelfde is als die der honderden ja duizenden geesten, welke de chinezen zich uit vrees en angst maken (want eerbied, liefde of erkentelijkheid omtrent hunne geesten is hun onbekend), en deze geheel en al aan het toeval toe te schrijven. Een persoon en soms ieder nietig voorwerp, dat van vroegere eeuwen herkomstig en bij gevolg eerbiedwaardig is, zal op eens, zonder eenige voorbereiding, door den een of ander, die zulks in het hoofd krijgt of iets dergelijks gedroomd heeft, tot eenen geest uitgekreten worden, en die ongelukkige vrees der chinezen voor de kwade geesten doet hun alles aannemen en niets verwerpen; dit is ook de oorsprong der päh-koëng in China, die langzamerhand meer bepaald als beschermer van een land, stad, vlek, gewest, huis vereerd wordt, welke culte zich echter bijna uitsluitend beperkt tot het eigenlijk China.

Ook erkent de chinees den thay-päh-koëng geenzins als een zuiveren geest of zuiver geestenwezen. Zij schrijven hem ligchaam met ziel of geest vereenigd toe, en brengen hem zoodanig zich voor oogen.

De chinees heeft geen den minsten eerbied voor den thay-päh-koëng; alleen vrees doet hem denzelven vereeren; hij ziet er niets

in, al het mogelijk kwaad te plegen in de tegenwoordigheid van den thay-päh-koēng. Bij het aanstellen van eenen thay-päh-koēng worden de officers opgezonden niet tot nioek-fong-thay-thij, maar regtstreeks tot den thay-päh-koēng zelven; de overwinnaar zal nooit een thay-päh-koēng van den overwonnen vijand vernietigen om zijn eigen thay-päh-koēng in de eerste plaats te stellen; vrees voor groote ongelukken wederhoudt hem. Er is echter een geval, dat de thay-päh-koēng eener plaats kan vernietigd worden, en dat is zoodra de verzorger des thay-päh-koēngs (zijn bewaker of bediende) zich verlaten ziet der overige chinezen, en niet meer den thay-päh-koēng naar behooren kan oppassen. Dan brandt hij reukwerk, papier, etc. neemt de hiōng-loô en smeekt den geest, dat hij vertrekke en elders zijnen intrek ga nemen, brengt hem naar de rivier, protesteert ten tweedenmale dat hij zulks slechts doet, alleen omdat hij den thay-päh-koēng niet meer naar waarde kan verzorgen, en laat dien vervolgens in de rivier zakken.

De bewering van sommigen, dat twee vijandige gemeenten nooit met elkander ware of opregte vrede maken, zoolang beider respektieve thay-päh-koēngs nog bestaan, is een verkeerd denkbeeld, en kan hier in Indie, bij toepassing van hetzelfde, tot groote misstappen aanleiding geven. In China en in Indie heeft zulke verzoening meermalen plaats gehad, zonder verdelging van een der beide thay-päh-koēng. De overwonnen vijand is te zeer aan zijnen thay-päh-koēng gehecht en de overwinnaar te bang om dien te vernietigen.

B E R I G T E N.

Engelsche munten voor Nederlandsch-indië.—
De heer Gout, controleur ter westkust van Sumatra, had de
goedheid ons ter kennisname te zenden een aantal zeldzame
munten, meest voor Sumatra geslagen.

Behalve die welke uitvoerig en juist beschreven en afgetee-
kend zijn onder nrs. 2, 9, 12 en 24 van het werk van den
hoogleeraar H. C. Millies: De munten der engelschen voor
den Oost-indischen archipel, komen daaronder voor de volgende:

No. 1. Middellijn: 2,3 duim; dikte 0.15 duim. Koper.

I. *منڠكابو* *Menangkabau*. Onder en boven een klein zon-
netje. Parelrand.

II. ۱۲۵۱ *دوڪڙڻ* *Doewa keping 1251* = 1835/6; boven het
cijfer ۲ (2).

De snede is glad.

No. 2. Middellijn en dikte als no. 1. Parelrand. Snede glad.
Koper.

I. *نڠري اچڙ* *Negri Atjeh*.

II. ۱۲۴۷ *دوڪڙڻ* *Doewa keping 1247* = 1831/2; boven het
cijfer ۲ (2).

No. 3. Het koperen muntstuk voor Troemon, waarvan de
eene zijde is beschreven door prof. Millies onder no. 17. De keer-

zijde bevat ١٢٤٧ دوكٺٺ *Doewa keping* 1247 = 1831/2.

No. 4. Een stuk geheel gelijk aan no. 9 van prof. Millies, met hetzelfde jaartal, maar van *een keping*, dus naar evenredigheid kleiner; de middellijn is 2 duimen.

No. 5. Een stuk in teekening en opschrift volmaakt gelijk aan no. 11 van prof. Millies, maar veel kleiner, zijnde slechts 2,1 duim in middellijn en 0,1 duim dik. Het is moeilijk te verklaren, hoe deze munt, die niet grooter is dan een gewoon *één-keping* stuk, ten opschrift voert *tiga (drie) keping*, vooral terwijl, volgens de afbeelding bij prof. Millies, *drie-keping* stukken van hetzelfde jaar, maar veel grooter en dikker, bestaan; zoodanig een ontving ik nog van den heer H. von Rosenberg met het jaartal ١٢٠٢ (1787), maar overigens geheel als de gewone *drie-keping* stukken bij prof. Millies (no. 5 en 11) van 1786 en 1798. ZHG. geeft ook de afbeelding van een *drie-keping* stuk van ١٢٥٢ (1787), maar de stempel wijkt geheel van den gewonen af.

Nog bevindt zich onder de bezending van den heer Gout eene zonderlinge munt, waarvan ons reeds meer exemplaren zijn voorgekomen. Behalve eene minder fijne bewerking, vertoont de eene zijde het wapen der Engelsche Oost-indische kompagnie met het randschrift *Island of Sumatra* en onderschrift 1804, even als no. 12 van het werk van den heer Millies. De keerzijde echter is voorzien van een aantal krullen, omgekeerde arabische letters, slecht nagebootste klankteekens, enz. Alleen het jaartal ١٢١١ (1411), is geheel duidelijk; het laat niet den geringsten twijfel nopens de juistheid der lezing over.

Dê meest aannemelijke gissing omtrent deze munt schijnt te zijn, dat zij eene vervalsching is der door partikulieren in

Oost-indië verspreide munten, gemaakt door personen die geen denkbeeld hadden van het arabisch schrift.

E. N.

Oude munten van Bantam. — Door de welwillende tusschenkomst van den heer C. P. Brest van Kempen, resident van Bantam, hebben wij eenige oude munten, onder de vorige sulthans van Bantam geslagen, ontvangen. Deze verzameling, die eene plaats zal vinden in het museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, bestaat, behalve uit eenige chinesche en engelsch-indische, uit de volgende soorten:

I. Middellijn 3 duim ned., met een zeskant gat van 1,1 duim; rondom dat gat staat in javaansche letters: *ꦥꦁꦺꦫꦤ꧀ꦫꦠꦺ* (*pangeran ratoe*). De keerzijde is glad. Koper.

II. Middellijn 2,5 duim, met een vijfkant gat van een duim in diagonaal; daar rondom staan, om den anderen, zes javaansche cijferteekens 5 (*ꦱ*) en 0 (*ꦲ*). De keerzijde glad. Koper.

III. Middellijn 2 duim, met een rond gat van 1 duim midd.; daarrond: *محمد بنتي سنة ١١٤٩* *Mohamad Bantem, jaar 1149* (A. D. 1736/37). Deze munt is van tin, even als de reeds in dit tijdschrift beschreven *piljes* van Palembang en Cheribon.

Wij nemen nogmaals deze gelegenheid te baat, om den bezitters van oude indische munten de mededeeling daarvan te verzoeken, zoo tot verrijking van het museum van het Bataviaasch genootschap, als ten behoeve van den hoogleeraar H. C. Millies, van wien een nieuw werk over de indische munten te wachten is.

E. N.

Favorlangische leerredenen enz. — In de archieven van den kerkeraad der Evangelische gemeente te Batavia is onlangs door mij gevonden een bundel leerredenen enz. in het nederduitsch en favorlangisch, welk werk door den kerkeraad het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is aangeboden.

Dit handschrift, met eene zeer duidelijke hand geschreven en bijzonder goed bewaard, bevat de volgende stukken in het nederduitsch, met de vertaling in het favorlangisch er naast, en met het algemeen opschrift: Leerstukken ten gebruike der scholen van 't favorlangs district:

1. Het Onze Vader. 1 bl. (ned. en evenveel fav. tekst).
2. Het Christelike geloove. $1\frac{1}{2}$ bl.
3. De thien geboden des Heeren. $2\frac{1}{2}$ bl.
4. Het morgen gebed. $1\frac{1}{2}$ bl.
5. Het avond gebed. $1\frac{1}{2}$ bl.
6. Gebed voor den eten. 1 bl.
7. Gebed na den eten $1\frac{1}{2}$ bl.
8. Gebed voor de onderwijsinge. 1 bl.
9. Gebed na de onderwijsinge. $\frac{1}{2}$ bl.
10. 't Samengesprek tusschen een farlanger (favorlanger?) en hollander vreemdeling. $2\frac{1}{2}$ bl.
11. Christelike leerspreukken. 6 bl.
12. Vragen over 't Gebed den Heeren. $2\frac{1}{2}$ bl.
13. Kort onderwijs om den Christelikken doop te ontfangen. $7\frac{1}{2}$ bl.
14. d' Eerste predikatie over de woorden Esai 56 v. 7. $9\frac{1}{2}$ bl.
15. De tweede predikatie over de woorden 1 Timoth. 2 v. 5. 16 bl.
16. De derde predikatie over de woorden Hebreen capit. 2 v. 6. 14 bl. (Hierop volgen drie bladzijden, uitmakende het

slot eener rede; de volgorde der reden is echter niet afgebroken).

17. De vierde predikatie over de woorden Joh. 17 v. 3. 20 $\frac{1}{2}$ bl.
18. De vijfde predikatie over de woorden Joh. 16 v. 23. 9 bl.

De vijf laatste stukken zijn alleen in het favorlangsch geschreven. Het laatste stuk is onderteekend Jac. Vertrecht, zonder dagteekening of plaats aanduiding.

Omtrent Jac. Vertrecht leest men in Valentijn, deel IV, tweede stuk, onder de Zaaken van Tajjouan of Formosa, bl. 89, alleen de volgende aanteekening: „den 11 Julius dezes jaars (1647) is goed gevonden, D. Jacobus Vertrecht mede herwaards te zenden.” En op de Lijst der predikanten van Tajjouan op bl. 92 van hetzelfde stuk vindt men: „Jacobus Vertrecht 1647—1651.” Op bl. 116 van de Zaaken van den Godsdienst op het eijland Java, deel IV, tweede stuk, leest men, dat ds. Vertrecht in 1632 uit Nederland te Batavia aankwam, in 1633 naar Amboina ging, in 1636 te Batavia terugkwam, in 1637 naar Banda vertrok, in 1647 te Batavia wederkeerde en in datzelfde jaar naar Tajjouan vertrok; volgens bl. 42 van hetzelfde stuk was hij in 1652 weder te Batavia, hoewel niet als daar beroepen. Meer heb ik bij Valentijn omtrent ds. Jacobus Vertrecht niet aangeteekend gevonden en nergens is melding gemaakt van het thans wedergevonden door hem geschreven werk.

Dit werk is niet te min van groot belang, omdat het een dier zeldzame stukken is, die in de favorlangsche taal zijn geschreven, eene taal, die, wegens de geheele afbreking der betrekkingen van europesche natien met Formosa, bijkans geheel vergeten is. Wij hopen daarom zeer, dat het onderwerpelijk handschrift spoedig in druk zal worden uitgegeven.

Over het formosaansch of het favorlangsch (dat welligt slechts een dialekt is), is mij niet meer dan het volgende, als in druk verschenen, bekend:

1. 't Formulier des Christendoms met de verklaringe van dien in de Sideis-Formosaansche taal, door ds. Daniel Gravius Camp-Vere, 1662, (zie Valentijn, dl. IV, 2 stuk, Zaaken van Tajjouan of Formosa, bl. 89).

2. Sur la langue des indigènes de l'île de Formose, door Klapproth, in het Journal Asiatique voor oktober 1822.

3. Vocabulaire Formosan, door denzelfden, in Mémoires relatifs à l'Asie, 1826.

4. Woord-boek der Favorlangsche Taal, waarin het Favorlang voor, het Duits achter gesteld is, door Gilbertus Hap-part.

Dit werk is mede in de archieven van den protestantschen kerkeraad te Batavia gevonden, door dr. W. R. baron Van Hoëveld, predikant te Batavia, en in druk uitgegeven in het XVIII deel der Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen. Wat van het oorspronkelijk handschrift geworden is kan men alhier niet nagaan, en het is zeer te betreuren dat dit verloren geraakt schijnt, want uit de vele verkeerde lezingen die ten slotte van het stuk verbeterd zijn, kan men opmaken, dat er veel fouten in schuilen, welligt veroorzaakt door onbedrevenheid in het lezen van het ouderwetsch schrift.

5. Formosaansche woordenlijst, volgens een Utrechtsch handschrift; voorafgegaan door eenige korte aanmerkingen betreffende de formosaansche taal, door C. J. van der Vlis, doctor in de Godgeleerdheid, mede in het XVIII deel van 's genootschaps Verhandelingen.

Als proef volgt hier een letterlijk afschrift van het eerste in den bundel voorkomende stuk in beide talen.

Ai-ach'o Ma-acháchimit ja
torro ta Jesus Chistus.

Namoa Tamau tamasea pa-
ija de boesum,

Jpádassa joa naan.

Jpásaija joa chachimit o ai.

Ipá-i-jorr'o oa airab maibas
de boesum, masini de ta Chan-
numma.

Epé-e namono piadai torro
uppo ma-atsikap.

So-o abó-é namo tataap o
kakossi namoa, maibas chan-
numma namo mabo tamasea
parapies i namo.

Hai pásabas i namo, so-o
barras'i namo innai rapies ai.

Inau joa micho chachimit o
ai, so-o barr'o ai, so-o adas
ai, taulaülan, Amen.

't Gebed onzes heeren Jesu
Christi.

Onze vader die in de he-
melen zijd,

Laat geprezen werden uwen
naam.

Laat uwe heerschappie toe-
komen.

Laat uwen wille achtervolgt
worden, gelijk in den hemel,
alsoo op der aarden ook.

Geeft ons heden ons ge-
noegssaam brood.

Ende vergeeft ons onse
overtredingen, gelijk wij ook
vergeven die ons quaad doen.

Laat ons niet versocht wer-
den, ende verlost ons van
den boosen.

Want u is de heerschappie,
ende de kracht, ende de lof,
altijd en altoos, Amen.

E. N.

5de O P G A V E

VAN

BOEKWERKEN

WAARMEDE DE

BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOT-
SCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IS
VERRIJKT.

Boekwerken.

- E. Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar van 1815 tot 1851. Dl. I. Batav. 1856.
- F. A. W. Miquel, Flora van Nederlandsch Indië. Dl. I. Afl. 1 en 2. Amsterd., Utrecht. 1855.
- Bilderdijk's dichtwerken, uitgegeven door da Costa. Dl. I. Romanen en balladen. Afl. 1. Haarl. 1856.
- J. B. J. van Doren, Fragmenten uit de reizen in den Indischen archipel. 3de afl. Amsterd. 1855.
- M. S. Polak, Algemeene geschiedenis der wereld. Afl. 179—182. Amsterd.

- L. de Bougainville, Reis rondom de weereldt. Uit h. Fransch. vert. Dordrt. 1772.
- H. Brouwer, Reijse naer de Custen van Chili. Amsterd. 1646.
- De Navorscher Jg. V. No. 1—9. Amsterd. 1855.
- Tuinbouw-Flora van Nederland en zijne overzeesche bezittingen. Dl. II. Afl. 2—4. Leijd. 1855.
- * P. A. Leupe, Cornelis Sijmonsz van der Veer. 1854. (v. d. heer Leupe).
- * Id., Dr. Johannes Pieter Arend. (v. d. heer Leupe).
- * Id., De reizen naar Oost-Indiën in de 17^e eeuw, 1855 (v. d. heer Leupe).
- * Id., Abel Jansz. Tasman en Franchoijs Jacobsz. Visscher 1642—1644. (v. d. heer Leupe).
- * P. Bleeker, Reis door de Minahassa en den Molukschen archipel in 1855. Dl. I. Batav. 1856. (v. d. schr.)
- * Id., Beschrijvingen van nieuwe en weinig bekende vischsoorten van Amboina. Batav. 1856 (v. d. schr.)
- N. Beets, De bevrijding der slaven. Haarl. 1856.
- P. P. Roorda van Eijsinga, Voorlezingen over kolonisatie door Nederlanders in Nederl. Indië. Haarl. 1856.
- S. Keijzer, Valentijn's Oud en Nieuw Oost-Indiën. 2de afl. 's Gravenh. 1855.
- De eerlijkheid en de duitenplaatjes. Een Drama in² Bedrijven. Amsterd. 1856.
- H. A. van den Wall Bake, Toelichtingen aangaande de kopen Indische pasmunt. 2de druk. Utrecht. 1856.
- * J. Kops, Flora Batava. Afl. 178. Amsterd. (v. h. gvnt.)
- * Meteorologische waarnemingen in Nederland. 1853 en 1854. Utrecht. 1854 en 1855. (v. h. Nederlandsch meteorol. instit.)
- * J. F. Bodel Nijenhuis, Verspreide bijzonderheden over mr. Nicolaes Cornz. Witsen, Burgemeester van Amsterdam. 1855. (v. d. schr.)

- Een avondgesprek in de Besogne-kamer over een berigt in
 „De Indier”. 's Gravenh. 1856.
- P. A. Latreille, Histoire naturelle des crustacés et des insectes.
 Insectes Vol. I—XIV. Paris An. XII—XIII.
- F. Arago, Oeuvres. Tom. II, III, XII. Paris, Leipz. 1854,
 1855.
- F. J. Pietet, Traité de paléontologie. Tom. III. Atlas. 3me li-
 vres. Paris. 1855, 1853.
- Le petit interprète Malais. Marseille. 1839.
- * Faune Française. 6 Vol. 8vo. (nimmer compleet verschenen).
- * Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la
 bibliothèque impériale de st. Pétersbourg. Ibid. 1852 (v.
 d. direktie der biblioth.)
- F. Jones, Vestiges of Assyria. Tab. I—III. 1852.
- C. Ritter, Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur
 Geschichte des Menschen. Vol. IX—XVII. Register. Vol.
 II—VI, VII—XI. Berlin. 1840—1855.
- H. Berghaus, Asia. Text u. Atlas. Gotha. 1832.
- E. Rüppell, Neue Wirbelthiere zu der Fauna von Abyssinien
 gehörig. Frankf. a. M. 1835—1840.
- W. Kirby u. W. Spence, Entomologie. Vol. III, IV. Stuttg.
 u. Tübing. 1827, 1833.
- F. Tiedemann, Zoologie. Vol. II, III. Heidelb. 1810, 1814.
 Conversations-Lexikon. 10de Aufl. Vol. XV. 1, 2. Leipz. 1855.
- E. F. Germar, Magazin der Entomologie. Vol. I—IV. Halle.
 1813—1821.
- Id, Zeitschrift für die Entomologie. Vol. I—V. Leipz. 1839—
 1844.
- J. F. Meckel, Beiträge zur vergleichenden Anatomie. Vol. I,
 II. Leipz. 1808, 1811.
- H. Burmeister, Handbuch der Entomologie. Vol. IV. 2. Berl.
 1855.
- H. G. Bronn's Lethaea geognostica. Lief. VIII, IX. Tafeln. 5^{de}
 Supplem. Lief. Stuttg. 1855.

- A. Petermann, Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt. Fasc. V, VI. Gotha. 1855.
- H. Schlegel, Abhandlungen aus dem Gebiete der Zoologie und vergleichende Anatomie. Heft 2, 3. Leid. 1843.
- C. L. Koch, Die Pflanzenläuse Aphiden. H. 5, 6. Nürnberg. 1855.
- H. Zollinger, Pflanzen aus der Indischen Archipel und Japan. H. 3. Zürich. 1855.
- Verzeichniss der in dem Museum der Senckenbergischen naturforschenden Gesellschaft aufgestellten Sammlungen. Abth. I, IV. Frankf. a. M. 1842, 1852.
- J. D. Reuss, Repertorium commentationum a societatibus litterariis editarum. Tom. I—XVI. Gotting. 1801—1820.
- Th. F. L. Nees ab Esenbeck, Genera plantarum Florae Germanicae. 5 Vol. Bonnae. 1835—1845.
- O. F. Müller, Zoologiae Danicae prodromus. Havniae. 1776. Id. Icones.
- Th. Horsfield, Plantae Javanicae rariores. Part. III, IV. Lond. 1844, 1852.
- * Index librorum bibliothecae Academiae Rheno-Trajectinae. 1841—1855. Traj. ad Rhen. 1855. (v. d. heer Kemink).
- * Beschrijving van de keizerlijke openbare bibliotheek te St. Petersburg (in het Russisch). Ibid. 1852. (v. d. direktie der biblioth.)

Handelingen van wetenschappelijke instellingen.

- Indisch genootschap te 's Gravenhage:
- * Handelingen en geschriften. Jg. I. en II. 1—3. Zalt Bomm. 1855. (v. h. gen.)
- Koninklijke akademie van wetenschappen:
- a. Afdeeling Natuurkunde:
Verslagen en mededeelingen. Dl. IV. 2. Amsterd. 1856.
- b. Afdeeling Letterkunde:

- * Verslagen en mededeelingen. Dl. I. 3. Amsterd. 1855. (v. d. akad.)
- Koninklijk instituut van ingenieurs:
- * *a.* Verhandelingen. 1855—1856. Afl. I. 's Gravenh. (v. h. instit.)
- * *b.* Uittreksels uit vreemde tijdschriften. 1855—1856. Afl. I, 2. 's Gravenh. (v. h. instit.)
- Zeeuwsch genootschap der wetenschappen:
- * Archief. No. 1. Middelb. 1856. (v. h. gen.)
- Académie des sciences:
- Comptes rendus. Tom. XLI. 4—9. Paris. 1855.
- Muséum d' Histoire naturelle:
- Archives. Tom. VII. 3, 4.—Tom. VIII. 1, 2. Paris.
- Société industrielle de Mulhouse:
- * Bulletin. No. 132. Mulh. 1855. (v. d. soc.)
- Société Impériale des naturalistes de Moscou:
- Bulletin, Ann. 1852. No. 2—4. Ann. 1853. No. 3, 4. Ann. 1854. No. 1, 2.
- Boston Society of Natural History:
- Proceedings. Vol. II. Bost. 1845—1848.
- Royal Society of London:
- Philosophical transactions. Vol. 145. Pt. 1. Lond. 1855.
- Linnaean Society of London:
- * *a.* Transactions. Vol. XXI. Pt. 1—4. Lond. 1852—1855. (v. d. soc.)
- * *b.* Charter and byelaws. 1848. Lond. (v. d. soc.)
- * *c.* List. 1855. (v. d. soc.)
- * *d.* Address of the president 24 May 1855. Lond. (v. d. soc.)
- Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland:
- * Journal. Vol. XVI. Pt. 2. Lond. 1855. (v. d. soc.)
- Bombay branch of the Royal Asiatic Society:
- * Journal. No. I—XIX. Bombay. 1841—1854. (v. d. soc.)
- Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften:

- Monatsbericht. 1855. No. 6. Berl.
 Deutsche morgenländische Gesellschaft:
 * Zeitschrift Bd. IX. 3. Leipz. 1855. (v. d. Gesellsch.)

Tijdschriften.

- Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek. Dl. XII. 4.
 Zwolle. 1855.
 Indisch schoolblad. 1856. No. 1—3. Batav.
 De Indiër. 1856. No. 12—37. Zalt-Bomm.
 Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. 1856. No. 3, 4. Zalt-Bomm.
 Algemeene Konst- en Letterbode. 1855. No. 15—32.— 1856.
 No. 1—14. Haarl.
 * Natuurkundig tijdschrift voor Nederlandsch Indië. Dl. VII.
 1—6. Batav. 1856. (v. d. Nat. vereen. in N. I.)
 Tijdschrift: Het regt in Nederlandsch Indië. 1855. No. 10—12.
 Batav.
 De gids. 1855. No. 9. Amsterd.
 Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie. Dl. XIII. 2, 3.
 Utrecht. 1855.
 Tijdschrift tot bevordering van christelijk leven in Nederlandsch
 Indië. 1856. No. 2, 3. Batav.
 De economist. 1855. No. 5—9. Amsterd.
 De opwekker. No. 6, 8. Batav. 1856.
 Maandblad ter bevordering van de afschaffing der slavernij. Jg.
 1855—1856. Tijdschrift. 1856. No. 1. 's Gravenh.
 Revue et magasin de zoologie. 1855. No. 4—7. Paris.
 Annales des sciences naturelles. 4me série. Tom. II. 6. 1854.
 Tom. III. 1—4. Paris. 1855.
 Journal des économistes. 1855. No. 5—8. Paris.
 La Belgique horticole. 5me Ann. No. 7—10. La Haye, Liège.
 1855.
 Revue coloniale. 2me série. Ann. 1854. Paris.

- The annals and magazine of Natural History. No. 90—93.
Lond. 1855.
- The zoologist No. 152—155. Lond. 1855.
- The Indian annals of medical sciences. 1856. No. 6. Calcutt.
Lond.
- The American journal of science and arts. No. 57, 58. New-
Haven. 1855.
- The Edinburgh Review. No. 201—204. Edinb. 1854.
- Müller's Archiv für Anatomie etc. 1854. No. 5, 6. 1855. No. 3.
Berl.
- Journal für Ornithologie, 1855. No. 3. Cass.
- Malakozoologische Blätter, 1855. Vell. 5—7. Cass.
- Bonplandia. 1855. No. 15—17. Hannov.
- Linnaea. Vol. XXVI. 5. Berl. Hall. 1854.
- Zeitschrift für allgemeine Erdkunde. Bd. IV. 2—6.— Bd. V.
1, 2. Berl. 1855.

P R O E V E

VAN

SOENDASCHE POËZIJ

(S I N D I R S).

DOOR

K. F. HOLLE.

ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪

ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪

ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪

ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪ ᮘᮞ᮪

Kapinis di mana mandi?

Nja mandi di tjai lëtik.

Noe gëlis koemaha djangdji?

Nja djangdji ommong sa ëtik.

Waar baden de zwaluwen? Zij baden in de beek. Wat heeft de schoone mij beloofd? Zij heeft beloofd een weinig met mij te praten.

(၇၅၅) ဘာ ဘာ သာ သာ ကော သိ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ

Ngala tjai ka Tjinoessoe,
 Toempak moending papajoengan.
 Oelah daek ka si Boengsoe,
 Si Boengsoe boedak rajoengan.

Water halen te Tjinoessoe. Op eenen karbouw zitten met een zonnescerm. Gij moet u niet met Si Boengsoe afgeven, want hij is een ongevoelig mensch.

(၇၅၆) သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ
 သာ သာ သာ သာ သာ သာ သာ

Daek kami toempak djéntas,
 Dědělna tangkal piit.
 Daek kami ka oerang pëntas,
 Sakitoe moerah kalëppit.

Ik wil over eene brug gaan, bestaande uit eene enkele bamboe, gestut door eenen piit boom. Ik wil gaarne naar de lieden van den overkant gaan, omdat ze zoo goedgeefsch met hunne sirih zijn.

(၁၅၅) ဘကတင် (ဘကတင်) နှင့် ဘကတင်
 သိကတင် နှင့် ဘကတင်
 ဘကတင် နှင့် ဘကတင်
 ဘကတင် နှင့် ဘကတင်

Bako obrog di kantoengan
 Di kabiri doewa kali.
 Noe ngadjëddog di éndongan
 Hajang lakijan doewa kali.

Slechte tabak wordt in een zak gedaan, nadat hij twee malen
 getopt is. Zij die stil blijft zitten als men haar bezoekt, is
 trouwziek (wil gaarne tweemaal huwen).

(၁၅၆) သကတင် (သကတင်) နှင့် သကတင်
 သကတင် နှင့် သကတင်
 သကတင် နှင့် သကတင်
 သကတင် နှင့် သကတင်

Daek kami mantong kandang
 Koedoe kandang mantjak sodji.
 Daek kami ka Bibi Pandan
 Bibi Pandan noe sahidji.

Ik wil de karbouw-kraal digt maken, mits het eene fraaije
 kraal zij. Ik wil naar Nji Pandan gaan, Nji Pandan de cenige.

(၁၅၅) ၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ
 မာၵးၵုၵးၵုၵးၵုၵးၵုၵး
 မိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ
 မိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ

Rintjik-rintjik hoedjan boemi
 Parollok hoedjan tambaga.
 Ngilik-ngilik landjang letik
 Ai ras tē boga banda.

Stofregen valt op de aarde, met het geluid van koperen re-
 gen (beteekent: duiten die in den bak van eene danseres vallen).
 Ik zie een meisje, maar bezit ongelukkig niets.

(၁၅၆) သၢၵ်းၵုၵးၵုၵးၵုၵးၵုၵး
 မိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ
 မိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ
 မိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိၵိ

Tjoléktjak manoek tjoléktjak
 Eutēp dina salak ēujah.
 Ngiringkēn bēbéné pétjak
 Bēbērēh na tē mirangēh.

Een tjolektjak (vogel) gaat op een omgevallen salak zitten.
 Eene blinde vrijster wordt geleid door eenen vrijer die niet zien
 kan.

(အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့)

မိမိတို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

မိမိတို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

Sarendet manook sarendet.

Entëp dina rarang kasso.

Tjawene ti pëddat pëddat.

Djěeng boedjang mēli bako.

Een serendet (kleine perrekiet) gaat zitten op eenen kasso stengel. Een meisje keek verlegen om, toen zij eenen jongeling ontwaarde die tabak kocht.

(အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့)

မိမိတို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

မိမိတို့ကဲ့သို့အရှင်သာယာဝိညာဉ်တို့ကဲ့သို့

Samping pandjang toempël pandok

Ekër hërèt di këbbatkën.

Bobogohan ka noe ngandang

Ekër gëgët di tingalkën.

Een lange sarong met een korte toempel; niettegenstaande hij smal is vouwt zij hem dubbel. Ik houd van haar die ik bezoek; juist toen ik regt gelukkig met haar was, moest ik haar verlaten.

(၁၅၅) ဘာလသံသီကောဝိသံကော
 ဘာလသံသီကောဝိသံကော
 ဘာလသံသီကောဝိသံကော
 ဘာလသံသီကောဝိသံကော

Ngala pantjar ka Tjinangka
 Ngala awi djëng iwoengna.
 Babakkallan ka anakna
 Ari kawin ka indoengna.

Gespleten bamboe halen te Tjinangka, en ook bamboe met de spruiten. Hij was verloofd met de dochter, en huwde met de moeder.

(၁၅၆) ဘာဂျာဘာဂျာဘာဂျာ
 ဘာဂျာဘာဂျာဘာဂျာ
 ဘာဂျာဘာဂျာဘာဂျာ
 ဘာဂျာဘာဂျာဘာဂျာ

Bareto djalan parérd
 Ajëna djalan padati.
 Bareto ngadjak tjaréwét
 Ajëna ngadjak ngadjadi.

Vroeger was het een weg voor sleden, en nu een pedatie-weg. Vroeger kibbeldeet gij en nu wilt gij het weder aanmaken.

(၁၅၅) အံကံသိဗွံသိမိမိဟေဂျ
 သာဂိယုကတကိဗွံသိဟေဂျ
 အံဂျကိဂျကိဗွံသိမိဟေဂျ
 အံဂျဟေဂျသိမိဟေဂျဟေဂျ

Akar sëmboeng di pëpëhan
 Parijoeck hantë di banjoewan.
 Anoe giroek di kékëhan
 Anoe hadë të kanjahowan.

De wortel van de semboeng wordt gekneusd. De ketel wordt niet gewasschen. Waarom vervolgt gij den slechte en merkt den goede niet op.

(၁၅၆) သာဟေဂျကတကိဗွံသိဗွံ
 သာဟေဂျကတကိဗွံသိဗွံ
 သာဟေဂျကတကိဗွံသိဗွံ
 သာဟေဂျကတကိဗွံသိဗွံ

Ngala soeloeh rarang sëmboeng
 Ngala pantjar kékédjowan.
 Tjatjan poegoeh njëbboet ëmboeng
 Tjatjan ngëna tatëmbongan.

Semboengtakken halen voor brandhout en ook hout van kekedjowan. Ik ben nog niet zeker of ik u het neenwoord zal geven en ook niet of ik u bemin (gaarne zie).

(အညူဝါဒသံကွဲကွဲအညူဝါဒ)
 သာသနာကိုခိုးမိသောသူ
 သာသနာကျဆုံးကွဲကွဲအညူ
 ကျဆုံးကွဲကွဲအညူဝါဒ

Sadda këttoek sadda këning
 Sadda karinding di djalan.
 Sadda noe batoek bari ngommong
 Boedjang ginding datang anjar.

Ik hoor het geluid van een kettoek en een kenning (muziek-instrumenten). Ik hoor een multrom op den weg en ook hoesten en spreken. Het is de net gekleede jongeling, die onlangs gekomen is.

(အညူဝါဒသံကွဲကွဲအညူဝါဒ)
 ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့
 ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့
 ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့
 ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့ဆော့

Soepa doedoet soepa doengdang
 Hanjéré ménténg konéng.
 Hajang dijoek hajang moelang
 Mělang koe bėbėné konéng.

Soepa doedoet en soepa doengdang (soorten van paddestoe-len), hanjere en menténg koneng (planten). Ik wil gaarne gaan zitten en verlang ook heen te gaan, daar ik bezorgd ben voor mijne gele (schoone) vrijster.

(၅၅) မိကျတဂိယုဒိသုကျ
 ကေသုကျကုသုဒိသုကျ
 ကေသုကျကုသုဒိသုကျ
 ကေသုကျကုသုဒိသုကျ

Mëllak tjarijoeh di doekoe
 Kawoeng raréndéng békah.
 Hajang dijoek sapoeloepoeh
 Hajang pararéndéng njëpah.

Tjarijoeh planten op eene schaduwrijke plaats. De naast elkan-
 der staande arengboomen schieten uit. Ik wil gaarne naast u
 zitten en met u sirih eten.

(၅၆) မာကဒိယုဒိသုကျ
 သုကျကုသုဒိသုကျ
 သုကျကုသုဒိသုကျ
 သုကျကုသုဒိသုကျ

Paré bërém gëlis mandi
 Soempérang oerang tandoerkën.
 Ari ténng ari djadi
 Soemkaer oerang toetoerkën.

Schoone roode padi wordt geweekt. Laat ons de verwelkte
 padi planten. Als gij durft gaat het door; als gij niets an-
 ders te doen hebt, volg mij dan.

(၅၅) ဘဝသံကရူပိဇီတော့
 ဘုရားဝါဒ်ဝိတုမိဇီ
 ချီကုသုဗျိဇီတံတော့
 ခေချီမိဇီမိဇီမိဇီတော့

Ngala rēnggas ka Limbangan
 Boewahna sarangēi hidēng.
 Oelah rēwas di angangan
 Djaoeh dēkēt di pitinnan.

Laat ons rengas (een boom) gaan halen te Limbangan, met
 eenen tros rijpe vruchten er aan. Wees niet bevreesd dat ik
 u zal verlaten; ver of nabij, altijd denk ik aan u.

(၅၆) ချီကုသုဗျိဇီတံတော့
 မိဇီမိဇီမိဇီမိဇီ
 ခေချီမိဇီမိဇီမိဇီ
 ခေချီမိဇီမိဇီမိဇီ

Oengkoet-oengkoet dina limoes
 Dina tjabat merrak rambai.
 Ari toengkoel bari imoet
 Ari tangga bari ranjai.

Een oengkoet-oengkoet (vogel) op eenen limoes boom en een
 paauw met een langen staart op een omgevallen boom. Als zij
 haar hoofd nederbuigt lacht zij; als ze opkijkt weent zij.

BERIGTEN

OMTRENT DEN

Z E E R O O F

IN DEN

NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL,

OVER 1855.

1. Opgaven van Koecala, Laängoe en Labari, geboren te Binonko onder Boeton, van beroep kleinhandelaars.

Zeventig dagen geleden hadden de roovers, nabij het eiland Lohia (onder Boeton), hunne padoewakan en prauw sope, beiden met rijst en djagong beladen, overvallen en hen gevangen genomen. Van de opvarenden werden er vier gedood; zeven vlugtten met kleine prauwtjes naar het eiland Lohia, terwijl zes in handen der roovers vielen. De rooversvloot bestond altoen uit vier groote prauwen, salisé genaamd, zijnde die waarin zij zijn opgenomen bemand met 35 koppen en gewapend met drie koperen lilla's, een ijzeren kanon en geweren, onder aanvoering van den gezaghebber of panglima Kambang Koening.

Tijdens hun verblijf daar aan boord hadden de roovers hun-

ne handen en voeten gebonden, zoomede eenen strik om den hals gedaan, terwijl zij, bijaldien de roovers vermoeid waren, roeijen moesten. Deze rooversprauwen hoorden, naar hunne gissing, ten oosten achter Solok te huis, en waren van af hunne gevangenneming steeds zwervende geweest, terwijl zij zich voorzagen van water op onbewoonde plaatsen.

Bij het eiland Lembeh ten anker liggende zijn zij des nachts, terwijl de roovers sliepen, naar den wal gezwommen.

2. Opgaven van Nawaë, geboren te Penéké (Boegis), van beroep handelaar.

Omtrent twee en eene halve maand geleden werd hij te Loeoe, met zijne prauw op reis zijnde naar Penéké, overrompeld en gaf hij zich aan de roovers over. Met hem werden nog vier personen gevangen genomen en in de prauwen vastgeboeid; hem echter heeft men slechts een nacht gebonden en den overigen tijd bijna onophoudelijk laten roeijen.

Het getal rooversprauwen, dat hem had overvallen, bestond uit vier, djarampa genaamd. Elke prauw was bemand met 35 koppen en gewapend met lilla's, pedangs, krissen en pieken met weerhaken.

Na zijne gevangenneming zijn de roovers nog aangeweest op het eiland Moema, bij Boeton, en verder langs de oostkust tot Talisse, op welken togt nog ongeveer 100 menschen geroofd werden.

Op het eiland Bangka zijn zij alleen geweest om water te halen, terwijl op verscheidene eilanden, wier namen hem onbekend zijn, de prauwen werden schoongemaakt en gekalkt; zij behoorden te Solok te huis.

Toen de prauwen bij het eiland Talisse ten anker lagen is Nawaë over boord gesprongen en aan wal gezwommen.

3. Opgaven van Amat, geboren te Boegis Toeadjo, van beroep landbouwer, laatstelijk komende van een eiland welks naam hem onbekend, doch waarschijnlijk Tagoelanda is.

Te Tanakéké met een vaartuig voor anker liggende om hout te kappen, werd hij met Loemboeng en Tangong, nu omstreeks drie maanden geleden, des morgens vroeg, op eens door de roovers overvallen, gevangen genomen en die zich verweerden vermoord; 10 man werden daarbij door de roovers omgebracht.

Met vier kleine prauwen zijn de roovers hen komen afhalen en hebben hen toen op eene groote prauw overgebracht. De kleine prauwen waren bemand met 10 man (het getal der opvarenden van de groote prauw is hem onbekend) en gewapend met twee lilla's en eenige geweren, sprekende de opvarenden de boeginese taal.

De behandeling, daar aan boord ondergaan, was zeer slecht; dagelijks getrapt en geslagen wordende en steeds onlaag geboid liggende, waardoor hem onbekend is waar water ingenomen en de prauwen schoongemaakt werden.

Op eenen avond echter het laatst te eten krijgende en het laat geworden zijnde, vergaten de roovers hem te binden; sterke regen vallende waren zij allen gaan slapen, waarop hij zich zachtjes verwijderde, Loemboeng losmaakte en, met behulp van dezen, Tangong bevrijdde; vervolgens zijn zij in eene den roovers toebehoorende sampan gevlugt, tot dat zij uit het gezigt van het land waren. Daarna hebben zij rond gedobberd, tot dat zij door Z. M. fregat Palembang werden opgenomen.

4. De verklaringen van Loemboeng, geboren te Makasar, van beroep houthakker, en van Tangong, mede te Makasar geboren, van beroep landbouwer, komen ten deze geheel met bovenstaande overeen.

De groote rooversprauwen waren bemand met 40 koppen en de vloot bestond uit vier brenta's, zijnde bijkans van denzelfden bouw als de pakatora's en behoorden te Solok te huis.

5. Opgaven van Sandrima, geboren te Tanakéké, van beroep kleinhandelaar, laatstelijk komende van Bira (zuidkust van Boelekombá). Sandrima behoorde op eene handelsreis van Tanaké-

ké naar Boeton, onder het gevolg van den nakoda Lerau van Tjikoan, toen zij, volgens zijne opgave, ongeveer vijf maanden geleden, door vier groote padoewakans, te Solok te huis behoorende en ieder bemand met 10 koppen en gewapend met twee kanonnen, negen geweren en een aantal pieken en krissen, werden overvallen. Elf zijner makkers werden door de roovers vermoord en hij alleen door hen gevangen genomen, vastgebonden en beneden in de prauw gebragt, waar hij dagelijks een weinig sago tot voeding kreeg.

Na dien tijd zwierven zij langs de kust van Makasar en Boni tot aan Bira en werden nog 420 menschen gevangen genomen.

Te Biaro alleen werd water ingenomen en de prauw ook aldaar schoongemaakt, alwaar hij, toen de roovers aan land waren, in het gebergte vlugtte en later door de tagoelandarezen naar Menado is overgebragt. Met hem vlugtte nog een boeginees, die evenwel te Biaro van honger is omgekomen.

6. Opgaven van Siroea, geboren te Waäni (Mandhar), van beroep handelaar, laatstelijk komende van het eiland Bangka.

In het gevolg van den nakoda Haäsa ging hij, vergezeld van nog vijf makkers, eene lading kokosnoten naar Koeti brengen. Onder weg werden zij op de hoogte van Koeti door de zeeroovers overrompeld, hetwelk ongeveer vijf maanden geleden is. Alleen de nakoda werd afgemaakt; de overigen werden gevangen genomen.

De rooversvloot bestond uit tien groote prauwen, bintak genaamd, ieder bemand met 20 tot 30 koppen en bewapend met lilla's, geweren, kampilans en pieken. Siroea werd in eene der prauwen vastgebonden beneden gebragt; zij behoorden te Balangingi te huis. Gedurende de vijf maanden dat hij daar aan boord was, moest hij bijna onophoudelijk roeijen en zijn zij naar Boeton en vervolgens noordwaarts langs de kust naar Togian gegaan; zij bleven aldaar drie dagen liggen, gingen

verder naar Oena-Oena en zoo naar Bangka. Daar ter plaatse, zoomede te Saloewan, werd water ingenomen en op het eiland Radja, nabij Togian, werden de prauwen schoongemaakt en gekalkt, op welke reizen nog meer dan 200 menschen geroofd werden.

Te Bangka aangekomen vlugtte Siroea met zijnen makker op een bamboezen vlot naar Likoepang.

7. Opgaven van Goeroe, geboren te Bima, van beroep laatste-lijk gezagvoerder eener prauw padjala, komende van Mangarai.

Te Selat Molo, in de straat van Mangarai, met zijne prauw ten anker liggende, werd hij door dertien bintaks en acht sampans overvallen en door de roovers met vier der opvarenden gevangen genomen. Op elke prauw bevonden zich 12 à 15 personen, alsmede een groot aantal van Bawean geroofde vrouwen. Die, waar hij zich op bevond, was gewapend met vier lilla's en twaalf geweren; eene der groote bintaks was voorzien van drie kanonnen en vijf geweren, terwijl op de overige vaartuigen slechts een lilla en vijftien à twintig geweren aanwezig waren. Zij behoorden te Moloko en Magindano te huis en waren onder aanvoering van Mohamad Saleh.

Gedurende zijn verblijf bij de roovers, door wien hij goed werd behandeld, werden de eilanden Soemba en Karoempoe aangedaan en hebben zij zich op het eiland Badi met de jagt bezig gehouden. Op Saboe en Batjo Retjan werd water ingenomen, doch zijn de prauwen in dien tijd niet schoon gemaakt; terwijl te Reo levensmiddelen door hen werden aangekocht.

Zijne vrijheid, hem door de roovers teruggegeven, heeft hij aan het navolgende te danken. Twaalf dagen geleden waren de zeeroovers slaags geraakt met de kruisbooten, waarbij zeven hunner het leven verloren, waarvan drie met namen Mohamad Saleh, Jories en Patrat; die der overigen waren hem onbekend. Des avonds heeft hij alstoen voor hen gebeden, de lijken ge-

reinigd en begraven, waarop zij hem op Reo hebben ontscheept, van waar hij met een vaartuijge naar Pota is vertrokken, om zoo te trachten zijnen geboortegrond te bereiken.

Wijl Goeroe van Bima geboortig was werd hij niet gebonder, hetgeen, ware hij een boeginees geweest, volgens het zeggen der roovers, zou hebben plaats gehad, vermits de boeginezen moordzuchtige lieden zijn.

Nog geeft hij op, dat, volgens eigene verklaring van den zoon van Mohamad Saleh, genaamd Breook, hij getrouwd is met de dochter van den vorst van Reo, waarvan de bevolking hen, toen zij door de opvarenden der kruisboot tot aan den wal verjaagd werden, van levensbehoeften en wapens voorzag.

8. Opgaven van Moela, geboren te Alor (Floris), van beroep handelaar.

Deze zijn geheel overeenkomstig die van Goeroe, alleen bestaat er verschil in hunne bevrijding, wijl deze, toen de gouvernements kruisboot in het gezigt was, met de van Bawean geroofde vrouwen de wijk naar het gebergte heeft genomen en van daar naar Pota gevlugt is. Voor het gevecht van boord gegaan zijnde, weet hij daaromtrent natuurlijk niets mede te deelen.

9. Opgaven van Massa, geboren te Bima, van beroep handelaar.

Met het doel om te Kangeang eenige handelsartikelen van de hand te zetten, was hij, omtrent vijf maanden geleden, van Bima vertrokken, doch te Podi door de roovers overvallen en gevangen genomen. Vier personen bevonden zich met hem, doch twee daarvan werden vermoord en de twee anderen vlugten.

Twaalf groote en twaalf kleine bintaks maakten de vloot uit, aan boord van welke vaartuigen zich van 15 tot 20 personen bevonden en gewapend waren met een lilla en vijf geweren, alles onder aanvoering van Poedoema.

Gedurende den tijd, dat hij aan boord was, zijn verschillen-

de eilanden aangedaan, waarvan de namen hem onbekend zijn en hebben de roovers zich van eene saleijersche, eene boeginesche en twee tauridjénésche prauwen meester gemaakt, waarvan opvarenden en lading geroofd en de prauwen weggedreven zijn geworden. Wijl hij vastgebonden was, is het hem onbekend, op welke eilanden water werd ingenomen of de prauwen schoon-gemaakt werden; alleen weet hij, dat Reo en verscheidene andere eilanden op de te huis reis werden aangedaan.

Te Reo zijnde geraakten zij met de kruisboot slaags; hij werd toen losgemaakt om te roeijen en is gevlugt, door de van Bawean geroofde vrouwen te volgen naar het gebergte; van daar is hij naar den vorst van Pota gegaan, welke vorst hem en de twee bovengenoemde personen naar de kruisboot gezonden heeft.

Nog heeft hij medegedeeld, dat het hem bekend is, dat de roovers in den oostmoeson uitzeilen.

10. Opgaven van Basier, geboren te Ternate, van beroep matroos, laatstelijk komende van Batoe Langelo, een uitstekenden hoek bewesten Gorontalo.

Als matroos op den schoener van eenen zoon des sulthans van Ternate dienstdoende, werd hij naar Batanta gezonden om rijst te koopen. Daar ter reede ging hij met nog twee zijner kameraden visschen, toen zij, ruim één jaar geleden, in den avond door de zeeroovers overvallen werden, die hen bonden en aan boord van de goba overbragten.

Het eigendom geworden zijnde van een der roovers liep hij los aan boord, toen op eens geroepen werd: „daar zijn twee menschen van Gorontalo”; van die gelegenheid maakte hij gebruik om, onder den schijn als of hij hen wilde helpen vangen, te ontvlugten.

Den roovers verzekerd hebbende in die landstreken onbekend te zijn, werd hem vergund mede te gaan. Aan wal gekomen verwijderde hij zich snel in het bosch, toen hij aldaar eenige

menschen ontmoette, die bezig waren hout te kappen; het hoofd daarvan hief zijnen klewang reeds op om hem neder te vellen, doch op zijne verzekering, dat hij goede bedoelingen had en aan den anderen kant van den tandjong de Magindano's in aantogt waren, werd hij geloofd.

Daarop verscholen zij zich achter boomen en toen de roovers op 10 passen afstand waren, vuurden zij op hen, waardoor er velen gewond werden en een, Woaka genaamd, onmiddelijk dood neder viel. De roovers namen de vlugt en hij ging met de bewoners naar Gorontalo.

De vloot bestond uit vier prauwen goba, aan iedere zijde voorzien van acht riemen, ieder bemand met 30 menschen en gewapend met twee ijzeren stukken van twee pond, dertig sago-sago (lansen met twee vingerige ijzeren weerhaken), dertig klewangs en het noodige kruid en lood. De vloot werd aangevoerd door Manaloos van Balangingi en Achmad, boeaginees van geboorte, thans te huis behoorende te Solok, in eene in den modder gebouwde kampong.

Na zijne gevangenneming zijn de roovers onmiddelijk naar Solok gegaan, daarna naar Makasar en zoo het eiland Celebes rond, op welke reis twee padoewakans op de hoogte van Makasar en een te Boeton genomen zijn.

Van Solok gingen zij met twintig groote prauwen uit, die zich bij Boeton verspreidden. Sommigen daarvan gingen naar Ambon, doch de bestemming der anderen is hem onbekend. Bijaldien de roovers elkander ontmoeten is zulks zeer vriendschappelijk; zij herkennen elkander aan eene veelkleurige vlag die op alle prauwen gelijk is.

Op het eiland Bangka en te Oedjong Makasar en andere uitstekende plaatsen werd water ingenomen en op Bankoelon voor Banggaai (zuidzijde Tomini-bogt) werden de prauwen schoon gemaakt. Bij aldien deze op het strand worden gehaald, bergt men de geweren in huis, doch de overige wapenen in den

modder bij de prauwen onder de huizen, nagenoeg drie voet diep. De verstandhouding tusschen de roovers en de gezaghebbers of vorsten der plaats, waar zij te huis behooren, is steeds goed; op de te huis reis wordt Bangka voor Likoepang aangedaan, ten einde brandhout en water in te nemen en zich voor de reis naar Solok in gereedheid te brengen.

11. Opgaven van Mode Sampotan, geboren te Kema, van beroep landbouwer, laatstelijk komende van het eiland Talisé, over Likoepang.

Mode Sampotan bevond zich, ongeveer drie maanden geleden, met een veertiental makkers op het strand van Tonsea en hield zich met zoutbranden bezig. Op eens werden zij door de roovers overvallen en moest hij zich, na eene hardnekkige verdediging, waarbij hij er een doodde en een zwaar kwetste, overgeven en werd hij met Willem Pinaankan en Jusop Lokon gevangen, en aan hals, handen en voeten gebonden in eene prauw geworpen.

De roovers hadden eene vloot bestaande uit drie en dertig padoewakans, te zamen bemand met 997 koppen, iedere padoewakan gewapend met twee stukken geschut, zes geweren, bijlen, krissen en zwaarden, en veel kruid en geweerkogels aan boord. De prauwen, toebehoorende aan den radja van Solok, hoorden op de eilanden van dien naam te huis.

Wijl hij weigerde te roeijen werd hij geboeid en even als alle geroofden des avonds krom gesloten, slechts zeer weinig voedsel krijgende.

Gedurende zijn aan boord wezen werden Belang, Kota-boena, Togian, Boealemon, Parigi, Toelop, Kalapa aangedaan en van daar naar Obi Major en Soela Besi gegaan, vervolgens naar Batjan en zoo terug naar het eiland Bangka, op welke togten bij de 500 mannen en vrouwen geroofd werden; vooral van Batjan werden veel menschen weggevoerd.

Nabij Gorontalo raakten de prauwen slaags met twee groote

tidoresche prauwen, waarvan zeven der opvarenden sneuvelen en de overigen geroofd zijn. Die prauwen waren bestemd naar Menado en hadden brieven voor den resident aldaar aan boord.

Op Poeloe Oebi, Batjan en Bangka voorzag men zich van water. Op deze laatste plaats verdeelde men de gevangenen en werden, om ruimte te winnen, de bentings der prauwen en rolpaarden der kanonnen over boord gezet, wordende op Boealemon en op een eilandje nabij Togian de prauwen schoon gemaakt en gekalkt.

Mode Sampotan ontvlugtte op de navolgende wijze uit de handen der zeeroovers.

Van Batjan komende ankerden zij aan den oosthoek van het eiland Bangka. Twee dagen daarna gingen zij naar het eiland Talisé, alwaar hij met moeite zijne boeijen losbrak en aan wal zwom.

Van daar is hij op twee aan elkander gehechte bamboezen naar Likoepang overgestoken.

12. Opgave van Marola (nakoda), geboren te Kajoa (onder Ternate), van beroep tripangvisscher, laatstelijk komende van het eiland Talisé.

Ongeveer drie weken geleden, werd hij, voor de negorij Demorang op het eiland Batjan, des nachts overrompeld.

Negen en twintig personen, allen badjoresche manschappen van zijne padoewakan met hunne vrouwen en kinderen, vielen met hem in de handen der zeeroovers.

De sterkte der rooversvloot bestond uit groote en kleine prauwen, waarvan veertig der eerste soort. Dezelfen waren gewapend met kanonnen, lilla's, geweren, pieken en klewangs en ieder bemand met 40 personen. Sjarif Lolo was gezaghebber der prauw, welke, met de overigen, te Solok te huis behoorde, en waarvan hij eigenaar was.

Na zijne gevangenneming gingen zij van Demorang naar

Kojoa, alwaar zij nog veel menschen roofden, van daar naar Makjan en toen naar het eiland Bangka, op die reizen ongeveer 700 menschen roovende. Een tidorees, zoon van Alferes Mosoem, wees den roovers den weg waar veel volk te vangen was.

Op het eiland Bangka voorzag men zich van water, doch het is hem onbekend waar de prauwen werden schoon gemaakt.

Sjarif Lolo de familie van genoemden Marola kennende, werd hij door dezen met goedheid behandeld, en verhaalde hij hem, dat hij van voornemens was spoedig regtstreeks van Bangka weer naar Makjan te komen. Onder de geroofden trof men aan, manillarezen, badjorezen, soelarezen en tidorezen, welke laatsten nabij Gorontalo gevangen zijn genomen.

Toen de prauwen voor het eiland Talisé ten anker lagen zwom Marola met zijne vrouw en hun kindje aan wal; acht dagen zwierven zij in de bosschen van dat eiland rond, toen zij een door de roovers onbruikbaar gemaakt vaartuig ontdekten. Deze prauw maakte hij in orde en stak daarmede naar het vaste land over, alwaar de badjorezen van Talawan hen opnamen en naar Menado overbragten.

13. Opgave van Masili, geboren te Palahoe (eiland Soela Besi), van beroep tripangvisscher, laatstelijk komende van Talisé. Tot de bemanning behoorende der prauw van Marola behoorde hij tot de 29 opvarenden die in handen der roovers vielen.

Zijne opgaven komen, alhoewel minder uitgebreid doordien hij door de roovers gebonden was geworden en dus minder heeft kunnen te weten komen, geheel overeen met die van Marola. Door dezen van zijne boeijen ontdaan zijnde, was hij met hem, op de wijze door dezen bekend gesteld, ontvlugt.

14. Opgaven van Paraknasie, geboren te Sumanap, van beroep loerah in dienst van den pangeran Mariam, laatstelijk komende van Pota (Mangarai).

Circa 1¹/₂ jaar geleden moest hij zich naar de Kangeangs begeven om regten te innen, die men aldaar achterstallig was, op welke reis hij, in de nabijheid dier eilanden, met nog een persoon werd gevangen genomen.

Hij was overvallen door eene praauw bintak, gewapend met een ijzeren tweeponder, twaalf geweren en eenige klewangs, kruid en kogels, bemand met ruim 20 personen en te huis behoorende te Magindano.

Na zijne vangenneming werd, gedurende vijf maanden, langs hem onbekende eilanden, waar drinkwater werd ingenomen, gekruist, te vergeefs naar buit zoekende, waardoor gebrek aan boord ontstond.

Ziek geweest zijnde is hem eenige bijzonderheid omtrent de roovers onbekend. Zijn kameraad, die met hem gevangen was genomen, had reeds eene maand daarna middel gevonden om te ontvlugten en waren er overigens geen geroofde menschen aan boord. Paraknasie gelukte het op zekeren nacht, toen de roovers bij straat Bintja (Mangarai) zich op de kust onledig hielden met sago kloppen, weg te loopen naar Pota, alwaar hij zich onder de bescherming van den radja stelde, die hem aan boord der kruisboot heeft overgegeven, waarmede hij naar Makasar is overgevoerd.

15. Opgave van Paleman, geboren te Goa-Goa, een eiland nabij Sumanap, van beroep landbouwer.

Omtrent een jaar geleden was hij met vier personen naar Kangeang gegaan, ten einde padi te halen, en op de reis derwaarts door eene praauw bintak overvallen en gevangen genomen.

Deze praauw, bemand met 20 man en gewapend met een ijzeren stuk geschut, twintig geweren en eenige klewangs, behoorde te Magindano te huis en maakte met nog elf dergelijke praauwen de rooversvloot uit.

Onmiddellijk na zijne vangenneming hebben zij zich naar straat Bintja (Mangarai) begeven en moest hij hard werken,

terwijl hem slechts weinig voedsel werd toegediend.

Te Rintja werden de prauwen op strand gehaald en schoon gemaakt, bij welke gelegenheid de wapenen in de grootste prauw geborgen werden.

Ongeveer drie maanden geleden, terwijl de roovers zich op de kust van Mangarai onledig hielden met sago kloppen, gelukte het Paleman hen te verschalken.

Hij ging daarna naar Reo, waar hij zich aan boord der kruisboot begeven heeft, waarmede hij naar Makasar is overgevoerd.

16. Opgaven van I-Bisang, geboren te Sanraboni, van beroep landbouwer, laatst komende van Reo. Circa zes jaren Sanraboni verlaten hebbende, hield hij zich sinds dien tijd meest te Sumbawa op, van waar hij, omtrent acht maanden geleden, met eene prauw padjala vertrok naar het eiland Sapakkang, gelegen in de nabijheid van Kangeang, waar hij in rijst handelde. Op de terugreis van daar werd hij door eene rooversbintak overvallen en met vijf personen gevangen genomen.

Deze bintak, bemand met 20 personen en gewapend met twintig geweren en eenige klewangs en te Magindano te huis behoorende, vertrok onmiddelijk na de gevangenneming dier personen naar Rintja (Mangarai), alwaar de roovers zich drie maanden ophielden, zich onledig houdende met het aanleggen van djagongtuinen.

Van daar gingen zij naar Bolee, zeven dagen reis van Reo gelegen, om sago te kloppen, alwaar Bisang is ontvlugt naar Reo, waar hij zich ruim drie maanden heeft opgehouden, als wanneer, bij aankomst van de kruisbooten, hij door den radja van Reo aan den gezagvoerder is overgegeven, met wien hij de reis naar Makasar heeft gemaakt.

Te Rintja bevonden zich nog twaalf rooversprauwen, doch de reis naar Bolee is alleen door die waarop hij zich bevond afgelegd.

Op eerstgenoemd eiland werd water ingenomen en de prau-

wen werden aldaar schoon gemaakt, bij welke gelegenheid de handwapens aan wal geborgen werden en de stukken geschut aan boord bleven.

Op Rintja, gelegen in de straat van Mangarai, waren nog verscheidene gevangenen, waaronder van Boegies, Bawean en Sumanap.

17. Opgave van Baharia, geboren te Sandjai (Boni), van beroep zeevarende.

Bijna een jaar geleden was hij met eene kleine padoewakan, toebehoorende aan Oewana I-Alloe, die tevens nakoda was, met vijf andere opvarenden van Sandjai vertrokken, met het doel om op Sumbawa handel te drijven.

Op de hoogte van Satonda nabij Tambora werden zij door eene groote rooversbintak aangevallen en genomen, waarbij de nakoda en drie opvarenden vermoord en de overigen aan boord der rooverspraauw als gevangenen opgenomen werden.

Daarna zijn zij gebragt naar poeloe Koetjing nabij Satonda, alwaar zij eene maand vertoefden, gedurende welken tijd een zijner kameraden vlugtte.

De roovers zijn vervolgens naar Riong vertrokken, alwaar zij hem aan zekeren nakoda Barie hebben verkocht, die zich aldaar bevond en den roovers kruid en wapenen verkocht. Deze nakoda heulde met de roovers en is kort daarop met hen naar Lombok vertrokken, op welke reis deze nakoda nog vijf tabellorezen als opvarenden aan boord had, welke tabellorezen, alhoewel met de roovers heulende, verklaarden handelaren geworden te zijn.

Drie maanden vertoefden zij op Lombok, waarna zij, eene maand geleden, Lombok verlieten met het doel naar Galetang. Buiten de genoemde bemanning bevonden er zich nog zeven passagiers en vijf opvarenden aan boord, alzoo totaal 19 personen.

Op die reis werd Sape aangedaan om water te halen, alwaar de radja achterdocht kreeg.

De passagiers verlieten hen daarop en begaven zij zich naar Reo, alwaar zij eenige uren bleven en toen naar Riong vertrokken. Tegenwind noodzaakte hen aan den hoek van Pota te ankeren.

De praauw, waarmede de passagiers hunne reis hadden vervolgd, had den radja reeds van hun aanwezen mededeeling gedaan, want den volgenden dag werd de nakoda gelast met zijne praauw binnen te komen.

Naauwelijks binnengekomen werd hij aangehouden en beschuldigd van met de roovers te hebben geheuld. Daarna kwamen er kruisbooten te Pota, die den nakoda aan boord ontboden, waaraan hij gevolg gaf.

Hierop kreeg hij achterdocht van gevat te zullen worden, en verliet daarop met vijf zijner opvarenden (de tabellorezen waren bereids over land naar Riong vertrokken) zijn vaartuig, trachtende langs den landweg Riong te bereiken.

Baharia heeft hen echter niet willen volgen, maar zich gesteld onder de bescherming van den radja van Pota, wiens onderdanen den nakoda hebben achterhaald en dezen, met twee zijner opvarenden amok makende, neergeveld; twee anderen ontvlugten en slechts een, met name Katanni, is in hunne handen gevallen.

Zijn vaartuig werd door de kruisbooten in beslag genomen en met Katanni naar Makasar overgebracht. Ook Baharia werd daarmede, op last van den radja van Pota, derwaarts getransporteerd.

De rooverspraauw, door welke hij was overvallen, was eene bintak, bemand met cirka 20 personen en gewapend met een groot ijzeren stuk geschut, twee lilla's, zes geweren, eenige pieken en klewangs, onder aanvoering van Tambaga, te Magindano te huis behoorende. Na zijne gevangenneming zijn de roovers naar Poeloe Koetjing en daarna naar Riong geweest, op welk eerstgenoemd eiland nog dertien rooverspraauwen aanwezig

waren, en hetwelk alleen door hunne vrouwen bewoond is. Hun verkenningsteeken was eene vlag met twee zwarte en een roode streep.

Op Poeloe Mojo (Sumbawa) namen zij water in. De radja van Riong leefde met de zeeroovers in vriendschap, zoomede de radja's van Kolokota en Gomme. Geen te huis reis met hen gemaakt hebbende weet hij overigens geene bijzonderheden omtrent hen mede te deelen.

18. Opgaven van Abbasa, geboren te Patiro (Boni), van beroep bediende.

Eenige jaren geleden was hij met zekeren Goeroe van Badjoa vertrokken en op de hoogte van Kandari met nog zeven personen door de roovers gevangen genomen; drie hunner werden daarbij vermoord.

Zooals hij later vernomen heeft bestond de rooversvloot uit twee bintaks, onder aanvoering van nakoda Kabajoe van Magindano. Waar de roovers zich na zijne gevangenneming hebben opgehouden is hem onbekend, alleen weet hij dat zij van tijd tot tijd Boenkalo, Poeloe Koetjing en Riong aandeden, op eerstgenoemd eiland rijst innemende en op de beide laatsten zich met den veldarbeid bezig houdende.

Bij het op strand halen der prauwen werden de wapens aan boord en in kleine hutjes aan den wal geborgen.

Bijzonders weet hij niets mede te deelen; alleen is hem bekend, dat vier vrouwen, die met hem zijn gevangen genomen, op Riong gebleven en twee mannen naar Magindano vervoerd zijn. Er waren nog vele gevangenen aan boord en wel javanen, menschen van Bawean, van Boegies en van Makasar. De verstandhouding tusschen den radja van Riong en de zeeroovers was zeer goed. Het gelukte Abbasa, cirka eene maand geleden, terwijl er kruisbooten op Riong aankwamen en de roovers hem naar het gebergte hadden mede genomen, toen zij sliepen, te ontvlugten.

Hij is toen te Pota aangekomen, alwaar hij zich heeft ge-

steld onder de bescherming van den radja, die hem naar eene kruisprauw, bestemd naar Makasar, heeft gezonden.

19. Opgaven van Sailela, geboren te Pada-Elo (Wadjo), van beroep matroos.

Sailela behoorde, omtrent vier jaren geleden, tot de bemanning eener prauw papalembang, buiten hem nog bemand met drie personen van Peneki (Wadjo), en was daarmede naar Saleijer vertrokken om zout in te koopen. Op de hoogte van Bira werden zij door zeven rooversbintaks overvallen en genomen.

De bemanning en wapening dier prauwen is hem onbekend, alleen weet hij, dat Sikaboja hun gezagvoerder was en zij te Magindano te huis behoorden.

Na zijne gevangenneming hebben de roovers veel gezworven, doch van de namen der eilanden die zij bezochten is alleen Kalatoa hem bekend.

Op Riong kwamen zij dikwijls en lieten zij Sailela aldaar meest achter, tot het oppassen van een kind; ook werden aldaar djagongtuinen aangelegd.

Met hen verenigden zich nog dertien andere, groote en kleine rooversprauwen, waarvan vier door kruisbooten zijn verbrand doch de tien anderen, die allen op den wal waren gehaald, lagen zoodanig in het kreupelhout verborgen, dat zij door de bemanning der kruisbooten niet konden worden gezien.

Bijaldien de roovers elkander ontmoeten is hun herkennings-teeken eene vlag met twee zwarte en een roode streep.

Op Riong voorzag men zich van water en werden de prauwen schoon gemaakt, bij welke gelegenheid de wapens aan boord geborgen worden; doch toen de kruisbooten te Riong zijn aangekomen, hebben zij die in het water laten zakken om ze later weer te kunnen opvisschen.

Gewoonlijk gaan de roovers in den oostmoeson naar zee, doch dit heeft op andere tijdstippen ook plaats. De verstandhouding tusschen hen en den vorst van Riong is zeer goed.

De rooversprauw, waarop Sailela zich bevond, lag eene maand geleden in de rivier van Riong (Mangarai). Op zekeren nacht, terwijl al de roovers sliepen, is hij naar den wal gegaan en naar Pota geloopt, alwaar hij zich onder de bescherming van den radja heeft gesteld, die hem heeft overgegeven aan den gezagvoerder van de kruisboot, met wien hij naar Makasar is opgekomen.

Zijne kameraden waren reeds lang door de roovers verkocht. Verscheidene gevangenen waren nog bij de roovers, afkomstig van Bawean, Boegies, Saleijer en andere plaatsen.

20. Opgaven van Ardama, geboren te Goa-Goa, nabij Sumanap, van beroep landbouwer.

Ruim twee jaren geleden was hij op reis naar de Kangeangs, om bamboe te halen, en werd op deze reis met nog vijf personen gevangen genomen door eene prauw bintak, bemand met 20 personen en gewapend met een ijzeren stuk geschut, een lilla, vier geweren en eenige klewangs, onder panglima Kabajoe, te huis behoorende te Magindano.

Na deze gevangenneming hebben de roovers verscheidene eilanden aangedaan, op eenigen waarvan zij woningen hadden, doch waarvan de namen hem onbekend zijn; alleen weet hij, dat de roovers ook eenigen tijd te Rintja hebben doorgebracht, van waar zij naar Riong zijn gegaan, op welken togt verschillende groote en kleine prauwen genomen werden, en wel badjoresche en makasaarsche, waarvan de opvarenden echter immer ontvlugten, waardoor hij zich slechts met nog negen gevangenen aan boord bevond. Onbekend zijn hem de namen der eilanden waar men zich van water voorzag en de prauwen schoonmaakte. Te Riong voorzag men zich van levensmiddelen en de bewoners van dat eiland waren zeer met hen bevriend.

Bijaldien de prauwen op strand werden gehaald bleven de wapenen aan boord, doch bij de komst der kruisbooten wierpen zij die in zee.

Hij bevond zich aan wal bij den panglima, die, toen de booten in het gezicht kwamen, nog sliep; van die gelegenheid maakte hij gebruik om te ontvlugten, waardoor hem onbekend is welk lot den vier voor Riong liggende rooversversprauwen beschooren was.

Naar Pota gegaan zijnde, bezorgde de radja van die plaats hem op de kruisbooten, waarmede hij naar Makasar is opgebracht.

21. Opgave van Sadira, geboren te Sapoe di (eiland nabij Sumanap), zonder beroep.

Eenige jaren geleden, bij eene landing der roovers te Sapoe di, hebben zij, onder vele andere personen, ook hem gevangen genomen en naar boord hunner vaartuigen (bintaks) gebracht, die gewapend met kanonnen, geweren en klewangs, door vele roovers bemand waren en te Magindano te huis behoorden.

Na zijne gevangenneming hebben de roovers lang met hem gezworven en lang op Riong gebleven, alwaar levensmiddelen en water ingenomen, nieuwe prauwen gebouwd en de oude schoongemaakt en gekalkt werden, bij welke verrigtingen de wapenen steeds aan boord bleven.

Het hoofd der prauw waarop hij was, Malelang genaamd, was zeer wel met dat van Riong.

Bij gelegenheid de prauwen te Riong op strand waren gehaald, gelukte het hem met zekeren saleijerees te ontsnappen. Zich naar Pota begeven hebbende werd hij door den radja van die plaats aan den gezagvoerder eener kruisprauw overgegeven, die hem naar Makasar heeft overgebracht.

22. Opgave van Abadi, geboren te Maré-Maré (Saleijer), van beroep zeevarende.

Twaalf maanden geleden was hij met eene kleine prauw pa-doewakan, toebehoorende aan den inlander Laha van Maré-Maré met zeven opvarenden van Saleijer vertrokken, met het voornemen op Bima handel te gaan drijven.

In de nabijheid van Goenong Api hebben drie groote bintaks zijne prauw aangevallen en genomen, bij welke gelegenheid drie der opvarenden vermoord en hij met de overige vier personen aan boord van een der rooversprauwen als gevangene werd overgenomen.

Deze bintaks, ieder bemand met 20 man en gewapend met een stuk geschut, tien geweren, benevens klewangs en pieken, behoorden te Magindano te huis; die, waarop Abadi zich bevond, was onder bevel van Mailela.

Na de gevangenneming hebben de rooversprauwen Salla-Moro, aan de kust van Mangarai, in de straat van dien naam gelegen, aangedaan, en zich aldaar drie maanden opgehouden. Daarna werd door de prauw, waarop Abadi zich bevond, een strooptogt ondernomen naar de Kangeangs, alwaar vier prauwen werden geroofd; elf personen zijn bij die gelegenheid gevangen genomen; vervolgens is Salla-Moro weder aangedaan en, na twee maanden toevens aldaar met acht andere rooversprauwen, die successievelijk aldaar waren aangekomen, naar Riong gegaan, alwaar zij op den wal gehaald werden.

Te Salla-Moro en Riong voorzag men zich van water en werden de prauwen schoon gemaakt; alsdan bergde men de handwapenen aan wal. Het uitzeilen der prauwen geschiedt onbepaald, dan in den west- dan in den oostmoeson.

Te Riong de prauw op den wal gehaald zijnde, ontvlugtte hij met den javaanschen jongen Sadjira; van daar ging hij naar Pota, zich onder de bescherming van den radja stellende, die hem overgaf aan den gezagvoerder eener kruisprauw, met wien hij naar Makasar is opgekomen.

23. Opgave van Mahana, geboren te Maré-Maré (Saleijer), van beroep zeevarende.

Omstreeks een jaar geleden was hij met eene kleine prauw padoewakan, gezagvoerder Madi, en zes andere personen van Saleijer naar Bima vertrokken. Op de hoogte van Goenoeng-

Api werden zij door drie rooversbintaks aangevallen en genomen, bij welke gelegenheid drie hunner opvarenden gedood en hij en de overigen gevangen genomen werden, waarna zij met die bintak, welke met nog twee vaartuigen van die soort de vloot dezer magindanosche roovers uitmaakte, naar een hem onbekend eiland zijn gegaan, alwaar zij zich omstreeks vier maanden hebben opgehouden, aldaar gierst en djagongtuinen aanleggende; daarna werd naar Riong gestevend, waar zij zich geruimen tijd hebben opgehouden.

Aldaar waren negen praauwen vereenigd; zes dier vaartuigen zijn door de kruisbooten verbrand; de drie anderen waren toen juist afwezig; de roovers zijn alstoen in het gebergte gevlugt; van deze gelegenheid maakte Mahana gebruik om naar Pota te gaan, van waar de radja hem met eene kruisboot naar Makasar zond.

De deklarant geheel versuft zijnde, heeft hij niets meer weten te vertellen en slechts met moeite het bovenstaande bekend gesteld.

24. Opgave van Mahganoeng, van beroep visscher, geboren te Soereang (Bonthain).

Op eenen morgen visschende werd hij, omstreeks tien jaren geleden, met zonsopgang door een 35tal bintaks overvallen en met nog twee personen, Oeana en Kamase, gevangen genomen.

De bemanning dezer bintaks is naar gelang hunner grootte, op eenigen bevinden zich 30 op anderen 15 à 20 personen, en de bewapening bestaat uit kanonnen, lilla's, geweren en pieken. Zij behooren te Balangingi te huis, hunne gezagvoerders worden *datoe* genaamd.

Te Kapoposang voorzag men zich van water en werden de praauwen schoongemaakt, als wanneer de wapens steeds aan boord bleven. Na zijne gevangenneming ging men naar Balangingi en van daar naar Solok, alwaar hij aan een hem onbekend persoon werd verkocht, die hem weder verkocht aan iemand van

Lipoeksi, met name Poea Soemang, van wien hij ontvlugt is en naar Makasar opgekomen. Bij de te huis reis doen de roovers Balangingi aan om ververschingen in te koop.

De rooversprauwen verlaten met het begin van den westmoeson hare schuilplaatsen tot het doen van rooftogten.

25. Opgaven van Traka, geboren op het eiland Bodjo, van beroep zeevarende.

Ruim drie maanden geleden kwam hij van Soela naar Obi-major om tripang te visschen, doch geen pas van Ternate hebbende vervolgde hij de reis derwaarts om daar eenen pas te vragen.

Ongeveer twee en eene halve maand geleden waren zij terug van Ternate en hielden zich op in de bogt genaamd Lombordolong, op het eiland Gemorang, in de baai van Batjan, om daar te visschen.

De prauw, waarop hij zich bevond, was nog bemand met zeven man, allen hunne vrouwen en kinderen aan boord hebbende, en gewapend met een lilla, een buks en pieken.

In den vroegen morgen van 25 of 26 mei werden zij door een groot aantal magindanosche zeeroovers overvallen en allen gevangen genomen, met uitzondering van twee oude vrouwen, die, door het laten zinken der prauw, nadat alles wat door de roovers slechts gevonden kon worden er door hen was uitgenomen, verdronken.

De rooversvloot bestond uit zeer lange doch smal uitgebouwde vaartuigen, zeer geschikt om hard te roeijen, ten getale van elf groote en twee en twintig kleine, anders nimmer in die vaarwaters gebruikt wordende, en bemand met magindanosche en tabelloresche roovers.

De groote prauwen, bemand met 25 à 30 man en de kleine met 5, 6 à 8 man, waren slecht gewapend; slechts enkelen hadden eene kleine lilla en voorts eenige geweren. Zij behoorden te Magindano te huis, de aanvoerder der prauw werd vermoedelijk Said genaamd.

Nadat de prauw gezonken was werd de togt naar Noessa-dekit vervolgd, waar een klein prauwtje van Batjan met drie man en een kind werd ontmoet en genomen, nadat de aanvoerder, die hij nader hoorde een ngofamandjira was, was afgemaakt.

Op Noessa-dekit werden ook eenige menschen geroofd; daarna gingen zij naar Noessa-ra, doch de bevolking was daar reeds weg; men plunderde met veel overhaasting al wat men maar in de huisjes vinden kon; hierna gingen zij door straat Herberg, waar een man in een prauwtje, die wilde ontvlugten, werd doodgeschoten.

Nabij Toan werden drie visschers gevat; vervolgens gingen de roovers naar Werie op Kaseroetoe of Tawali-besaar, waar eene prauw badjo, komende van Kajoa, met drie mannen en twee vrouwen, werd genomen en de roovers dien nacht bleven.

Den volgenden dag gingen zij naar Endari, waar eene sampan met een gallelarees, vrouw en kind, werden aangerand. Deze doodde een' roover, doch werd alstoen verwond en viel over boord, waarna de vrouw en het kind werden geroofd. Daarna deden zij Sambaki aan, waar de bevolking in het bosch was; alleen vrouwen en kinderen bevonden zich in de huizen, waarvan zij drie vrouwen en twee kinderen, zoomede allerhande goederen medevoerden; daarop staken zij over naar Tawali-ketjil, waar zij tot den volgenden avond bleven, waarop zij den steven naar Kajoa wendden, waar zij des nachts, door het binnenwater om de zuid van dat eiland, eenige menschen, die daar woonden, roofden en waarvan zij een man (den iman) vermoordden.

Den volgenden morgen volgden zij het vaarwater tot aan de hoofdnegorij Goeroeapingi, doch zij zagen het hoofd met eenige weinige menschen gereed om hen te ontvangen en roeide, niet aan wal durvende komen, voorbij de plaats, maar hielden stand bij eene zandbank aan den ingang van Goeroeapingi. Hier post gevat hebbende werden daardoor een aantal menschen,

die met kleine prauwen in zee bezig waren te visschen en niet konden ontkomen, geroofd.

Des middags, ongeveer ten vier ure, vervolgden de roovers om de noordkust van Kajoa en gelastten Traka, tegen het vallen van den avond, water te zoeken. Hij bragt hen bij een spruitje, Margaleh genaamd, waar hij, onder geleide van twee roovers, die hem bij de armen vast hielden, aan wal werd gebragt, en gelast, daar het water aan de monding zout was, ander water te zoeken. Daarop bragt hij hen verder landwaarts, waar goed water werd gevonden; een der roovers ging toen naar boord, de andere bleef hem bewaken; deze gelegenheid nam bij te baat om den roover te wijzen op de geschiktheid van rolsteen, die daar veelvuldig waren, als verdedigingsmiddel; de roover liet hem toen eenige steenen daarvan oprapen; hij deed dit, doch zijne kans gunstig ziende, dewijl hij toen niet vastgehouden werd, wierp hij den roover zoo geducht eenen steen voor het hoofd, dat hij bewusteloos achterover viel; daarop vlugtte hij en verborg zich in een hol, waarvan hij de opening met steenen dicht dekte, waardoor hij aan de vervolging der roovers ontkwam, die in aantal hem kwamen opzoeken.

Diep in den nacht, nadat zij weg waren, is hij over land naar Goeroeapingi gegaan.

26. Opgave van Kariem, geboren te Gorontalo, van beroep handelaar.

Meer dan een jaar geleden was hij, op reis van Kwandang naar Soemalatta, in eene prauw bemand met 14 koppen, in handen der zeeroovers gevallen, die deze prauw lieten zinken. De vloot bestond uit vier groote blotto's en evenveel saliseis, de groote bemand met 60 en de kleine met ongeveer 20 koppen, en gewapend met tien geweren en twee kanonnen in iedere prauw. Zij behoorden te Balangingi te huis, waarheen zij, na de gevangenneming van Kariem, zich onmiddelijk begaven.

Op Patoadaai, tusschen Kwandang en Attingola, voorzag

men zich van water, terwijl te Dampelas, in de nabijheid van Soemalatta, de praauwen werden schoon gemaakt.

Door hen werd hij aan een opperhoofd, genaamd Datoe (gelijk in rang met eenen djoegoegoe), verkocht, voor wien hij het land moest bebouwen. De kampong, waar hij geweest is en Datoe gezag uitoefende, ligt aan zee; van deze plaats zeilen de roovers, na den padioogst, uit.

Na een jaar ongeveer te Balangingi geweest te zijn, vlugtte hij met eene kleine prauw 's nachts van daar en kwam, na vijftien dagen, te Siauw aan.

27. Opgave van Dae, geboren te Bwool, van beroep handelaar en goudgraver.

Meer dan twee jaren geleden kwam hij met eene prauw van Bolang-itang en werd bij Boelontijo door de zeeroovers overvallen en met nog drie personen weggevoerd.

Alstoen bestond de vloot der roovers uit vier groote praauwen, bemand met meer dan 30 koppen per prauw, gewapend met geweren enz. en te huis behoorende te Balangingi.

Te Dampelas bij Soemalatta werd door hen water ingenomen en de praauwen schoon gemaakt. Zij gingen van daar regtstreeks naar Balangingi, alwaar hij aan een opperhoofd, Radja Harij, werd verkocht, voor wien hij veldarbeid moest verrigten. Na eenigen tijd aldaar geweest te zijn, vlugtte hij met eene kleine prauw en kwam, na vijftien dagen, te Siauw aan.

28. Opgave van Sanamboe, geboren te Boeton (kampong Lapinging), van beroep landbouwer.

Deze was, ongeveer vijf jaren geleden, in de nabijheid van Makasar, toen hij tripang naar die plaats te koop bragt, onder aanvoering van den boeginees Labalesa, door de roovers overvallen en met nog drie anderen gevangen genomen. De nakoda Labalesa werd naar eene andere plaats vervoerd en verkocht. Deze praauwen, te Balangingi te huis behoorende, waren vier in getal, bemand met ongeveer 350 koppen en gewapend met

geweren, koperen geschut, pieken, klewangs en andere wapenen.

Na hunne gevangenneming zijn zij naar Kalangsoesoe, Tobankoe, Seasea, Togean, Gorontalo, het eiland Bangka en van daar regtstreeks naar Solok gegaan. Deze omzwerving duurde ongeveer drie maanden. Gedurende dien tijd roofden zij omstreeks 150 menschen, die zij op Bangka onder elkander verdeelden, alwaar men tevens water innam en de prauwen schoon maakte, wanneer zij hunne wapenen aan het strand borgen.

Te Solok werd hij aan eenen inlander, Oesmani, verkocht, voor wien hij het land moest bebouwen. Aldaar vermeent hij dat Arana het gezag uitoefent. De plaats, Simoemi genaamd, uit ongeveer 300 huizen bestaande, met eene mesdjid, ligt aan eene groote rivier aan zee.

Het tijdstip hunner uitzeiling is na den padioogst. Bij aankomst kreeg de radja van den nakoda der rooversvloot een deel van hunnen buit en bovendien drie geroofde menschen. Des nachts eene geschikte gelegenheid vindende, vlugtte hij met zijne makkers in eene kleine prauw, die op het eiland Nain was achtergebleven.

29. Opgaven van Lakabaleanga, geboren te Boeton (kampong Lapimping), en van

30. Lagaroro, geboren ter zelfde plaats, beiden landbouwers van beroep.

Lakabaleanga, zoon, en Lagaroro neef van Sanamboe, werden tegelijk met dezen gevangen genomen. Hunne mededeelingen zijn niet zoo uitgebreid als de zijne, doch zij komen overigens geheel met elkander overeen.

Eerstgenoemde werd aan den boeginees Maliki en de laatste aan Sakoela verkocht en zijn op dezelfde wijze als meergenoemde Sanamboe ontkomen.

31. Opgave van Kasiman, geboren te Soerabaja, van beroep kleinhandelaar.

Twee en een half jaar geleden was hij, in de nabijheid van

Poeloe Waming, een uur van Bandjermasin verwijderd, met nog 18 personen, de bemanning eener praauw uitmakende, in handen der zeeroovers gevallen.

De roovers waren 37 groote praauwen sterk. De praauw waarop de deklarant zich bevond was bemand met 37 zielen en gewapend met een koperen stuk geschut van voren en twee ijzeren kanonnen van achteren, onder bevel van Si-Mamjoemboes en Ma-I-Tobelo.

Na zijne gevangenneming zijn de roovers naar Kalatoea en Polea gegaan; aldaar, zoomede te Makabena, voorzag men zich van water en werden de praauwen op strand gehaald en gekalkt, de wapenen in hunne huizen bergende, die zich dicht aan strand bevonden.

Toen de roovers, aan boord wier praauwen hij zich bevond, het eiland Polea aandeden en aldaar ruim twee maanden lang met de bewoners handel dreven, heeft hij op zekeren nacht, omstreeks twee uren in den morgen, de vlugt naar het gebergte Mela genomen, zijn bestaan in den landbouw gezocht en is eindelijk, na een verblijf van twee jaren, met eene praauw van Boeton, die aldaar op zekeren dag ankerde, naar Boeton vertrokken.

32. Opgave van Kari, geboren te Boegies, van beroep handelaar in lijnwaden.

Op zekeren avond, ruim 23 maanden geleden, kwamen de roovers hem in de nabijheid van Banjoewangi overvallen. Zij vroegen hem werwaarts hij ging. Op zijn antwoord dat hij met eene lading rijst naar Soerabaja ging, zeiden de roovers ook derwaarts te gaan en verzochten te zamen de reis te mogen maken.

Te middernacht echter begonnen zij zijne praauw te beschieten, waarbij 19 personen omkwamen en Kari alleen in leven bleef.

De roovers, sterk twee bintaks en vijf kora-kora's, op iedere bintak eene bemanning van 15 à 20 koppen en gewapend met drie koperen kanonnen of lilla's en tien geweren, pieken en dolken, behoorden vermoedelijk te Tabelo te huis.

Na zijne gevangenneming stevenden zij naar Bali en Sumbawa, alwaar zij zich van hout voorzagen om riemen te maken.

Te Mojo werd Kari aan wal gezet om hout te kappen, dat zij voor riemen noodig hadden; hij verschool zich op een grooten boom, alwaar hij een dag en een nacht bleef, tot dat de zeeroovers van daar vertrokken waren; van daar ging hij naar Sumbawa met eene lepa-lepa, waarop zich drie menschen bevonden, die Mojo hadden aangedaan om was en honig te zoeken.

Anderhalf jaar lang heeft hij zich te Sumbawa bij die menschen opgehouden, toen de stoomboot aldaar aankwam en hij zich bij den kommandant aanmeldde, die hem naar Makasar heeft overgevoerd.

33. Opgaven van Djimat, geboren op Bali, van beroep vischer.

Aan het strand van Kendongi was hij, ongeveer vijf maanden geleden, door de roovers overvallen en met nog tien personen gevangen genomen.

De rooverspraauw was in zee gebleven, doch een gedeelte der bemanning was in kleine sampans aan wal gekomen.

De roovers hadden slechts eene groote praauw met drie masten, bemand met ongeveer 50 koppen en gewapend met zes lilla's, twintig geweren en even zoo veel pieken; zij behoorden vermoedelijk te Makasar te huis.

Nagenoeg eene maand is hij aan boord bij de roovers gebleven, doch, beneden gekluisterd zittende, is hem onbekend wat zij uitvoerden, of welke plaatsen door hen werden aangedaan; alleen is hem bekend dat te Boenong op Java en Lingga (kampong Pangok) water werd ingenomen. Op Lingga werd hij door de roovers aan wal gezet en verkocht aan eenen overwaller (orang boegies) wonende in kampong Pangok. Bij dezen moest hij sago rasp en water halen, waar ter plaatse de radja van Lingga het gezag uitoefent.

Van deze plaats is hij op zekeren nacht, door middel eener sampan, ontvlugt.

34. Opgaven van Bandjar, geboren op Bali, van beroep visscher.

De verklaring dezen inlander afgenomen is geheel gelijk aan die van Djimat.

Algemeene slotsom.

Even als in het vorige jaar bij het indienen van dit verslag is vermeld, kan op nieuw gezegd worden, dat de verklaringen der uit de handen der zeeroovers ontvlugte slaven, geen andere bijzonderheden aanbieden, dan die welke men putten kan uit de verslagen van vorige jaren.

Ook in 1855 hebben de zeeroovers, die meerendeels te Solok, Balangingi en vooral te Magindano te huis behooren, zich in dezen archipel vertoond en, op de kusten van Menado en omstreken vooral, bloedige sporen achtergelaten, terwijl het blijkt, dat een gedeelte hunner, zelfs sins jaren, zich in schuilplaatsen, gelegen op de eilanden beoosten Java en hoofdzake-lijk op Flores, blijft ophouden.

Verschillende oorzaken bragten mede, dat ook in de eerste helft van 1855 de stoomschepen weinig tot tegengang van den zeeroof konden doen.

Hierdoor kan verklaard worden, dat de zeeroovers zich hersteld hebben van de slagen hun door de stoomschepen vroeger toegebracht en, bekomen van den schrik dien deze schepen bij hen verwekten, zich meer en stouter hebben durven vertoonen, vooral op de kusten der residentie Menado, alwaar slechts zeldzaam onze kruisers en stoomers zich vertoonden.

De vele inkomende berigten, dat zich zeeroovers vertoonden, deden alle krachten te zamen spannen, waarvan de uitslag zeer gelukkig mag genoemd worden.

In de maand april van het afgelopen jaar werd, onder den gezagvoerder J. C. Pilaat, van Makasar uit, door de kruisbooten no. 3, 30 en 50 slag geleverd aan veertien groote rooversprauwen op de noordkust van Flores en hun eene hoogst gevoelige nederlaag toegebracht, die eindigde met de vernieling hunner prauwen, het dooden van velen hunner en het bevrijden van vele inlanders, door hen gevangen genomen en in slavernij weggevoerd.

Op de noordkust van Tanah-djampea werden, onder de luitenants ter zee der 1^e klasse W. A. de Gelder en J. Osti, door de stoomers Suriname en Admiraal van Kinsbergen, drie rooverskampongs ontdekt en in onderwerping gebracht, waarvan de bewoners, ontmoedigd door de vrees van ontdekking en zich niet meer veilig achtende, op dit eiland hun beroep vaarwel zegden.

Bij het doen van latere kruistogten in de maanden oktober en november, werden door de stoomers Celebes, luitenant ter zee 1e klasse T. Hansen, sedert overleden, de Suriname en de schoenerbrik Lansier, luitenant ter zee 1e klasse W. P. J. L. Stort, benevens de kruisbooten no. 3, 30 en 50, vele zeerooversschuilplaatsen bezocht en nieuwe ontdekt op de kusten van Flores, in de golf van Salé, welke vele mijlen diep in het eiland Sumbawa dringt, en in de straat Molo, welke laatste tot hier toe nimmer door eenig schip was bezocht geworden.

Bij deze verschillende gelegenheden mogt het der zeemagt gelukken vele rooversprauwen te verbranden en slaven te bevrijden en te Lollakota zelfs drie hunner kampongs, waar zij zich veilig waanden, te vernielen.

Veilig mag aangenomen worden, dat het aanhoudend bekruisen van onzen archipel op deze wijze, binnen weinige jaren, den systematisch gedreven zeeroof, zoo als niet geheel doen ophouden, dan toch beteugelen zal.

Al moge het der zeemagt niet gelukt zijn hunne bemande

praauwen in zee aan te treffen, zoo zullen zij door deze verschillende ontmoetingen evenwel weder op nieuw hebben geleerd, dat, wanneer het ernstig wordt gemeend, zij nergens voor ons veilig zijn; dat hunne praauwen, woningen en goederen, waar dezelve zich ook in dezen archipel mogen bevinden en hoe ook beschut achter de vroeger schier ongenaakbare reven, thans ten allen tijde aan de vernieling door onze stoomers bloot staan.

Zij zullen, zoo voortgaande, de eene schuilplaats voor de andere moeten verlaten en verplicht worden, om eenen archipel te ontvlugten, waar, in plaats van voordeel; slechts nadeel en verderf hen wachten.

Streelend zoude het voor de zeemagt wezen, om krachtdadig dit kwaad op die wijze te kunnen tegengaan, en alzoo te kunnen medewerken tot de verlevendiging van den kleinhandel tusschen de verschillende bevolkingen, waaruit de groothandel geboren wordt.

Het besluit der regering, om door den geheelen archipel steenkolendepôts aan te leggen, eenmaal ten uitvoer gelegd, zullen de stoomers, daartoe bestemd en ingerigt, belangrijk in krachten winnen om dit kwaad tegen te gaan.

De bevelhebbers dier schepen en het geheele personeel der opvarenden zullen daardoor meer en meer bedreven voor deze taak en lokaal bekend worden, waarvan de gunstigste resultaten in den vervolge te verwachten zijn.

Uit de vernietiging van den zeeroof, uit de veiligheid der zeeën, waardoor onze rijksbezittingen onderling gemeenschap hebben, zullen, meer dan uit alle andere aangewende middelen, voorspoed, verlichting en beschaving geboren worden.

A N T W O O R D

OP

EENIGE OPMERKINGEN EN BEDENKINGEN

NAAR AANLEIDING DER

PROEVE TOT OPELDERING VAN DE GRONDEN DER
MALEISCHE SPELLING, DOOR W. ROBINSON, UIT
HET ENGELSCHE VERTAALD DOOR E. NETSCHER,
DOOR A. B. COHEN STUART.

DOOR

E. NETSCHER.

Toen ik de vertaling van Robinson's „Attempt to elucidate the principles of Malayan orthography” ondernam, was het mij niet ontgaan, dat het gebrek van dit werk daarin bestaat, dat de schrijver te veel heeft willen geven. Blijkbaar heeft hij zich voorgesteld, dat de maleische spelling aan vaste regels was onderworpen, die echter te loor waren gegaan, waardoor aanleiding was gegeven tot de verwarde spelling, die men in bijkans alle maleische geschriften opmerkt.

Robinson heeft zich voorgenomen, niet de spellingsregels te scheppen, maar slechts die uit de vergetelheid op te rakelen, terwijl het nog zeer twijfelachtig is, of, onder de maleijers, ooit eenheid van spelling bestaan heeft. Vandaar dat hij telkens, wanneer hij een regel meende gevonden te hebben, geene uitzonderingen daarop wilde erkennen en, zoo als ik in het voorwoord van mijne vertaling zeide, al te groote minachting van aangenomen gebruiken aan den dag legde.

Dit is de schaduwzijde van het werk van Robinson, maar die is in zeer groote mate vergoed door de vele gegronde en welberedeneerde opmerkingen, die het bevat en die getuigen van de goedertierenheid van den schrijver en van zijne uitgebreide kennis van het onderwerp dat hij behandelde.

Dat ik met de vertaling van zijn werk geen onnutten arbeid ondernam is mij nu gebleken door de „Opmerkingen en bedenkingen” waartoe het aanleiding heeft gegeven aan den heer A. B. Cohen Stuart, die zeker wel het best in staat is, de waarde van het werk te beoordeelen. Door die opmerkingen en bedenkingen heeft de heer Cohen Stuart verscheidene zwakke punten van het werk van Robinson doen uitkomen, waardoor het gemakkelijker wordt het ware van het onjuiste te schiften, en dus het doel, waarnaar zoo velen gestreefd hebben, het vaststellen van onomstootelijke regels voor de maleische spelling, alweder meer genaderd is.

De meeste bedenkingen van den heer Cohen Stuart kan ik beamen; in sommige punten verschil ik echter met hem van gevoelen. Dit heeft mij genoopt, de weinige hiervolgende regels aan dit onderwerp te wijden, waarbij ik heb getracht, voor mijne opvatting, zoo veel mogelijk, duidelijke getuigenissen van anderen aan te voeren.

Blz. 38 (Robinson bl. 11). Ik deel geheel het gevoelen van den heer Cohen Stuart, dat het maleische *soerat* niet van ara-

bischen oorsprong is. Dit is ook door den heer Friederich duidelijk aangetoond in zijn stuk getiteld „Iets over het schrift der maleijers”, in deel II bl. 474 van dit tijdschrift. Ware meer bewijs noodig, ik zou daartoe kunnen aanvoeren, dat in het favorlangsch (eene taal van Formosa), een geschrift *sou-lat* heet (zie Formosaansche woordenlijst, volgens een Utrechtsch handschrift, door C. J. Van der Vlis, in de Verhandeling van het Bat. Genootschap, deel XVIII). De heer Van der Vlis verklaart het echter uit het arabisch (bl. 448) en de heer Van Hoëvell meent ook, dat het door europeanen is ingevoerd, omdat de schrijfkunst onder de landzaten, vóór de komst der europeanen, geheel onbekend was, „zoodat ze natuurlijk ook geen woord hadden, om het denkbeeld van een *geschrift* uit te drukken.” Deze meening steunt echter op het, mijns inziens, verkeerde begrip, dat *schrijven* in een onafscheidbaar verband staat met *boek* of *geschrift*, in de beteekenis die men er thans aan hecht. Indien het maleische *soërat* door europeanen op Formosa was ingevoerd, dat, tijdens het stellen van het Utrechtsch handschrift, nog niet zeer lang geleden kon zijn, dan zie ik geene reden, waarom men dat woord zoo spoedig in *sou-lat* of *sau-lat* zou verbasterd hebben, want de klank *oe* en de letter *r* zijn in het favorlangsch zeer gemeen. Het komt mij daarom meer waarschijnlijk voor, dat *soërat* van polynesischen oorsprong is.

Bl. 39 (R. bl. 44). De opmerking betreffende de vertaling der zedespreuk op bl. 44 van Robinson's Proeve zou ik hebben kunnen voorkomen, door in de vertaling minder de konstruktie van den maleischen tekst te volgen. Indien men slechts de woorden „wanneer hij in het graf is” en „wanneer hij sterft” in parenthesi na de komma wil lezen, is de zin meer duidelijk.

Bl. 40 (R. bl. 73). De opmerking omtrent ^{تَوْنِيْن} *tanwīn* komt mij juist voor. Ook Tychsen, Grammatik der Arabischen Schriftsprache, en Silvestre de Sacy, Grammaire Arabe, 2^e uitgaaf,

hebben ^{تنوين} *tenwin*. Robinson schijnt in dit woord, door de eigenaardigheid der maleische uitspraak, die de voorlaatste lettergreep van een woord gaarne doet verlengen, te zijn in dwaling gebragt.

Bl. 40 en 41 (R. bl. 75). Hier en elders ben ik het met den heer Cohen Stuart geheel eens, dat het verkeerd is, voorbeelden uit het arabisch aan te halen, om de maleische spelling op te helderen, want het is toch natuurlijk, dat elk in het maleisch overgebragt arabisch woord, volgens het spraakorgaan der maleijers zal gewijzigd worden. Treft men in een maleisch geschrift arabische woorden aan, dan behooren zij ook volgens de arabische taalregels te worden geschreven, en blijven de regels van de maleische spelling buiten aanmerking. Ik kan den heer Cohen Stuart echter niet toegeven, dat het verkeerd zou zijn, tusschen de twee consonanten van woorden als *بري* en *سري* eene korte *a* (of *ě*) te onderstellen. Ik geloof, dat die korte klank wel degelijk bestaat en slechts wegens de snelle uitspraak zeer weinig of niet gehoord wordt. Wanneer een maleijer met emphasis de *zwaarte* van een voorwerp wil uitdrukken, zegt hij zeer duidelijk: *v̄arat*, in stede van *brat*. Hieruit reeds volgt, dat de eerste letter van de boven aangehaalde woorden, volgens de uitspraak, eene neiging heeft om tot eene lange lettergreep over te gaan. Deze neiging hebben de maleijers ter Westkust van Sumatra niet alleen in het spraakgebruik, maar ook in het schrift willen volgen. Zoo vind ik in een handschrift uit Agam *اراتي* *arati* voor *ارت* *arti*, dat men toch niet uitspreekt *arāti* maar *arāti*, en in de lijst van woorden uit het maleisch der Padangsche Bovenlanden van mr. W. A. Henny, in deel IV bl. 405 van dit tijdschrift, vindt men *bati* voor *v̄atis* (*kuit*) en de opmerking er bij, dat „de stomme *e* (*pěpět*) altijd als *a* wordt uitgesproken, dus *batis*, *barè*, *galè*, voor *betis*, *bras*, *glas*.”

Volgens mededeeling van den heer H. von Dewall zegt en schrijft men in Broenai باري *bārī*, بسی *bāsī*, سبالس *sābālas*, terwijl het in Pontianak, Soekadana enz. klinkt *bārī*, *bāsī*, *sa-bālas*, met den zuiveren *p̣ēp̣ēt*-klank.

In eene maleische vertaling van den koran, te Batavia geschreven, merk ik op: كَبْرِيَّ (soera VII ajat 91), بَبْرَاف (s. VII aj. 103), بَرَان (s. VIII aj. 49).

En zelfs bezit ik een mal. handschrift, waarin بَرِي wordt geschreven met een *tasjād*, dus بَرِيَّ *bārī*.

De و en ي, hoeroef *mad* zijnde, in de beteekenis die Robinson daaraan hecht, behooren, volgens Silvestre de Sacy (zie § 104), geen *djazam* aan te nemen. Ik vind echter in een maleisch handschrift de stelling van Robinson, dat deze letters wel den *djazam* kunnen aannemen, hoewel anders toegepast, bevestigd, zoo als in تَيْدَ اَعْمَوَ دَاغَتَ مَنَّغَ بِيحَ مَنَّاوُ

Dit is trouwens alweder één bewijs, dat de maleijers, in de toepassing der arabische spellingsregels, zich afwijkingen veroorloofd hebben.

Bl. 41 (R. bl. 79). Omtrent den oorsprong van het teeken *mad* (◌̣) schijnt nog al verschil van gevoelen te bestaan. Robinson zegt, dat de maleijers het houden voor eene verbastering van het cijfer ۷; hij zelf wil er den griekschen *circumflexus* in zien; Taco Roorda zegt, dat het eene horizontaal liggende *ālif* is; en Silvestre de Sacy heeft: »Ce signe n'est autre chose qu'un م, abréviation du mot مَدَّة ou مَطَّة.»

Ik vind trouwens, evenmin als de heer Cohen Stuart, eene bevestiging van den door Robinson (bl. 78) aangegeven regel »dat een *mad* kan worden geplaatst boven elke zwakke letter, wanneer die is hoeroef *mad*», of het moest zijn in de

woorden van S. de Sacy (§ 148) „le *medda* est accidentel, toutes les fois que la dernière consonne d'un mot, étant précédée d'une lettre de prolongation, perd dans la prononciation la voyelle qui doit lui appartenir, et devient quiescente, parce que le mot dont elle fait partie est le dernier d'une période, et que le lecteur doit se reposer; ex. *نَسْتَعِينُ، الْحِسَابُ*,

يَوْمَئِذٍ. La même chose a lieu si l'avant-dernière lettre du mot, au lieu d'être une lettre de prolongation, est un و ou un *djezmé*, comme dans *بَيْتٍ* et *خَوْفٍ*.” Maar hij laat er op volgen: „Le *medda* accidentel n'est indiqué par aucun signe dans l'écriture; et la lettre qui termine une période ou même un chapitre de l'Alcoran, conserve la voyelle écrite, quoiqu'on ne doive pas la prononcer.”

Men zal moeten bekennen, dat het niet zichtbaar gebruik maken van een zoo belangrijk spellingsteeken als de *mad*, bij het toepassen op eene vreemde taal, tot zeer verschillende opvattingen omtrent de waarde daarvan moet aanleiding geven.

Werndly spreekt alleen van de toepassing van *mad* op de *ālif* en op de *yi* als die moet worden uitgesproken als *ālif*.

Bl. 42 - 48 (R. bl. 81, 92). Het is mij onmogelijk voorbeelden uit het maleisch bij te brengen, om het gevoelen van Robinson, betreffende het gebruik van den *tāsjdīd*, in al zijnen omvang, te staven.

Alleen vind ik de *ka* van *كذل* weggelaten in de afleiding *مغذّل* en vervangen door *tāsjdīd*, dus: *مغذّل*. Hoezeer deze schrijfwijze in overeenstemming zou zijn met den door Robinson (bl. 81) aangegeven regel, dat, wanneer eene letter wordt uitgelaten, de volgende letter een *tāsjdīd* vereischt, zou zij

evenwel in tegenspraak zijn met zijn beweren (bl. 92), dat de *ṣ* bij toevoeging van het voorvoegsel مَغ or مَغْ wordt vervangen door *hamza*. Het is mij echter niet regt duidelijk, waarom de heer Cohen Stuart (bl. 47) in مَغْرَت van اَرْت wel en in مَغْرَج van كَرَج niet de *hamza* wil gebruikt hebben, want de *ḥ* is toch zoo wel een medeklinker als de *ṣ*.

Het weglaten van den *tasjdid* in woorden als مَكَّ، قَدَّ, komt ook mij voor, met het spraakgebruik overeen te komen, en in mijn handschrift waarin de klinkers en spellingsteekens gebezigd worden, vind ik ook die woorden geschreven قَدَّ en مَكَّ. Ik meen echter, dat in deze woorden kan verondersteld worden de weglating van den *tasjdid*, terwijl Robinson in zijn voorbeeld van spelling (bl. 222—238) de tweede *fathah* weglaat. Deze opvatting is die der eerste europesche schrijvers, die zich op het maleisch hebben toegelegd, want in de eerste bijbelvertalingen vindt men reeds *padda* en *mak* geschreven, *ka* hoezeer dit de ware uitspraak niet geheel juist wedergeeft.

Bl. 49 (R. bl. 103). Het is ook mij dikwerf voorgekomen, dat het gebruik der kleine schuin liggende *angka doëwa* (r), om de *pěpět* te vervangen, zeer wenschelijk zou zijn. In maleische geschriften heb ik dat teeken echter nimmer ontmoet, maar daarentegen bijkans immer in javaansche of soendasche stukken met arabisch karakter geschreven. In handschriften van de Westkust van Sumatra vind ik echter veelal den *pěpět*-klank door eene kleine *ālif* aangeduid, b. v. بَسْر.

Misschien is het niet invoeren van zoodanig klankteeken in het maleisch toetescrijven aan de ongestadigheid van het gebruik van den *pěpět*-klank, naar gelang der verschillende maleische landen.

Op bl. 49 (R. bl. 108). De combinatie $\alpha\zeta\eta$ acht ik niet *onbestaanbaar* maar wel *ongebruikelijk*. Werndly, die toch ook de maleische taalregels met de nederduitsche trachtte in overeenstemming te brengen, heeft dien vorm niet. Robinson schijnt daarmede een *nadrukkelijk vragenden* vorm te hebben willen aanduiden, die mij echter in geen enkel handschrift is voorgekomen, en waarvan de invoering mij zeer onnoodig toeschijnt.

Op bl. 50 (R. bl. 120). Ik wil toegeven, dat de uitspraak *satya* en *manoesya* aan den oorspronkelijken vorm dier woorden beantwoordt, maar zij komt stellig niet overeen met de maleische. Elke maleijer zal die woorden uitspreken als stond er *satīja*, *manoesīja*. Het gebruik of de onderstelling van den *tāsjdīd* is hier dus in het geheel niet overbodig.

Volgens verscheidene maleijers, die ik daarnaar gevraagd heb, is de door Robinson aangegeven uitspraak *margastōewa* de ware.

Op bl. 50 (R. bl. 127). De door Robinson aangegeven uitzondering, betreffende den langen klank in woorden van sanskritischen oorsprong, komt mij voor ver gezocht en onjuist te zijn. De schrijfwijze سودارا is overeenkomstig de uitspraak in vele maleische landen, namelijk *sandāra*; in een stuk van Tidore vind ik zelfs *sodara*. Overigens is mij geen enkel maleisch woord bekend, dat in den mond der maleijers afwijkt van den regel, dat de klemtoon op de voorlaatste en slechts zeldzaam op de laatste lettergreep valt.

Wat het gebruik van de *mīm-imāla* aangaat, dat de heer Cohen Stuart aanroert, daartegen heb ik de bedenking, dat dit teeken mij in geen enkel maleisch handschrift is voorgekomen, hoezeer ik handschriften bezit uit alle landen waar maleisch gesproken wordt, en geen maleijer heb ik immer aangetroffen, die met dat teeken bekend was. Ook Werndly vermeldt het niet.

Het bestaan daarvan is mij alleen uit het werk van Robinson gebleken.

Op bl. 51 (R. bl. 180). De beschouwingen van den heer Cohen Stuart, omtrent de verdubbeling van woorden, komen mij zeer juist voor. Verdubbelde woorden, als de aangehaalde, moeten, volgens de uitspraak, niet, zoo als Robinson wil, worden geschreven *رُورُوث* en *رُورُوث* maar *رُوث* en *رُوث*, omdat de klemtone bij elke uitspraak van het grondwoord gehoord wordt. Dit verklaart ook Werndly bl. 42.

Bl. 55. Het gebruik van den uitgang *ي* als teeken van verlenging in korte of toonlooze syllaben, waartoe de heer Cohen Stuart meent soms te moeten overgaan, komt mij even ondoelmatig voor als het gebruik van *ه* door Robinson aangegeven. Mij is toch geen enkel geval bekend, waarin het gebruik van *ي* of *ه*, in de gestelde omstandigheden, noodig of met de ware uitspraak der woorden in overeenstemming zijn zou, wanneer men *niet* de verkeerde gewoonte volgt van alle klinkers weg te laten. Zoo zou toch de schrijfwijze *لَكو* *lakoëwi*

en *فُجِي* *poedjji*, daarbij den *tasjdid* veronderstellende, stellig meer met de uitspraak overeenkomen dan *لَكو* *lakoë-i* en *فُجِي* *poedji-i*. Alleen dan, wanneer de lettergreep, die het aanhecht-sel *ي* krijgt, *ālif maḍ* heeft, zou deze schrijfwijze niet kunnen gevolgd worden, omdat de *ālif* geen *tasjdid* kan aannemen, maar dan zou ik boven de *ي* of *ه* de voorkeur geven aan de schrijfwijze, die ik in meer dan een, blijkbaar met zorg behandeld, handschrift gevolgd zie, namelijk *ي* als:

كَنَمَائِي كِتَابِ اِيْتِ جَهَائِي يَغِ اَمْتِ پَاتِ

Hier geeft de *hamzah*, even als in *مَنَاءِ*, *بَأَاءِ*, zeer goed den

kort afgebroken klank van het aanhechtsel *z* weder. Ik ben echter de eerste, om te verklaren, dat dit gebruik zich moeilijk door eenigen bekenden taalregel laat verdedigen; maar wellicht is er geene taal, die zoo veel moeilijkheid aanbiedt om haar aan vaste regels te onderwerpen, als het maleisch.

R E I S

DOOR DE

ZUIDOOSTELIJKE GRENS-DISTRIKTEN DER PADANGSCHE BOVENLANDEN

DOOR

F. H. J. NETSCHER.

November 27. 1851. Naar Sidjoendjoeng.

28. Naar Loeboe-tarep. De koffij in de tuinen langs den weg, in geregelde aanplanting, staat over het algemeen slecht; de gronden zijn bijzonder schraal, en de koffij schijnt veel door de hitte te lijden; in de kampongs, tusschen de huizen, staat dezelve beter.

29. Over Boeloe-kasso naar Sibakko. Te Boeloe-kasso staat de koffijtuin tamelijk goed; vooral het bovenste gedeelte en een stuk dat in een ravijn is geplant. Trata-boeloe-kasso ligt aan den voet van den Boekiet-nanas, welchen men over moet gaan; deze berg is tamelijk hoog en men gaat ongeveer 6 palen over denzelfen en deszelfs jukken. Twee palen verder ligt Sibakko, aan een klein riviértje; de kampong is zoo veel mogelijk regelmatig gebouwd, doch het gebroken terrein laat dit

weinig toe. De daar aangelegde koffijtuin staat zeer goed, en men was reeds begonnen met de nieuwe ontginningen voor de aanplanting gereed te maken. Tot hiertoe zijn goede berijdbare wegen, behalve de Boekiet-nanas, dien men gedeeltelijk te voet moet overtrekken.

30. Van Sibakko naar Langki, zijnde een afstand van cc. twintig palen. De weg is niet meer dan een voetpad. Men passeert een vrij steilen heuvel, doch overigens, aan den kant van Langki, is het terrein vrij vlak. Alles is bosch, tot aan het gehucht, hetwelk uit niet meer dan vijf huizen bestaat, in eene kleine kom gelegen. Een weinig sawahs zijn buiten de kampong en men vindt daar zeer veel vruchtboomen. De rivier Penian, die op twee palen van daar loopt, levert veel en grooten visch op. Ook heeft men daar een paar koebeesten. De huizen zijn klein en slecht. Men heeft er ook eenen koffijtuin aangelegd, waarvan echter niets te regt komt; evenmin heeft de kampongekoffij iets te beteekenen. Sedert de expeditie van 1845, is deze plaats, even als de verdere, niet meer door europeanen bezocht geworden.

December 1. Van Langki naar Loeboe-kara en door naar Silago. Van Langki uit komt men dadelijk aan het moeilijke voetpad, dat over den Boekiet-dalir loopt; het pad is te steil voor paarden. De hoogte des bergs is moeilijk te bepalen, daar alles zwaar bosch is, en men geen vergelijk met andere punten kan maken. Met het aanbreken van den dag vertrok ik van Silago en was eerst ten 11 ure te Loeboe-kara, zoodat die distantie geschat werd vijftien palen te zijn. Deze bergweg is zoo moeilijk, dat zelfs de enkele bewoners dier streken, wanneer zij denzelven met iets moeten overgaan, liever eenen omweg van twee dagen maken, en wanneer zij denzelven al passeren, bij wijze van offerande, lapjes en veren aan de boomen binden, om den duivel, die daar zitten moet, te bezweren, opdat hun geen ongeluk gebeure. Is men dezen berg over, dan ziet men

aan den voet het kleine doch vrolijke valleetje van Loeboe-kara, hetwelk geheel sawah is en waarin eene rivier stroomt, de Batang-manoeh, die, hoezeer het lang droog was geweest, nog 3 voet diep en 40 voet breed was; dit riviertje loopt op de Batang-ari aan, geheel zuidoostwaarts, en daar langs wordt gehandeld met de niet aan ons onderworpen negorijen Si-Goentoer en Soerow, die weinige dagreizen van daar liggen; de handel bestaat meest in afvoer van rijst en tabak en aanvoer van klappers en kapas, welligt ook wel van zout tot eigen gebruik. De prauwen, die tot de vaart op de rivier gebruikt worden, zijn vrij groot, zeer goed gemaakt en opgeboeid; het zijn de beste, die ik tot dus ver op de binnenlandsche rivieren immer heb aangetroffen. Even vrolijk als het valleetje zien ook hier de huizen er uit, goed gelegen, van hout, en eenigen zelfs beschilderd, welke echter maar vier in getal zijn. Na hier van den vermoeijenden togt een paar uren te hebben uitgerust ben ik doorgegaan naar Silago, dat nog zes palen verder gelegen is. De weg van Loeboe-trantan naar Silago, hoewel niet gelijk, is echter vrij gemakkelijk; nergens groote steilten. Overal ziet men goudgravingen langs den weg, vooral in de onmiddelijke nabijheid van Silago zelve. Silago bestaat uit een zestal slechte, verspreide huizen, een weinig sawah, en heeft veel vruchtboomen; ook zijn daar eenige weinige slechte koffijboomen. Silago maakt met Loeboe-kara en Banei, welke, tusschen de Batang-manoeh en Batang-ari gelegen, ten oosten grenzen aan de niet onderworpen landen van Soerouw, Si-Goentoer en ten westen aan de III kota's onder Soepajang, een geheel uit, hetwelk bekend staat onder den naam van de III kota's en waarover het hoofd van Silago, onder den titel van panghoeloe kapala het gezag voert. Doerian-simpi, Padang-hilalan, Siblaboe en Gassing zijn een onderdeel van de III kota's, hetwelk men Loeboe-pandjang noemt. Deze plaatsen kan men als gehuchten beschouwen. De genoemde panghoeloe kapala en de III kota's sorteren onder de laras Loeboe-tarep.

De bevolking der III kota's is gezegd te bedragen 477 zielen in elf huizen. Ik ben echter overtuigd, dat deze opgaaf niet zeer juist is, aangezien overal in de bosschen uitgestrekte dango's of ladangs gevonden worden, met rijst en andere aardvruchten beplant, wier menigvuldigheid eene groote bevolking doet veronderstellen, waarop ik de aandacht van den gezaghebber van Sidjoendjoeng heb gevestigd, wien ik eene naauwkeuriger opname heb aanbevolen. Het hoofd van Silago zegt evenwel, dat deze ladangs veelal mede worden gemaakt door menschen, die van elders tijdelijk komen om goud te zoeken en zich weldra wederom verwijderen. Doordien van Silago uit tot de XII kota's geene koelies zijn om bagage te transporteren, ben ik verplicht geweest menschen van daar tot Abé mede te nemen en ben op dit trajekt dus in de gelegenheid geweest om het volk te kunnen gadeslaan. De menschen zijn in deze streek bijzonder goedaardig en gewillig en steken hier veel af van de overige bevolking van Loebœ-tarep; wanneer dezelve meer met het europeesch bestuur in aanraking ware gekomen (vóór of na de expeditie in 1845 is niemand hier geweest), ware het te verwachten, dat door het centraliseren der bevolking en het aanleggen van een of twee behoorlijke kampongs en sawahs, het land een oneindig beter aanzien hebben en welvarender zijn zou.

De rijst kost 6 duiten de tjoepak van een pond en is schaarsch; het zout krijgt men hier, even als in alle verder zuidwaarts gelegen landen, van de oostkust, de rivier op, en kost 18 à 20 duiten de tjoepak; behalve rijst en djagong wordt in de ladangs, nadat de eerste oogst afgeloopen is, kapas geteeld, waarvan het meeste naar Tanah-datar en daaromtrent gelegen landen gebragt en waartegen tabak teruggevoerd wordt.

2. Van Silago naar Padang-hilalan, cirka elf palen. De weg is vrij moeilijk, door kleine doch steile heuvels, aan wier voeten meestal kleine doch lastig door te trekken riviertjes zijn,

vol groote en gladde steenen. Padang-hilalan bestaat uit drie in het bosch verspreid liggende huizen of liever hutten; in de rivier wordt veel visch gevangen; twee ladangs zijn alles, wat men mij heeft kunnen doen zien, waarvan de bevolking, die weinig goud graaft, zich onderhoudt. Vroeger gingen de menschen van daar nog wel naar den Goenoeng Sompong, om kwikerts te zoeken of te wasschen, hetwelk echter sedert jaren niet meer plaats heeft. De rijst is hier zoo schaarsch, dat men meer djagong dan rijst eet; slechts in eene enkele rijstschuur vond ik een paar gantangs padi. Hier kwamen zes menschen uit de XII kota's, die naar Soengi-tarap en Tanah-datar gingen met goud, om tabak in te koopen, bij ons en zeiden, dat op deze speculatie veel geld te verdienen was, aangezien de tabak in de XII kota's zoo hoog in prijs stond; wanneer men echter den grooten afstand en moeilijken weg in aanmerking neemt, zal men zich verwonderen, dat dit zoo weinig door den inlander wordt geteld.

3. Van Padang-hilalan naar Sibelaboe, eene distantie van cirka vijftien palen. Omtrent zes palen is de weg van uit Padang-hilalan zeer gelijk en goed, hoewel steeds door zwaar bosch; vervolgens wordt het gebergte steil en zeer moeilijk; vooral zijn er twee hoogten, waarvan de voornaamste, bij Sibelaboe, de Goenoeng Besidir genaamd, moeilijk en lang om overtegaan is. Omstreeks acht palen van Padang-hilalan, waar men op het hoogste gedeelte is, heeft men aan den oostkant geen hoog gebergte meer; slechts kleine heuvels toonen aan, dat men aan de vlakte van den oostkant, welke men achter dezelve ziet liggen, gekomen is. Het gezigt, dat men langs den achter- of oostkant van het hooge Sumatra's gebergte heeft, is zeer uitgestrekt; jammer dat de zwaar betrokken lucht, zoolwel op de uit- als te huis reis, van dit punt een helderder gezigt belette. Het gebergte gaat dadelijk met eene bogt zuidoostwaarts en de weg eenigzins westwaarts, zoodat der-

gelijke gezigtspunten zich niet meer hebben voorgedaan; Sibelaboe ligt op eene kleine vlakte, bijna rondom door de rivier omgeven, en slechts weinige roeden groot; hier zijn slechts een huis en eene hut, waarin vier werkbare mannen. Het riviertje is zoo vischrijk, dat de menschen een aantal gedroogde visch hier hebben en dat, zoo wel op de uit- als te huis reis, een paar uur visschens met slechts twee werpnetten, ons een honderd visschen opleverde, waarvan een aantal van aanzienlijke grootte en fijne soort. De menschen hier hebben twee groote ladangs, die hun van rijst enz. voorzien, en schijnen overigens te leven van het zoeken, in den kwaden moeson, van kwikerts op den Goenoeng Sompong. Informatien naar den weg derwaarts genomen hebbende werd ons medegedeeld, dat het niet doenlijk was, zonder het bosch en de struiken een weinig weg te kappen, in een enkelen dag daar te komen, daar het pad meestal liep langs de boorden en door de bedding van rivieren, zoodat men verpligt was in eene grot, die door de uitspoeling van het water in eenen rotswand was ontstaan, te vernachten. Ik besloot daarom, eenige menschen van Silago, met een gedeelte der bagage en den schrijver van Padang-siboesoek, hier achter te laten, ten einde, gedurende mijne afwezigheid, den weg eenigzins begaanbaar te maken; te meer gevoelde ik mij genoopt dit te doen, daar ik, uit de uiteenlopende berigten omtrent de ligging der kwikmijnen als anderzins, opmaakte, dat men allerehande zwaarigheden opperde, om mij van het voornemen, om die mijnen te bezoeken, af te brengen. Ik droeg daarom den schrijver, die buitendien reeds ziek van vermoeyenis was, op, om met het achtergelaten volk te doen beginnen een voetpad te banen, zoodat men ten minste, al ware het dan ook alleen te voet, naar de mijnen zou kunnen komen, en gelastte hem zich zelf te overtuigen van derzelver juiste ligging en alle berigten in te winnen, zoo ter plaatse als aan de mijnen, die eenig licht omtrent de kwik-aangelegenheden konden verspreiden. Inmiddels kocht ik ter

plaatse eene hoeveelheid van 83 tails erts en 54 tails kwik, dat alles was wat men in voorraad had, het eerste voor 16 en het laatste voor 32 duiten het tail, en deed ik mij, zoo veel doenlijk voorlichten, om de bouwstoffen te verzamelen voor een ter zake op te maken rapport.

4. Naar Gassing, cirka dertien palen. Hoewel 's morgens vroegtijdig vertrokken kwam ik eerst om 11 uren daar aan. Deze weg is zeer zwaar en moeilijk; in 1845 bestond er nog geen andere weg dan de bedding van een riviertje, dat geheel bestaat uit scherpe, puntige, uitgespoelde kalk- of marmarsteen; thans heeft men een voetpaadje en volgt men slechts nu en dan een goed eind het riviertje. De hoogten zijn minder belangrijk, doch de steenen maken het zeer moeilijk, daar men niet van de paarden vergen kan, dat zij iets dragen, en het door water en over scherpe naaldpuntige steenen bezwaarlijk loopen is. Gassing ligt aan de Batang-ari, die uit de meren van Alahan-pandjang ontspringt, door of achter het distrikt Soepajang loopt en bij Gassing de breedte heeft van de Ombili voor Tandjong-ampalo, een goeden steenworp ver. De rivier is hier zeer diep, heeft zeer donker water, en het is mij opgevallen, dat het ten allen tijde van den dag koud is, waarschijnlijk door dat de oorsprong zoo hoog gelegen is en het water tusschen hooge, begroeide oevers heenstroomt; de stroom is niet zeer sterk en, zoo ver ik dezelve gezien heb, is de rivier geschikt voor de vaart van vrij groote prauwen. Volgens bekomen informatien zijn er geene hindernissen benedenwaarts in de rivier, en hebben de prauwen stroomafwaarts zes tot acht dagen werk om naar Mocarrah-kompeh te gaan en drie maal zoo lang om terug te keeren. De oevers zijn hoog en steil, aan weêrskanten zwaar begroeid met hoog geboomte, dat over het algemeen denzelven een bijzonder somber voorkomen geeft, en duren voort tot nabij Tobo in het Djambische, dat ruim eene dagreis stroomafwaarts ligt, en waar de

rivier zich vereenigt met de Batang-sangit, waarover later zal gesproken worden. Gassing heeft slechts twee kleine huizen aan de rivier staan, waarin een zestal menschen wonen, die van dangos en goudwasschen leven; de plaats schijnt vroeger echter meer bevolkt te zijn geweest, hetwelk mij bleek uit een groot aantal grafplaatsen, die ik in een alang-alangveld in de nabijheid vond; wanneer de plaats ontvolkt is kon mij door de aanwezige menschen niet worden opgegeven, doch dit moet zoo wat 15 jaren geleden zijn. Hier, zoo min als in de gedurende de twee laatste dagen bezochte plaatsen, was met geld iets uit te voeren; alle betalingen doet men alleen met goud. De te Gassing gevestigde menschen schijnen groote armoede te lijden; in beide huizen was geen korrel rijst en men verzekerde mij, dat er slechts djagong genoeg was, om zich om den anderen dag te voeden, terwijl men overigens visch en wortels nuttigt. De Batang-ari, de grens der XII kota's uitmakende, besloot ik van den lagen waterstand gebruik te maken, om den volgenden dag dezelve over te trekken.

5. Van Gassing naar Abé. Te Gassing waren twee kleine prauwen, doch onvoldoende om daarmede overgezet te worden, weshalve den vorigen dag van het meer rivier afwaarts gelegen Soengei-panoe meerdere waren ontboden; des morgens waren hier een achtstal, waaronder drie zeer groote, opgeboeide, aanwezig, met behulp van welke vaartuigen de paarden zwemmende werden overgebracht. Daar berigt was, dat de weg langs de rivier tot Soengei-panoe, waar wij moesten passeren, zeer moeilijk was, werd besloten om de paarden aan de hand geleid derwaarts te zenden en maakten wij van de groote prauwen gebruik om de rivier af te zakken. Soengei-panoe ligt ruim 4 palen beneden Gassing, aan den regter- en linkeroever van de rivier; hoewel tot daartoe geen andere wateren in de Batang-ari stroomen werd dezelve allengs breeder en dus minder diep, echter overal

zeer goed om door te varen. Te Soengei-panoe, aan den regter oever, dus in de XII kota's, een geruimen tijd op de paarden moetende wachten, trachtte ik eenige inlichtingen omtrent de rivier benedenwaarts in te winnen; de vaart op dezelve wordt door niemand belemmerd, doch op twee plaatsen moet men tol betalen aan de hoofden, die aan den oever wonen; dezelve schijnt vrij veilig te zijn; men wist in de laatste tijden niets te verhalen van het overweldigen of bemagtigen van prauwen. De vaart geschiedt hoofdzakelijk op de rivier om reizigers over te brengen, die goud in de XII kota's en Korintji gaan koopen en meestal een weinig zout, soms ook aardewerk, doch zelden lijnwaden medebrengen. Te Soengei-panoe komen zelden handelsprauwen, daar die de bij Tobo vroeger genoemde Batang-sangit opvaren, waardoor zij in het midden der XII kota's komen. Soengei-panoe bestaat uit acht huizen, waarvan vijf aan den regter- en drie aan den linkeroever van de rivier; de huizen zijn slechts van wanden van boomschors voorzien. In den omtrek vindt men vrij uitgestrekte ladangs, waar rijst en djagong geteeld worden. Men vindt hier eene kleine bazar of eigenlijk hanevechtbaan, waar des zondags bazar gehouden wordt en hoogstens vijftig menschen van heinde en ver opkomen; het eenige wat hier te koop is, is zout en een weinig lijnwaden, en, niettegenstaande de nabijheid van Tobo, van waar het zout komt, kost dit nog 16 duiten de tjoepak. Dit is de eenige bazar in de XII kota's. Het is moeilijk te bepalen, hoe sterk de bevolking van Soengei-panoe is, daar er ook menschen in de ladangs verspreid wonen, doch zij werd op niet meer dan 25 werkbare mannen geschat. De weinigen die ik bij elkander heb kunnen krijgen, om als geleiders naar Abé te dienen, waren meest menschen uit Manangkabau, zoo als in die streken, over het algemeen, de bovenlanden benoorden de Batang-ari worden genoemd; velen waren uit Tanah-datar, en eenigen uit de XIII kota's, die daar getrouwd en gevestigd zijn.

Van af Soengei-panoe trokken wij over het zware gebergte aan den regteroever van de rivier, langs een pad, waarvan, wat de moeilijkheden betreft, geen voorbeeld is; met het grootste bezwaar konden, op onderscheidene plaatsen, de paarden slechts aan de hand geleid doorkomen, alles droeg blijken, dat dit slechts een pad was om van de eene ladang naar de andere te komen; het bosch was hier nagenoeg te zamen gegroeid. Onder weg trof ik eene vrij uitgestrekte ladang aan, waar suiker en gambier wordt geplant; ik bezocht het huis waarin de gambier werd bereid en vond daarin een oud man van de oostkust en eene oude vrouw, die de gambierbladeren bewerkten. De bereiding geschiedde niet, zoo als ik vroeger in de L. kota's had gezien, doch de bladeren worden alleen op elkander gestapeld en bevochtigd, totdat zij beginnen te fermenteren, waarna zij in netten gebonden en door gewigt zamen geperst worden, zonder dat het sap er uit loopt; zoo worden zij gedroogd en verkocht. In de gansche XII kota's maakt men van de op deze wijze bereide gambierbladeren gebruik, in stede van de hier en elders gebruikt wordende uit het sap gekookte gambierkoekjes.

Acht palen van Soengei-panoe ligt Doeson-tengah, aan de Batang-sangit. Doeson-tengah is een gehucht van drie huizen met zes werkbare mannen, van bosch en wildernissen omgeven; men heeft een enkel plekje sawah, p. m. 8 bouws groot. Op de laatste hoogte vóór Doeson-tengah vond ik een begin van eene gracht, eene borstwering, benevens een aantal steenstapels, die men, eenige maanden geleden, had opgeworpen, uithoofde er oneenigheden tusschen Soengei-panoe en Doeson-tengah bestaan hadden over een nietswaardig geschil; het geheel toonde aan, hoe kinderachtig deze onderlinge oorlogen daar gevoerd worden en hoe weinig voornemen er bestaat om een bloedbad te maken; waar de eerste steenworp raakt, stuiven de krijgsbenden uit elkander. Alvorens Doeson-tengah te verlaten gelastte ik, om, door de

bevolking van daar en van Soengei-panoe, tegen mijne terugkomst, den weg naar laatstgenoemde plaats tot zoo ver te doen verbeteren, dat dezelve eenigzins beter te passeren zou zijn. De Batang-sangit, welke dwars de XII kota's doorloopt, ontspringt van den berg van Indrapoera of van den Boekiet Pata-sambilang, en, volgens berigten van eenige maleijers, uit het meer van Korintji; zij is, voor Doeson-tengah, even breed als de Bantang-ari waarin ze bij Tobo valt, doch veel minder diep, hoezeer niet doorwaadbaar, en men wordt met prauwen hier overgezet.

Van Doeson-tengah loopt de weg naar Si-tapoes, hetwelk cirka vier palen verwijderd is, meestal over de steilten langs den regteroever der Batang-sangit; bij Si-tapoes wordt de weg gelijk, doch niet ver van denzelven, links, is wederom gebergte. De kampong heeft acht huizen en is vrij goed bevolkt door allerhande soort van menschen; zelfs een goudsmid van Kota-gedang (Agam) werd daar door mij aangetroffen, die een vrij hoog woord bij de bevolking scheen te voeren. Eenige sawahs en drooge rijstlanden in de nabijheid waren beplant, anderen werden bewerkt. De velden worden hier, zoo wel als overal in de XII kota's, met den ploeg en een trekos bewerkt, even als in Tanah-datar, en niet, zoo als in Kota VII, alleen door het betrappen met vee omgewerkt. Overigens is, behalve de Batang-sangit, die er langs stroomt, alles zwaar bosch, en zelfs had een tijger, weinige oogenblikken voor mijne aankomst, vlak bij de kampong, eenen buffel aangerand, die zwaar gewond doch door menschen verlost was. Van Si-tapoes loopt de weg langs de Batang-sangit tot Abé en is goed breed en zeer gelijk. Daar het mij opviel, dat dit stuk juist een onderhouden weg was, vroeg ik naar de reden daarvan, en vernam, dat deze weg was aangelegd en onderhouden werd door en voor den toankoe van Abé, die bijzonder lui en vadzig en op beide plaatsen gehuisd is. Abé is eene opene kampong aan de rivier gelegen, zonder eenige de minste versterking of blijken van die

rmer gehad te hebben, en heeft een twintigtal onregelmatig door elkander staande huizen, welker erven allen met pargars van elkander gescheiden zijn; de gansche kampong is ondenkbaar smerig en vuil, even als de huizen, die meestal met boomschors omwand zijn; de stank is er walgend door de menigvuldige semawang- of klocakvruchten, die overal liggen om er olie van te maken, welke gebrand en hij het eten gebruikt wordt; het vee wordt onder de huizen gestald, en men vindt geen ekele woning, zelfs niet die van den toankoe, die iets beter dan de andere is. Bazar wordt te Abé niet gehouden, zelfs is er geen vaste hanevechtbaan; men laat op de erven voor de huizen vechten. Vee is er tamelijk veel, namelijk rundvee, doch niet zoo aanzienlijk als men vroeger verhaalde, en van hetzelfde ras als men overal in de bovenlanden aantreft. Karbouwen zijn er weinig of niet; sawahs heeft men er zeer weinig en waren niet bewerkt of beplant; het zestigtal padischuren was gevuld. De bevolking bestaat uit ongeveer 400 werkbare manaen, van alle landstreken, zelfs van Djambi en elders van de oostkust, velen van Soemaniek, Rau-Rau, Siongkang en Agam, menschen uit de Lima-poeloe heb ik er echter niet aangetroffen. Deze vreemdelingen wonen bij anderen in; en, wanneer zij geen goud hebben, gaan zij voor hen werken of goud graven, waarvan zij een gedeelte afstaan en wederom zoo lang ledig loopen tot alles op is. Alles is een onordelijke boel, waartegen de minste, eenigzins bevolkte kampong in Rau nog gunstig afsteekt. Rivieropwaarts wordt op Tobo gehandeld in zout, lijnwaden en aardewerk; de beide laatste artikelen zijn echter niet van veel belang. Het zout kost in geldswaarde 19 duiten de tjoepak, waarvoor, zoo als men mij opgaf, te Tobo, dat slechts vier dagreizen van Abé af ligt, 10 duiten betaald wordt. De rijst kost te Abé in geldswaarde 8 duiten de tjoepak. Het rundvee is even duur als in Tanah-datar, namelijk f 20 voor een vol-

wassen beest. Voor olie wordt alleen de semawang gebruikt die daar in menigte groeit. Klappers vindt men er zeer weinig; gansch Abé heeft geen dertig klapperboomen. Sitsen worden er weinig of niet gebruikt; slechts eenige weinigen die van de oostkust komen; algemeen echter is het gebruik van zwart en wit ongebleekt katoen en madapolam, hetwelk in Tanah-datar en te Padang wordt ingekocht; een stuk ongebleekt, geveerd katoen kost, in geldswaarde berekend, f 15 en ongeverwd f 10. Tabak, die men uit Tanah-datar haalt en kaps daarvoor derwaarts brengt, wordt bij de tjoepak verkocht; de tabak wordt losgemaakt en in eene tjoepak gedaan, welke alsdan, in geldswaarde aan goud, voor 24 duiten wordt verkocht, welke hoeveelheid te Fort van der Capellen ongeveer 10 duiten kost. Goud, het algemeen betaalmiddel, is in overvloed te krijgen en de meeste handelaren, die naar de stranden, zoo oost- als westwaarts, gaan, doen hiermede hunne inkoop, daar het land zelf anders geene handelsartikelen voor uitvoer geschikt oplevert. Abé levert ook vogelnesten op, die echter van eene slechte soort zijn; deze worden dáár verkocht voor f 1 de gantang en zoo wel naar de oostkust als naar Padang gebracht; behoorlijke exploitatie der holen zou misschien goede nesten doen verkrijgen. Omtrent den rijkdom der bevolking kan niet veel bijzonders gezegd worden; tijdens mijn verblijf aldaar werd juist een groot feest door den toankoe gevierd, ter eere van zijnen overleden kamanakan (neef), waarop onderscheidene menschen uit den omtrek genoodigd waren. Het smerige huis van den toankoe was opgevuld met nog smeriger vrouwen, waarvan bijna geene met goud of andere zaken was versierd, slechts weinige droegen verscheidene snoeren roode koralen boven elkander om den hals; hare kleeding was geheel zwart, even als die der mannen. De feestgangers hadden het aanzien van eenen hoop vagebonden, zoo als die op de hanevechtbanen in de bovenlanden overal te vinden zijn. Voor het huis liet men den ganschen dag hanen vechten; de inzetten, die met goud ge-

schiedden, waren zeer gering. Ik heb onder de hand geïnformeerd of dit welligt was, omdat ik daar tegenwoordig was, doch vernam dat dit steeds zoo geschiedde.

Het hoofd van Abé, toankoe Ampat Soesoe genaamd, uit-hoofde hij ter weërszijden twee borststepels boven elkander heeft, doch ten regte geheeten Si Daram galar Malim Sempono, uit de soekoe Tjeniago, is een buitengewoon groot en log maleijer, van ongeveer 45 jaren. Veel moeite kostte het, om het behoorlijk getal koelies bij elkander te krijgen voor de verdere reis; tot hiertoe reikte 's toankoes invloed niet. De koelies van Silago had ik doen terug keeren, en den toankoe gelast om over twee dagen koelies gereed te doen houden, om de bagage naar Silago terug te brengen, wanneer ik van Bandar-alam kwam. Tan Boedjang, die zijne goudmijn te Telaki heeft, is hier bij mij gekomen; hij schijnt te Abé veel te zeggen te hebben; ik heb hem gezegd, dat ik voornemens was, zijne werkzaamheden te komen opnemen, en hem naar Telaki teruggezonden. Men verhaalde mij, dat dáár eene zilvermijn is.

6. Van Abé over Telaki naar Bandar-alam. Omstreeks drie palen ver is de weg goed gelijk en volgt men de rivier Sangit; links van den weg, zoowel als aan den overkant der rivier, is wederom hoog gebergte; de vlakte is naauwelijks eene halve paal breed. Hier gaat men de rivier over, daar men op zware, steile berg- en rotswanden stuit, welke tot Telaki langs den regteroever door blijven loopen; een gebergte even als dat achter Boea, doch kaler, vol holen, waarin de vogelnesten gevonden worden. De rivier is te diep om te doorwaden en ik moest van prauwen, die van Abé en Telaki waren gekomen, gebruik maken. Drie palen verder volgt men den linkeroever van de rivier tot Telaki, onderscheidene niet onaanzienlijke steilten overgaande; de vallei is hier zeer smal en kan men zeggen, dat de rivierbedding dezelve alleen uitmaakt. Omtrent halfweg ontwaart men een gebergte zuidwaarts, dat de hoogte van

den Talang schijnt te hebben, en den beoosten de piek van Indrapoera gelegen Pata-nan-sambilan. Telaki heeft 8 huizen, op een klein pleintje, en ongeveer 30 werkbare mannen, eenige sawahs aan den overkant en aan den oever der rivier, doch overigens niets opmerkenswaardigs; zoo wel hier als te Abé was de bevolking zeer vrij, en zag men vrouwen en kinderen zonder eenige vrees rondloopen.

Aan de overzijde der rivier ligt Moearah-ikoer, een klein gehucht met slechts een paar huizen en eenen tempel, welke schilderachtig op een begroeid heuveltje gelegen is. Hier begint de vlakte eenigzins breeder te worden en heeft men nog zes palen, minder moeilijken, doch soms steilen weg naar Bandar-alam. Omtrent één paal voor dat men te Bandar-alam komt, moet men de rivier wederom over, welke passage zeer moeilijk was, daar er geene prauwen waren en de paarden dezelve sterk zwemmende moesten overgaan. Bandar-alam is even smerig en vuil als Abé en een waar duplikaat er van; in de kampong staan 35 groote huizen, welke evenwel in zeer slechten staat zijn, meerendeels met wanden van boomchors; ruim 200 padihokken of schuren stonden tusschen de woningen, meerendeels gevuld, hoewel men mij verhaalde dat de laatste rijstooft niet gunstig was uitgevallen. De bevolking bedraagt tusschen de 5 en 600 werkbare mannen, waarvan velen verspreid in de ladang wonen; deze opgaven heb ik van in de XII kota's gevestigde vreemdelingen; de hoofden geven een minder getal op, doch ik heb de overtuiging, dat het door mij gestelde cijfer nog beneden het ware is. Rondom de kampong zijn een aantal sawahs, die onregelmatig bewerkt waren. Ten zuidoosten scheen het terrein zeer uitgestrekt vlak te zijn, terwijl westwaarts de piek van Indrapoera tot aan haren voet nagenoeg zichtbaar was en slechts weinig verder afgelegen scheen dan de Merapi van Fort van der Capellen te zien. Klappers vindt men er zeer weinig, en alleen

in dat gedeelte van de kampong, hetwelk aan den overkant der rivier op eenigen afstand is gelegen. De rijst kost, in geldswaarde berekend, $9\frac{1}{2}$ duiten de tjoepak en het zout 24 duiten; drooge visch heeft nagenoeg dezelfde prijzen als in Abé, even als de tabak. Aardewerk wordt niet veel aangetroffen.

Tijdens mijn verblijf te Bandar-alam kwamen eenige handelaren van Pisimpi door, die met goud over Sidjoendjoeng naar Padang gingen, om daar lijnwaden te koopen. Pisimpi ligt slechts een etappe van Soengei-pagoe en van daar uit is de afstand naar Padang oneindig korter en gemakkelijker dan langs den anderen weg. Hiernaar informerende, werd mij gezegd, dat alle handelaren, slechts weinigen uitgezonderd, den weg over Sidjoendjoeng volgen, hetwelk mij later te Abé wederom werd bevestigd door menschen, die met kapas gingen handelen, en bewaarheid door het larashoofd van Loeboe-tarep.

7. Naar Abé terug; te Telaki de mijnen wezen zien. Dezelfen zijn ongeveer drie palen noordwestwaarts van Telaki gelegen; de weg derwaarts loopt door de bedding van een klein stroompje, dat men bezigt om het goud te wasschen. De mijn ligt tegen eenen heuvel aan, en het terrein heeft het aanzien als of vroeger eene uitbarsting van vulkanischen aard daar heeft plaats gehad. De grond bestaat uit donkerbruine steenen, welke bijzonder zwaar en welligt metaalhoudend zijn. Van af het riviertje tot op de hoogte waar de mijn bewerkt wordt, is eene sterke lucht van zwavel en vindt men zwaveldeelen aan de wanden uitgeslagen. De mijn is een gat dat perpendiculair in eene massa blaauwe kalk- of marmarsteen wordt uitgehouwen; het was ongeveer 15 voeten diep en de wanden werden opgehouden met vierkante ramen van zware boomstammen. In het gat waren, tegenover elkander, op onderscheidene hoogten, stellingen aangebragt, waarop menschen zaten, die met eene wonderenswaardige snelheid, met putsen, ter grootte van eenen emmer, het water er uit hoosden, dat door wellen er indrong;

een werk, zoo zwaar, als ik immer door maleijers heb zien ver-
 rigten. Op den bodem kapt men met breekijzers uit den steen
 groote stukken, welke naar boven gebragt en verder behandeld
 worden. Vroeger, ongeveer 20 jaren geleden, heeft men in eene
 mijn, vlak naast de tegenwoordige, een massief stuk goud gevon-
 den, hetwelk met vier man naar beneden is gebragt; daar ko-
 mende zijn al de aanwezige mijnwerkers op den buit aangeval-
 len en hebben gevochten om een aandeel er van te hebben,
 met dat gevolg, dat het grootste stuk, dat is kunnen behouden
 worden, slechts 80 tails groot was; thans is men de ader we-
 derom op het spoor en vindt men bereids aanzienlijke hoeveel-
 heden gedegen goud, waarvan ik stukken ter grootte van eenen
 knikker heb gezien. De onkosten van ontginning worden door
 Tan Boedjang bestreden, die in de nabijheid, in het bosch, een
 huis heeft opgericht, benevens een verblijf voor een 30 tal mijn-
 werkers, allen de grootste vagebonden van alle streken en oor-
 den, die den tijd, welken zij niet in de mijn doorbrengen, met
 hanevechten besteden en al hunne verdiensten verdobbelen;
 een huis heb ik daar letterlijk vol vechthanen aangetroffen. De
 zoogenaamde zilverbijn, waarvan geen werk gemaakt wordt,
 heb ik mede gezien, doch bevonden dat dit niets anders dan
 glimmer is, die daar in buitengewone mate wordt gevonden.

8. Van Abé naar Doerian-tengah, per prauw, en van daar
 naar Soengei-panoe en; over land langs den regter oever, door
 over Gassing, en daar de rivier overgegaan. De weg van Doe-
 son-tengah naar Soengei-panoe was nu zeer goed, en men heeft
 ons langs een geheel ander pad gebragt dan op de uitreis; wel-
 ligt heeft men mij vroeger over het moeilijke pad doen gaan,
 om mij van de voortzetting der reis te doen afzien. Het heeft
 mij berouwd, daar er prauwen aanwezig waren, de reis van Soengei-
 panoe niet rivieropwaarts naar Gassing te kunnen maken, daar
 de landreis, ongeveer 6 palen lang, uiterst moeilijk is en
 nagenoeg geheel te voet moet geschieden. Opmerkelijk is het,

dat in de XII kota's en bij de Batang-ari bijna alle menschen kropgezwollen hebben, en het eene groote zeldzaamheid is als men er een zonder ontmoet.

9. Van Gassing naar Sibelaboe. Tot dus ver heeft het weder ons begunstigd; de naderende volle maan had mij eene weêrverandering doen te gemoet zien, en, uit vrees voor het moeilijke om de Batang-sangit en Batang-ari over te komen bij vallende regens, mijn verblijf in de XII kota's niet doen verlengen. Te Sibelaboe kregen wij des nachts de eerste regens, welke het overige gedeelte van de reis, des nachts en veelal ook des daags, bleven vallen.

10 — 11. Naar de kwikmijnen te Goenoeng Sompong, waarover een afzonderlijk verslag opgemaakt (1); de weg derwaarts is buitengewoon moeilijk, niettegenstaande de door mij achtergelaten menschen denzelfden zooveel doenlijk hadden opgekappt.

12. Naar Padang-hilalan langs den vroegeren weg. De regens hadden de rivieren zoo zeer doen zwellen, dat het overtrekken moeilijk was.

13. Naar Silago langs den vroegeren weg. Van hier de overtollige bagage en eenige door vermoeijenis niet verder voort kunende volgelingen naar Sidjoendoeng regtstreeks teruggezonden.

14. Van Silago langs de oostelijke grenzen naar Loeboe-trantran. De distantie is ruim 28 palen, het moeilijkste bergvoetpad, dat op de gansche reis nog is voorgekomen. Loeboe-trantan is een gehucht van drie huizen, op eene landtong, die de Batang-panian, welke van Langki komt, formeert. De plaats levert niets bijzonders op.

15. Door den hoogen waterstand kon ik Loeboe-trantan eerst laat verlaten; met het grootste gevaar passeert men zeven malen bogten van de Panian. De distantie naar Soengei-lansie is 8 palen over den Boekiet Sanjie, die zeer moeilijk is. Soe-

(1) Het verslag over deze mijnen is opgenomen in het Natuurkundig tijdschrift voor Ned. Indië, deel III bl. 108.

ngei-lansie ligt aan de rivier Takong, die voor prauwen bevaarbaar is; een dag de rivier af is men te Si-goentoer (buiten ons gebied) en drie dagen heeft men rivierwaarts reizens, tot daar waar de Takong zich in de Batang-ari werpt, na zich met de Batang-panian vereenigd te hebben. Soengei-lansie heeft zes huizen en 74 werkbare mannen, een goeden koffijtuin en weinig sawahs, met welker bewatering men bezig was. Drie palen van hier heeft men eenen heuvel, van waar men de vlakte van de oostkust ontwaart. Het hier aanwezige zout was ook blijkbaar van de oostkust en kost 16 duiten de tjoepak.

16. Van Soengei-lansie naar Boekiet-seblas, hetwelk zeven huizen met 50 werkbare mannen heeft. De weg is ongeveer 15 palen lang; men moet twee zware bergruggen overgaan, waarna men aan een kalkrotsachtig gebergte komt, welks toppen meest allen op zich zelve staan; dit gebergte loopt door naar Solokomba, achter Ajer-angiet om, en verlengt zich zoo, noordwestwaarts door, tot achter Boea enz: Boekiet-seblas, dat in is 1844 verbrand, is tot nog toe niet opgebouwd; er zijn niet dan ellendige hutten, en slechts een paar bewoonbare huizen; hier is door mij gelast de kampong te doen herbouwen, daar de bevolking zich daar gevestigd houdt, vele sawahs heeft en er ook vee aanwezig is.

17. Naar Tandjong-gedang, hetwelk vijftien palen verder ligt. Vele en moeilijke riviertjes moet men hier passeren; de weg is mede zeer slecht en zwaar. Er is eene goede koffijaanplanting.

18. Over Timboelan naar Sidjoendjoeng. Timboelan ligt acht palen van Tandjong-gedang, doch ik moest met levensgevaar een aantal rivieren door, die de aanhoudende regen allen zeer had doen zwellen; vooral achter de kampong Timboelan, waar het water 6 à 7 voeten diep stond en een geweldige stroom liep, was het overtrekken hoogst moeilijk en gevaarlijk. Sidjoendjoeng ligt vijftien palen verder; de weg derwaarts is tamelijk, hoewel ook ver van gelijk. De Sorkam, achter Sidjoendjoeng, was buiten hare oevers getreden, waardoor het overtrekken van een paar armen van dezelve mede moeilijk was.

HET GRONDBEZIT

IN DE RESIDENTIE

T A P A N O E L I.

DOOR

Wijlen A. VAN DER HART.

Het is geenzins eene ligte taak, dit vraagstuk zoo klaar en volledig als wenschelijk is uiteen te zetten en op te lossen. Het betreft eene der fundamentele instellingen van een volk, dat, in vele opzigten, nog op den eersten trap van beschaving staat, waarmede wij, wel is waar in eenige oorden, sedert eene lange reeks van jaren en onder verschillende omstandigheden leefden, maar in welks zeden en gebruiken wij nog niet zoo diep zijn ingedrongen, als zich met regt van zulk een naauwen en langdurigen omgang liet verwachten.

De groote schuld hiervan ligt in onze weinige bekendheid met de taal, die het verkeer aan banden ligt, het onderzoek naar wetten verhindert of hoogst moeijelijk maakt, en vooral oorzaak is, dat de denkbeelden des volks, hetzij onder een geheel valsch gezichtpunt, of verminkt en gebrekkig, door dezen of genen tolk tot ons worden overgebracht.

Om echter bij de beschrijving der wijze van grondbezit dezer landen, voor nog aanmerkelijker dwalingen dan waartoe

bovengenoemd kwaad van zelve reeds geleid heeft, behoed te blijven is het noodzakelijk, vooraf aan te teekenen, dat de bewoners der residentie Tapanoeli in twee hoofddeelen, batta's en maleijers gesplitst zijn. De eersten, aanklevers van het fetischme, maken, ofschoon in eene menigte stammen verdeeld, eene zelfstandige, en, waar zij van vreemden invloed zijn bevrijd gebleven, op den huidigen dag nog eene onverbasterde, groote natie uit, welke onder hare voorvaderlijke wetten en gebruiken van eeuwen her, voornamelijk het midden gedeelte van Sumatra bewoont. De anderen mahomedanen, zijn hun aanzijn verschuldigd aan maleische avonturiers, die, van de zuid komende, zich aan de noordelijke stranden vestigden, waar zij, door het aangaan van huwelijken met vrouwen van het land, zich meer en meer uitbreidden en invloed verschaften en eindelijk besloten, de oorspronkelijke bewoners naar de binnenlanden te verdringen, of als proselieten onder zich op te nemen; zoo doende stichtten zij aanzienlijke kolonien van een gemengd ras, waarin, hoe zorgvuldig men de afstammelingen ook in de leer van Mohamad opvoedde of overeenkomstig de maleische hadat grootbragt, toch nog altoos de sporen der battasche verwantschap blijven doorstralen.

In grondtrekken gelijken beide volken elkander zeer veel, en men zou bijna durven veronderstellen, dat deze overeenstemming van vormen en gebruiken, zich nog oneindig verder, ja zelfs tot in de werkelijk maleische landen uitstrekt en daar in de meeste dingen weder worden terug gevonden.

Ik zal de wetten beschrijven, die in Mandheling op het stuk van grondbezit bestaan, omdat wij daar, door onze langdurige vestiging, uit bronnen kunnen putten, welke elders geheel en al gemist worden; immers heeft de loop der gebeurtenissen, tusschen ons en dit zachtzinnig volk, eenen band van wederzijdsch vertrouwen en vriendschap doen ontstaan, waaruit niet slechts een duidelijker begrip van elkanders denkbeelden en

wijze van beschouwen is ontsproten, maar welke, door een gemeenschappelijk deelen in de afwisselende kansen van eenen langdurigen oorlog, zoo naauw is toegehaald, dat er niets van hunne instellingen en gebruiken zou verholen zijn gebleven, hadden wij de magt bezeten, om alles in deszelfs ware gedaante en beteekenis te leeren kennen. Overigens is de battasche hadaf, waar dezelve ook worde aangetroffen, in hoofdtrekken zoo gelijk, dat men, zonder aarzelen, al hetgeen hieromtrent van Mandheling zal worden gezegd, ook kan toepassen op de geslachten van Groot-Toba, de moederstam, waarvan Mandheling zich in lang verleden tijden door emigratie zou hebben afgescheurd.

Het volk is, even als in de Padangsche boven- en benedenlanden, in stammen of geslachten verdeeld, ginds soekoes hier koeria's genaamd.

In Groot-Mandheling zijn vier dusdanige koeria's, waarvan ieder op zich zelve een staatkundig geheel voorstelt, dat, ofschoon de vier geslachten te zamen, onder een met aartsvaderlijke magt bekleeden persoon, een groot federatief ligchaam uitmaken, door een eigen zelfstandig bestuur geregeerd wordt.

Iedere soekoe bestaat, naar mate van haren meerderen of minderen omvang, uit verschillende onderdeelen, die insgelijks, overeenkomstig de talrijkheid hunner leden, *ripe nan gadang* of *ripe oeta* geheeten worden, welke op hunne beurt in nog smaller lichamen, als afzonderlijke gemeenten, en deze wederom in wijken gesplitst zijn; elke schakel in deze keten van staatkundig bestaan heeft zijn eigen hoofd, die respectievelijk de titels van *jaietoe nan gadang*, *jaietoe* of van soekoes voert; de laatste komt ook wel voor onder de benaming van *bojo-bojo*, hetwelk echter in geene betrekking staat met het gezag door hen uitgeoefend en slechts dient om hunne aristokratische afkomst aan te wijzen.

De koeria is te zamen gesteld uit drie standen: de adel, de vrijgeboren mannen met hunne huisgezinnen, en de personen,

welke, hetzij voorwaardelijk of niet, van de twee eerste standen afhangen en derzelver slaven of schuldenaren zijn; — de zoodanigen bezitten grond- noch erfregten en behooren tot de direkte of tijdelijke eigendommen van den adel of der burgerklasse.

De derde stand telt, behalve daadzakelijke lijfeigenen en schuldenaars, nog eene andere klasse van ahangelingen, ompong dalam genaamd; dit zijn tijdelijk vrijgegeven slaven, die in de meeste regten en voordeelen der burgers deelen, tot zoo lang hunne eigen handelingen, dan wel de toestand van het land verplicht hen weder tot slavernij te doemen, dikwijls om in het algemeen belang te gelde gemaakt te worden.

Even als het volk wordt ook het land in groote afdeelingen verdeeld; ieder geslacht bewoont een door kenbare grenzen afgesloten oord; in de Padangsche bovenlanden zou men zulks loeak noemen, hier draagt dit slechts den naam van koeria-grond, en is een gemeenschappelijk eigendom van den stam waarop ieder lid gelijke regten heeft.

Het eigendomsregt van den grond of hier liever het vruchtgebruik, wordt algemeen door eerste okkupatie, daarna door erfopvolging verkregen.

Hij die een stuk grond wil ontginnen, onverschillig in welk gedeelte der koeria, geeft daarvan kennis aan zijne hoofden, die zulks niet mogen weigeren, mits de ondernemer aantoot daartoe genoegzame middelen te bezitten, en tegen retributie van een gering eerbewijs aan het hoofd des geslachts, dat, naar mate van den stand en de omstandigheden van den persoon, in waarde stijgt of daalt, en menigmaal slechts in eenige vruchten, eene kip, geit of iets dergelijks bestaat.

De regten op den grond kunnen niet verkocht of verhuurd, doch, in gevallen van nood, kan verpanding veroorloofd worden; ook bruikleen vindt onder de landsinstellingen eene plaats, alles echter met voorkennis van en uitkeering eener geringe

hommage aan het koeriahoofd en mits de handeling geschiedt tusschen leden van hetzelfde geslacht.

Ieder met vruchtboomen, met sirih of op eenige andere wijze gekultiveerd stuk land, behoort den ontginner of diens erven; wordt het verlaten of komt het braak te liggen dan beschouwt men het, na verloop van zekeren bepaalden termijn, als woeste grond, en keert als zoodanig weder terug tot den gemeenschappelijken eigendom der koeria.

De koeriagrond wordt, met betrekking tot deszelfs ligging en overeenkomstig het gebruik, geklassificeerd in:

a. Roeboeton; dit zijn zware bosschen, hooge gebergten en andere volstreckte wildernissen, die voor geene bebouwing geschikt zijn, of voor welker exploitatie althans geene behoefte bestaat; ieder lid der koeria mag hierin jagen, hout kappen of de natuurlijke voortbrengselen van den grond opzamelen, tegen uitkeering van een gering geschenk aan het patriarchale hoofd des geslachts.

b. Arangan; dit zijn meer nabij gelegen bosschen, gemakkelijker te bebouwen, doch nog onontgind gebleven, dan wel verlaten gronden; deze worden, naar mate der behoefte, door het koeriahoofd uitgedeeld.

c. Djallangan; dit zijn gras- en alang-alangvelden, waarop ieder, zonder onderscheid of aanzien van persoon, zijn vee laat grazen of naar behoefte voeder snijdt.

d. Tanah-oeta, bestaat in de eerste plaats uit den grond waarop de kampong is gebouwd, waarvan elk ingezetene zoo veel bezit als hij plaats voor zijne woning, soms ook nog voor het planten van weinige vruchtboomen en het aankweeken van eenige sirih enz. noodig heeft.

Insgelijks wordt met dienzelfden naam het bouwland der kampong of der gemeente begrepen, dat weder in twee soorten, namelijk in hooge niet te inunderen gronden, en in kunstmatig besproeide velden onderscheiden is.

Ofschoon wij gezien hebben, dat de koeriagrond een algemeen onvervreemdbaar eigendom is van het geslacht dat denzelfden okkupeert, en ieder vrijgeboren man of lid van dusdanige maatschappij op het vruchtgebruik evenveel regt heeft, maken de sawah's op dezen algemeenen regel nogtans in zoo ver eene uitzondering, dat zij meer moeten worden aangemerkt als uitsluitend eigendom van een zeker deel der soekoe, door welker vereenigde krachten en gedurige zorgen de ontginning bewerkt en de instandhouding mogelijk is; daarom dan ook, dat hij, die bij het graven van groote kanalen of het afdammen van rivieren, voor het onder water zetten van rijstland benooidigd, waarbij de krachten van een enkel huisgezin zouden te kort schieten, een bepaald eigendomsregt verkrijgt op de velden welke door dusdanige middelen artificieel verdronken en voor den rijstbouw geschikt gemaakt worden; maar met het erlangen van regt wordt de bezitter verplicht tot al zulke konservatieve verrigtingen, als voor de instandhouding van het geheel noodzakelijk zijn.

De bouwlanden van zulk eene gemeente worden tusschen den adel en den burgerstand verdeeld, die zoo veel grond kunnen verkrijgen als hunne behoefte eischt of zij genegen zijn te bewerken; slechts zeer zeldzaam ontstaan twisten over het bezit, dewijl in de meeste streken de overvloed van voor bebouwing geschikt land op verre na niet evenredig is aan de geringe bevolking.

De ompong dalams vormen eene soort van feudalen stand; zij zijn als het ware de leenmannen van den adel; het deel dat deze bij publieke werken, dan wel in algemeene heerediensten behooren te presteren, wordt door hen verrigt; van de landen door de aristokratie bezeten erlangen zij een gedeelte, hetgeen door hen gekultiveerd wordt en dat, in gewone tijden, door erfregt op derzelve nazaten overgaat.

Onverminderd deze verdeeling van landerijen, bezit het opperhoofd des geslachts eene voldoende uitgestrektheid grond,

die door hem en zijne slaven bebouwd wordt, en waarin hij en zij middelen van bestaan vinden; dit is een domein aan zijnen staat verbonden, waarop zijne successieregten gelden, maar dat, bij overlijden, in handen van zijnen opvolger als koeriahoofd overgaat.

Men ziet dus uit dit alles, dat de wetten van grondbezit in de Battalanden, met geringe uitzondering van latere feudale herkomst, patriarchaal zijn; ieder kiest en bebouwt zijnen akker, binnen het territoir der koeria waartoe hij behoort, naar lust en zin, geniet de vruchten van zijnen arbeid zonder aan grond- of andere lasten onderworpen te zijn, want de geringe homage, welke hij verplicht is aan het algemeen hoofd te brengen, kan niet zoo genoemd worden, als behoorende eerder tot de pligten welke ieder kind jegens zijnen vader in acht behoort te nemen, waarvoor deze hem wederkeerig, zoo zulks te pas komt, met raad bijstaat en beschermt, en overigens met al de zorgen en moeilijkheden belast is, welke het bestuur van zulk een groot gezin van zelf met zich voert.

In Mandheling en Ankola zijn door de padrische overheersing en onze nadere tusschenkomst, deze eenvoudige instellingen van eerste maatschappelijke zamenvoeging in vele opzigten gewijzigd, en daardoor den hoofden eene zekere soevereine magt verleend geworden, die zij langs alle wegen handhaven, die de buitensporige vrijheidszucht der massa, zoowel als hare neiging tot ledigheid aan banden gelegd heeft, en even zoo noodzakelijk was voor een geregeld bestuur als voor den bloei van het land.

De hoofden van het maleische gedeelte der bevolking, zoo als die van Natal, hebben zich deze oppermagt reeds veel vroeger, en zoo ver als de voorzigtigheid het veroorloofde, aangenatigd; zij beschouwen zich dan ook als de eenige grondeigenaars; althans handelen zij zoo en beschikken zij dikwijls over denzelfden als of het, even als op Java, een domein van

den vorst ware. Zoo geven zij gronden aan vreemdelingen weg, tegen afstand van een aanzienlijk gedeelte van den oogst, terwijl zij de natuurlijke voortbrengselen van den grond als hun direkt eigendom hebben doen aanmerken; daarom vermag de inzameling van kamfer of het graven van goud alleen tegen hooge retributie plaats vinden; zelfs komt hun de helft van het ivoor toe van elken olifant, die binnen hun gebied gedood wordt; voor het overige is de wijze van grondbezit daar, in de hoofdzaken, gelijk aan dat der battastammen.

Partikuliere grondeigenaars zijn, voor zoo ver mij bekend, in deze residentie niet; alles is indedaad woeste of gemeente-grond, hoezeer hier en daar op deze instelling, door gelukzoekers inbreuk mag gemaakt wezen.

B E R I G T E N.

Eene inlandsche drukkerij te Palembang. — In het jaar 1855 heeft de heer C. A. de Brauw, toen resident van Palembang, het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen ten geschenke aangeboden een exemplaar van een' op die plaats gelithographieerden koran. Overwegen wij welk eene ontzaggelijke omwenteling en welk een snelle vooruitgang in het geheele gebied van kunsten en wetenschappen door de boekdrukkunst in Europa te weeg is gebragt, dan kunnen wij niet anders dan veel goeds voor de verbreiding van licht onder onze indische bevolking van deze eerste proeve van inlandsche drukkunst verwachten.

Daartoe uitgenoodigd, zal ik beproeven, eene beschrijving van het uiterlijke en van de inrigting van het boek — de inhoud van den koran immers is bekend genoeg — te geven.

Het boek is, zoo als op de laatste bladzijde te lezen is, geschreven door Kemas Hadji Mochammed Azhari, in de stad Palembang, in de kampong Pedatoe'an, en voltooid op maandag, den 14ⁿ dag der maand Dzoe-lkadah 1270 (7 augustus 1854) (1).

(1) Volgens de „vergleichungs Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung“ van Dr. T^d Wüstenfeld (Leipzig, 1854), is maandag de 7de augustus 1854 niet de 14de, maar de 13de dag der maand Dzoe-lkadah

Het schrift is vrij zuiver en net en is het zoogenaamd schrift van Lahore (خط لاهور) (1).

De tekst zelf is, op de gewone wijze, in ramen geschreven; de bladzijden zijn aan haren voet doorlopend genummerd; aan het hoofd van iedere bladzijde staat de naam der *soera*; de dertig djoez zijn in margine aangegeven; het einde van ieder vers is door een geel kringetje boven de schrijflijn gemerkt; de verzen zijn niet genummerd, hetgeen, als ik mij niet vergis, alleen plaats heeft in korans in Europa gedrukt; op de tweede bladzijde van elk blad staat, buiten het raam bij den linker benedenhoek, de bladwachter (كَبَّةٌ) rakibah.

De eerste bladzijde, die onze gewone titelbladen vervangt, is in drie, overvloedig met arabesken enz. versierde vakken verdeeld, waarvan het bovenste en benedenste even groot zijn, doch het middelste ruim nog eens zoo veel ruimte beslaat dan een der uitersten.

In het bovenste vak staat, in een zwart blok met wit gelaten letters, het 205 vers der 7 soera, genaamd al-araf (de scheidsmuur) dat, in de hoogduitsche vertaling van dr. L. Ullmann, aldus luidt: „Wenn der koran gelesen wird, so höret zu und „beobachtet Schweigen, damit ihr begnadigt werdet.“

Het middelste blok bevat eene figuur, bestaande uit drie concentrike ringen met het daardoor van zelf ontstaande centrum. In dat centrum, dat zwart is, staat met wit gelaten letters الله اكبر (allahoe akbar), dat is: „God is groot.“ De binnenste en buitenste ring zijn met arabesken en andere figuren

(1) Ik teeken hier ten overvloede aan, dat het arabisch schrift in de voornaamste mahomedaansche landen verschillende physionomicën (Sic venia verbo) heeft aangenomen, door de eigenaardige trekken der letters en hare eigenaardige onderlinge verbinding. Zoo heeft men het schrift van Konstantinopel, van Egypte, van Magribië, van Mekka, van Perzië, van Hindostan, enz.

versierd; terwijl de middelste ring, die wit is, in zwarte letters, het 76, 77, 78 en 79 vers der 56 soera, genaamd al-wakiah (de onvermijdelijke, d. i. de jongste dag) bevat, waarvan de vertaling is:

„76. Dies ist der verehrungswürdige Koran. 77. Der „niedergeschrieben ist in dem aufbewahrtem Buche. 78. Und „nur die Reinen dürfen ihn berühren. 79. Er ist eine „Offenbarung vom Herrn des Weltalls.

Gedaante en versieringen van het benedenste vak zijn even als die van het bovenste, en in hetzelfde staat het 100 vers van de 16 soera, genaamd al-nahl (de bijen) geschreven, luidende vertaald: „Wenn du den Koran vorliesest, so nimm „deine Zuflucht zu Gott, dass er dich vor dem verfluchten (eigen- „tlich „gesteinigten“) satan schütze“.

Met bladzijde 2 begint eene soort van inleiding, in het maleisch, gaande tot en met blad. 15. Deze 15 eerste bladzijden zijn niet genommerd.

Op bladzijde 2 ziet men eene figuur, die den mond en de andere spraakorganen voorstelt en waarin de letters van het arabisch alphabet bij dat orgaan geplaatst zijn, dat bij hare uitspraak het meest in aktiviteit is, van de ح (ha), in het diepste der keel, tot aan de م (mim), op de randen der lippen. Eene korte beschrijving in het maleisch, rondom den buitenrand van die figuur, verduidelijkt dit voor de op die wijze ge-klassificeerde letters.

De bladzijden 3, 4, 5, 6 en 7 bevatten regelen voor de uitspraak van eenige letters, onder bijzondere omstandigheden, geheel uit de arabische grammatica overgenomen.

Op blad. 8 zijn 16 in den koran voorkomende plaatsen opgegeven, bij welke de profeet eene pause (الوقف — alwakf) maakte, hetgeen ook aan de geloovigen als verplichtend (واجب — wadjib — Ar.) wordt aanbevolen. Bij elke plaats is de bladzijde

(موكت — moeka — mal:), op welke dezelve voorkomt, aangegeven.

De overige bladzijden bevatten aanwijzingen van de pauzen, die bij het lezen van den koran moeten in acht genomen worden, in opvolging van den profeet zelven en van latere geleerde mannen, en voorts eenen bladwijzer van de soeren en djoezen, en eene korte opgave van de hoeveelheid letters, waarmede de koran geschreven is (333,671).

De twee eerste bladzijden, waarop de eerste soera en het begin der tweede staat, is overvloedig met arabesken versierd. Achter de laatste soera staat een gebed, dat na het lezen van den koran wordt opgezegd. Over de laatste bladzijde is hierboven gesproken.

De band is op de arabische wijze met eene klep (penoetoepe—mal:) voorzien en rijk met goud versierd, overigens smakeloos. Op de klep, waar zij het voorste gedeelte van het boek bedekt, staat, met ingeperste letters, goud in goud, het 78 vers van de 56 soera, hierboven reeds medegedeeld. Daarneven staat, aan weerszijden, een stempel met eene combinatie van tweemaal de woorden محمد رسول الله (Mohammed is de gezant Gods).

Op het verzoek der direktie van het Bataviaasch genootschap om eenige inlichtingen nopens de drukkerij te Palembang, schreef de tegenwoordige resident aldaar, de heer A. van der Ven, het volgende:

„De daarbij bedoelde koran is vervaardigd door den inlander „Kemas Mohamad Asaharie, te dezer plaatse geboren en gevestigd, doch die vele jaren te Mekka heeft doorgebracht.

„Van daar terugkeerende, heeft hij zich te Singapore voor „ƒ 500 eene lithografische pers aangeschaft, waarmede hij nu „reeds eenige honderde korans heeft gedrukt, waarvoor hij, tegen „ƒ 25 per stuk, gereede koopers vindt.

„Ander noemenswaardig drukwerk wordt niet vervaardigd.

„Het schrift wordt door middel van geprepareerd papier op „den steen gebracht. In het schrijven der bladen heeft de on-

„dernemer eene verwonderlijke vlugheid erlangd. Als bewijs
 „daarvan voeg ik hierbij het versje dat in mijne tegenwoordig-
 „heid, in weinige oogenblikken, werd vervaardigd en gedrukt.
 „Het is tevens een opmerkelijk staaltje van inlandsche beleefheid.
 „De drukinrigting van Kemas Mohamad Asaharie is hier
 „de eenigste. Naar ik verneen moet eene dergelijke op Soera-
 „baja bestaan.”

Het door den heer Van der Ven overgelegde versje, waar-
 van ik overigens stijl en spelling niet aanbeveel, luidt als volgt:

دشركن تون سوات بريتنا	خبريشبايكت دبري پاتنا
تابيكت دان حرمة اداله سرتنا	كفدان راجا اورغيش برتحتنا
اداله راجا ماس سكاراغ	بريتنان بايكت كفد اوراغ
دگونغ سجترا دار برفراغ	فرنتهن چوگنا تولالو تراغ
اوندوغن راجا تياك ترفري	نمان مشهور ستيف نكري
رعيتن كاسيه بسرت غري	فدان تيغ عالم مبرهكن ديرري
سهبيا دنكري بديراف لام	بلوم بردافت راج يغ اوتاما
بهروه سكاراغ سهبيا منريما	راجا نن ايغة كفد اگاما
ديدالم لندرة تولالو هيبتن	افبيل داتغ ماس وقتون
ديدالم اگاما اكن فكريچانن	دسورهن باغون سكل يغ سرتان

Vertaling.

Hoort, heeren! eene boodschap, een goed bericht, kennelijk
 gemaakt, vergezeld van groeten en eerbewijzingen aan den vorst,
 die op den troon gezeten is; de mededeelingen van den tegen-
 woordigen vorst aan de menschen zijn goed; in de berglanden
 werd het door den oorlog rustig; ook zijn zijne bevelen ui-
 termate duidelijk; het geluk van den vorst is buitengewoon;
 zijn naam is beroemd in alle steden (landen); zijne onder-
 hoorigen beminnen en vreezen hem; Tijang Alam gaf zich aan
 hem over; ik, die zoo lang in deze stad ben, heb er nog geen

volmaakt vorst aangetroffen; thans eerst ontvang ik een' vorst, die aan de godsdienst denkt; in den landraad is hij ontzagverwekkend, wanneer daartoe de tijd komt; in zaken van godsdienst laat hij, tot hare dienst, allen, die met hem zijn, opstaan.

H. VON DEWALL.

6de O P G A V E

VAN

B O E K W E R K E N

WAARMEDE DE

BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOT-
SCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IS
VERRIJKT.

- H. Zollinger, Over de soorten van Rottlera van den Botani-
schen tuin te Buitenzorg enz. Batav. 1856.
- Tuinbouw-Flora van Nederland en zijne overzeesche bezittingen.
Dl. II. Afl. 5—12. (1855). Dl. III. Afl. 1, 2. (1856). Leijd.
- De Navorscher. Jg. V. No. 10—12. — Jg. VI. No. 1, 2. Am-
sterd. 1855, 1856.
- Valentijn's Oud en nieuw Oost-Indiën door S. Keijzer. Afl.
3—5. 's Gravenh. 1855—1856.
- A. A. T. Mounier, Open brief aan O. G. Heldring ter zake
zijner brochure: »De Nederlandsch Hervormde kerk in
Indië.» Rotterd. 1855.
- G. Lants, Geschiedenis van de magt der Nederlanders in In-
dië. 2de deel. Gron. 1856.

- Eerste rapport der Staatscommissie tot het voorstellen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de Nederlandsche koloniën. Suriname. —'s Gravenh. 1855.
- A. J. van der Aa, Nederlandsch Oost-Indië. 37ste afl. Breda. Statistisch jaarboekje voor het koninkrijk der Nederlanden. V-de Jg. 's Gravenh. 1855.
- F. A. W. Miquel, Flora van Nederlandsch Indië, Dl. I. Afl. 3.—Dl. III. Eerste ged. Afl. 1. Amsterd. Utrecht. 1855.
- J. B. J. Van Doren, Fragmenten uit de reizen in den Indischen archipel. Afl. 4. Amsterd. 1855.
- J. Pijnappel, Maleisch leesboek voor eerstbeginnenden en meer gevorderden. 4de stukje. Leijd. 1855.
- Een nieuwjaarswensch aan zijne vrienden van den ouden heer Smits. Arnh. 1855.
- A. A. T. Mounier, Inhuldigingsrede bij de plegtige onthulling van het gedenkteeken op het Waterlooplein te Batavia enz. Bat. 1855.
- * W. H. de Vriese, Mémoire sur le camphrier de Sumatra et de Bornéo. Leide. 1856. (v. d. Min. v. Kol.)
- Java. Poème traduit de Mr. G. J. Sieburgh par A. Clavareau. Utr. 1856.
- Dictionnaire des sciences naturelles. Tom LX. Paris. 1830.
- M. S. Barthélemy Saint-Hilaire, Du Bouddhisme. Paris. 1855.
- Oeuvres complètes de François Arago. Tom. V. Paris. Leipz. 1855.
- E. Blanchard, l'Organisation du règne animal. Livr. 15, 16. Paris.
- M. Wolkoff, Opuscules sur la rente foncière. Paris. 1854.
- Fundgruben des Orients bearbeitet durch eine Gesellschaft von Liebhabern. Bd. I—VI. Wien. 1809—1818.
- C. L. Koch, Die Pflanzenläuse Aphiden. H. VII. Nürnberg. 1853.
- H. G. Bronn's Lethaea geognostica. Lief. X. Atlas. 6te Suppl. Lief. Stuttg. 1855.

- W. Peters, Ueber die an der Küste von Mosambique beobachteten Seeigel. Berl. 1855.
- H. Zollinger, Besteigung des Vulkanes Tambora auf der Insel Sumbawa. Winterth. 1855.
- W. Dunker u. H. von Meijer, Paleontographica. Bd. IV. Lief. 3, 4. Cassel. 1855.
- R. Kner, Ichthyologische Beiträge.
- Pauli Jovii de Romanis Piscibus libellus. 1528.
- C. L. Blume, Museum Botanicum Lugduno-Batavum. Tom. II. Lugd. Bat.
- * T. G. J. Juijnbooll et B. F. Matthes, Abu'l- mahasin ibn tagri Bardii Annales, e codd. Mss. nunc primum Arabice editi. Tom. I. 2. Lugd. Bat. 1855. (v. d. curat. d. Leijds. Hoogesch.)
-

OVERZIGT
VAN HET JAVAANSCH VERHAAL
POETHOET GONDHO PRONO.

DOOR

C. F. PHILIPS.

Als djedjer (1) verscheen op het tooneel de vorst van Dworowati, Bathoro Kresno, ook genaamd Pathmo Nobo, gevolgd door zijn' ouderen broeder Bolodhewo, vorst van Mandhoero, omringd van hunne bloed- en aanverwanten. Beiden waren zeer bedroefd op het vernemen der tijding van den bedenkelijken toestand, waarin zich 's vorsten zuster, dhewi Brotho Djojo, ook Sembodro genaamd, eerste gemalin van Ardjoeno, de derde der Pendowos (2), bevond. Kresno besloot zich naar Ngamerto te begeven om zijne zuster te bezoeken. Bolodhewo volgde hem.

De lezers gelieven mij te vergezellen naar Ngamerto, alwaar

(1) Djedjer beteekent de eerste hooftpersoon, die op het tooneel verschijnt.

(2) Men duidt dit aan door het woord pannengah (het middelste) of pandodo, van het woord dodo (borst); onder de Pendowoe worden speciaal bedoeld de 5 vorstentzenen waarvan Sami Adji de pembareb (eerstgeborene), Seno de pannengak (wil zeggen de hals), en Ardjoeno de pannengah (het middelste) is; de 2 laatsten worden door het woord wroedjoe aangeduid.

zich in volslagen droefheid bevonden Sami Adji, vorst van Ngamerto, Werkoedhoro of Seno, Djanoko en zijne vrouw Woro Srikandi.

Allen maakten een groot misbaar, wegens de ernstige ongesteldheid van Sembodro. Srikandi, die haar als zuster bemindde, zoude zich om het leven brengen, indien het noodlot wilde, dat zij haar mogt overleven. Intusschen kwamen Kresno en Bolodhewo, broeders der kranke vorstin. Lang werd geraadpleegd, omtrent de wijze waarop de doorluchtige zieke zou kunnen worden hersteld, doch goede raad was duur, zelfs was de wijze Kresno deze keer daarvan verstoken. Eindelijk voerde Bolodhewo het woord, met verheffing van stem, als ware hij de eenige man, die de oorzaak had doorgrond der ernstige ziekte zijner zuster Brotho Djojo.

Alvorens wij verder gaan, zullen wij trachten den lezer van naderbij te doen kennen, de betrekking waarin die vorst tot de Pendowos stond. Geheel verschillend van denkwijze met zijn wijzen jongeren broeder, den grooten Kresno, scheidde Bolodhewo zich reeds in zijne jeugd, toen hij nog den naam van Kokro Sonno voerde, van het bondgenootschap der Pendowos af, en maakte zich eijnsbaar aan zijnen zwager den keizer van Ngastino, Djoko Pitonno, onder wiens vanen hij diende. Hij koesterde mitsdien een' ingekankerden haat tegen de Pendowos, gelijk Kerno, zijn zwager en halven broeder der Pendowos, voortgesproten uit dhewi Koenti, dit ook deed. Deze is door de bovennatuurlijke magt van Bathoro Bromo, met wien Koenti, Pendowos moeder, in den droom in concubinage leefde, uit de oorgaten der vorstin getreden, welke omstandigheid hem den naam van Kerno (beteekent in het kawi ooren) deed voeren.

Bolodhewo verweet het hooge gezelschap en betuigde zijne verwondering, dat men eindeloos over de droevige zaak rede-nerde, de bron der ziekte van de vorstin niet ontdekte en

deze zelfs aan het scherpziend oog zijns broeders Kresno ontgaan was.

Aller oogen vestigden zich, verlangend naar eene gunstige uitkomst, op den trotschen vorst. Als uit eenen mond smeekten de bloed- en aanverwanten hem, om de oorzaak der ziekte te ontvouwen, doch hij weigerde het aanvankelijk en bevestigde met woordenpraal en omwegen, dat het raadsel, opgelost wordende, uitkomen zou op de ontmaskering der gruweldaden van zekeren persoon, waarop men zeker geen vermoeden had, en dat het noemen van diens naam een ieler zou doen verstommen.

Allen verzochten hem dien persoon te ontdekken en daartoe geen mensch te ontzien. Werkoedhoro, die bij dergelijke be- raadslaging weinig sprak, verzocht Bolodhewo niet langer daarmede te dralen, „want” zeide hij „heb ik eene moedervlek, zoo die mij kwalijk staat, dan steek ik haar er uit”.

Djanoko, de gemaal der kranke vorstin, week niet van hare sponde; ook hij deed Bolodhewo het ootmoedig verzoek, thans te ontraadselen, waaraan de ziekte der prinses toe te schrijven was, doch in zijne woorden was eene onverschilligheid niet te miskennen, die, onder andere omstandigheden, merkwaardig en opvallend zou zijn geweest, en waarvan de oorzaak later zal worden ontdekt.

Na met verzoeken overstroomd te zijn, noemde Bolodhewo eindelijk, tot aller verbazing, Srikandi, die er tegenwoordig was, en dag en nacht niet van de kranke week, als de oorzaak der onherstelbare ziekte van de vorstin; zij, die gedurende de krankheid van Sembodro zich geene rust gunde en weinig sliep, om haar te bewaken; het evenbeeld van alles wat liefde was jegens hare Sembodro.

Elkeen was getroffen en ontzet, uitgezonderd Djanoko, die alles gade sloeg en bedaard aanhoorde, wat er omging en besproken werd. Bolodhewo betichtte Srikandi openlijk als de

bewerkster van Brotho Djojo's ziekte, „want” zeide hij „ligt is „het immers te beseffen, dat, hoe lief zij zich ook jegens Brotho Djojo betoont, men mij nimmer betwisten zal, dat het een „doorn in haar oog blijft, dat zij in de liefde van haren echtgenoot met Sembodro deelen moest. Van nature schrandere „en volleerd in de krijgsbedrijven, viel het haar niet moeilijkelijk Brotho Djojo aftebeelden (gambar) en dit gewrocht als een „levend mensch te martelen naar willekeur; van daar de onherstelbaarheid van Brotho Djojo's ziekte (1).

Hij vorderde op staanden voet, dat Srikandi hem uitgeleverd werde, om den Sendjoto Nengolo (2) eene scheede te geven, die hem passen zou (3); doch de wijze Kresno bragt hem het ongerijmde zijner vordering onder het oog, nogtans kostte het hem moeite zijnen broeder van het snood voornemen af te brengen. Verbitterd van woede vroeg Bolodhewo wat men met Srikandi zou aanvangen, nadat hij het middel had aangetoond om de zaak te beslechten.

Verwijtend voer Bolodhewo tegen zijnen broeder Kresno uit, dat hij (Bolodhewo) wijzer zoude gehandeld hebben door daarvan te zwijgen, doch dat, nu hij den knoop ontward en het geheim ontdekt had, men ook regtmatig aan zijn' billijken eisch had moeten voldoen. Kresno bragt hem echter tot bedaren en gaf hem in overweging in dezer voege: „Tem uwe driften, oude-

(1) Het is bekend, dat op Java aangewend wordt wanneer men zijne wraak niet openlijk uitoefenen wil; men laat door de eene of andere doekou een poppetje of een ruw afbeeldsel maken van den persoon dien men haat. Dit voorwerp voor den persoon gehouden wordende, wordt doorgaans over dag met eene naald of iets dergelijks doorstoken en des nachts in het water gehouden, als ware het een levend mensch.

(2) Vernielend wapen van Bolodhewo.

(3) Hiermede wordt bedoeld, dat Bolodhewo Srikandi met zijn wapen doorboren zou.

„re broeder, en hoor eens mijnen raad; Srikandi het leven „te benemen is niet moeilijk, het staat gelijk aan het door- „boren van eenen komkommer en het doorklieven van de „pol (1); maar om haar later het leven terug te schenken zou „niet in onze magt liggen. Laat ons dus in deze zaak met „overleg handelen, en niet toegeven aan eene drift, die ons „voor een oogenblik heeft aangezet en vervoerd; zulks kan „schromelijke gevolgen na zich slepen.” Bolodhewo ant- woordde: „Ik heb gewis verklaard, (mijn vorstelijke broe- „der), dat het ondoenlijk is den neus te verminken, zonder „het aangezicht te schenden. Laat eens hooren wat gij hebt „voor te stellen, en als het mij niet aanstaat, dan maak ik toch „in ieder geval Srikandi af.”

Kresno riep de vorstin Srikandi tot zich, die ontzet en ter nedergeslagen was, bij het vernemen der onbeschaamde en ongegronde beschuldiging, om te hooren wat hij voorne- mens was met haar te doen; zonder daarop te antwoorden smolt de beminde vorstin in tranen weg, die zij niet weer- houden kon, terwijl zij zich geheel onderwierp aan de be- slissing des vorsten, al ware het ook ten koste van haar le- ven, indien dat van hare maroe (de betrekking van twee vrou- wen van een en denzelfden man tot elkander) werd gespaard.

Kresno sloeg voor dat zij (Srikandi), ten bewijze van hare onschuld, het middel vinden moest tot Sambodro's genezing. Daartoe werd haar den tijd van acht dagen gegund. Haar ver- trek moest op staanden voet en onverzeld zijn, zonder dat het haar vergund werd een ander kleed aan te doen, dan dat

(1) Deze spreekwijze beteekent de gemakkelijheid der taak, welke men ten uit- voer wil brengen. Pol beteekent het verdikt water van de kokosnoot, dat zich zoo in omvang uitzetten kan als de schaal wijd is. — Het is zeer sponsachtig en broos; de inlanders houden de pol voor eene lekkerrij

wat zij op dat oogenblik aan had en dus piendjoengan (zonder bovenkleed). Zij boog zich en weenende verliet zij, na het nemen van een hartverscheurend afscheid, hare beminde Sembodro. „Och” jammerde zij „mogen de goden zich over „u ontfermen, mijne zuster, doch wil het noodlot anders, dat „gij tot een beter leven wordt geroepen, houd uwe schreden dan „een weinig in en wacht mij af, want het zou mij onmogelijk „zijn alleen zonder u te blijven leven.”

Werkoedhoro was stom getuige bij dit smartelijk tafereel, nochtans knarsetandde hij onwillekeurig, verontwaardigd over de lompe beschuldiging van Bolodhewo, dien hij haatte. Hij deed zich geweld aan, hij stampte en draaide zijne knievels onwillekeurig van gramschap, zijne vuisten balden zich, zijne ontbloote borst gloeide als vuur en hij verliet het gezelschap kort na Srikandi's vertrek. Daarop liet hij zijnen zoon Gatotkotjo, den vermaarden veldheer, ontbieden. Dezen deelde hij in korte woorden den stand van zaken mede. Gatotkotjo begreep zijne bedoeling, verwijderde zich op een gepasten afstand, steeg daarop bovenwaarts en doorkliefde de lucht, om zijne beminde tante Srikandi ongemerkt en in het geheim te behoeden voor alle ongelukken en wederwaardigheden.

Wij zullen thans de lezers eenigszins bekend maken met de afkomst der thans betichte prinses Srikandi. Zij stamde af van Tjempolo. Haar oom Gondho Monno, van vaders zijde, beminde haar uitermate en beschouwde haar als zijn eigen kind. Hij deed de gelofte, dat zij slechts huwen zou met hem, die in staat zou zijn zijne beide armen van het ligchaam te scheiden, om langs dien weg haar een magtigen echtgenoot te verzekeren.

Die gelofte werd gestand gedaan en bleef lang onvervuld, daar vele koningen en prinses, die den blabar kawat (1)

(1) Het terrein dat voor de strijden met koperdraad werd a'gebakend.

bezochten en zich met hem hadden gemeten, het onderspit dolven voor de buitengewoon groote krachten van den adipati Gondho Monno.

Eindelijk waagde Djanoko het, die reeds intusschen de zieke vorstin tot vrouwe had, het strijdperk te betreden. Hij vocht hardnekkig tegen Gondho Monno, die ook Djanoko's oom was, zonder dat de een voor den ander onderdeed. Djanoko of Ardjoeno spande eindelijk zijnen boog en schoot daaruit den beruchten Passopati (1), die den regterarm van Gondho Monno wegsloeg. Hij schoot andermaal en trof den linkerarm van den adipati. Hierop riep deze Djanoko hem te naderen, dien hij zijnen zegen gaf, daarna was Gondho Monno verdwenen. De profetie was volbragt, Djanoko trouwde Srikandi tot groote blijdschap van hare ouders. Reeds als jong meisje had Srikandi veel genoegen in het beoefenen der krijgskunsten en wapenfeiten, en liet zij zich door vermaarde leermeesters en groote helden ook onderwijzen in de kunsten ter verkrijging van bovennatuurlijke magt, welk doel zij bereikt had, daar zij in het bezit was van de adji dedali poetih (2), die haar de magt schonk om vlug als eene zwaluw te kunnen vliegen.

Intusschen verscheen op het tooneel de koning der reuzen van het land Giri Kedassar, genaamd Praboe Djoko (3).

Hij zag zich gesteld in het bezit der ziel van dhewi Sembodro, die door de aangewende list zijns ministers (pattel),

(1) Djanoko's vergiftig wapen.

(2) Dedali beteekent zwaluw, poetih wit, en dus de witte zwaluw, die welligt niet bestaat.

(3) Praboe wil zeggen koning en Djoko jongeling of den ongetrouwden staat van dezen, dus den jongen koning.

den Pendowos was ontstolen, zoodat de zieke prinses, die wij intusschen reeds te Ngamerto hebben leeren kennen, niets anders was dan het ontzielde ligchaam van Sembodro. Men bragt den vorst berigt, dat de prinses Sembodro zich nog altijd in een bedroefden en afgetrokken toestand bevond, zoodat zij niet te genaken was, zonder haar leed te doen, doch de vorst vergenoegde zich met dat berigt en zeide: „Het is „immers het natuurlijk gevolg van een jong gesloten huwelijk, dat later zich schikken zal. Gijlieden behoort evenwel er voor te zorgen, dat het der prinses aan niets ontbreke. „Verlangt zij dat de boomen met hunne vruchten van goud, „silver en edelgesteenten worden nagemaakt, zoo voldoet onmiddelijk daaraan, want uw hoofd strekt tot pand, wanneer „de prinses iets mogt ondervinden, dat haar door uw toedoen „leed doet”.—Zij onttrokken zich aan het tooneel en Srikan-di verscheen wederom; zij trok door bosch en wildernissen heen, om haar doel te bereiken en anders den weg des doods te vinden. Zij had opgezette oogen door het onophoudelijk weenen. Hare gele, fijne, poezelige vingers werden bruin van de hitte der zon. Zij verloor haar fijn gelaat. In een woord zij werd in een korten tijd onherkenbaar. Srikan-di trok verder het woud in en zag zich plotseling omsingeld door verscheidene vervaarlijk groote reuzen. Deze waren ver-rast bij het ontdekken van eene vrouw, welker schoonheid, ofschoon de geledene smart haar gezicht deerlijk deed veranderen, nogtaans niet te betwisten viel; verblind bij het aanschouwen van hare schoon gevormde leest en welligt aangezet door den verlaten toestand, waarin zich de vorstin op dat oogenblik bevond, en misschien ook wel op grond der weinig voegzame kleeding der misleide vrouw, waren zij als dolzinnig. Zij verdrongen elkander om de eerste te zijn zich tot haar toegang te verwerven en met haar te spreken. Srikandi, in de krijgskunsten niet onbedreven, nam dit maal eene list te baat,

om zich uit de handen van deze bloeddorstige menschensoort te redden. Zij naderde een der verblinde reuzen, sprak dezen, tegen hare gewoonte, toenaderend aan en verzocht hem haar aan te hooren, wat zij hem voorte stellen had; de reus niet begrijpende, waaraan hij dit geluk te danken had, bleef verstomd staan en hoorde de mededeeling van Srikandi aan. „Houd op, broeder!” sprak de vorstin zoetsappig tegen hem: „Ik droomde dezen nacht, „dat ik gelukkig genoeg was mij in het huwelijk te zien „verbinden, met een man zoo schoon en edel als gij; ons lot, „o broeder! was zeker benijdenswaardig. Wij beminden el- „kander en nadat wij eenige dagen getrouwd waren geweest, „zag ik mij in een hoopvollen toestand, en toen ik de vrucht, „die ik onder mijn hart droeg, ter wereld bragt, bleek het, dat „het een bevallige, schoone zoon was, dien wij Gombak (1) „noemden. Ons geluk was volmaakt; Gombak groeide op tot „een beminnelijken knaap, en wij beiden hielden uitermate „veel van dien goeden jongen. Op zekeren dag ging hij „uit en klom in eenen boom, waarvan hij de vrucht wilde pluk- „ken. Door eenen misgreep viel hij van den boom neder en „stierf”. Hierop maakte de prinses een groot misbaar, klaagde jammerlijk over het verlies van den verdichten zoon en verliet den reus, die met gapenden mond als vastgenageld bleef staan hooren. Toen hij Srikandi zag weenen barstte hij ook in tranen uit en weende als een kind om het verlies van Gombak, in wiens bezit hij zich zeker gesteld waande en waggelde Srikandi na.

Srikandi, vlug als eene hinde, vlood zoo hard zij loopen kon en fopte een anderen vervolger (eenen reus) met eene dergelijke list, met dat onderscheid alleen, dat zij het verdichte kind, in stede

(1) Beteekent een kuitje achter het hoofd.

van Gombak, Koetjir (1) noemde. Hierop verliet zij den reus en sloeg eenen bergpas in. Beide reuzen waren vergenoegd van hetgeen hun overkomen was. Zij traden, onder het jammerlijk aanroepen van Gombak en Koetjir, eindelijk tegen elkander, zoodanig dat zij zwaar gekneusd van een scheidden en op den rug nederkwamen. Toen de droombeelden hen verlaten hadden, begrepen zij eerst de list, die de vorstin aangewend had om hen te verschalken. Zij zagen elkander aan en begonnen luid te lagchen, omdat zij zich zoo zot hadden aangesteld. Zij maakten zich daarop krijgsvaardig, om de ontsnapte vorstin te vervolgen, doch moesten dit met den dood boeten, want de een voor, de ander na, werden door den middelerwijl in het luchtruim zwevendenden neef der vorstin, Krintjing-wessi of Gatotkotjo, met zijne van staal gemaakte voeten als padihalmen onthalsd, zonder dat Srikandi te weten kreeg wie haar verdediger was. Srikandi vervolgde haren togt en beklom den berg Sabto-Ringo, alwaar zij zich voor den vermaarden boeteling Abijosso, Djanoko's grootvader, op hare knieën nederwierp. Zij berigtte dezen hare positie en verzocht bijstand, doch de boeteling betuigde dat hij niet bij magte was haar te hulp te komen. Hij sloeg haar echter voor om de kiendjeng kentjono (eene gouden tor) (2), die in zijne nabijheid was, te vangen. „Indien zij evenwel verdwijnen mogt” zeide de wiekoe (kluizenaar) „en in hare plaats zich een voorwerp vertoont, het zij levend of levenloos, zoo houd dit alsdan „in waarde en beschouw het als het onfeilbaarste middel tot „Sembodro's genezing”. Zij bedankte den boeteling voor zijne inlichtingen en deed moeite om de kiendjeng kentjono, die er

(1) Een staart.

(2) Eigenlijk een glazenmaker.

prachtig en schitterend uitzag, te vangen, doch vruchteloos; zij zette de tor met ijver na, doch eindelijk verdween het beestje en in stede van dat ontdekte zij eenen bedelaar die melaatsch was, zoodanig dat men moeilijk in zijne nabijheid vertoeven kon, zonder door de lucht verpest te worden.

Srikandi, die geene middelen ontzag ter bereiking van haar oogmerk, vroeg den bedelaar of hij iets van de geneeskunde wist. Hij antwoordde wel iets daarvan te kennen. Spoedig werd besloten, dat hij naar Ngamerto zou worden vervoerd, doch intusschen kwam een schoon jongeling Srikandi naderen. Hij was getroffen door hare schoonheid, zonder evenwel een gevoel van eerbied voor haar te kunnen onderdrukken, waarvan hij zich geen rekenschap geven kon.

Hij sprak haar aan met eerbied en schier op dezelfde wijze werd hij beantwoord. Daarop kwamen Semaar en zijne zonen, die den jongeling gevolgd waren. Waggelende naderde Semaar de prinses en weenend kustte hij hare voeten. Zijne weeklagten waren treurig, daarop nederkomende, wie toch de bewerker kon zijn, dat de beminde meesteres (want Semaar was de hoeder en lijfbediende van Sembodro) zoo onmenschelijk werd behandeld. In korte woorden ontvouwde hij wie de schoone jongeling was, want deze was Djanoko's telg, verwekt bij de endang (1) van den berg Sabto-Ringo. De jongeling maakte de sembah, en bood zich om zijner stiefmoeder in alles behulpzaam te zullen zijn. Er werd besloten dat de bedelaar door Semaar, hoe ongaarne deze zulks ook deed, zou worden gedragen, om naar Ngamerto te worden vervoerd.

De achtste dag viel in, waarop Srikandi terugkomen moest, en toch was zij er nog niet. Bolodhewo verweet zijnen broeder Kresno, dat hij de bewerkster van het onheil zoo koel-

(1) Endang beteekent eene boetelinge.

bloedig kon laten vertrekken, en reeds helde Kresno over tot de denkwijze van Bolodhewo, toen op eens, tot aller verbazing, Srikandi voor Kresno zich op de knieën nederwierp. Onmiddelijk overstroomde men haar met vragen, waar zich de doekon of het middel van Sembodro's genezing bevond. Bolodhewo alleen bleef angstig de uitkomst verbeiden. Srikandi leidde daarop den afzigtelijken bedelaar voor de vorstelijke groep. Op de vraag van Kresno maakte de bedelaar bekend, dat hij Poethoet Gondho Prono geheeten was en zich in staat gevoelde de kranke princes te genezen. Hij ontvouwde daarop waaraan de onherstelbare ziekte toe te schrijven was en waar zich de ziel van Sembodro op dat oogenblik bevond. Bolodhewo begon wederom adem te halen en beschouwde het gebeurde als eene list en verdichtsel, door Srikandi aangewend om tijd te winnen, „want,” zeide hij, „wat kan men staat maken op de be-
 „wering van zulk een verfoeijelijken bedelmonnik; kom lever mij
 „de onwaardige uit en ik zal welligt haar eene bekentenis
 „afpersen, die men anders van haar niet verkrijgen kan;” doch Kresno weigerde volstandig en beval den bedelaar thans, de ziel van Sembodro den reus weder te ontstelen.

Daartoe kreeg hij op zijn verzoek verlof voor eenige uren, terwijl men zich van Srikandi verzekerde. Gondho Prono wendde zijne bovennatuurlijke krachten aan en snelde oogenblikkelijk naar Giri Kedassar, drong den kraton des konings in, en ontwaarde daar de in droefheid verzonken princes Sembodro, afgezonderd, met haar hoofd op de vlakke hand rustende, weenende zitten. Hij maakte zich bij haar bekend, en terstond werd besloten dat zij met hem gaan zou. Aanvankelijk werd des bedelaars aanzijn bij de vorstin niet opgemerkt en later vermoedde men niets van hem. Zelfs sprak men met veel lof over de zachte en goedaardige inborst van Sembodro, die alle noodlijdenden bijstand verleen wilde, doch toen het ge-

drag der vorstin twijfelachtig werd, besloot men den reuzenvorst daarvan te verwittigen. Twee embans (vrouwelijke bedienden) ijlden weenende den kraton uit en wierpen zich voor den vorst neder, wien zij het onheil berigkten.

Ziedende van granschap trad de vorst den kraton in en ontwaardde den afzigtelijken bedelaar, die met veel oplettenheid door Sembodro werd behandeld. De vorst snaauwde hem verachtelijk toe, zich op staanden voet te verwijderen, daar hij reeds bevelen had gegeven hem te doen verplegen, doch hij antwoordde: „O vorst, wijt het niet aan mij. Reeds „had ik terug willen keeren, doch de prinses hield mij zoodanig vast, dat ik mij niet los wringen kon en verplicht was „te blijven toeven.” Eindelijk liep het op een gevecht uit; de vorst sleurde den bedelaar den kraton uit, sloeg hem zoo deerlijk op het hoofd dat hij hem ademloos toescheen, rukte hem het hoofdhaar uit en slingerde hem tot op een grooten afstand door de lucht. Vervolgens ging de vorst wel voldaan den kraton binnen om Sembodro te liefkozen, doch wie beschrijft zijne verbazing, toen hij bij de vorstin den bedelaar in zijne vorige positie ontwaardde. De reuzenvorst dacht eerst dat zijn gezigt hem bedrogen had, wreef zich de oogen en overtuigde zich van de waarheid. Hij vroeg, onder het maken van vreeselijke gebaren, aan Gondho Prono, of hij hem een oogenblik te voren niet had gekastijd. „Neen vorst” antwoordde de bedelaar bedaard, „ik herinner mij niet dat mij iets kwaads „werd gedaan; wel heb ik gezien, dat gij het voetstuk van eene „lamp hebt weggerukt en verbroken, als ware het een levend „voorwerp, doch mij zelve is niets overkomen.” Ziedende van woede greep de reus andermaal den bedelaar, die met hem den spot dreef, bij het haar en trapte hem de deur des kratons uit, doch terstond ontwaardde hij hem wederom ongedeerd als

te voren op zijn gemak zitten bij de prinses Sembodro. Gondho Prono droeg haar deze keer weg en stond den vorst te weer. Hardnekkig was het gevecht. Eindelijk wendde de bedelaar zijne bovennatuurlijke krachten aan en blies zoodanig tegen den vorst, dat deze als een vedertje door de lucht slingerde en op den grond nederplofte, terwijl hij met zijn edelen schat het luchtruim doorkliefde, wijk nemende naar Ngamer-to. Dáár vond hij wederom de vorstelijke personen verzameld. Bolodhewo voerde hier andermaal het hoogste woord en bevestigde dat de bedelaar zinneloos was en niet zou terugkeeren, doch op datzelfde oogenblik onstond er een gerucht buiten, dat de komst des bedelaars aankondigde. Gondho Prono kwam alleen en toch betuigde hij der vorstelijke familie, dat hij den geest van Sembodro bij zich had, die echter onzichtbaar was. Kresno werd ontevreden en dreigde den bedelaar het hoofd te zullen doen afslaan, indien hij langer met hem den spot durfde drijven. Gondho Prono lachte luid bij het vernemen dier bedreigingen en hoe verbolgen de vorst tegen hem was. „Hier mijn vorst,” zeide de bedelaar, „voor mij staat de ontstolen ziel der prinses”; doch allen betuigden het niet te kunnen onderscheiden. Bolodhewo beproefde reeds den Nengolo te ontblooten, om daarmede de proef met den bedelaar te nemen. Kresno evenwel verbood het hem en sloeg voor om den bedelaar zelven bij de zieke prinses toegang te verleen en haar het middel toe te dienen. Gondho Prono voldeed aan 's konings bevel en herplaatste de ziel van Sembodro wederom in het verlaten ligchaam, dat onmiddelijk zich oprigtte, tot groote verbazing van Srikandi, die Gondho Prono begeleid had. Zij was zoo van vreugde overstelpt, dat zij den bedelaar om den hals vloog en hem beloofde, dat zij zelve een stel kleederen, geheel van rood katoen (djingo) zou vervaardigen. Sembodro rees statig op en was niet uit de omarming van den bedelaar los te rukken; dit liet Srikandi aan-

vankelijk toe en beschouwde dit gedrag als eene belooning den bedelaar bewezen, doch het duurde eenige oogenblikken te lang, dan dat zij het met welgevallen zou hebben kunnen aanschouwen. Zij berispte hare zuster over het zonderlinge gedrag en verzocht haar zich niet zoo te verlagen, doch den geneesheer met geld of kleederen te beloonen. Sembodro evenwel gaf niets om deze verwijting. Den bedelaar gaf zij ook te kennen, dat het nu tijd was zich te verwijderen en den kraton te verlaten, doch kreeg ten antwoord dit niet in zijne magt lag, daar Sembodro zich aan hem vastgeklemd had. Later verscheen de geheele vorstelijke familie in den kraton om Sembodro te bezoeken. Vreugde was op aller aangezigten te zien. Gondho Prono, de vermaarde geneesheer, werd hoog geacht. Srikandi had thans de beste gelegenheid, om vorst Bolodhewo op eene bitse wijze verwijtingen te doen. Zij vroeg nu hoe dit overeen te brengen was met zijne vindingrijke uitlegging, haar, zonder den minsten grond, als de bewerkster der ziekte van Sembodro te betichten. Bolodhewo werd van schaamte rood, doch herstelde zich even spoedig en antwoordde op eene listige doch tevens zoetsappige wijze: „O! mijne zuster, leg dit niet „verkeerd uit. Ik bedreigde u niet met het doel om u in het „verderf te storten, maar met het vaste bewustzijn, dat gij „de eenige waart, die de herstelling uwer zuster kondet be- „vorderen, hetgeen dan ook volbragt is.” Doch Srikandi kende hem genoeg, dan dat zij thans aan zijne zoutelooze bewering het minste geloof zou schenken. Intusschen verwijderden zich de vorstelijke personen en lieten Djanoko, den gelukkigen echtgenoot, bij zijne gemalin binnen. Djanoko beval thans den bedelaar om hem alleen te laten, doch deze betuigde dat het niet in zijne magt lag, daar de prinses hem omklemd had en zich de repèn (1) had laten voorzingen. Djanoko werd ongeduldig

(1) Mianclied.

en greep den bedelaar, dien hij de deur uitsmeet.

Hij naderde vervolgens Sembodro, doch deze keerde zich om en omkleemde wederom den bedelaar, die intusschen ongemerkt bij haar teruggekeerd was. Djanoko dit ontwarende vloog hem aan van gramschap, sloeg hem geweldig en slingerde hem door de lucht. Djanoko's driften alzoo gekoeld zijnde, ging hij met verwarmde liefde tot Sembodro, doch hij trad eenige passen terug, toen hij andermaal de vorstin in de armen des bedelaars ontwaardde, als of er niets gebeurd was. Djanoko rukte hem wederom uit die omarming; de bedelaar bood geen den minsten tegenstand. Djanoko vroeg zich zelven, hoe de bedelaar zoo magtig kon zijn. Hij doorstak hem met de kris tot verscheidene keeren en zeide dat het ligchaam een loemboeblad (1) gelek, zoo week was het, doch op hetzelfde oogenblik weigerde de kris hare diensten en het ligchaam werd hard als staal en onkwetsbaar. Djanoko vertelde daarop dat het ligchaam te voren zoo week geweest was; nauwelijks had hij dit gezegd, toen de kris wederom eensklaps door en door drong. Djanoko dit ziende werd door vrees bevangen en zeide: „er is geen bloed meer in het lijf”, en op dat oogenblik spoot warm bloed hem uit de wonde tegen. Hij rilde van vrees en liet onmiddelijk zijne prooi liggen en snelde naar Kresno, om dezen zijn beklag te doen en hulp te verzoeken. Kresno, door zijnen schoonbroeder aangezet, betrad van zijnen Tjokro voorzien den kraton. Hij schoot zijn wapen af en trof den bedelaar, die in rook verdween, doch eene andere gedaante aannam. Kresno, in het denkbeeld verkeerende dat Gondho Prono verdwenen was, riep daarop den gewaanden schoonbroeder Djanoko en beval hem den kraton te betreden, doch

(1) Loemboe is eene wortelachtige en vezelachtige plant, waarvan het blad zeer broos en melig is en door de inlanders tot toespijs gebezigd wordt.

wie beschrijft zijne verbazing toen Djanoko ontdekte, dat Sembodro in de armen van een schoonen man, gelijk hij, lag. Hij rukte den vreemdeling van Sembodro en stelde zich in zijne plaats, doch Sembodro hem herkende en keerde hem onmiddellijk den rug toe. Zij betwistten elkanderen een en het zelfde regt, doch Sembodro wist te goed den echten van den valschen Djanoko te onderscheiden. Kresno staarde de schoone kampvechters met welgevallen, doch ook tevens met verbazing aan, zonder te kunnen herkennen wie zijn schoonbroeder was, daar beiden als tweelingen elkander geelen. Eindelijk trad Kresno tusschen de strijdenden en liet zich twee kentie prattollo (1) geven, die hij met djabong (2) liet dicht sluiten. Hij stelde aan beide mannen voor, zich ieder in eene gesloten kentie te begeven, dat door beiden met gemak werd ten uitvoer gebragt. Vervolgens noodigde Kresno hen uit, de kentie te verlaten, waaraan door den eenen werd gevolg gegeven, terwijl de andere onophoudelijk voorwendde daarin door het een of ander verhinderd te zijn. De wijze Kresno begreep de verlegenheid waarin de door zijne list overwonnen Indrodjollo (3) zich bevond. Hij liet daarop zijnen neef, den grooten held Gatotkotjo, ontbieden en overhandigde hem de kentie, waarin de doortrapte schelm opgesloten was. Gatotkotjo begreep den wenk zijns ooms, voerde de kentie omhoog en smet dezelve met al zijne kracht naar beneden. De kentie viel in duizend stukken neder en bragt daaruit voort een vervaarlijk grooten reus, zijnde Dhitio (4) Sekepoe, pattel van Giri Kedassar, dezelfde die, gedurende de krankheid van Sembodro te Ngamerto, de gedaan-

(1) Eene soort van waterkan, van zeer harde specie, bij de boetelingen doorgaans in gebruik.

(2) Eene soort van gom van eenen boom.

(3) Bernclite en vermaarde gaauwdief.

(4) Dhitio beteekent rug.

te van Ardjoeno aannam en haar bewaakte, om zijnen meester, den reuzenvorst, de gelegenheid te laten zich met de levende Sembodro te veraangenamen.

Dhitio Sekepoe, zich door den hevigen val ontmaskerd ziende, ontstak in vreeselijke gramschap, doch Gatotkotjo was hem voorgestaan. Pijlsnel daalde deze groote veldheer neder, zette zijne beide voeten op de schouders van den reus, terwijl hij het hoofdhaar, dat rijkelijk langs de schouders afhing, in zijne ijzersterke vuisten nam, om het hoofd, volgens zijne gewoonte, van den romp te scheiden. Dhitio Sekepoe, niet minder krachtig, ontwong zich aan Gatotkotjo, doch deze nam een zwenk, die den reus in verwarring bragt, daar Gatotkotjo hem ontging, terwijl deze andermaal van den gunstigen kant uit op den reus nederkwam, zijne voeten, gelijk te voren, op de schouders zette en eindelijk hem het hoofd van den romp scheidde.

Vervolgens kondigde men de komst van den reuzenvorst en zijne troepen aan, die allen door Gatotkotjo, zijnen vader Werkoedhoro en door den waren, thans teruggekeerden Ardjoeno verslagen en gedood werden.

BIJDRAGE

TGT DE

GESCHIEDENIS VAN BORNEO.

DOOR

J. HAGEMAN Jez.

Aloude geschiedenis.

Even als waarschijnlijk Java vormde ook welligt Borneo, in vroegere eeuwen, een deel van het vaste land van Azie, dat alzoo nog al de eilanden van den archipel in zich bevatte. Gelijk Java voorzeker de zuidergrens was van dat vaste land, schijnt Borneo het middeldeel geweest te zijn van de gewesten, die, misschien reeds sedert den algemeenen watervloed, waarvan in de oude oorkonden van aziatische volken wordt gewaagd, zijn gesplitst en gescheiden geworden door natuurlijke gebeurtenissen, aardbevingen, orkanen en watervloeden, waarvan thans geene geheugenis meer bestaat, maar die niettemin te vermoeden zijn.

De natuurkundige gesteldheid van het tegenwoordige land,

dat Borneo vormt, doet eenigermate vermoeden, dat het wel-
 eer enkel het oostelijke deel bevatte, en wel het gebied der
 gebergten, die van het zuiden naar het noorden, door meeren-
 deels nog onbekende middelgewesten heen, het middelpunt
 schijnen te zijn geweest van het oorspronkelijk gevormde en
 afgescheurde land. Een groot deel der westkust doet denken
 aan afgescheiden eilanden (1), die thans de delta vormen van
 de groote Kapoeasrivier, en de geringe verheffing van het
 terrein tot nabij den oorsprong van dien stroom, alsmede de
 weinige verheffing der zuidkust, doet het denkbeeld aanneme-
 lijk zijn, dat er nog zoo vele eeuwen niet zijn voorbij gegaan,
 sinds het groote eiland nog die volkomene rondheid van den
 tegenwoordigen vorm niet bezat.

Over de oudste tijden ligt een sluier van onbekendheid van
 vele eeuwen, en zoo het ons is mogen gelukken, omtrent ee-
 nige der andere eilanden van den grooten oosterschen archi-
 pel, in hunne oudheid eenigzins door te dringen, geheel anders
 is het ten opzichte van Borneo, waaromtrent geen enkele licht-
 straal opgaat of welligt zal opgaan, en waarover de gissingen
 zich verliezen in de duisterheid van het onbekende, dat buiten
 de geschiedenis ligt.

Even zoo tasten wij in het onbekende rond, wanneer wij den
 oorsprong der bevolking van dit groote eiland trachten op te
 sporen. De aborigenes, gewoonlijk doch onjuist, met den alge-
 meenen naam van dajaks bestempeld, bewonen thans alleen
 de van de kusten verwijderde gedeelten en de binnenlanden,
 doch de tijd is nog niet zoo ver, toen zij nog niet door
 de maleijers en boeginezen van de kusten waren verdreven.
 Behalve de weinige stammen die de leer van Mohamad aannamen,
 hebben de dajaks nog gebruiken en zeden behouden, die bij

(1) Poeloe Kandang. Hogendorp, Coup d'oeil, 367.

hen oorspronkelijk schijnen van den tijd der vroegste bevolking. Deze gebruiken en zeden zijn verschillend van die der omliggende volken, van welke men hen zou kunnen vermeen en af te stammen; en daar geene der aborigene horden eenig letterschrift kent, kan men hen ook niet eene verwantschap toeschrijven met de chinezen, javanen, boeginezen of sumatranen, die allen een letterschrift bezitten. Het zou dus gewaagd schijnen omtrent den oorsprong der bevolking bespiegelingen te maken.

Bij de ouden was Borneo niet bekend, want de uiterste grens van het bekende deel des aarbols bereikte de aardrijkskundige lengte niet van dit eiland, en duidde slechts de Hordei-insulae, Jaba-dios of Jaba-minor aan. Het denkbeeld van een Ophir en der uitgestrektheid van de scheepstogten der pheniciers en egyptenaren onder de Ptolomaeën, heeft zich met geen het minste bewijs of eenigen grond hierhenen kunnen strekken, zoodat er niets ten opzichte van Borneo bij de oude aardrijkskundigen te vinden is, noch eenige betrekking in de tot dus ver bekende oude oorkonden van de omliggende eilanden en gewesten.

Ook, voor zoo ver ons bekend is, wordt er geene melding gemaakt van het groote eiland dat wij Borneo noemen; bij de oudste arabische schrijvers en ook in de javaansche historien vindt men er geen gewag van gemaakt, dan alleen in lateren tijd. De onzekerheid van den naam mag hiervan de voornaamste oorzaak wezen. Wij weten dat de ware naam geenzins Borneo is, en die alleen aan het eiland is toegekend sinds 1526. Ook de oorkonden der maleijers en boeginezen hebben voorzeker aan het geheele eiland geen bijzonderen of algemeenen naam gegeven, en zoo die er al melding van maakten, hebben die alleen betrekking op bijzondere deelen der kusten.

Zoo wij, bij het gemis van daarop betrekkelijke oorkonden,

met geene mogelijkheid den oorsprong der bevolking kunnen aanduiden, kunnen wij echter als zeker aannemen, dat er eenmaal zekere indische invloed heeft bestaan, die de leer der hindoes heeft doen wortel vatten, schoon wij niet tot de stelling kunnen geraken, dat er eene gemeenschap hebbe plaats gevonden, gelijk aan die van Java. In de weinig bekende gewesten van het binnenland heeft men eenige geringe bewijzen gevonden van eene eenmaal bestaan hebbende hindoesche beschaving (1). De vele nog onbekende gewesten mogen hieromtrent in lateren tijd meer ophelderingen leveren, maar men mag niettemin vermoeden, dat die beschaving ver van algemeen is geweest, en dat zij niet van het oorspronkelijke vaderland der hindoes, maar van hunne kolonien en voorzeker van Java is uitgegaan.

Zoo er van eene hindoesche beschaving en invloed slechts geringe en weinige overblijfselen en bewijzen gevonden zijn, en men alleen kan en mag vermoeden, dat er nog meerdere zullen worden gevonden, bij het meer bekend worden der binnenlanden, is het toch zeker en bewezen, dat de gemeenschap en invloed der mohamedanen grooter en meer algemeen is geweest. Onder de belijders dezer eeredienst tellen de arabieren, de maleijers en de boeginezen. Dat de eersten in de vroegste eeuwen op Borneo handel dreven, is evenwel eer met eenige zekerheid te onderstellen dan te bewijzen, daar wij hiervoor alleen kunnen afgaan op den handel in artikelen van Borneo afkomstig, die echter ook elders worden aangetroffen. Dat de invloed van en gemeenschap met maleijers en boeginezen ontegenzeggelijk is, bewijzen de nog bestaande kustbewoners over verre weg het grootste deel van het eiland.

Wij hebben bereids aangetroffen, dat de chinesche overleve-

(1) Zie het Indisch archief.

ringen of berigten gewag maken van gemeenschap met Java, sinds de V eeuw onzer jaartelling (1). Zoo zulks aannemelijk is te achten, valt het met eenige zekerheid te bepalen, dat zij ook bekend waren met het tegenwoordige Borneo. Men vindt, dat, volgens chinesche historien, tusschen de jaren 623 en 688 van onze tijdrekening, een gedeelte van den noordoosthoek van Borneo met chinezen bevolkt was, die toen schatting aan China betaalden (2). Wanneer deze kolonie groote voordeelen aan den chineschen handel gegeven had, zou zij door hare oudheid, toen de handel in den archipel meer algemeen werd, voorzeker eenige vermaardheid hebben moeten verkrijgen, doch daar zulks het geval niet was, mag men veronderstellen, dat zij slechts eene landbouwende nederzetting van chinezen is geweest.

Deze bekendheid van Borneo bij de chinezen wordt evenwel, voor zoo ver wij kunnen nagaan, afgebroken gedurende verscheidene eeuwen; althans wij vinden eerst weder van eenige betrekking met dat eiland gewag gemaakt onder de regering van Koblai-khan, gezegd Koe-pi-lai en bij de chinezen Tsjitsoe, den eersten heerscher der mongolen van den stam Joeën, die in het jaar 1278 onzer aera aan de heerschappij van China kwam, tot 1294. Onder de regering van dezen heerscher, tusschen 1271 en 1295, bezocht Marco Paolo, de venetiaan, het chinesche rijk. In de door hem beschreven reis maakt hij gewag van eenen sloopstogt uit China door den archipel naar Indië, en vermeldt hij verscheidene eilanden, die hij Groot-Java, Klein-Java, Petan, Necuram, Angania, enz. noemt. Sommigen houden Borneo voor het genoemde Groot-Java. Maar schoon zulks al juist moge wezen, is de geschiedenis daardoor nog geene schrede gevorderd, want de beroemde reiziger ging er niet aan

(1) Gutzlaff I. 155.

(2) Tijdschr N. I. 1849. I. 189.

land, even als op Klein-Java, en hij beschreef het groote eiland niet of niet genoegzaam, om daaruit een duidelijk begrip te vormen (1).

Volgens de overleveringen, die op vele punten zijn bewaard gebleven, was het eiland in overoude tijden verdeeld in drie groote rijken, als van het noorden, van het zuiden en van het westen. De historische berigten, aangaande het rijk van het zuiden, gaan op tot eenige eeuwen. Die van het westelijke kunnen wij stellen opwaarts tot in de XIV of XV eeuw, maar omtrent het noordelijke rijk ontbreken ons de bewijzen en oorkonden, en de uitheemsche berigten beginnen eerst met de XVI eeuw. Deze drie hoofddeelen hielden wel onderlinge gemeenschap maar geen verband, en de tijd heeft het verschil en de scheiding al meer en meer kenmerkend aangewezen, tot op den tegenwoordigen tijd.

Het rijk Bandjermasin (volgens inlandsche bronnen).

De overleveringen betrekkelijk de oude geschiedenis van Bandjermasin en Kota-ringin vindt men bewaard in een maleisch boek, waarvan het volgende de zakelijke geschiedkundige overzetting is (2). Deze inlandsche oorkonde, van alle fabelachtigheid ontdaan, is van indedaad groot belang te achten, bij de bestaande schaarschheid aan herinneringen op het gebied der geschiedenis, op Borneo in overlevering bewaard gebleven.

In de vierde eeuw der hegira, gelijk aan de tiende der gewone aera, leefde er in het land Kling een man die vele schatten bezat en Soedagar Mangkoe Boemi heette; zijne vrouw was

(1) Gutzlaff I. 348. Irving. Col. IV. 198. Marc. P. Ramusio. Ven. 1606; S. Muller. Greiffenhage. 1671. Lb. III, Cap. 2. 20. 22. Ind. Arc. II. 55. Tuckej, Aardrijkskunde. III. 653.

(2) Hikajat Tjeritra radja Bandjar dan radja Kota-ringin.

Sitira genaamd. Deze man gewan een zoon, Empoe Djamatka of Djitmaka geheeten, die bij zijne vrouw Mangoen Toewa twee zonen gewan, namelijk Empoe Mandastani en Lemboe Mangkoerat (1).

Eene zware ziekte kwam over het land en over deze familie en raapte vele schatten weg. Op zijn sterfbed riep Soedagar Mangkoe Boemi zijnen zoon en gezin bij zich, en vermaande hem, zoo tot vreedzame daden en zedelijkheid, als om een beter geluk te beproeven in een ander gewest over zee, hem aanbevelende, te middernacht eene hoeveelheid aarde van zijnen geboortegrond mede te voeren en zich neder te zetten in het land, dat hij zou ontmoeten, en waar hij te middernacht den grond geurig zou vinden. Daar zou hij een gelukkig oord en gezegender gewest wedervinden, dan het vaderland Kling thans voor hem was. De grond zou zijne schatten aanbieden, en de handel er levendig worden, ziekten zouden ver af blijven en een hooge ouderdom tijd geven tot genieting. Na deze raadgeving te hebben medegedeeld, stierf Soedagar Mangkoe Boemi, in het 989 jaar der hegira, gelijk aan het 999 der gewone aera (2).

Na verloop van eenigen tijd bragt Empoe Djamatka, ingevolge den wensch zijns vaders, al zijne bezittingen en onderhoorigen bijeen, ging scheep op eene menigte vaartuigen, verliet het gewest Kling, en kwam aan een eiland, waar hij evenwel den gewenschten geurigen grond niet vond (3). Van hier ging de landverhuizer weder onder zeil, en kwam bij het land van Oedjong-tanah, waar hij met tien vaartuigen ankerde. Hier verscheen in een visioen Soedagar Mangkoe Boemi aan zijnen zoon Empoe Djamatka, en beval hem, zich niet te Oedjong-

(1) Vergelijk het javaansche empoe en lemboc (kunstenaar en rund).

(2) Deze tijdsbepaling komt vervalscht voor. Zie het vervolg.

(3) Vergelijk Alji-Soko van Java.

tanah neder te zetten, voor dat hij beproefd had eene welriekende aarde te vinden. Empoe Djamatka ontwaakte, onderzocht, zooals zijn vader hem bevolen had, vond de aarde aan den landhoek Oedjong-tanah geurig, en beval aan zijne volgelingen, Aria Magatsari en tommongong Tatab-djiwa, hier eene stad op te rigten, daar het de plek was waar hij zich wilde vestigen (1).

Toen er eene vorstelijke woning (astana) en een tempel of gedenkplaats (tjandi) was opgerigt, deed Empoe Djamatka al zijne medegebragte schatten ten toon stellen en al zijne volgelingen bijeen komen, en verklaarde dat de plaats dezer nederzetting zou heeten Negara-dipa, en dat hij zich achtte te zijn de eerste vorst, met den titel van Maharadja di Tjandi. Maar aangezien hij van geen vorstelijk bloed was, beval hij aan te brengen tjendana (sandel hout), dat hem den reuk der vorstelijke waardigheid zou verschaffen. Dierhalve beval hij het maken van twee beelden (afgoden), man en vrouw, om te worden vereerd in den tempel (tjandi), en deze voorwerpen werden door hem telken vrijdag gehuldigd en aangebeden (2).

Toen beval hij aan den Aria Magatsari om het binnenland te onderzoeken, de bijrivieren van Tabaloeng en Pentep op te varen, tot aan het hoogland, ten einde de hoofden der rivieren voor hem te doen verschijnen. Zij verschenen. Hij beval nu dat zij telken moeson moesten opkomen, en Aria Magatsari als hoofd erkennen. Dergelijk bevel gaf hij aan den tommongong Tatab-djiwa om de rivieren Balangan en Hamandit en het bovenland te bezoeken, ten einde ook hier de bevolking in onderwerping te brengen, en als opperhoofd te staan. Zulks geschiedde ook ten opzichte van de rivieren Kelai

(1) Vergelijk de legende van Sri Toeri-boewana. Oedjong-tanah is hier niet het maleische schiereiland, maar waarschijnlijk Laut-darat, gezegd Tanah-laut.

(2) Dit Tjandi bestaat nog heden.

en Laboean-amas. Door deze onderwerpingen bestond het gebied alzoo uit de volgende rivieren:

1. Tabaloeng.	5. Hamandit.
2. Balangan.	6. Kelai.
3. Pentep.	7. Laboean-amas.
4. De boekits of bovenlanden.	8. De boekits.
1000 mannen onder Aria	1000 mannen onder
Magatsari.	tommongong Tatah-djiwa,

benevens de hoofd- en hofplaats Negara-dipa, waar de historie veertig huisgezinnen stelt onder vier patch's of opperhoofden. Een wijs en regelmatig bestuur leidde deze nieuwe vestiging. Hij zond naar zijn vorig vaderland Kling, om van daar de achtergebleven eigendommen en verwanten af te halen. Deze kwamen over ten getale van 4000 met 40 vaartuigen. Ook zou hij eene zending naar China hebben ondernomen, ter erlanging van kunstenaars, en daarin wel zijn geslaagd. De zending wordt geheeten Wira-martas. Deze kunstenaars wisten twee afgoden te vervaardigen van metaal, een mannelijke en een vrouwelijke, beiden Gangsa geheeten, die door den vorst werden geëerd en gehuldigd, waarop de houten beelden werden weggeworpen in de zee. De legende maakt overigens opzettelijk melding, dat alhoewel er van lieverlede uit alle oorden van den archipel zich volk te Negara-dipa kwam nederzettingen, de vorst echter beval, dat men zich in kleeding en gewoonten moest voegen naar de javanen en de onderdanen van het rijk van Modjopait.

Empoe Djamatka, de eerste vorst, overleed in vrede en liet zijne twee zonen, Empoe Mandastani en Lemboe Mangkoe-rat geheeten, na. De eerste had twee zonen, Bambang Soekmaraga en Bambang Padmaraga genaamd. Zij volgden evenwel hunnen vader Djamatka niet in de regering op, omdat zij van

geen vorstelijk bloed waren, maar de historie doet het bewind overgaan op een fabelachtig vrouwelijk wezen, Poetri Djondjong Boewi of Tandjong Boewi, waarvoor de beide broeders Bambang eene voorliefde opvatten. Sommige berigten willen, dat Lemboe Mangkoerat, in twist of verraad, zijne beide neven vermoordde op zekere plaats aan de Tabaloengrivier, Loehokbadoeng-sanak geheeten. Empoe Mandastani en zijne vrouw, hierover in wanhoop, bragten zich zelve om het leven. Lemboe Mangkoerat liet hunne lijken wegwerpen. De plaats waar zij lagen zou thans heeten het meer Talaga-raha en de uitloop daarvan Soengei-darah (bloedrivier). Volgens andere historien vorderde Lemboe Mangkoerat de Poetri Boewi voor zich, terwijl Bambang Padmaraga vorst van Broenai zou zijn geworden.

Na den moord door Lemboe Mangkoerat gepleegd en na den dood van zijnen broeder, toog hij naar Modjopait, om ook eene prinses van vorstelijk bloed ten huwelijk te verzoeken. De historie doet hem met veel onderscheiding ontvangen bij den vorst en zijnen staatsdienaar Gadjah-modo (1). De eerste verzekerde dat al zijne kinderen bereids waren uitgehuwd, en er geene meer overschoot dan eene ziekelijke dochter bij eene slavine verwekt. De historie doet bij de voorstelling van Lemboe Mangkoerat al de vermaarde staatsdienaren van Modjopait optreden, zooals Koedho Ronggo-lawé, Djaran Panoeli, Aria Dhamar, gezegd Dhilah, benevens nog Aria Djamba, Koedho-Pikatan, Dipati Lampar, maar de beschrijving zelve draagt alle kenmerken van eene moderne hand en pen.

Lemboe Mangkoerat erlangde de gezegde onechte dochter, Raden Poetri (2) en zeilde van Java terug naar Bandjermasin.

(1) De beroemde rijkbestierder, die in de historien een zoo ruim aandeel heeft.

(2) In eene weder anders luidende historie, gaat Lemboe Mangkoerat een.

Daar gekomen, en verhoovaardigd over zijn huwelijk met eene vorstendochter, nam hij den titel aan van Raden Soeria Nata, verzamelde al zijne onderdanen ter hoofdplaats Negara-dipa, werd in zijne waardigheid van opperheer bevestigd, en was alzoo de tweede vorst. Eene andere uitlegging wil, dat Raden Poetri van Modjopait en Poetri Djondjong Boewi tegelijk Lemboe Mangkoerats vrouwen waren.

De regering van Raden en Pangeran of ook wel Maharadja Soeria Nata genaamd, wordt geacht te zijn geweest op het einde der XV eeuw. Tijdens den ondergang van Modjopait, in 1483, erlangden al de tot dat rijk behoord hebbende overzeesche vasallen eene eigene onafhankelijkheid. Bevorens stond Negara-dipa, gezegd Bandjermasin, in eene cijnsbare verhouding tot het groote rijk van Java. De oorsprong dezer cijnshaarheid blijkt niet.

De beide vrouwen baarden in vervolg van tijd (1) raden Ganga Wangsa en raden Soeria Wangsa, zijnde de laatste van de modjopaitische moeder geboren en in rang boven den eersten. Te dier tijd stonden de vorsten van Sanggauw, Sambas, aan de Batang-melawei, van Kota-ringin, van Passir, in vriendschappelijke en zelfs onderworpen betrekking tot Soeria Nata, den oppervorst van Negara-dipa. De door Soeria Nata uitgevaardigde wetten behelsden bevelen om geen andere zeden en gewoonten op te volgen dan de javaansche, en vooral geen palembangsche, voorts den landbouw aan te moedigen en de welvaart te behartigen. Daarna verdween hij, volgens de historie, met zijne vrouwen.

echtgenoot zoeken voor Poetri Boewi, en erlangt Raden Poetra, die Raden Soeria-nata wordt, terwijl Lemboe Mangkoerat rijkbestierder blijft. Het geldt hier de afleiding der vorsten van Modjopait tegen elken prijs.

(1) Op het laatst der XIV eeuw volgens Hogendorp, dat echter eene eeuw verschil te min zou zijn.

Soeria Nata werd opgevolgd door zijnen zoon raden Gangga-Wangsa als Maharadja Soeria Gangga Wangsa. Hij was toen nog in jeugdigen ouderdom, maar nam niettemin de veertig door zijnen vader nagelaten bijwijken tot zich. Te dier tijd was Negara-dipa zeer bloeiend en magtig. Hij zond zijnen staatsdienaar uit naar het binnenland, om eene vrouw te zoeken, hem waardig (1). De historie doet die vrouw met geweld en door de wapenen verkrijgen, en bij haar eene dochter verwekken, genaamd Poetri Koeripan, en wel door een huwelijk met Lemboe Mangkoerat. Deze Poetri Koeripan werd later de vrouw van Maharadja Soeria Gangga Wangsa en baarde hem eene dochter, geheeten Poetri Kalarang, die de vrouw werd van raden Soeria Wangsa bovengemeld.

Uit het huwelijk van raden Soeria Wangsa sproot voort raden Tjarang Lalewan, en uit dat van Maharadja Gangga Wangsa eene dochter, Poetri Katoempoe, die de vrouw werd van Tjarang Lalewan. Deze laatste volgde in het bewind, en werd de vierde vorst. De historie zegt, dat Soeria Wangsa en Gangga-Wangsa, met hunne vrouwen Poetri Koeripan en Poetri Kalarang verdwenen van uit des menschen oogen.

Tjarang Lalewan gewan bij Poetri Katoempoe een zoon, Sekar Soensang genaamd, en overleed zes jaren na diens geboorte. Kort hierna kreeg de moeder geschil met dit kind over eten, zoodat het kind van de ouderlijke woning wegliep, toevlugt vond op een vaartuig van zekeren handelaar van Soerabaja, die derwaarts onder zeil ging, den jongeling mede nemende.

De moeder zocht te vergeefs en zond ten dien einde naar Soerabaja, naar Griseh en elders op Java, van waar handelaaren te Negara-dipa kwamen, en nog verscheidene malen zond zij elders zendelingen heen.

(1) De dochter van Aria Melangkoen.

Het kind raden Sekar Soensang echter kwam en verbleef te Soerabaja, en werd geheeten kjai mas Lalana. Zijn pleegvader, djoeragan Balaba, verkreeg groote rijkdommen. Na den dood van dezen pleegvader beving kjai mas Lalana de lust om naar Negara-dipa te gaan, zoo als geschiedde met den djoeragan Deinpoewangi. Bij den terugkeer van dezen naar Java, bleef kjai mas Lalana bij Lemboe Mangkoerat den rijksbestierder, die de prinses Katoempoe opmerkzaam maakte op de schoonheid van den jongeling, zoodat er een huwelijk uit ontstond, en de moeder alzoo de vrouw werd van den (haar onbekenden) zoon, doch die geenzins als vorst optrad, volgende Mangkoerat in het bewind.

Toen beiden zeven dagen geluwd waren, reinigde Katoempoe het hoofd van haren man-zoon, en vond een likteeken van eenen slag op het hoofd. Zij ondervroeg hem naar de oorzaak hiervan, maar hij ontkende iets te weten, zeggende nog te jong te zijn geweest en zonder denkvermogen als kind. Maar Katoempoe herkende ten laatste haren weggelooopen zoon, die zich het voorgevallene herinnerde, wanhopig scheen, den naam aannam van Saria Kaboerongan, en vorst werd.

Een jaar hierna verlag Saria Kaboerongan den rijkszetel meer zeewaarts, aan de Moeara-oelak, terwijl de prinses Katoempoe te Negara-dipa achterbleef, met 4 — 500 inwoners en daar overleed. De nieuwe hoofdplaats werd genaamd Negara-daha. Aldaar kwamen klingalezen, javanen, dajaks, chinezen, makasaren handelen, zijnde de handelplaats zelve Negarabahan, aan de Moeara-bahan en Moeara-ampian. In die dagen, kort na den dood van Katoempoe, overleed ook Lemboe Mangkoerat, de eerste Mangkoe Boemi, die opgevolgd werd door zijnen zoon Aria Magatsari, als Aria Taranggana. Onder het bestuur van Mangkoerat was er vrede, voorspoed, eene goede regtsbedeeling en welvaart onder de gemeente.

Tijdens de regering van Saria Kaboerongan waren de vor-

sten van Berou, Pasir, Sambas, Soekadana, Blitoeng, Mlawei, Kota-ringin onderhoorig aan Negara-daha, gelijk ten tijde van Soeria Nata. De javanen dreven enkel handel; velen dezer woonden te Negara-daha. Saria Kaboerongan gewan bij eene dochter zijns ministers twee zonen, raden Soekaramé en raden Bangawan geheeten, en gebod steeds de javaansche gewoonten op te volgen, als zijnde hij van dien oorsprong.

Saria Kaboerongan verdween, en werd als vorst opgevolgd door zijnen zoon raden Soekaramé, die vier zonen gewan bij verscheidene bijwijven, als raden Paksa, raden Pandjang, raden Sitobali, en raden Mambang, en eene echte dochter, genaamd Poetri Galoeh. Raden Bangawan gewan slechts een zoon, raden Satramaloepa. Raden Paksa werd later getiteld pangeran Mangkoe Boemi, raden Pandjang pangeran Tommongong, raden Sitobali pangeran Bagalang, en raden Mambang pangeran Djajadewa.

Deze broeders gewannen zonen, als: pangeran Djajadewa, bij eene mantrie's dochter, een doodgeboren; Poetri Galoe, in huwelijk met raden mantrie Balaloe, raden Samoedra. Djajadewa overleed kinderloos; alzoo bleven er nog drie broeders, de pangerans Mangkoe Boemi, Tommongong en Bagalang, en Aria Taranggana, de rijksbestierder en zoon van Lemboe Mangkoerat. De gezegde raden Samoedra werd door Soekaramé (Soekarma) bestemd tot troonopvolger bij zijn overlijden, in stede van een zijner onechte zonen. De rijksbestierder, het onmogelijke inziende, als ook de drie prinsen (broeders) verzetten zich hier tegen, en wel opvolgende Mangkoe Boemi, Tommongong en Bagalang, die de opvolging van den zoon eener zuster, als strijdig met hunne regten beschouwden, en zulks hunnen vader Soekaramé voorhielden.

Toen Samoedra den ouderdom van zeven jaren had bereikt, overleed Soekaramé, en van dit tijdstip af was het leven van gezegd kind niet zeker, waarom de rijksbestierder den

jongen naar Moeara-bahan bragt, daar de pangeran Tommongong een aanslag op zijn leven voor had. Men doorzocht het vorstelijk verblijf maar vond den jongen niet. De drie broeders kwamen hierover bijeen. Mangkoe Boemi was er voor, dat zijns vaders bevelen zouden worden opgevolgd en vroeg aan Tommongong wat hij voor had, waarop deze er voor uitkwam, dat zijn voornemen was Samoedra te vermoorden. Bij het lijk huns vaders kwamen zij overeen, met hun drieën het bewind te voeren. Hierop vervoerden zij het lijk naar Negara-dipa, waar het te Tjandi werd begraven.

Na de begrafenis van het lijk huns vaders werd pangeran Mangkoe Boemi gekozen als eerste heerscher en vorst. Men stelde eene krooning in. De makota of kroon was echter, zooals de legende zegt, zoo zwaar op de hoofden van pangeran Mangkoe Boemi, Tommongong en Bagalang, dat zij van de krooning moesten afzien. Ook met de rijkssieraden hadden er bijzondere teekenen plaats. Pangeran Bagalang verhuisde naar de Ilier (benedenlanden) met 2000 menschen, en pangeran Tommongong verbleef te Negara-daha.

Pangeran Bagalang overleed en liet na een zoon, raden Lamaradja of Hardja di blah, en eene dochter, raden Lahsari, wier nazaten nog bestaan te Moeara-ampian en Moera-bahan. Pangeran Tommongong ontwierp eenen aanslag om zijnen broeder Mangkoe Boemi te onttroonen door gehuurde moordenaars en door verraad. Een moordenaar, Si Saban, poogde te vergeefs Mangkoe Boemi in het openbaar aan te vallen of door vergif om te brengen, en doorstiet hem eindelijk op een gastmaal, terwijl de prins beschonken was. Deze liet eene dochter na, Sidajang Sariboelan genaamd, en werd te Tjandi begraven.

Na den dood van pangeran Mangkoe Boemi stelde pangeran Tommongong zich als usurpateur in het bewind, en huwde de dochter van den eersten, Poetri Sari Boelan, aan zijnen zoon raden Bagawan uit. De bestemde erfopvolger, pangeran Samoedra,

zwierf steeds rond in de bovenlanden, zich onbestemd ophoudende. Een der opperhoofden in Negara-daha trok zich zijn lot aan en zocht hem op, vindende hem eindelijk te Lampian. Dit opperhoofd heette patih Maséh, en voerde den jongen prins met zich, om voor hem partij te winnen (1).

Van lieverlede vonden de knevelarijen en slechte regerings-handelingen van pangeran Tommongong vele vijanden, en patih Maséh erlangde spoedig eenige honderden aanhangers. Met nog vier andere opperhoofden spande hij zamen en in eene zwelgp partij zwoeren zij Samoedra tot vorst te zullen verheffen, zooals ook geschiedde te Moearah-bahan, in tegenwoordigheid van vijfduizend mannen. Spoedig zond Tommongong eene krijgsmagt derwaarts, doch na verscheidene gevechten delfde hij het onderspit, en Samoedra trok zegevierend Negara-daha binnen, dat hij, ter eere van zijnen veldheer patih Maséh, Bandjermasin heette, en ongeveer te Moeara-bahan lag.

Te Bandjermasin werd nu eene andere regeling van zaken ingesteld, vooral ten doel hebbende den handel te lokken, zijnde de woonplaats van den bandhar aan de Soengei-kalaja, thans Soengei-palambocan. De rijkssieraden waren evenwel nog in handen van pangeran Tommongong. Samoedra deed al de bevolking uit de omstreken van Mohor en Balandean vereenigen ter hoofdplaats, om het hoofd te kunnen bieden aan alle aanvallen van pangeran Tommongong, terwijl patih Maséh gezanten zond, om kennis te geven van Samoedra's komst aan de heerschappij, naar de vorsten van Patak, Satoewi, Sawarangan, Assem-assem, Laut-poelau, Pamanoekan, Pasir, Koetei, Berou, Sikau, Bidadjoe, Sabangau, Mendawei, Sampi, Mlawei, Sambas, Pembocang, Kota-ringin, Soekadana.

Pangeran Tommongong had al deze vorderingen tot nog toe zonder vrees aangezien, maar nu deed hij den rijksbestierder

(1) Zie Ind. Arch. IV. 481.

Aria Taranggana een leger bijeen verzamelen van 2000 man, uit al de dorpen die hem nog waren overgebleven, en trok hiermede naar Moeara-bahan of Negara-dipa, gezegd Bandjermasin, waar Samoedra zetelde, en dat benedenstrooms van den zetel van pangeran Tommongong lag. De laatste werd hier duchtig afgeslagen en verloor, volgens de historie, 30,000 man (1) terwijl 3000 zich aan Samoedra onderwierpen, van wien 1000 man sneuvelde. Pangeran Tommongong vlugtte stroomopwaarts terug tot Negara-dipa. Samoedra werd krachtdadig bijgestaan door eenige duizenden kooplieden, wier wapenen hem zijn voordeel aanbragten (2). Van nu af ontstond er een gestadige oorlog tusschen de beide partijen, vooral op de hoogte van de Moeara-limpian of Rampian.

In weerwil van de behaalde voordeelen vreesde Samoedra echter het onderspit te zullen delven, en werd daarom van patih Masêh te rade, de hulp in te roepen van den sulthan van Demak, te dier tijd de magtigste vorst op Java na den ondergang van Modjopait, dat, volgens de Bandjersche historie, na den dood des vorsten Hongorok, en door de vestiging van den islamschen zetel te Ampil, van zelf verviel en verliet, terwijl het rijk zich oploste in verschillende deelen.

Samoedra zond patih Balit als afgezant naar Demak, met vele geschenken en in den brief bood hij, volgens oostersche gewoonte, eene volkomene onderwerping aan, wanneer men hem wilde bijstaan tegen zijnen oom Tommongong. Te dier tijd, ongeveer A. D. 1520, heerschte pangeran Aria Trangono te Demak als derde vorst en eerste sulthan. In de Banjersche historie wordt hij genaamd sulthan Soeria Alam. Het gezantschap werd

(1) Wel te verstaan niet in den strijd, waaraan slechts 2000 man deel namen, maar aan ingezetenen der afvallende landen.

(2) Zie Ind. Arch. IV. 482.

te Demak wel ontvangen. De sulthan stelde als eerste voorwaarde voor de te verleenen hulp, dat Samoedra en de zijnen de leer van Mohamad zouden omhelzen, zijnde zij toenmaals nog de hindoesche eeredienst toegedaan.

Het gezantschap hierop naar Borneo teruggekeerd, reisde weder terug naar Demak met de toestemming in deze voorwaarde, waarop de sulthan duizend gewapende javanen, vergezeld van een aantal mohamedaansche priesters, ter hulp zond aan Samoedra. Op de aankomst van deze hulp viel de bevolking den laatsten bij, en al de bondgenooten en vasallen van uit de tijden van Soeria Nata en Soekaramé boden hulp. Hieronder waren de vorsten van Sambas, Batang-mlawei, Soekadana, Kota-ringin, Pemboeang, Sampit, Mendawei, Sabangan, Biadjoe (groot en klein), Karasakan, Pasir, Pamoekan, Koetei, Berou, Poeloesatoewi, Assem-assem, Kintap, Soewarangan, Tambangan-laut, Tankisong, Tabanio en andere streken onderwierpen zich aan Samoedra en bragten volk op de been, zendende dit naar Bandjermasin, waar spoedig 40,000 man bijeen waren. Ook de vreemde handelaren, makasaren, chinezen, javanen, maleijers, stonden Samoedra bij. De Barito en zijtakken waren vol vaartuigen en strijders; overal heerschte strijdlust. Samoedra trok op en ontmoette de benden van zijnen oom bij de rantau Sangian-gantong. In een heeten strijd delfde Tommongong het onderspit, verliezende Samoedra 4000 man in zeven dagen en nachten strijdens en Tommongong 3000. De benden van Samoedra zetten die van zijnen oom na, de rivier opwaarts van Negara-daha, van waar de bevolking vlugtte naar de rivieren Hamandit, Batang-alai en Simpang-alai. Doch hier kwamen zij spoedig in het naauw, daar men allen toevoer benedenstrooms afsneed. De bevolking kwam dan ook weldra in onderwerping, na eenige gevechten waarin Samoedra veel volk verloor.

De beide partijen hadden tot veldheeren, Samoedra, de pa-

tiſh 's Maséh en Balit, Tommongong, de Aria Taranggana. Deze laatste, de vruchteloze pogingen ziende, hield zijnen vorst voor, hoe hij wel een jaar lang zou kunnen strijden zonder beslissing, dat hij nog slechts over weinig onderdanen meer gebod in de Negara-dipa, terwijl Samoedra te Negara-daha en Bandjermasin over verre weg meer gebod, dat velen der landzaten door vuur en staal waren omgekomen in eenen oorlog die bereids 40 dagen had geduurd, dat er slechts één heerscher kon bestaan en één Mangkoe Boemi (rijksbestierder), en een strijd tegen Samoedra, zoowel als tegen patih Maséh toch vruchteloos zou zijn.

Pangeran Tommongong, de waarheid van een en ander gevoelende, vroeg aan Taranggana, of hij in een vergelijk wilde treden met Samoedra, en daarvoor de tolk wilde zijn. Taranggana ging tot Samoedra en viel hem te voet. Samoedra ontsteld, vroeg wat zulks beteekende, dat het land geen twee vorsten kon hebben, en eene verdeelde heerschappij ondoenlijk was, want dat het getal onderdanen voor ieder alsdan gering zou wezen, weshalve hij voorstelde dat het bezit van het rijk zou worden afhankelijk gesteld van een tweegevecht tusschen hem (Taranggana) en patih Maséh. Wie van beiden in leven zou blijven, bleef ook rijksbestierder en zijn heer vorst van het rijk. Dit voorstel werd aangenomen. Taranggana ging terug, en pangeran Tommongong maakte zich op ten strijde, toegerust met zwaard, schild en blaaspijp.

De beide partijen kwamen elkander op de rivier te gemoet. Samoedra daagde Tommongong uit ten strijd, hem zijne vroegere wandaden voorhoudende met groot geschreeuw. Pangeran Tommongong zag zijn ongelijk in. Het zwaard en schild ontviel zijne handen. Hij viel Samoedra om den hals en sloot vrede met hem. De beide rijksbestierders patih Maséh en Taranggana zagen zich alzoo in hun voornemen gestuit, want Tom-

mongong verklaarde van zijn bewind af te zien ten behoeve van Samoedra, en gaf hem al de rijkssieraden over.

Samoera nam genoegen in alles, verzoende zich met zijnen oom, schonk hem het bezit der rivieren Batang-hamandit en Batang-alai en zetelde zich te Negara-daha, terwijl Tommongong zich aan de Alai vestigde. Dit Negara is het tegenwoordige Negara aan de Batang-tabaloeng. Toen nu Samoedra bevestigd was in zijnen zetel, gingen hij en de zijnen over tot de leer van Mohamad, door toedoen van de demaksche priesters, en een arabier riep hem uit tot sulthan, onder den titel van Soerian Shah. Van de javaansche hulpbenden waren 20 man gesneuveld; het overschot keerde terug naar Java, als belooning medenemende 1000 tails goud, 20 diamanten, 20 pikols was, 1000 stuks damar en andere landsprodukten (1). De javanen namen vele vrouwen mede, waarom de tegenwoordige bevolking van Demak grootendeels van negarasche oorsprong is. Ook de hulptroupen van de genoemde borneosche bondgenooten gingen weder terug naar hunne landen. Maar van toen af kwamen alle jaren, in den regentijd, de afgezanten van Tankisong, Tambangan, Assem-assem, Laut, Pamoekan, Pasir, Koetei, Berou, Karasakan, den cijns en de schatting dier landen te Bandjermasin brengen

Toen het rijksbewind nu geregeld ingesteld was, werd Aria Taranggana rijksbestierder en opperregter, en patih Maséh de opperfyskaal. Tot heden toe zijn de instellingen van Taranggana te Bandjermasin bewaard gebleven. Sulthan Soerian Shah had destijds nog 30,000 wapendragende mannen, behalve de vrouwen en kinderen onder zich. Alle jaren zond hij eene ambassade naar Demak, om den vorst te huldigen; het blijkt echter niet dat hieraan nog zekere cijns verbonden was.

(1) Ind. Arch. IV. 482.

Sulthan Soerian Shah liet twee zonen na, waarvan een hem opvolgde als sulthan Ragmat-ollah, en een troonsopvolger werd, pangeran Anom geheeten, ook gezegd Dahangsana. In den beginne zijner regering vond de jaarlijkse zending naar Demak nog plaats, maar nadat men eens een stuk ang-sanahout had gezonden, onttrok Ragmat-ollah zich aan die eijnsbaarheid, en wel doordien, bij de latere verdeeling van Demak, ook andere tribulaire landen zich onttrokken (1), waaronder men noemt Palembang en Pahang. Ook wil men dat Hidajat-ollah, derde sulthan van Bandjermasin, zich vrijkocht door eenen diamant van overgrootte waarde, die mede door hem als tribuut van elders zou zijn ontvangen.

Na den dood van Ragmat-ollah kwam de oudste zijner drie zonen aan het bewind, als sulthan Hidajat-ollah. De beide andere zonen heetten pangeran Demang en Djakaria. Te dier tijd waren al de vroegere volkshoofden en rijksbestierders reeds dood, en was Ganggadipa eerste minister. Hidajat-ollah huwde met de dochter van eenen pangeran van Laut, Poetri Naroe-alam genaamd, benevens verscheidene andere vrouwen, waarbij hij de volgende kinderen verwekte:

1. Raden Senapati, bij de dochter van pangeran Toewan Katib;
2. Raden Soeboe, bij de dochter van pangeran Laut;
3. Bagoes, bij de dochter van kjai Di Poedah; deze Bagoes wordt ook Ratoe Bagoes geheeten;
4. Raden Ranga Kesoema;

en een aantal anderen bij onderscheidene vrouwen, te zamen 40 in getal.

In dien tijd stonden er twee Biadjo-opperhoofden tegen 's vorsten gezag op. Raden Ranga Kesoema ontving hierop bevel van den panembahan Marhoem (rijksbestierder, kroonprins?), om deze opstandelingen uit te roeijen. Kesoema deed

(1) Vergelijk Ind. Arch. IV. 482. II. 369.

de beide opperhoofden, Ki Wangsa en Ki Warga, benevens een honderdtal anderen ombrengen, en voerde een aantal schatten en tien levende biadjo's weg, welke laatsten tot den overgang tot het mohamedanisme werden gedwongen. Andere opgaven doen de gevangen opperhoofden zich tegen groote geldsommen loskopen. Raden Rangga Kesoema maakte zich door deze handelingen zoo gehaat, dat zijne eigene familieleden hem van het leven lieten berooven.

Na den dood van Hidajat-ollah volgde hem op panembahan Marrhoem, als vorst genaamd Moestakim Billah. Onder diens regering kwamen de eerste europeanen hier, in vier schepen, die door de roofzuchtige landzaten werden aangevallen. Het blijkt niet of dit portugese schepen waren. De vorst, voor de gevolgen beducht, vlugtte naar Amontai, en keerde eerst na tien jaren van daar weder. Doch in een raadslag of visioen werd hem het oude verblijf te Negara als ongelukkig afgebeeld, waarom hij de plaats weder verliet, en zich vestigde aan de batang (rivier) Mangapan. Evenwel wordt ook nog aangegeven, dat hij nog tien jaren verbleef te Tambangan en te Banjoe-sedah.

Deze vorst was gehuwd met eene javaansche vrouw, waarbij hij een zoon verwekte, raden Alit genaamd (1). Van Banjoe-sedah zond de vorst naar het landschap Pasir, om van daar af te halen zekeren Adji Tenggal, van grisehsche afkomst, en alzoo van javaschen oorsprong. Pasir was destijds reeds cijsbaar aan het zuidelijke rijk. De genoemde zoon des vorsten raden Alit huwde hierop met de dochter van Adji Tenggal, aan wien, onder den titel van dipati Gendang, het

(1) Later genaamd pangeran Mangkoe Boemi, pangeran mas Dipati en als naamig sulthan Achmat-ollah. De onophondelijke naamverwisselingen maken een voorname hinderpaal bij het beoefenen der historien.

beheer van het landschap Kota-ringin werd opgedragen. Uit het huwelijk van raden Alit sproten twee dochters voort, Anden Djoeloek en Anden Haik, waarvan eerstgenoemde de vrouw werd van pangeran Anta Kesoema. De historie is als het ware zamengevat in de geslachtlijsten der vorsten, die tot in het oneindige loopen, en in de telkens veranderende verhuizing van den vorstentzetel. Moestakim Billah, gezegd Marhoem, stichtte nog eenen tempel te Martapoera, en beval aan zijn geslacht zich voortaan aldaar te vestigen. Evenwel bleef de vestiging te Batang Banjoe-sedah nog eenige jaren bestaan.

De bovenvermelde Ratoe Bagoes ging naar Java, en keerde terug toen de vorst van Mataram het landschap Toeban veroverd had. Dit was alzoo tijdens sulthan Ageng van Mataram, 1619.

De vorst van Martapoera, Moestakim Billah, gezegd Marhoem, verhief Ratoe Bagoes tot radja moeda of kroonprins, die ook, als Sangid-ollah, de vijfde sulthan bij opvolging werd.

Pangeran Anta Kesoema verwekte bij de opgenoemde Anden Djoeloek eene dochter, Poetri Giling genaamd, die huwde met raden Saradipa van Soekadana. Bij het huwelijk, dat te Martapoera gesloten werd, ontstond aldaar een geweldig oproer, bij welke gelegenheid vele soekadaners om hals kwamen. De reden hiervan schijnt uitgegaan te zijn van den kant des vorsten. Althans men vindt gewag gemaakt van eene schenking van Marhoem aan Anta Kesoema van het landschap Kota-ringin, alwaar Adji Tenggal zijnen zetel had gehad als dipati Gendang. Van dien tijd af zond Soekadana geen en oijns meer naar Martapoera. Dit zal geweest zijn tijdens de regering te Soekadana van Ratoe Boenkoen en Giri Moestaka, panembahan van Meliau, 1600 — 1677 (1).

(1) Sulthan Mohamed Sapiloedin van Meliau, bij anderen 1624—1677.

Ook kwam er onder de regering van Marhoem eene bezending van Celebes, van den vermaarden krain Patingaloan, die van 1638 tot 1654 rijksbestierder van Goa en Tello was. Dit gezantschap verzocht voor de boeginezen de openstelling der havens van Pasir voor den handel. Dit verzoek werd ook ondersteund door genoemden Adji Tenggal en had dat gevolg, dat de dorpen Satoei, Assem-assem, Katak en Soerangan voor de boeginezen tot verblijf werden aangewezen. Van dat tijdstip af kan men alzoo het begin van den boegineschen invloed op de oostkust van Borneo aannemen.

Ook werden in dit tijdvak de cijnsbare landen der oostkust van Borneo, Pasir, Koetei en Berou vrijgesproken van de schatting aan Bandjermasin. Eveneens kocht Sambas zich vrij. Onder vorst Moestakim Billah, alias Marhoem, kwam een gezant van Sambas te Martapoera, medebrengeude twee groote diamanten, waarvan een zoo groot als eene tandjongvrucht, en Si-giwang geheeten, de andere zoo groot als een duivenei en Si-manissan geheeten was. Hierdoor werd door panembahan Marhoem de schatting van Sambas aan Martapoera (Bandjermasin) opgeheven.

Te dier tijd ontstond er ook gemeenschap met Mataram op Java, door den handel in diamanten. Pangeran Tepasana van Mataram werd naar Martapoera gezonden, om gemeenschap aan te knopen en handel uit te lokken, door middel van geschenken. Om dezen tijd werd panembahan Marhoem zinneloos; het bewind verviel in handen zijner echtgenote Ratoe Ageng, die zeven jaren regeerde, te zamen met pangeran dipati Toewa, waarschijnlijk den opgenoemden Ratoe Bagoes Radja moeda, die mede den titel aannam van sulthan Hidajat-ollah, ook wel Sangid-ollah genaamd of met een anderen naamvoerder verwisseld.

De pangeran Martasari, een der prinszen van den bloede, zonderde zich evenwel af, verliet Martapoera, zette zich in het

landschap Mendawei neder, en poogde hier eene eigene heerschappij te stichten, waarom hij naar Mataram op Java om hulp zond. Zoodra evenwel de heerscheresse Ratoe Ageng deze handeling vernam, deed zij de geheele bevolking van Mendawei naar Martapoera verhuizen, en maakte eene verandering in het bestuur over dat landschap. Het begon er echter voor de Ratoe Ageng weldra duister nit te zien door partijschappen, zoodat pangeran Anta Kesoema van Kota-ringin haar eene wijkplaats aanbood. Of zij daaraan gehoor gaf blijkt niet, maar desniettenin werd Anta Kesoema, om zijne getrouwheid, beloofd met den eeretitel van Ratoe Kota-ringin, en erlangde eenen rijksbestierder, raden Bagoes Kesoema Mataram, eenen prins van den bloede, die evenwel ontevreden naar Soekadana vlood en niet wederkeerde.

Anta Kesoema, zoon van panembahan Marhoem, werd door Ratoe Ageng bestemd voor de opvolging in de regering van het rijk. Aan zijnen kleinzoon raden Kesoema Mandoera kwam het bewind over Kota-ringin, als dipati. Anta Kesoema keerde naar Martapoera terug, doch vernam, voor de rivier Batangbanjoe komende, dat de Ratoe Ageng overleden was. Hij voer de rivier op tot Martapoera, alwaar de prinsen en voornamen hem als vorst kwamen begroeten.

De pangeran dipati Anom di Darat, een der prinsen, vergaderde evenwel de voornaamste opperhoofden ter verkiezing van eenen vorst, ofschoon volgens de hikajat er nog een vorst leefde, de panembahan Marhoem, en de dipati Toewa, als sulthan Hidajat-ollah, het bewind in handen had. Na vele beraadslagingen werd pangeran Kesoema Alam ratoe van Martapoera, of mederegent des rijks, zetel houdende te Martapoera, en in het bezit der rijkssieraden gesteld. Evenwel werd hij door eene andere vergadering van prinsen en rijks grooten uitgeroepen tot sulthan Saäd-illah (welligt Sangid-ollah, welken titel men ook verwisselt met dien van Hidajat-ollah, ook gezegd Saidollah.

De pangeran dipati Anom di Darat erlangde bij deze verheffing den titel van dipati Toewah en het bezit of gebied van het zuidoostelijke gedeelte des rijks, thans genaamd Tanah-boemboe, de vermengde landen (1). Evenwel beheerde hij het rijk als rijksbestierder vijf jaren lang, en erlangde alstoen van den ratoe Kota-ringin, pangeran Anta Kesoema, den titel van Ratoe Bagawan Mahapandita, en gaf het rijksbewind over aan zijnen broeder, die ratoe Anom (rijksbestierder) werd. Deze regeerde als zoodanig vijftien jaren lang. Het blijkt alzoo dat de sulthan zelf niet de regering uitoefende, maar die in handen was van een eersten minister.

Zooals wij zagen was de vorst panembahan Marhoem gehuwd met eene javaansche vrouw, elders bijwif geheeten, waarbij hij een zoon verwekte, raden Alit genaamd als kind, later verheven tot pangeran Mangkoe Boemi, pangeran Mas Dipati en troonsopvolger. Deze volgde den sulthan Said-ollah op als, vorst, met den titel van sulthan Achmad-ollah of Tantahi-ollah die ook wordt voorgesteld als een pangeran dipati Toewa, de eerste heerscher over de Tanah-boemboe.

Pangeran dipati Anom, broeder van dipati Toewa, waarschijnlijk ontevreden over de bestaande orde van zaken, vlugtte naar de binnenlanden, en poogde een vorstendom onder de biadjo's op te rigten of hever, ruide die binnenlandsche bevolking op tegen Bandjermasin. Drie duizend biadjo's kwamen in kleine vaartuigen de groote rivier af, voeren de Batang-banjoe op, doch werden gestuit in hunnen aantogt. Pangeran dipati Anom zelf voer de Kajoetangi op, ondersteund door pangeran Kesoema Mandoera, vorst van Kota-ringin, en vorderde deel in

(1) Zie bl. 338, deel I van dit tijdschrift. Dipati Toewa of Toeha, wordt een zoon van Said-oellah geheeten. Volgens de hikajat was hij een zoon van dipati Toewa, zoon van panembahan Marhoem.

het bewind der rijks voor raden Bagoes Kesoema Mataram, den rijksbestuurder van Kota-ringin. Hieruit ontstond een binnenlandsche oorlog.

Tot hiertoe de inlandsche bronnen, omtrent het rijk van Bandjermasin. Bij de schaarschheid der berigten van algemeen aard, ontwaart men evenwel genoegzaam, dat Bandjermasin een uitgestrekt rijk was, beheerschende de grootste helft van Borneo, over de geheele oost- en zuidkust en vroeger ook over de westkust, en binnenlands tot aan den grooten Kapoeastroom, over al de inlandsche stammen, biadjo's geheeten. Voor de verdere geschiedenis bieden zich eenige bronnen aan bij europesche reizigers, kooplieden en schrijvers, opgaande tot het tijdperk der XVII eeuw.

B I J D R A G E N

TOT DE

GESCHIEDENIS

DER

S O E N D A L A N D E N (1).

Een rijksgroote, genaamd dipati Oekoer, de vertrouweling van den vorst van Mataram, was regent van al de Preanger landen. Hem werd opgedragen zich naar Sampang (op Madura) te begeven, om den pangeran van dat land, die zich niet aan Mataram wilde onderwerpen, gevangen te nemen (2).

Dipati Oekoer dezen last ontvangen hebbende, verzocht zinnen vorst om daarvan verschoond te mogen blijven, omdat hij de onmogelijkheid inzag, genoemden pangeran op te vatten.

(1) De volgende aantekeningen zijn vervat in een klein handschrift, afkomstig van Soemadang. Hoezeer het slechts over een kort tijdperk handelt komt het toch voor niet van belang ontbloot te zijn, omdat tot nog toe van de geschiedenis der Soenda landen bijkans niets bekend is. Welligt zal dit meer uitvoerige mededeelingen uitlokken.

(2) Dit moet geschied zijn omstreeks 1623 (zie Hageman, Geschiedenis van Java, deel I. bl. 99.)

De vorst zeide daarop tot dipati Oekoer:

„Indien gij niet in staat zijt dien last te volbrengen, dan
 „moet gij zulks maar laten, doch gij moet alsdan onmiddellijk
 „met de mantri's van het Preanger gebied, met namen Ki
 „Astamenggala van Tjiawoer-beti, Ki Samaita van Sindang-
 „kassi-galoenggoeng en Ki Wirawangsa van Soekakerta, bene-
 „vens al de overige mantri's naar Djakatra gaan, om den
 „pangeran van dat land gevangen te nemen.”

Dipati Oekoer vertrok toen met zijne medgezellen naar Djakatra, doch, aldaar aangekomen, had hij geen moed genoeg om den pangeran te bestrijden. Hij bleef daarom in dat land zich slechts wat ophouden en zeide tot zijne medgezellen:

„Vrienden, het is beter dat wij maar terugkeeren, want als
 „wij hier blijven zullen wij onvermijdelijk onzen dood vinden.”

Zij gingen daarop allen huiswaarts, met uitzondering van dipati Oekoer (met zijne volgelingen), die zich in een groot bosch op den berg Loemboeng gingen verschuilen en eene versterking en borstweringen maakten, waarbij een groote steen, Semoending-djaloe genoemd, om naar de menschen te werpen, die zich zouden durven verstouten hem te komen opvatten.

De drie genoemde mantri's, Ki Astamenggala van Tjiawoer-beti, Ki Samaita, van Sindangkassi-galoenggoeng en Ki Wirawangsa van Soekakerta begaven zich met hunne volgelingen naar hunne respektieve woonplaatsen en niet lang daarna verhuisden zij naar het landschap Imbanegara-galoeh.

Toen de vorst van Mataram de handelwijze van zijnen gunsteling dipati Oekoer vernam, zeide hij tot den tommongong Narapaksa:

„Gij moet dadelijk met de hoofden van het oosten, de be-
 „ambten van Mataram, de leenmannen van het westen, den
 „kandoeroean van Ajah en den tommongong van Banjoe-
 „mas te velde trekken tegen dipati Oekoer.”

Narapaksa en zijne medgezellen begaven zich dien ten gevol-

ge op maandag den 1^{en} der maand moharam des jaars hé op weg.

Toen zij dipati Oekoer ontmoetten vielen zij hem onmiddelijk aan, doch hunne krachten schoten te kort en, nadat zij veel volk hadden verloren, ten gevolge van den steen Semoending-djaloe, dien men boven van den berg wierp, hielden zij geheel op met vechten.

Narapaksa en zijne mantri's trokken toen terug tot Soemadang, om met den pangeran Soemadang te raadplegen over iemand, die in staat zou zijn dipati Oekoer gevangen te nemen.

Men trof daar eenen kluizenaar aan, bagoes Soetapoera genaamd, die afkomstig was van Galoeh en zich ophield in de struiken en bosschen.

Men vroeg hem, of hij dipati Oekoer kon opvatten, dat hij bevestigend beantwoordde, waarop hij zich geheel alleen naar den dipati begaf.

Zoodra de wachten van den dipati den kluizenaar gewaar werden, gaven zij kennis van zijne komst aan hunnen heer.

De dipati kwam op dit berigt met al zijn volk te voorschijn om den kluizenaar te weerstaan en men wierp den Semoending-djaloe naar beneden, doch bagoes Soetapoera ving dien op en wierp daarmede in de lucht, zoo dat hij op eenen lélésboom nederkwam en daar bleef liggen.

Hieraan is de berg Batoe-lajang (vliegende steen) zijnen naam verschuldigd.

Bagoes Soetapoera drong toen binnen de versterkte plaats van dipati Oekoer en rigtte daar eene groote verwoesting onder de menschen aan.

Nadat vele lieden door hem waren gedood, gelukte het hem dipati Oekoer in handen te krijgen, te knevelen en met zich mede te voeren.

Onder weg dacht bagoes Soetapoera, dat het toch beter zou zijn, indien hij zelf zijnen gevangene aan den vorst van Ma-

taram overleverde, en daarom bragt hij hem naar Galoeh.

De toemoenggong Narapaksa wachtte intusschen te Soemadang met ongeduld op de komst van den kluzenaar en was verschrikt en buiten zich zelve van toorn, toen hij de tijding kreeg dat deze Soemadang was voorbij getrokken en zijnen gevangene te Galoeh had gebragt.

Hij vaardigde onmiddellijk het bevel uit den kluzenaar te achterhalen en naar Soemadang te brengen.

Toen men bagoes Soetapoera terugbragt, werd hij oogenblikkelijk gebonden met den toom van zijn paard, vervolgens ondervroeg men hem naar de reden, waarom hij zich meer durfde aanmatigen dan hem opgedragen was.

Hij gaf daarop te kennen dat hij geenzins het voornemen had gehad de bevelen van den toemoenggong Narapaksa niet op te volgen, „want,” zeide hij tot dezen, ik had tijding „ontvangen dat mijnheer reeds naar Mataram was opgebroken „en daarom wilde ik mijnheer nareizen.”

Hierop werd hij dadelijk op vrije voeten gesteld, en verlieten zij allen Soemadang, zich begevende naar Mataram.

Ook wordt verhaald, dat een zendeling van toemoenggong Narapaksa 1000 paren mannen en vrouwen, behalve de kleine kinderen, die dipati Oekoer waren gevolgd, had bijeen gekregen.

Deze werden naar Mataram opgebragt en aan den vorst vertoond, die bevel gaf dipati Oekoer te onthoofden, de 1000 mannen dood te schieten en de 1000 vrouwen als slavinnen in den kraton te houden.

De opvatting van dipati Oekoer had plaats op maandag den 1^{en} der maand djoemadil'awal des jaars hé.

Het tijdsverloop van af het begin des oorlogs met dipati Oekoer tot aan zijne opvatting bedroeg vijf maanden. Zijne komst te Mataram had plaats op donderdag den 25^{en} der maand djoemadil'awal van het jaar hé.

De vorst van Mataram beval vervolgens den toemoenggong Ki Astamenggala van Tjiawoer-beti tot toemoenggong Winangoon Angoon met 300 huisgezinnen, Ki Samaita tot toemoenggong Tanoebaja en Ki Wirawangsa tot toemoenggong Wiradadaha te verheffen.

Van het overwonnen land van dipati Oekoer, bevattende 10,000 huisgezinnen, werd de helft aan den toemoenggong Wiradadaha en de helft aan den toemoenggong Winangoon Angoon gegeven, terwijl toemoenggong Tanoebaja het woeste land kreeg.

Nadat deze verdeeling was tot stand gebracht stierf de vorst van Mataram. Hij werd opgevolgd door zijnen zoon soesoehocnan Tegalwangi, wiens pepateh's waren ngabehi Wiradjaja, Joedhabangsa, kiahî Mertanata en kiahî ngabehi Wirasetja, welke twee laatsten stedehouders waren van de oosterstranden. De vorst beval dezen vier rijks-grooten de gansche bevolking der Preanger en wester Soendalanden in huisgezinnen te verdeelen.

Hiermede werd belast Poespawangsa, die, na een naauwkeurig onderzoek, bevond dat Soemadang, Bandong en Soekapoera ieder 1000 en Limbangan 200 huisgezinnen telden.

Het veroverde land werd afgescheiden van de huisgezinnen en verdeeld als volgt:

Toemoenggong Wiradadaha van Soekapoera kreeg de drie landen Saoeng, Watang en Malangbong, toemoenggong Tanoebaja van Prakan-moentjang de drie landen Batoelang, Tjiawoer en de helft van Tanah-medang, en toemoenggong Winangoon Angoon van Bandong de landen Koeripan, Segala-herang en de helft van Tanah-medang.

Het landschap Galoeh had, volgens eene vroegere opname door zekeren Sabdakarja, slechts 960 huisgezinnen, doch, volgens de berekening van Poespawangsa, telde het 2600, Imbagara 800, Kwassen 700 en Kerta-boemi 1100 huisgezinnen.

Het totaal huisgezinnen in het rijk van Mataram bedroeg 600,000, namelijk 300,000 in de ooster- en 300,000 in de westerhelft des rijks.

Ook wordt verhaald, dat de vorst van Mataram van den kiah van Banjoemas en den kandoeroean van Ajah 1000 menschen ieder eischte, om de bewoners van het westelijk gedeelte der Preanger landen behulpzaam te zijn in het bewaken der grenzen van Bantam.

De kiah van Banjoemas en de kandoeroean van Ajah gaven daartoe de noodige bevelen aan hunne ondergeschikten.

Van den kandoeroean van Ajah bleef Ki Wira Perbangsa met 1000 huisgezinnen in Krawang, van Banjoemas bleef Kario Wirasaba te Tandjong-poera met 600 en van Cheribon bleef Ki Wira Tanoe te Tjiandjoer met 300 huisgezinnen.

Buitendien waren er in de vlakten nog 400 man.

Terwijl Ki Wira Perbangsa in Kerta-boemi zich ophield, kwam er last van den vorst om dat gewest in twee deelen te splitsen; een deel werd ingelijfd bij Imbanegara en een bij Wira-nanga. Zij deden diensten te Mataram.

De vorst van Mataram, na ter zake zijne twee patch 's, genaamd Ki Mertanata en Ki Wirasetja, te hebben geraadpleegd, verdeelde zijn rijk (de westerhelft) in 12 regentschappen (leenmanschappen), te weten:

1. Kandoeroean Ajah,
2. Banjoemas,
3. Soemadang,
4. Prakan-moentjang,
5. Bandung,
6. Soekapoera,
7. Imbanegara,
8. Krawang,
9. Kwassen,
10. Wirabaja,

11. Sekatjé en

12. Bandjer.

Na deze verdeeling nam de vernietiging van het rijk een aanvang, daar het in den oorlog onderdeed.

De soesoehoenan Tegalwangi had bij zijne vrouw Poetri Mataram zes zonen, genaamd

Pangeran Dipati,

Pangeran Poeger,

Pangeran Aria Mataram,

Pangeran Panoelar,

Pangeran Singasari,

Pangeran Blitar.

Zijn zevende zoon, genaamd radhen Taroeno Djojo was verwekt bij eene bijzit, vroeger de vrouw van demang Malaja van Sampang.

Toen deze vrouw van dit kind zwanger was, zond de soesoehoenan haar terug naar Sampang en toen zij later radhen Taroeno Djojo ter wereld bragt, wilde hij niets van dit kind weten, evenmin toen het reeds groot was.

Deze onbillijke handelwijze wekte de ontevredenheid van dezen jongen radhen op, die zijnen vader om een ambt wilde verzoeken. Daarom verzocht hij de medewerking van den pangeran Dipati om te Mataram te komen.

Deze werd hem door den pangeran Dipati verleend, uit aanmerking dat de vorst reeds hoog bejaard was.

Toen dit afgesproken was, verzamelde radhen Taroeno Djojo al het volk van Sampang en riep hij tevens de hulp in van zijnen oom, den vorst van Lamongan, die alom bekend stond als de dapperste krijgsman.

Met dit volk begaf hij zich naar Mataram, alwaar hij onmiddelijk bij zijne komst den oorlog begon te voeren.

Na een allerhevigst gevecht moest het volk van Mataram het onderspit delven. De soesoehoenan Tegalwangi en zijn

oudste zoon, pangeran Dipati, namen in overijling de vlagt en kwamen in het landschap Tagal.

Radhen Taroeno Djojo daarentegen liet zich na deze overwinning als koning huldigen, onder den titel en naam van soesoehoenan Madoeratna van Mataram.

Nadat de gewezen vorst van Mataram reeds sedert een geruinen tijd te Tagal overleden was, gevoelde de pangeran Dipati hartzeer, dat zijns vaders rijk door eenen vreemdeling was veroverd.

Om nu dat land terug te krijgen nam hij de hollanders (Kompagnie), die zich in groot getal te Djakatra hadden gevestigd om handel te drijven, bij de hand. Hij zond aan hun hoofd, den heer admiraal De Wilde, eenen brief, waarbij hij zijne hulp inriep om Mataram te veroveren en waarin hij tevens de verzekering gaf, dat, wanneer het hem mogt gelukken dat land te overmeesteren, hij aan de Kompagnie alsdan 600,000 huisgezinnen daarvan zou afstaan, met een geschenk tevens van 60,000 realen.

De admiraal De Wilde dien brief ontvangen hebbende, antwoordde dat hij aannam aan het verlangen van pangeran Dipati te voldoen.

Bij het vernemen dezer tijding was de pangeran buiten zich zelve van vreugde en maakte onmiddelijk de noodige voorbereidselen voor den oorlog.

De admiraal De Wilde liet hem niet lang op zich wachten, want, met een groot aantal soldaten, kwam hij te Tagal aan, van waar hij, in vereeniging met de magt van pangeran Dipati, onmiddelijk tegen Mataram optrok.

Het gevecht dat toen geleverd werd was allerhevigst en langdurig, doch van dat gevolg, dat de matarammers, door het sneuvelen van velen hunner, ten laatste het slagveld moesten verlaten.

Toen men den soesoehoenan Madoeratna in handen kreeg,

waartoe een tijdsbestek van niet minder dan drie jaren noodig was, werd hij oogenblikkelijk onthoofd.

Na dezen oorlog werd de pangeran Dipati tot vorst verheven, onder den titel en naam van soesochoenan Mangkoerat Moelana Pakoe Boewono Senopati Ingngalogo Sahabdoel Rahman Saidin Panotogomo.

Tot zijnen patch werd aangesteld radhen adhipati Sindoc-redjo.

Omdat de hollanders door de verleende hulp hun woord hadden gehouden, kregen zij het geheele westelijk gedeelte der Soenda landen.

Deze gebeurtenis had plaats op maandag den 7^{ea} der maand moharam des jaars wawoe.

Omstreeks dien tijd ging de kommandeur Coeper naar Cheribon met den regent van Soemadang, den toemoenggong van Prakan-moentjang, dien van Bandong, den demang van Timbanganten, den toemoenggong van Soekapoera, den rangga van Limbangan, den toemoenggong van Kwassen, Ki Bradjapati, Ki Tjandra-wetjana, Ki Kerta-boemi en den dipati van Imbanegara.

Hij belegde aldaar met deze regenten eene vergadering en vroeg ieder hunner naar het aantal hunner huisgezinnen.

De pangeran van Soemadang en de toemoenggongs van Bandong, Prakan-moentjang en Soekapoera verklaarden, dat zij ieder in het bezit waren van duizend huisgezinnen.

De rangga van Limbangan had slechts twee honderd en de dipati van Imbanegara zes honderd en zeventig huisgezinnen.

De heer Coeper gaf toen aan den laatstgenoemden nog de drie kampongs Pamottan, Pasoeroean en Manondjaja, welke te zamen honderd en dertig huisgezinnen telden, zoodat Imbanegara daardoor in het geheel acht honderd huisgezinnen bevatte.

Toemoenggong Soetanegara van Kwassen verklaarde, dat hij zes honderd en negentig huisgezinnen had en de kommandeur

Coeper gaf toen aan hem de kampong Pada-herang, tellende tien huisgezinnen.

Daardoor bedroeg het totaal huisgezinnen in Kwassen zeventienhonderd.

De dipati van Imbanegara merkte vervolgens den heer Coeper op, dat Kerta-boemi en het aan den toemoenggong Soetanegara toebehoorende landschap Kwassen nog steeds het eigendom waren van den toemoenggong Panatajoedha van Krawang.

„Deze Panatajoedha” zeide hij „heeft op zijnen togt naar het oosten, om zekeren Seh Boeboel te achterhalen, Galoeng-goeng aangedaan en aldaar aan mij verzocht om die landen aan hem af te staan.

„Ik heb daartegen geene bedenkingen gehad, omdat hij toen bepaaldelijk verklaarde, dat hem die landen regtmatig waren geschonken door den heer gouverneur generaal Van Hoorn.

„Ik heb evenwel tot dus ver nog niets daaromtrent van den heer Van Hoorn vernomen. Ook geen van de regenten weet van de verklaring van Panatajoedha iets af.”

Nadat de heer Coeper aan de aanwezige regenten had gevraagd of dit gezegde overeenkomstig de waarheid was en daarop een bevestigend antwoord bekomen had, zeide hij aan den dipati van Imbanegara en den toemoenggong Soetanegara van Kwassen, dat hij de zaak ter kennis van den heer gouverneur generaal zou brengen.

Ki Bradjapati en Ki Tjandra-witjana werden benoemd tot hoofden der handelaren, doch met bepaling dat zij ondergeschikt zouden zijn aan den dipati van Imbanegara.

Na eenigen tijd deed de toemoenggong Panatajoedha van Krawang den heer gouverneur generaal Van Hoorn het verzoek om radhen Wiranegara te verheffen tot hoofd van Kerta-boemi.

Aan dit verzoek werd voldaan, doch radhen Wiranegara stierf zeer spoedig daarop. Hij werd opgevolgd door Kiwerganala.

Intusschen verkreeg de toemoenggong Panatajoedha van Krawang, ten tijde van den gouverneur generaal Van Riebeeck, den rang van adhipati.

Later deed hij het verzoek om zijnen zoon ngabehi Poespanegara te benoemen tot mantri besar van Kerta-boemi.

Nadat deze een geruimen tijd deze waardigheid had bekleed, werd hij, wegens moord, naar de kaap De Goede Hoop verbannen.

Ki Werganala volgde hem toen als mantri besar op.

Voorts wordt verhaald, dat een zekere muiteling, genaamd radhen Prawata en afkomstig van het oosten, getracht heeft de bewoners van Galoeh in onderwerping te brengen.

Door hem zijn twee gevechten geleverd, namelijk een bij de kampong Pada-herang en een bij de kampong Tji-ngeré.

Hij bereikte evenwel zijn doel niet, want, toen de bewoners van Galoeh, door het sneuvelen van velen hunner, verplicht waren de hulp van het nederlandsch hoofd te Cheribon in te roepen, nam hij in overijling den vlugt naar Pandjaloe.

Deze ongeregeldheid had in Galoeh juist plaats, toen de toemoenggong Soetanegara van Kwassen vervangen werd door den toemoenggong Djeng Pati.

Uit het maleisch vertaald door C. W. WALBEEHM.

P R O E V E

VAN

ALFOERSCHE POEZIJ.

Voorwoord.

Van wijlen den geographischen ingenieur S. A. de Lange ontving de redaktie in der tijd een klein bundeltje met het opschrift in het maleisch, dat vertaald zijnde, luidt als volgt: „Liedjes der alfoeren, die, tijdens den padi-oogst, des avonds door jongelingen en meisjes gezongen worden, uit vreugde wegens het binnenbrengen van het gewas, en waarmede men begint in augustus en voortgaat tot december.” Het stuk is gedagteekend: Tomohon, 10 december 1852. Het is geheel geschreven met latijnsch karakter en bevat den alfoerschen tekst met de vertaling in het maleisch. De redaktie, dit stuk voor de pers willende bewerken, bemerkte echter, dat er vele schrijffouten waren ingeslopen en de maleische vertaling niet duidelijk genoeg was, om, zonder kennis van de oorspronkelijke taal, in het nederduitsch te worden overgezet. Zij riep daarom de hulp in van den heer resident van Menado A. J. F. Jansen, om te trachten, door middel van beoefenaren der alfoersche talen in Menado, een zuiver afschrift en eene goede vertaling van het geheel te krijgen.

De heer Jansen voldeed daaraan met de meeste bereidwilligheid en zond der redaktie het stuk duidelijk overgeschreven en vertaald terug, onder kennisgave, dat met dat werk zich wel had willen belasten de heer Riedel, tweede kommissie op het residentiekantoor te Menado.

Wij geven den tekst geheel letterlijk weder, en daar de vertaling, door den heer Riedel geleverd, zich bepaalde tot eene interlineaire overzetting van elk woord zonder nederduitsche woordvoeging, doch vergezeld van eenige ophelderingen, hebben wij getracht daaruit en uit de maleische vertaling van het stuk, die de heer de Lange ontving, eene vertaling van den alfoerschen tekst te maken, die, zoo niet woordelijk, dan toch voldoende is om een duidelijk denkbeeld van den inhoud te krijgen. Volslagen gebrek aan kennis der talen in de Minahassa van de zijde der redaktie, verhindert aan deze vertaling de minste wetenschappelijke waarde toe te kennen. Zoo veel slechts met duidelijkheid overeen te brengen was is de vertaling van den heer Riedel woordelijk gevolgd. De redaktie twijfelt niet, of het lezen dezer proeve van het dichterlijk gevoel der zoo weinig algemeen bekende alfoersche volken onder Menado, zal doen verlangen daaromtrent meer te vernemen.

*Karanijen ipahakarija ni tuama wo ni wewene maha kale-
kaleosan.*

*Gezangen van jongelingen en meisjes, die elkander
beminnen.*

I.

Jongeling. — Koki kampe si inolatan wo angka tarendeman,
niana wo reijmo karija mapontol un raraatean.

Reeds toen wij klein waren, geliefde, zijn wij overeengeko-
men onze wederzijdsche liefde niet te verzaken.

Meisje. — Takar intinarendema nulah oja wanam palojanan,
kouw reijpe mejlengekulah oja se touw walina.

Sedert gij mij uwe liefde verklaard hebt, heb ik mij tot
niemand anders gewend.

J. — Tarepe rumondor e karija wijan tanah si inolatan ri-
mengannumalah karija intineneman un genangku.

Van het oogeblik dat gij ter wereld kwaamt hebt gij mij
getroffen en waren mijne gedachten op u gevestigd.

M. — Tijah uman towo-towo an aku e inolatan wen takar
uman nikouw karija si tineneman un genangku.

Bedrieg mij niet meer, geliefde, want mijne gedachte is
slechts op u gevestigd.

J. — Mamualjmo wija nikouw un pegenangenangen, wen
ma'an se katuarijmu wen irara'ateku.

Mijn gemoed is slechts van u vervuld, want zelfs uwe
bloedverwanten heb ik lief.

M. — Totoro tu'u timenem ja ungenangku wija nikouw, wen ma'an se katuarijmu wen irara'ateku.

Ook mijne gedachte is slechts op u gevestigd, want zelfs uwe bloedverwanten heb ik lief.

J. — Totoro in bangun maleleran, kita rua e inolatan, wangupe tareh inerenlah wo'ope sa maleleranno.

Voorzeker is het schoon ons bij elkander te zien, want gij zijt schoon, geliefde; hoeveel te meer wanneer wij bij elkander zijn.

M. — Nimaha paresanno karija genangta rua inolatan, wen ma'an niaku e karija tentu unpemere merenan.

Het is bekend dat onze harten vereenigd zijn, geliefde, en ik word er op aangezien.

J. — Makalelerome karija an taun pinahijandijan, anpinahijandijanta e paleleran un palojanan.

Reeds sedert een jaar zijn wij verloofd, in onze jongelingschap.

M. — Taunno ijai e karija mej kuwa paleler anta, paentoanku nikouw inolatan sa rej towo tumarendem.

In dit jaar zullen wij ons vereenigen en wacht ik u, geliefde, zoo gij mij niet misleid hebt.

J. — Sa aku tutu mamasa-masa oja un genangenangku, reijk kan toro matekel ma'an iraremno unrepouw.

Wanneer ik aan u denk, geliefde, kan ik niet slapen, al is het middernacht.

M. — Sa aku reijenno karija wija nikouw e inolatan, awes tareh tijahmo karija lahmanuleij unpalojanan.

Indien ik u niet kan verkrijgen, geliefde, verkies ik in mijn dochterlijken staat te blijven en niet te huwen.

J. — Sa nimamualijmo tarendemta rua e inolatan, kouwlah uman pahasa-asaranku, wen irara'ateku.

Wanneer onze afspraak geschied is zal ik alleen u volgen, want u heb ik lief.

M. — Sa reken ulit tentu e karija tarendemmu e inolatan, kouwlah uman pahasa-asaranku, wen irara'ateku.

Indien uwe woorden opregt zijn, geliefde, zal ik alleen u volgen, want u heb ik lief.

II.

J. — Lahkanberunkume karija angenange kalaleinamo, sa ana paweruwurune ja wen torokan maleleran.

Ik wil de verouderde herinnering aan onze liefde vernieuwen, want dit zal strekken om ons te vereenigen.

M. — Reijmo meman un towomu, aroh aku e inolatan memanpe kuwa untowomu, witumo si timaren demme.

Ik schenk geen geloof meer aan uwe leugentaal. Zal ik uwe leugentaal nog gelooven? Een ander heeft mij reeds toegesproken.

J.—Tali-talingannumo karija witun kaleong kanaramen, sa aku irara'atemu tentu kouw irara'ateku.

Luister naar uwen bekenden speelgenoot; indien gij mij nog lief hebt, voorzeker bemin ik u.

M.—Irara'ate imerenlah si nimakanaramen, irara'ate wo kurakuran wen deijmo matoro.

Het is droevig den bekenden speelgenoot te zien; hij wordt bemind, maar wat te doen wanneer men niet meer kan.

J.—Jakura-kuranno karija genang wo malijur wija nikouw, pahalilijurenkulah karija lahmo tareh makalakere.

Hoe kan ik de gedachte aan u uitwischen en u vergeten? Ik wil de herinnering aan u verzetten, maar zij welt gedurig bij mij op.

M.—Lahmo tareh lenelenerelah o si tinarendemanmu, wen angkulumenerro karija wosi werutimarendem.

Versta u met haar, welke gij reeds toegesproken hebt, want ook ik ben genaderd tot den anderen, die mij toegesproken heeft.

J.—Makagenangenglah karija wo rumeta, un palojanan, mangura touw mokan balina oja wo maneselle.

Bedenk eerst goed voor gij onze afspraak, als jongelingen gedaan, vergeet, opdat wanneer gij aan een ander uw woord hebt gegeven, u dit niet mag berouwen.

M.—Merenderendem niaku kouw reijmo kagenangankulah, niana wo tijahmo lalei memeru-meru netarendem.

Gij spreekt mij weder aan, maar ik denk niet meer aan u en wil de oude belofte niet vernieuwen.

J.—Ma'an niaku e karija e nimakagenangenangolah in deijkkan tu'u maleleran in wanam palojanaan.

Ook ik heb reeds gedacht, dat hetgeen wij in onze jongelingsjaren hadden besproken, niet kon tot stand komen.

M.—Takar inanija e karija kouw reijmo emanenkulah, reij emanen nikouw karija kouw karengan penowoan.

Van nu af wil ik u niet meer gelooven, want gij waart immer een leugenaar.

III.

M.—Sa akulah makagenange o wanankaleosanta, itulahmukan irawoijkume oja ilahgumenange.

Wanneer ik aan ons vroeger geluk denk word ik bedroefd.

J.—Towoku tu'uman e karija inimengua-ngua, nikouwlah katu memaijlal karija wija si timowo wija nikouw.

Mijn ongelijk jegens u heb ik reeds dikwerf bekend. Indien gij verstoord wilt zijn, wees het dan op hem die u bedrogen heeft.

M.—Reijmo kuwa pahalengenhume oja unkaleosanta, niaku do'otu rawaijakan imagenangenang nikouw.

Gij denkt niet meer aan ons vroeger geluk. Ach! ik ben immer bedroefd wanneer ik aan u denk.

J. — Takar inlinewo-lewomu oja wanam palojanan, engkouw deijmo kagenanganlah in takar inanija.

Omdat gij mij in onze jongelingsjaren slecht behandeld hebt, zoo wil ik uwer van stonden aan niet meer gedenken.

M. — Sareken burijanne karija genang si nimaka, naramen, inanija aku wo karija leos unpegenangenangen.

Indien gij wederkeert tot uwe vroegere gevoelens, thans ben ik van betere gedachte.

J. — Makarara'atenkan karija rendemmutinalinga kume, ni' itu mawurijken karija nikouw unpagenangenangen.

Liefde ontstaat door uw spreken en daardoor keert mijne gedachte weder tot u.

M. — Sariken maulit e karija antarendem ni inolantan, reijmo usah paharetan aku intakar inanija.

Indien uwe woorden waarheid zijn, geliefde, behoef ik van nu af geen hartzeer meer te hebben.

J. — Lue luean kinej karija si mahasesembeng un lema'an, tijahmo lue lueanne wen nikouwmo se lepetenku.

Weenende snijdt gij de pinang in tweeën; ween niet meer want u slechts zal ik tot mij nemen.

M. — Isembengku unbuah sombor, sombor si nimakanaramen.— Isembengku un buah sombor wen si irara'ateku.

Eene jonge pinang zal ik in tweeën snijden voor u, jonge geliefde. De jonge pinang zal ik in tweeën snijden, want u heb ik lief.

J.—An buah sombor pinanembeng, nembenembengmu kanaramen, iwokohme wo leos karija ja ungenangku wija nikouw.

Steek een gedeelte der jonge pinang, die gij in tweeën gesneden hebt, in mijnen mond, en mijne gevoelens zullen immer goed jegens u zijn.

IV.

Karanijen ni wewene maka kaleos situama wakij wanua roww.

Wo'o mengura-ngura karija weta si kaesa tarendem, siwo'o melajah-lajah e ka'apa meru-merumer.

Tawij tareh si kagenangan si wakij pangkat wanua, mawurijmo tarehme karija wo kita mawere-werenan.

Tanu uman kinejlah karija touw areges limangkoijlah, suato iseputlah karija tenga wo ipapa'alina.

Tanu uman kinejlah karija tumetewel wo tume wellah akulah tumekalah karija wakij waleh ni kagenangan.

Do'on kinej sa werenalah sikaleong kanaramen tahalousso susah karija aku indeij milek nikouw.

Lumampang lue lueanne aku inuner antemberan indeij nukleklah karija ja nikouw e inolatan.

Aku reijmo tumetekel, ma'an in rarem unbengij inengenangenang nikouw o wanam kaleosanta.

Gezang van een meisje, wier verliefde in een verwijderd land is.

Wat doet welligt mijn verloofde? Misschien vermaakt hij zich of zit hij.

Hoe ver is het voorwerp mijner gedachte, in welk ver land?
Keer terug opdat wij elkander wederzien.

Indien een mensch gelijk de wind voorbij gaat, wikkel ik
eene pinang uit mijnen mond in en zend ze hem.

Ware ik een vogel, ik zou nederdalen op het huis van het
voorwerp mijner gedachten.

Ach! zoo hij zijne geliefde speelgenootte kon zien! Ik ben
te zeer bedroefd, omdat ik hem niet zie.

Ik ga weenende op het midden van den weg, maar zie hem niet.

Ik kan niet meer slapen, zelfs midden in den nacht denk
ik aan ons geluk.

V E R S L A G
VAN DEN STAAT VAN HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,
UITGEBRACHT DOOR DEN VOORZITTER, IN DE ALGEMEENE
VERGADERING OP DEN 23 JULIJ 1856.

In de laatste algemeene vergadering van 24 april 1855, had ik de eer de aandacht te vestigen op de omstandigheid, dat sedert 1851 meerdere zusterinstellingen van wetenschappelijken aard, binnen Nederlandsch Indie ontstaan, veel hadden omvat en verrigt, wat vroeger uitsluitend geacht werd tot den werkring van het Genootschap te behooren.

Ik meende tevens te mogen beweren, dat het Genootschap, getrouw aan deszelfs zinspreuk *Tot nut van het algemeen*, getracht heeft zoo veel mogelijk nuttig te zijn, door hulp te verleen in het verspreiden van kennis of in het ondersteunen van hen, die met hetzelfde naar dit doel streefden.

Het is niet zonder leedwezen, dat ik, na verloop van één

jaar, den twijfel moet uiten, of het Genootschap wel in dien verminderden werkring werkzaam gebleven is, en niet heeft moeten ondervinden, dat te veel verdeeling van krachten, in meerdere of mindere mate tot kwijning leidt.

Wel is waar heeft het Genootschap gedurende het afgelopen jaar in het Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde een aantal nuttige bescheiden geopenbaard en aan de vergetelheid onttrokken, doch het is niet in staat geweest, over te gaan tot de uitgifte van het XXVI deel zijner Verhandelingen, doordien de bewerking van het javaansch gedicht Broto Joedho niet dan langzaam is voortgeschreden, en de bewerker, door wetenschappelijke arbeid van anderen aard steeds afgeleid, slechts voortgegaan is met eene behoedzaamheid, welke belooft de waarde der kritische bearbeiding te zullen verhoogen. Intusschen is bereids het XXVII deel der Verhandelingen ter perse gelegd en aan gevangen met den afdruk van een Sundaasch woordenboek, bewerkt door het lid des Genootschaps J. Rigg, landheer van Jassinga onder Buitenzorg, die den tijd aan den landbouw ontwoekerd, aan dezen tak van wetenschap heeft gewijd en, naar 's Genootschaps inzien, een werk heeft aangeboden, allezins geëigend om de wetenschappelijke kennis van deze nog zoo weinig bewerkte taal te vermeerderen.

Het ontstaan van meerdere vereenigingen van wetenschappelijke aard heeft er daarenboven toe moeten leiden, dat het gouvernement van Nederlandsch Indië, meer dan vroeger, beperkt is geworden in de meermalen betoonde hulpvaardigheid, in verstrekkingen van materiëlen of geldelijken aard, aan welke steeds met dankbaarheid wordt herdacht, en welke, zoowel in de vorige eeuw, als na de herstelling van het nederlandsch gezag in deze gewesten, het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen in aanwezigheid heeft geroepen en in aanwezigheid heeft gehouden.

Niet dan bij volstreekte noodzakelijkheid kan thans nog beroep op die hulpvaardigheid worden gedaan, en zal nogtans daartoe moeten worden overgegaan, daar de aan het Genootschap ten gebruike afgestane gebouwen zich in eenen staat bevinden, welke onvermijdelijke voorziening vordert, doch boven de kracht gelegen is van 's Genootschaps geldmiddelen, welke zich nog niet hebben kunnen herstellen van de uitputting, waarin zij tot in 1851 werden gebragt.

Onvermijdelijk mag die herstelling echter worden geacht, omdat thans ten eenemale de gelegenheid ontbreekt tot voegzame bewaring en uitstalling van 's Genootschaps verzameling van oudheden en voorwerpen van volkenkunde, welke nog zeer onlangs in belangrijke mate vermeerderd is door een belangloos geschenk van 's Genootschaps beschermheer, den afgetreden landvoogd, Zijne Excellentie mr. A. J. Duijmaer van Twist, bestaande in een gedeeltelijk verguld, gedeeltelijk verzilverd afgodsbeeld van gegoten koper, onder Soerakarta gevonden en aan Zijne Excellentie, door Zijne Hoogheid den soesoehoenan aangeboden. De middelen worden dan ook beraamd om te dezer zake, op eene bescheidene wijze, beroep te doen op 's gouvernements hulp, ten behoeve van de oudste der wetenschappelijke instellingen in Nederlansch Indië.

De zamenstelling van de Vereeniging van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen onderging in het afgelopen jaar de navolgende veranderingen.

Naar Nederland keerde terug 's Genootschaps beschermheer, Zijne Excellentie mr. A. J. Duijmaer van Twist, gouverneur generaal van Nederlandsch Indië, die gedurende zijn bestuur, zooveel hij vermogt, 's Genootschaps belangen bevorderde.

Aan het bestuur ontviel door overlijden, na eene langdurige ziekte, deszelfs lid en thesaurier N. Lange. Zijne werkzaamheden werden echter welwillend, gedurende eenige maanden, opgenomen door den weledel geboren heer C. F. W.

Wiggers van Kerchem, aan wien het Genootschap deswege deze openlijke en niet geringe dank verschuldigd is.

Tot herstel van gezondheid werd het besturend lid en vice president, G. Wassink, genoodzaakt een tweejarig verlof naar Nederland aan te vragen en te aanvaarden. In zijne plaats werd verkozen tot vice president, het besturend lid mr. A. J. Swart, die zich deze keuze liet welgevalen.

Bij het bestuur des Genootschaps werd het bericht ontvangen of verkregen van het overlijden van de navolgende korresponderende leden:

J. P. Arend.

P. A. Bik.

J. Boeke.

Dr. W. de Haan.

Mr. J. J. van Hees van Berkel.

Dr. C. Hooijer.

H. C. van der Houven.

Dr. F. C. Junius.

A. Meursinghe.

W. G. van Pellecom Kortenhoeff.

M. Roentgen.

C. Rueb.

Professor M. Siegenbeek.

H. H. Sijpkens.

Van de gewone leden in Nederlandsch Indie overleden:

S. Bennet.

Jhr. W. C. E. de Geer.

S. H. de Lange.

A. van Vloten.

Van de gewone leden buiten Nederlandsch Indie overleden:

T. Schuurman.

G. A. E. Wiggers.

Van de buitengewone leden overleed F. D. J. van der Pant. Grootendeels ten gevolge van vertrek naar Nederland van de hoofdplaats, dan wel ten gevolge van nederlegging van hunne dienstbetrekkingen verzochten ontslag, de gewone leden:

Aquasi Boachi, prins van Ashanti.

M. A. J. Gaillard.

Dr. J. Harzfeld.

E. W. Muller.

Mr. P. Mijer.

M. Rudolph.

G. Stompdissel.

D. A. Varkevisser.

D. Peereboom Voller.

J. Voute.

Het bestuur van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen zoude wenschen te verzoeken, dat Zijne Excellentie Chs. F. Pahud het beschermheerschap van dit Genootschap aanvaarde, van hetwelk Zijne Excellentie gedurende een aantal jaren gewoon lid is geweest en gedurende een lang gerekt verblijf in Nederland lid is gebleven.

Tot aanvulling van de beide opengevallen plaatsen in het bestuur is de aandacht gevallen op het korresponderend lid P. baron Melvill van Carnbée en het gewoon lid D. Jannette Walen, die mitsdien tot besturende leden voorgedragen worden.

Gedachtig aan bewezen diensten en genoten weldaden wenscht het bestuur van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen het honorair lidmaatschap aan te bieden aan:

Zijne Excellentie mr. P. Mijer, minister van kolonien,

Zijne Excellentie mr. A. J. Duijmaer van Twist, oud gouverneur generaal van Nederlandsch Indie.

Tot korresponderend lid wordt in aanmerking gebragt:

L. Leupe, kapitein bij het korps mariniers in Nederland.

Tot gewone leden worden in aanmerking gebragt:

Dr. J. K. van den Broek, burgerlijk geneesheer op Decima in Japan.

C. E. Le Clercq, ambtenaar der tweede klasse, tweede kommies ter algemeene sekretarie.

C. L. Doleschall, officier van gezondheid der derde klasse.

W. F. Godin, assistent resident in de XIII kota's, residentie Padangsche bovenlanden van het gouvernement van Sumatra's Westkust.

Jhr. C. F. Goldman, gouverneur der Moluksche eilanden.

H. J. J. Gout, controleur der tweede klasse ter Westkust van Sumatra.

G. M. van de Graaff, resident van de Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo.

J. E. Herderschee, landhuurder en fabrickant onder Pekalongan.

D. S. Hoedt, laatst sekretaris van het gouvernement der Moluksche eilanden.

M. W. J. Kollman, controleur der eerste klasse bij de landelijke inkomsten en kultures.

E. W. A. Ludeking, officier van gezondheid der tweede klasse.

C. A. de Neve, officier van gezondheid der tweede klasse.

J. A. W. van Ophuijsen, assistent resident van Agam, residentie Padangsche bovenlanden van het gouvernement van Sumatra's Westkust.

D. T. Prijce, koopman te Batavia.

Dr. F. C. Schmitt, officier van gezondheid der eerste klasse.

S Schreuder, ingenieur voor het mijnwezen.

H. Stratingh, eerste luitenant, paardenarts.

N. Baron Gansneb genaamd Tenguagel, kapitein luitenant

ter zee, directeur van het maritiem etablissement op Onrust.

J. H. Tobias, resident van Ternate.

A. de Vos, eerste luitenant, paardenarts.

P. F. C. Vreede, majoor der artillerie.

W. Cores de Vries, koopman te Batavia.

P. L. van Bloemen Waanders, kontroleur der eerste klasse, belast met eene zending naar Balie.

H. von de Wall, assistent resident, belast met de samenstelling van een maleisch woordenboek.

De ontstentenis van eenen thesaurier heeft het niet mogelijk gemaakt, voor alsnog ter inzage en examinatie voor te leggen de verantwoording van het gebruik van 's Genootschaps geldmiddelen. Het bestuur zal echter in staat zijn van die verantwoording weldra inzage te verleen en aan elk lid, dat zich daartoe bij het hetzelfde mogt aanmelden.

Ofschoon voorziening noodig en bereids in overweging is, mag men echter aannemen de verzekering, dat 's Genootschaps geldmiddelen vooreerst nog de voortzetting van 's Genootschaps werkzaamheden zullen gedooogen, waarschijnlijk echter op verminderde schaal.

OVERLEVERING

OMTRENT

DE REUZEN VAN DEN BERG

P A T I A J A M.

*(Vertaald naar een maleisch verhaal, geschreven te Pati
in 1850).*

Volgens een overoud verhaal, leefde als kluzenaar te Patijam (in Japara) een boeto (reus) Adjar Koerondogenie genaamd. Zijn zoon, Goerowongso, was vorst van Goewo (spelonk) Siloman, en werd verliefd op Dewi Hongsowati, de vrouw van Basoedewo, vorst van het rijk Mandoero. Zij werd zwanger door Goerowongso, zonder dat Basoedewo het wist, omdat hij de gedaante van Basoedewo aannam.

Gedurende hare zwangerschap werd zij belust op het eten van allerlei wild gedierte. Zij deed daarom het verzoek aan haren man Basoedewo, om zoodanig gedierte te vangen. Basoedewo ging naar de wildernis om eene val op te stellen met zijnen broeder Raden Hoegroseno. Die val was sedert een geruimen tijd gesteld, doch er werd geen wild in gevangen, omdat de deur van de val door eenen boeto, een makker van Goerowongso, genaamd Kebogereng, bewaakt werd. Dit was

Basoedewo en Hoegroseno onbekend, en zij waren reeds zoo lang in de wildernis dat hun leeftoet verteerd was. Hoegroseno werd daarom naar huis gezonden om voedsel te halen. In de kraton gekomen, zag Hoegroseno daar een man met het uiterlijk van Basoedewo; maar, bedenkende, dat deze nog niet teruggekeerd was, ging hij naar de wildernis terug, om Basoedewo kennis te geven, dat er in de kraton een dief was van hetzelfde uiterlijk als hij zelf. Basoedewo gelastte daarop Hoegroseno naar Ngastino wojo te gaan, om van Pandoe-dewo-noto, vorst van Ngastino, hulp te verzoeken, om het oog te houden op de val in de wildernis, dan wel naar den dief in de kraton Mandoero om te zien. Pandoe-dewo-noto, de zwager zijnde van Basoedewa, voldoet aan zijn verzoek en bij de val gekomen, zag hij, dat de deur bewaakt werd door den boeto Kebogeren, die dadelijk door Pandoe-dewo-noto werd gedood. Daarop vertrokken Basoedewo en Pandoe-dewo-noto naar Mandoera en zagen daar werkelijk in de kraton een' dief van uiterlijk van eerstgenoemde. Pandoe-dewo-noto schoot een pijl op hem af, waarop hij onmiddellijk weder het uiterlijk van een' boeto aannam en in het bosch verdween, zonder dat men zijn spoor kon volgen.

Pandoe-dewo-noto gaf Basoedewo den raad, zijne vrouw Hongsowati te doen dooden, waarmede deze belastte zijne broeders Hoegroseno en Ario Praboe. Hongsowati werd door hen weg gebragt naar het bosch van Patiajam doch niet gedood en slechts in de wildernis achter gelaten. Zij werd daarop onderhouden door den Adjar Koerondo-genie. Zij beviel daar van eenen zoon, die den naam kreeg van Kongso. Op mannelijken leeftijd gekomen deed zij moeder hem naar Mandoero tot Basoedewo gaan en vragen hem in het bestuur te vervangen. Basoedewo willigde het verzoek in een Kongso trad op als vorst van Mandoero.

Tot heden toe worden in het bosch Grogolan en op den berg Patiajam vele beenderen van boeto's gevonden.

AANTEEKENING VAN EEN VERHAAL DOOR DEN NU OVERLEDEN
 OUD REGENT VAN PATI, RADHEN ARIO PAMEGET SARI,
 IN 1814 GEDAAN.

Bij eenige oude familien in het land van Pati bestaat eene overlevering, die zegt, dat in overouden tijd, toen dat land en de daaraan grenzende landen nog uit zware wildernissen bestonden en nog geen menschelijke voetstappen dien bodem hadden gedrukt, op zekeren tijd aldaar, voor het eerst, menschen verschenen die ter jagt gingen. Zij legerden zich aan den voet van het gebergte Patiajam, alwaar zij eene kraal vervaardigen om wilde beesten, waarvan het bosch kriede, te vangen. Vergeefs echter waren al hunne pogingen; dag aan dag verliep zonder dat eenig wild gevangen werd. Dit verontrastte hen zeer, daar hunne levensmiddelen ten einde liepen, en zij kwamen eindelijk met elkander overeen, zich te verschuilen in het hooge geboomte, in de onmiddelijke nabijheid van den ingang der kraal, om te bespieden wat daarbij mogt voorvallen. Van deze hunne schuilplaatsen hoorden zij op zekeren nacht in het bosch een groot gedruisch dat naderde, gevolgd door het verschijnen van een groot getal wilde dieren, die door wilde menschen van ongemeen grooten lichaamsbouw de kraal werden ingedreven. Sommigen hunner plaatsden zich voor den ingang, terwijl anderen de kraal ingingen, de dieren opvingen en wegvoerden. De jagers schoten alstoen van hunne schuilplaatsen op die vreemde indringers hunne pijlen af, doodden en wonden eene menigte hunner, waarna zij dadelijk de plaats weder verlieten.

De verhaler voegde daarbij, dat, betreffende deze overlevering, bij het leven van zijnen vader, wijlen den pangeran regent van Pati, door dezen een onderzoek was ingesteld, en men bij die gelegenheid werkelijk reuzenbeenderen en schedels, van

verschrikkelijk groote tanden voorzien, aan den voet van voormeld gebergte Patiajam opgedolven heeft, van welke tanden eenigen medegenomen en tot badjoe-knoopen vervaardigd werden.

Medegedeeld door J. HAGEMAN Jcz.

B E R I G T E N.

Afbeeldingen der ruïne te Boro-boedor. — Wij kunnen als zeker mededeelen, dat de afbeeldingen van den tempel te Boro-boedor, naar de teekeningen van de heeren F. C. Wilsen en Schönberg Mülter, voor gouvernements rekening zullen worden gelithografieerd, uitgegeven en in den handel gebracht bij den koninklijken lithograaf C. W. Mieling te 's Gravenhage.

Men verwacht, dat de uitgave, in maandelijksche afleveringen van minstens tien platen, in drie jaren tijd geheel gereed zal zijn.

De lezers van dit tijdschrift zijn meermalen in de gelegenheid geweest, het fijne en uitvoerige teekenwerk van den heer Wilsen te bewonderen. Zij kunnen zich daardoor een denkbeeld maken van het prachtwerk, dat de bewonderenswaardige ruïne van Boro-boedor voor de toekomst bewaren en voor de geleerde wereld ontsluiteren zal. De naam van Mieling is een waarborg, dat de uitvoering met de meeste getrouwheid zal geschieden, en het werk zal doen zijn een blijvend eereteeken voor hen die de uitvoering bevalen, voor hen die ze volbragten en voor hen die niet opzagen tegen de kosten, om het onder het bereik van iederen belangstellende te brengen.

E. N.

Katalogus eener verzameling van munten voor
Nederlandsch Indie. —

Halve duiten.

1749 H. (1).	1806	} Indiae Batav.
1751 H.	1807	
1752 H. U.	1808	
1753 H. U.	1809	
1754 H. U.	1810	Z.
1755 U.	1815	} Indiae Batav.
1757 U.	1816	
1759 U.	1818	
1768 H.	1821	
1769 H. U. F.	1822	} Nederl. Indie.
1770 H. Z. U. F.	1821	
1771 Z.	1822	
1772 Z.	1823	
1788 G.	1824	
1789 G.	1825	
1790 G.	1826	,
1802 H.		
1803		} Indiae Batav.
1804		
1805		

Die van de provincien Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Gelderland zijn allen in Nederland geslagen en hebben aan de eene zijde het provinciale wapen en aan de keerzijde het bekende merk der O. J. Comp. en daaronder het jaartal.

(1) H. beteekent Holland, U. Utrecht, Z. Zeeland, F. Friesland, G. Gelderland.

Heele duiten.

1700 H.	1753 H. Z. U. F.
1712 F.	1754 H. g.) Z. U. F.
1717 F.	1755 H. Z. U. g.) F.
1720 H.	1756 Z. F.
1726 H.	1757 H. Z. F. U.
1727 H. Z.	1758 H. Z. U.
1728 H. Z.	1764 H. Z. U.
1729 Z. F.	1765)
1730 H. Z.	1766)
1731 H. Z. F. G.	1767) H. Z. U. F.
1732 H. Z. F. G.	1768 H. Z. F.
1733)	1770 H. Z. U. F.
1734) Z. g.)	1771 H. Z. U. F. G.
1735) H. Z. F.	1772 H. Z. F. G.
1736)	1773 Z. F.
1737)	1776 H. U. F. G.
1738 Z.	1777)
1739 Z. (1).	1778)
1742 H. U.	1779) H. Z. U. F.
1743 H. F.	1780) Z. g.)
1744 H. Z. U. F.	1781)
1745 H. Z. U. F.	1784 H. Z. U. F. G.
1746 H. g.) Z. U. F. (2).	1785 H. Z. U. F. G.
1747)	1786 Z. U. F. G.
1748)	1787)
1749)	1788) H. Z. U. F. G.
1750) H. Z. F.	1789) Z. g.)
1751)	1790 H. Z. U. l.) F. G.
1752)	

(1) Van F. bevindt zich een exemplaar in mijne verzameling. E. N.

(2) De bijgevoegde letter *g* beteekent *geel koper* en de letter *l* *lood*. Van dezelfde jaren zijn ook exemplaren van rood koper.

1791 H. Z. U. F. G.	1816	} Ned. Indie $\frac{1}{4}$ ct.
1792 H. Z. g.) U. F. G.	1821	
1793 H. Z. U. G.	1822 g.	
1794 Z. U. G.	1823	
1799 F.	1824	
1802	1825	
1803 } H. G. I—B. (1)	1826 l.g.	
1804 }	1836	
1805 G. I—B.		
1806 G. g.) VOC—Java.	1833	
1807 I—B.	1834	
1808 I—B. VOC—Java.	1835	
LN—Java.	1836	
1809 VOC—Java. LN—	1837	
Java.	1838	
1810 LN—Java. <i>L%</i> —Java.	1839	
1811 <i>L%</i> —Java.	1840	
1811		
1812 } Eng. Java.		
1813 }		
1814 }		

In 1764, 1765 en 1783 zijn op Java duiten geslagen, waarop aan den eenen kant *Duyt Javas* en aan de keerzijde *دویت جاو* waaronder ۱۷۶۴, ۱۷۶۵, ۱۷۸۳. Ook van dezen bezit ik exemplaren.

De duiten van Zeeland van 1727, 1728 en 1729 voeren rondom het wapen de woorden *Luctor et emergo*; de overigen niet.

Opvallend is het, dat door geen der provincien in 1740, 1741, 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1769, 1774, 1775,

(1) Beteekent Indiæ Batavae.

1782 en 1783 kopergeld schijnt te zijn geslagen. Ik heb vruchteloos getracht daarvan de redenen op te sporen. Wellicht geven de archieven der O. I. C. deswege eenige ophelдерingen.

Van de Indiae Batav. duiten van 1803 — 1807 bezit ik mede exemplaren, die om het wapen de woorden *Vigilate et Orate* voeren; al de overigen missen dat randschrift.

Kobangs of dubbele duiten.

1810	} <i>L%</i> — Java. $\frac{1}{2}$ St.	1821	} Indiae Batav. $\frac{1}{2}$ St. Ned. Indie $\frac{1}{2}$ St. l.
1811		1822	
1812		1823	
1813		1824	
1811	} Eng. Java. $\frac{1}{2}$ St.	1825	} Ned. Indie. $\frac{1}{2}$ St. l.
1812		1826	
1813		1833 l.	
1814		1834 l.	
1815	} Indiae Batav. $\frac{1}{2}$ St.	1835 g.	} Ned. Indie 2 Ct.
1810 l.		1836 l.	
1812 l.		1837	
1818 l.		1838 l.	
1819 l.	} Ned. Indie $\frac{1}{2}$ St.	1839 l.	} Ned. Indie 2 Ct.
1820		1840	

Een- en twee-stuiver Stukken.

a. Bonken of Bengals.

Vierkante à 2 st. 1809, 1810, 1818.

Vierkante à 1 st. 1799.

Ronde à 1 st. 1799, 1800 (Er bestaan er ook van 1810 zie dit Tijds. dl. V. bl. 484).

b. Dubbele kobangs à 1 St.

L *№* — 1810 (Vermoedelijk ook van 1811, 1812, 1813)
Eng. best. 1814, 1815.

J. S. VAN COEVORDEN.

(Wij hopen spoedig in de gelegenheid te zijn de opgaaf te doen volgen van de gouden en zilveren munten der belangrijke verzameling van den heer van Coevorden, terwijl er ook uitzigt bestaat van de gensche verzameling eene beredeneerde beschrijving te ontvangen).

7de O P G A V E

VAN

B O E K W E R K E N

WAARMEDE DE

BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IS
VERRIJKT.

- Bijbel van de Nederlandsche Bijbel-Compagnie. Amsterd. Haarl. 1835.
- H. Ahrens, Grondbeginselen der mensch- en zielkunde. Vrij vert. d. J. Nieuwenhuis. Dln. I, II. Utr. 1847.
- J. J. L. Ten Kate, Vertaalde poëzij. 's Gravenh. 1839.
- H. Bake, Lessen over de redekunde. Leijd. Devent. en Gron. 1828.
- H. Blair, Lessen over de redekunst en fraaije letteren. Vert. d. H. Bosscha. Op nieuw uitgeg. d. B. K. Lulofs. Dln. I—III. Utr. 1845.
- J. A. van der Chijs, Geschiedenis der stichting der Vereenigde O. I. Compagnie. Leijd. 1856.
- Histoire d'Angleterre par David Hume, continuée jusqu'à nos jours par Smollett, Adolphus et Aikin. Traduction nouvelle.

- velle par M. Campenon. Vol. I—XXVI. Bruxell. 1845.
 Miss Corner, Histoire de l'Inde. Brux. 1847.
 C. Henricy et de Rienzi, Resumé de l'histoire de l'Océanie.
 Vol. I, II. Brux. 1847.
 P. J. S. Téallier, Du cancer de la matrice. Paris. 1836.
 * A. de Vries, Eclaircissemens sur l'histoire de l'invention
 de l'imprimerie. Trad. du Holland. par J. J. F. Noordziek.
 La Haye. 1843 (v. d. heer Noordziek.)
 * Id., Arguments des Allemands en faveur de leur prétention
 à l'invention de l'imprimerie. La Haye. 1845. (v. d. heer
 Noordziek.)
 Th. B. Macaulay, The history of England. Vol. I—III. Leipz.
 1849.
 Id., Critical and historical essays. Vol I—V. Leipz. 1850.
 Neues elegantestes Conversations-Lexikon. Herausgeg. v. Dr.
 A. L. B. Wolff. Vol. I—IV. Leipz. 1834—1837.
 C. Vogt, Physiologische Briefe für Gebildete aller Stände.
 Abth. I—III. Stuttg. u. Tübing. 1845—1847.
 J. A. H. C. Ratzeburg, Vier Abschnitte aus einer Reise um
 die Erde. Berl. 1856.
 Torquato Tasso, La Gerusalemme liberata. Tm. I, II. Paris.
 1836.
 Catulli, Tibulli et Propertii carmina. Lips. 1829.
 Platonis opera. Tom. I, III, VII. Lips. 1829.
 Euripidis Tragoediae. Tom. I—IV. Lips. 1828.
 Homeri Ilias. Tom. I, II. Lips. 1828.
 Homeri Odyssea et carmina minora, Tom. I, II. Lips. 1828.
 Xenophontis opera. Tom. II, V, VI Lips. 1828.

Handelingen van wetenschappelijke instellingen.

Indisch genootschap te 's Gravenhage:

- * Handelingen en geschriften. Jg. II. 4. Zalt. Bomm. 1855.
 (v. h. gen.)

Koninklijke akademie van wetenschappen:

a. Afdeling Natuurkunde:

Verslagen en mededeelingen. Dl. IV. 3. Amsterd. 1856.

Genootschap ter bevordering der natuurkundige wetenschappen
te Groningen:

* 55ste Verslag. 1855. (v. h. gen.)

Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem:

* Programma 1856. (v. d. maatsch.)

Vereeniging „Muis”, gevestigd te Batavia:

* 9de Jaarlijksch Verslag. 1855 — 1856. Batav. (v. d. vereen.)

Muséum d'Histoire naturelle:

Archives. Tom. VIII. 3. Paris.

Société impériale des sciences naturelles de Cherbourg:

* Mémoires, Tom. II. Cherb. 1854. (v. d. soc.)

Société impériale des naturalistes de Moscou:

Bulletin. 1854. No. 3, 4. Mosc.

Académie royale des sciences morales et politiques de l'Institut
de France:

Mémoires. Savants étrangers. Tom. I, II. Paris. 1841, 1847.

Académie des Sciences:

Comptes rendus. Tom. XLI. 10 — 27 (1855). — Tom. XLII.

1 — 6 (1856). Paris.

Royal Society of London:

Philosophical transactions. Vol. 145, Pt. 2. Lond. 1855.

Senckenbergische naturforschende Gesellschaft:

Abhandlungen. Bd. I. 2. Frankf. a. M. 1855.

Tijdschriften.

Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde. Dl.

V. 5, 6. — Dl. VI. 1, 2. Batav. 1856.

Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek. Dl. XII. 5 — 8.

(1855). — Dl. XIII. 1. (1856). Zwolle.

- Indisch schoolblad. 1856. No. 2, 5 — 8. Batav.
- De Indiër. 1856. No. 38 — 54. Zalt-Bomm.
- Tijdschrift voor Nederl. Indië, Jg. XVIII. 5, 6. Zalt-Bomm. 1856.
- Algemeene Konst- en Letterbode. 1856. No. 15 — 17, 19 — 27.
Haarl.
- Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië. Dl. IV. 1 — 3. 's Gravenh. 1855.
- * Natuurkundig tijdschrift voor Nederl. Indië. 3de Serie, Dl. I. Batav. 1856. (v. d. Nat. Vereen. in N. I.)
- Tijdschrift: Het regt in Nederl. Indië. Jg. VII. 2. Batav. 1856.
- De gids. 1855. No. 10 — 12. — 1856. No. 1, 2. Amsterd.
- Geneeskundig tijdschrift voor Nederl. Indië. Jg. V. 5, 6. Batav. 1856.
- Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie. Dl. XIII. 4. Utrecht.
- Tijdschrift: West-Indië. 1854 — 55. No. 2 — 4. — 1856. No. 1. Haarl.
- Nederlandsch kruidkundig archief. Dl. IV. 1. Leijd. 1856.
- Tijdschrift tot bevordering van christelijk leven in Nederl. Indië. Jg. II. 4. Batav. 1856.
- De economist. 1855. No. 10 — 12. — 1856. No. 1, 2. Amsterd.
- De opwekker. 1856. No. 9.
- Revue et magasin de zoölogie. 1855. No. 9 — 12. — 1856. No. 1. Paris.
- Annales des sciences naturelles. 4me Serie. Tom. III. 5, 6. — Tom. IV. 1, 2. Paris. 1855.
- Journal des économistes. 1855. No. 9 — 12. — 1856. No. 1. 2. Paris.
- La Belgique horticole. 1855. No. 11, 12. — 1856. No. 1 — 4. La Haye, Liège.
- Revue coloniale. Ann. 1855. Paris.
- Bibliothèque universelle de Genève. 1855. No. 1 — 7. Genève, Paris.

- Annuaire de l'économie politique et de la statistique. 12me Année, 1855. Paris.
- The Annals and Magazine of Natural History. No. 94—98. Lond. 1855—1856.
- The Zoölogist. No. 156—160. Lond. 1855—1856.
- The American Journal of science and arts. No. 59—61. New Haven. 1855, 1856.
- The Edinburgh review. No. 205—208. Edinb. 1855.
- The Westminster review. No. 13—16. Lond. 1855.
- Archiv für Anatomie, Physiologie etc. 1855. No. 4, 5.—1856 No. 1, 2. Berl.
- Monatsbericht der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften. 1855. No. 7—12. Berl.
- Zeitschrift für wissenschaftliche Zoölogie. Bd. VII. 3. 4. Leipz. 1854.
- * Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft. Bd. IX. 4. Leipz. 1855. (v. d. Gesellsch.)
- Archiv der Naturgeschichte. Jhg. XXI. 2, 3. Berl. 1855.
- Journal für Ornithologie. 1855. H. 4, 5. Cass.
- Malakozoölogische Blätter. 1855. Vell. 7*—9. Cass.
- Bonplandia. 1855. No. 18—24.—1856. No. 1—3. Hannov.
- Linnæa. Vol. XXVI. 6.—Vol. XXVII. 1—3. Berl. 1855.
- Zeitschrift für allgemeine Erdkunde. Bd. V. 3—6.—Bd. VI. 1. Berl. 1855, 1856.
- Mittheilungen aus Justus' Perthes' geographischer Anstalt. II 5—12. Gotha. 1855.
-

DE ENGELSCHEN

OP

J A V A.

DOOR

J. HAGEMAN, Jcz.

Eerste periode, loopende tot 1623.

De handelingen der engelschen bepalen zich tot drie voornaamste tijdvakken in de geschiedenis van Java. Het eerste eindigde in 1623, het tweede in 1682, het derde in 1816.

De eerste kennis van Java hadden de engelschen te danken aan de kloeke zeevaarders Francis Drake en Thomas Cavendish. Drake kwam, op zijne reis rondom den aardbol, den 11 maart (O. S.) 1580 op de kust van Java, waarschijnlijk te Blambangan, thans Banjoewangi. Hij vertoefde aldaar tot op den 25 maart, 14 dagen, en genoot een goed onthaal van een vorst, door hem geheeten Radja Denan. Alstoen zeilde Drake weder den oceaan in, zonder verdere ontmoeting.

De tweede zeevaarder onder engelsche vlag, die op de kust van Java kwam, was Cavendish, den 1 maart 1588 (O. S.). Hij noemt de plaats zijner aankomst Balamboan, thans Banjoewangi. Den 19 maart zeilde Cavendish weder den oceaan in, en vertoefde alzoo slechts achttien dagen op de kust, enkel om te kalefaten en te provianderen. Beide zeevaarders ontvingen

een goed onthaal van den landsvorst (1). Sedert werd de oosthoek van Java, gedurende geruimen tijd, als het ware vergeten, daar de engelschen er zich nimmer vestigden.

James Lancaster, die van koningin Elisabeth de waardigheid van generaal had ontvangen, en het bevel over vier schepen had erlangd, kwam den 16 december 1602 voor Bantam aan, en was alzoo de eerste scheepvaarder zijner natie, die de engelsche vlag in westelijk Java vertoonde. Bevorens waren vele engelschen in dienst der portugezen geweest. Deze kunnen alzoo niet in aanmerking komen, bij de vermelding van de handelingen eener natie op zich zelve. Lancaster bragt verscheidene dezer bekende zeelieden met zich (2).

Ook Lancaster vond te Bantam, even als Drake en Cavendish te Blambangan voor 22 en 14 jaren geleden, een genoegzaam goed onthaal, en de engelschen verklaren, gerust en vrij te hebben handel gedreven, hoewel de javanen hun waren afgeschilderd als de grootste bedriegers. Toen men een paar malen redenen tot klagen vond, en op het beklag daarvan vrijheid bekwam van den rijksregent, om allen die des nachts nabij de bewaar- of verzamelplaats der koopwaren gevonden werden, dood te slaan, kwamen daardoor 4 of 5 javanen om hals, en daarna bleven de engelschen ongemoeid. Lancaster bragt aan den koning van Bantam een brief van koningin Elisabeth, en daarbij gaande geschenken, en werd meer als afgezant van een vreemden vorst, dan als een koopman ontvangen. In twee dagen tijds was de lading der schepen aan wal, en den 10 februarij 1603 waren alle vaartuigen voor de terugreis vol-

(1) Collec. de voy. 1788. Lausanne, I. 134. 198. (Ind. Archief III, 31.). De datums zijn volgens engelschen of ouden stijl, tot aan de 18 eeuw. Zie ook Prevost II. bl. 19, Holl. uitg. Vergl. Raynal. I. III Boek.

(2) Zie Ned. reizen, I. Houtman, 204, alwaar gesproken wordt van engelsche zeeschuurmers, die in 1592 of 1593 voor Bantam geweest waren.

geladen, en ging Lancaster onder zeil door straat Sunda. Destijds bleven te Bantam achter elf mannen, onder William Starckey, als faktoer en bijeenbrenger van lading voor volgende schepen (1).

Deze eerste reis werd gevolgd van de tweede onder Henry Middleton, broeder desgenen die op de eerste reis onderbevelhebber was geweest. Middleton kwam den 23 december 1604 voor Bantam, en werd den 1 januarij 1605 in plegtstatig gehoor ontvangen bij den koning, die destijds slechts 13 jaren oud was, wordende het rijk bestuurd door eenen voogd, en later door eenen regent, pangeran Aria Rana Rekso di Menggala. Ook Middleton bragt een brief van zijnen koning en geschenken met zich, en zeilde vervolgens naar de Molukkos, alwaar alstoen de eerste zaden van geschil met de hollanders ontkiemden (2).

Nu volgden verscheidene zeevaarders elkander op. John Saris, Richard Wooddies, David Middleton, Antony Hippon, Dounton, John Milward, Martin Pring, John Hatch, Thomas Dale, in wier dagverhalen wij de bijzonderheden van de handelingen der engelschen, zoo te Bantam als te Djakrata, en hunne twisten met de hollanders aantreffen. Het tooneel hunner handelingen vinden wij voor een groot deel te Bantam, alwaar Purchas, de schrijver, vier jaren lang faktoer was. Daar wij ons voorstellen alleen de gebeurtenissen op Java te beschouwen, zoo zullen die, elders, op de kust van Sumatra, Borneo,

(1) Eerste reis der Eng. O. I. C. Cap. 46. V deel. Prevost. II. 19. (Ind. Archief III, 282.)

(2) Tweede reis, Purchas ib. Reis Middleton, bl. 8. Prevost. II, 28. (vergelijk Ind. Archief, III. 282.) De eerste regent, genaamd pangeran Tjestate of Tjamara, werd den 13 oktober 1608 in zijne woning vermoord. (De jaartallen zijn volgens nieuwen stijl, beginnende 1 januarij). De minderjarige vorst was de IV van Bantam, en wordt als sulthan geheeten, Aboe el Mafachir Mohamad Abd'ul Kadir, alias Magmoedi. Prevost. XII. 309.

in de Molukkos, niet tot onderwerp van dit historisch overzicht dienen.

Toen de generaal James Lancaster den 21 februarij 1603 van Bantam vertrok, liet hij, zoo als boven gezegd is, aldaar eene faktorij achter, van 8 bedienden en 3 faktoren, onder William Starekey als opperhoofd, alsmede een pinasvaartuig met 13 koppen, onder Thomas Tudde, voor de vaart op de Molukkos. In den beginne hadden de engelschen, zoowel als hunne toenmalige vrienden de hollanders, veel te lijden van de kwaadaardigheid van het gepeupel, dat twee jaren lang baldadigheden bedreef en menigwerf de eigendommen der europeanen poogde te verbranden. Men begon dus al in het begin der vestiging een huis te bouwen, twee en zeventig voeten lang en zes en dertig breed, alwaar de koopwaren werden uitgesteld. Door aankoop van verscheidene erven werd eene genoegzame ruimte verkregen om pakhuizen en andere timmeraadjen op te stellen, en alzoo werd deze eerste woonstede der engelschen gelijk aan onze hedendaagsche kommissie-of handelshuizen (1). Dit voorbeeld eener vestiging te Bantam werd door de hollanders opgevolgd in oktober 1603, als wanneer ook zij een steenen huis bouwden op een eigen erf, in het westerdeel der stad. De stichter was de admiraal Wijbrand van Warwijk, die den 19 april 1603 voor Bantam kwam, en tot eersten faktoer aanstelde Frans Wittert, met een ruim kapitaal, (2) en negen onderschikten.

De faktorij der engelschen had, even als die der hollanders, met allerlei wederwaardigheden te kampen: menigvuldige

(1) Vergelijk Ind. Archief, IV. 508. (1850) Zie Purchas, Besch. Edmund Scott, Pelgr. I. 164. Prevost, III B. III Cap.

(2) 3,143 rosenobels, 5000 realen van Sen, 287 gemunte. realen, 979,000 rijksdaalders, en een aantal koopgoederen. Vergelijk Ind. Arch. IV. 507. Ned. Reizen IV. 73.

branden, ziekten, sterfgevallen, bederf van koopwaren, bedriegerijen door chinezen, kwaadwilligheid door javanen, moordtooneelen door lampongers, afpersingen door de landshoofden, slechte betalingen, en daarbij eene aanhoudende wangunst tusschen engelschen en hollanders, die dikwerf tot lastertaal, opruijing, handdadigheid en doodslag aanleiding gaf. De specialiteiten van een en ander, zoo als die door de zeevaarders of de faktoren zijn opgeteekend, mogen tegenwoordig geacht worden aan het fabelachtige te grenzen. Wij zullen eenigen beschouwen.

De ziekte, roode loop, sleepte spoedig de faktoren ten grave. Het opperhoofd, Starckey, overleed reeds den 30 junij 1603. Nu kwam E. Scott aan het hoofd. In april 1604 waren er reeds acht mannen van de faktorij overleden, en bestond die toen uit tien mannen en een jongen. De hollanders waren ongelijk sterker in getal.

Eene groote ongelegenheid was de gestadige vrees voor brand, zoo door boosaardig opzet als door mededeeling. Destijds schijnt er te Bantam eene volslagene regeringloosheid of liever regering in het honderd te hebben bestaan. Bescherming was er niet, gerechtigheid evenmin. Schraapzucht en straffeloosheid brouwden veel kwaad. De sulthan was een kind; het rijk werd bestuurd door een regent, en, even als in de maleische staten, door een rijksbestierder voor het inwendige, een sjahbandar voor den handel en de middelen, en een tommongong, laksamana of grootadmiraal voor de zeezaken. Een raad van bevelhebbers, pengawa's, was in dit bestuur vermengd, of had er deel aan. Alzoo bestonden er te Bantam de elementen van een maleisch en tevens van een javaansch bestuur, beiden even slecht. Zelfs werd de regent of rijksbestierder, op den 13 (O. S. 24 N. S.) oktober 1608, bij eenen oploop vermoord, door het volk zijner beide andere ambtgenooten. Door deze bandeloosheid ontstonden er benden booswichten, wier moorden met

geld geboet werden, en brandstichters, die straffeloos bleven, weshalve de europeanen zich zelven regt verschaffen, en degenen dezer bandieten, die in hunne handen vielen, ter dood bragten, niet altijd langs den kortsten weg, zonder pijniging (1). In de eerste tijden sliepen de engelschen steeds met de wapenen bij zich en leefden als krijgslieden in het veld. Het stichten van brand had steeds roof ten doel, des noods moord; het werd dan ook ten uiterste gevreesd.

Behalve deze bedreiging van het volk, wekte de begeerte der volkshoofden andere vrees. De rijksbestierder liet, uit knevelzucht, tot twee duizend realen vorderen, onder den naam van leen, en deed zich schoorvoetend te vreden stellen met minder. Kleinere hoofden zonder bestaan, meenden aanslagen te kunnen wagen op de eigendommen der europeanen, door koopen op krediet, opvordering of heimelijken toeleg, zelfs door middel van ondermijning van het faktorijhuis. Voor den grond van de woningen werd zware belasting, en op de uit- en inkomende handelswaren werden hooge tolln geheven.

De naijver tusschen hollanders en engelschen, die zoo lange jaren bleef bestaan en tot vijandschap op leven en dood oversloeg, vond oorzaak in verschillende omstandigheden. De inkoop van peper en verkoop van andere goederen te Bantam, de monopoliegeest der hollanders en hunne onverdraagzaamheid op Amboina en elders in de Molukkos, de ruwheid van vele der mindere gezellen, en hunne onderlinge vechterijen, beleedigingen, wangunst, haat en nijd, uit eenig gevoel van meerder-

(1) Een brandstichter werd, door de engelschen, met gloeiende ijzers de nagels afgeknepen, met nijptangen de handbeenderen gebroken, in de handen, op de schouders, armen en in den nek gebrand, met ijzere raspn vel, vleesch en zenuwen afgehaald, de scheenen met gloeiende vuurschroeven geknepen, in het blok aan de mieren overgegeven, en, na eenige uren, vervolgens aan flarden doorschoten. Edmund Scott, pilgr. Vol. I. 164. Prevst, II. 54. 30 mei 1604.

heid in personen of middelen, verschil van landaard, taal en levenswijze, dit alles bragt daartoe het zijne bij. De engelschen wilden zich van de hollanders onderscheiden en begonnen met op den krooningsdag van 17 november 1603, ter eere van hunne koningin Elisabeth, zich uit te dossen in bonte kleederen, met zijden sjerpen, een st. Joris vaandel op het huis, en met trommen en musketten rondgaande achter elkander, veertien koppen sterk. Den 17 november 1604 werd een dergelijk festijn aangeregt, maar nu ook een maaltijd ter eere der koningin, te zamen met de hollanders gehouden, en het geschut afgestoken. Destijds waren zij nog onbewust van den dood der koningin, voorgevallen den 3 april 1603, en kregen eerst den 14 december 1604 daarvan de tijding.

Deze handelingen der engelschen, aan de ingezetenen medegedeeld en verklaard, bragten den hollanders in verdenking, daar deze geen koning of koningin te viere hadden, zoo als hunne mededingers, door wien zij nu als lieden uit een landje zonder vorst, even als gelukzoekers werden afgeschilderd. De hollanders poogden eerst later deze kwade indrukken te verhelpen, door hunnen prins Maurits als vorst of koning te doen voorkomen. Bij de oosterlingen scheen een land zonder vorst eene onbestaanbaarheid te zijn.

In weerwil evenwel dezer tweespalt sloten de faktorijen der beide natien zich aanëen, wanneer het tot roof of brand kwam, en zwoeren zij elkaâr te zullen bijstaan. De hoofdfaktoer Starkey werd door den admiraal Wijbrand van Warwijk en eene hollandsche bende musketiers en piekeniers ter aarde besteld, 30 juni 1603, en de hollanders waarschuwden de engelschen bij het vernemen van aanslagen, waartoe de hoofden wilden overgaan; maar zoodra het tot den inkoop van een of ander kwam waren zij weêr vijanden, en beide partijen noemen elkander in hunne beschrijvingen met hatelijke namen; zij trokken zelfs gewapend tegen elkander uit.

De chinesche kooplieden waren de voorloopers der europeische waren en de verzamelaars der peper, het stapelprodukt. Zij bragten die bij den hoogstbiedende, en vermengden die nog met zand en vuilnis, met evenveel behendigheit als kwaade trouw. Dan eens waren de engelschen, dan eens de hollanders wel voorzien, en iedere partij zag de andere met wangunst aan. De eersten schreven den laatsten toe, het verbod van den rijksbestierder, op 9 september 1604 uitgegeven, om peper aan de europeanen te verkoopen, omdat de rijksbestierder voor de hollanders zelf wilde inkoopen. Dergelijke handelingen zetten kwaad bloed, maar niettemin, toen den 15 september, dus 6 dagen daarna, de faktorij der engelschen afbrandde, namen de hollanders hen onder dak.

De engelsche koningin Elisabeth, die altijd den hollanders een goed hart had toegedragen en den spanjaarden vijandig was geweest, werd opgevolgd door Jacobus I, wiens eerste werk was, vrede te maken met de spanjaarden en portugezen, ervijanden der hollanders, en die omtrent dezen onverschillig was. Ook dit bragt bij tot de oneenigheid tusschen de beide natien. De vrienden der eene waren de vijanden der andere.

Nadat de engelschen in de faktorij te Bantam volle twee jaren aan zich zelven waren overgelaten geweest, kwam de tweede vloot, onder Henry Middleton, den 23 december 1604, voor Bantam, sterk 4 schepen (1), waarop bijna de geheele manschap ziek was, zoodat velen stierven, en men, bij het naar huis varen, een aantal guzeratters en chinezen moest aannemen als zeevolk. Zoo als wij reeds hierboven hebben aangehaald, werd Middleton ontvangen als een afgezant van koning Jacobus, met diens geschenken en brieven, bij den jongen

(1) De hollanders waren sterk 6 schepen en 4 fregatten op de reede.

sulthan van Bantam. Kort hierop, in mei 1605, braken de hollanders alle gemeenschap af met de engelschen, in strijd met hetgeen hun door den admiraal Van Warwijk bevolen was. Dit geschiedde op de aankomst van een hollandsch schip, onder Cornelius Sijverson, op 6 mei. Toen in juni van dat jaar de jonge sulthan besneden werd en de europeanen mede deel moesten nemen aan den optogt, weigerden de engelschen met de hollanders zamen te gaan, omdat deze laatsten met ruwe en onzuivere scheepskleeders en de eersten met veel opschik bedekt waren. Ook ter oorzake van het geschenk, bij deze gelegenheid door iedere faktorij gebragt, ontstond twist. De engelschen sterk 13, en de hollanders bij de 100 koppen, zoo was de kans ongelijk. De laatsten verhieven hunnen prins Maurits tot koning van holland, om de engelschen op zijde te komen voor hunnen koning Jacobus.

Toen de generaal Middleton den 24 julij 1605 uit de Molukkos wederkeerde en het onvriendelijk gedrag der hollanders aldaar mededeelde, bestaande hoofdzakelijk in het opkopen der landsprodukten, werden de twisten aangewakkerd. Den 1 augustus vielen een paar hollanders twee engelschen aan, die met bebloede koppen bij den generaal Middleton hulp vroegen. Deze beval nu al zijn volk tegen de hollanders uit te trekken. Dit geschiedde, en de laatsten kregen het te kwaad, wordende een hunner doorstoken. De hollandsche faktoren, zich in deze geschillen tusschen de bedienden niet mengende, begaven zich tot den engelschen generaal, en dronken met eene teug wijn de kwestie af. Dit was de eerste maal, zegt Purchas in zijn berigt, dat het tot bloedstorting kwam, schoon beide partijen meermalen handgemeen waren geweest. Den 8 september 1605 verzochten de hollandsche bevelhebbers de engelschen op een feestmaaltijd, waar alles vriendschappelijk toeging, en den 22 september vond er weer eene gelijke vechtpartij plaats, doordien een bedwelmde hollander den en-

gelschen generaal beleedigde en deze daarvoor zich te weer stelde. Er waren destijds zeven groote hollandsche en twee engelsche schepen op de reede van Bantam. Ook bij deze gelegenheid kwamen de hollandsche bevelhebbers bij de engelschen aan huis om de zaak te onderzoeken, en bleek het, dat dronkenschap en baldadigheid van het mindere volk weder de oorzaak waren geweest. Toen de generaal Middleton, den 4 oktober, naar Engeland vertrok, nam hij op een feestgetij vriendschappelijk afscheid van de hollanders, en beide partijen waren weder goede vrienden.

Bij deze gelegenheid ging de opperfaktoer Edmund Scott naar Engeland terug, en werd hij als hoofd der engelsche faktorij opgevolgd door Gabriel Towrson (1).

De najver werd echter weder opgewekt door de komst van Edward Michelborne met twee schepen op de kust van Sumatra, waarvan men den 23 oktober 1605 te Bantam kennis kreeg. Michelborne had, op den 4 september, op de westkust van Sumatra, een guzeratsch vaartuig van 80 tonnen genomen, hetgeen de hollanders te Bantam uitkreten voor roof, en mededeelden aan den regent van Bantam. De engelschen werden daarom den 25 oktober ontboden bij den regent, en over deze handeling aan de vrienden van Bantam verwijtingen gedaan, die zij beantwoordden met te zeggen, dat dit nemen zekerlijk geschied was door een der hollandsche schepen. Den 29 oktober 1605 kwam Michelborne ter reede van Bantam. Hem werd al dadelijk medegedeeld wat er gaande was, hetgeen eene dreigende houding tegenover de hollanders ten gevolge had. De engelschen waren twee, en de hollanders vijf schepen sterk. De hollanders gaven hierop geen antwoord, en den

(1) E. Scott, pelgr. I. Prevost, II. 70. Parchas. I. Tweede reis der E. O. I. C. door Henry Middleton; John Saris, reis.

1 november vertrok Michelborne naar Patani. Ook hieruit bleek dat de tweespalt tusschen de europeanen niet week maar aanwakkerde (1).

Wij hebben met opzet deze oorzaken van geschillen in derzelver bijzonderheden voorgesteld, voor zoo ver die te Bantam ontstonden, omdat in het vervolg zal blijken, welke gevolgen deze geschillen hadden, en tot welke uitersten beide partijen kwamen, uitersten in beide partijen laakbaar, vooral in 1619 en 1623.

Na Michelborne liet de admiraal David Middleton het anker vallen op de reede van Bantam, den 14 november 1607. Den 6 december vertrok hij echter naar de Molukkos.

Den 2 oktober 1608 kwam er op nieuw eene engelsche scheepsmagt ter reede van Bantam, onder William Keeling. Er waren destijds nog slechts 13 engelschen in het leven, waarbij 4 faktoors of kooplieden, John Saris, John Herne, Richard Savage, Brown Sidall en andere ongenoemen. De hollanders hadden er destijds een handelsraad, bestaande uit de opperkooplieden Heertgen Olfertz, Jacob Heremijt (l'Hermitte, Lermite, Eremit), Klaas Meebal Simonsz, en de schippers Willem Jansz., Jan Fransz. en Simon Lambertz. Man. Deze raad was in november 1607 aldaar opgerigt door den admiraal Matelief (den jongen) (2). Deze beide faktorijen leefden weder uiterlijk in vrede, maar de handelsnijver deed elkanders voordeelen zoo veel mogelijk verkorten. De produkten in de Moluksche eilanden waren voornamelijk de voorwerpen, waarvan beide partijen elkander den inkoop trachtten af te snijden, en de oorlogen aldaar, op Ternate, Amboina en Banda,

(1) Prevost III. Boek. IV. Cap. blz. 77. John Saris, dagverhaal, 2. Ind. Archief. V.

(2) Ned. Reis. V. Matelief, 138. Vergelijk Ind. Archief, IV. 509. Prevost, III. V. II deel, 97. Saris, 7.

vonden altijd gelegenheid voor de partijschap. De engelschen verkochten aan de portugezen en de inlandsche vijanden der hollanders oorlogsbehoeften en gaven zelfs bijstand. Dit werd hun door Matelief onder het oog gebragt, waarop verontschuldiging volgde, zonder andere dadelijkheid. Iedere partij poogde evenwel bij het landsbestuur en in den handel te Bantam elke gelegenheid tot hinder waar te nemen. De landshoofden deden daarmede hun voordeel, zoodat de hollanders, in het laatst van 1607, reeds zestien ten honderd van de peper moesten betalen. Niettemin gaven de hollanders aan de bantamsche grooten kennis van de aanslagen, die de portugezen voorhadden tegen Bantam, waarop de tommongong en sjahbandar beloofden, niemand van eene europesche natie te zullen toelaten, zonder voorkennis of toestemming van het opperhoofd der hollanders. Maar deze belofte was een ijdele klank en diende enkel om de hulp der hollanders te verkrijgen tegen Palembang, zoo als de sjahbandar, namens den jongen sultan, deed, in het begin van 1608, aan den admiraal Matelief twee schepen vragende. Dit werd echter niet toegestaan, dan voor een paar weken. Men beloofde de schepen te zullen leveren, om de schanspalen van Palembang plat te schieten, daar Bantam met Palembang geruimen tijd reeds in oorlog was. Ook de tommongong (admiraal) van Bantam kwam dit verzoek doen aan boord bij Matelief, en beloofde veel, zich voordoende als de vijand der engelschen, die verdrongen moesten worden, welk gevoelen evenwel door de andere staatsdienaar niet werd gedeeld. Dus wisten de landshoofden van de oneenigheid der europeanen partij te trekken, en streelden beide partijen met het vooruitzicht van eenen monopoliehandel. Beiden leden door den aanwassenden naijver, die een strijd was van hartstogten, wangunst, haat en nijd; de handel werd onvrij, de schuldenaren werden veel, het krediet ging verloren, en men kon geen verhaal verkrijgen. Daar iedere der beide partijen zich

als de verongelijkte voordoet, valt het bezwaarlijk te beslissen. Zoodra er eene scheepsmagt of een voornaam zeevaarder van eene der partijen op de reede aanwezig was, bleef de andere partij stil. De admiraal Matelief vertrok den 28 januarij 1608. In juni 1608 kwam Paulus van Caerden met eene hollandsche vloot ter reede. In oktober kwam hij andermaal ter reede en den 2 november vertrok hij naar Holland. Den 2 oktober van dat jaar kwam Keeling ter reede. Keeling schonk den sulthan 5 stukken geschut, een vaatje buskruid en andere artikelen, en bragt mede een brief over van zijnen koning Jacobus. Bij zijn voorgenomen vertrek naar Engeland, op 2 december 1608, ontving hij eveneens een brief van den sulthan van Bantam in antwoord. Keeling vergat bij zijn afscheid niet, ook de hollanders, den sjahbandar en den tommongong te begroeten (1).

In het laatst van 1607, op den 19 december, kwam ter reede van Bantam het hollandsche schip Maurits, onder Speex, die twee gezanten van Siam medebragt. Deze werden aan wal gehuisvest, en waren aldaar nog in november 1608, als wanneer een hunner een bezoek bij de engelschen aflag, die niet nalieten hunnen koning te verheffen en de hollanders als gering voor te stellen (2).

Keeling, die den 4 december 1608 van de reede vertrok om naar Engeland te stevenen, kwam onverrigter zake van eene verloren reis terug, en ging vooraf naar de Molukkos. Den 8 januarij 1609 kwam hij voor Djakatra, zijnde de engelsche vlag aldaar nu voor het eerst vertoond. Hij werd daar wel ontvangen en verkocht oorlogsvoorraad, waarna hij den 10 verder zeilde. Den 15 was hij na aan het eiland Madura; het

(1) Keeling, bij Prevost, III, V, Cap. 97. Saris, 12. Matelief, 144.

(2) Keeling ib. Matelief, ib.

blijkt niet dat aldaar gemeenschap met den wal werd gehouden, zoo als met de hollanders was geschied. Den 21 augustus 1609 kwam Keeling weder voor Djakarta, en den 26 dier maand was hij weder voor Bantam terug (1).

In dien tusschentijd was de hollandsche admiraal Verhoeven, met 12 kloeke schepen, den 3 februari 1609 ter reede gekomen, en twee dagen daarna kwam een vaartuig de tijding aanbrengen van het bestand, tusschen Spanje met Portugal, Frankrijk en de Nederlanden getroffen, waardoor alle vijandelijkheden ophielden tusschen de europeanen in Indie. De hollanders gaven hiervan den 9 maart kennis aan de vergadering der opperhoofden te Bantam; een schamper gelach was het antwoord dezer lieden (2). De hollanders spraken hier van hunnen koning, schoon de engelschen den bantammers reeds hadden bekend gemaakt, dat deze mededingers geen koning hadden, maar wel een graaf, die niet de hollanders regeerde, maar door hen geregeerd werd. Opmerkelijk is het, dat de hollanders den bantammers aanzeiden, dat zoo de portugezen, onder schijn van vriendschap, te Bantam kwamen, en aldaar iets zouden willen bestaan ten hunnen nadeele, zij de blijvende hulp der bantammers niet meer inroepen, maar met de portugezen zamen handelen zouden. De bantamsche pengawas antwoordden hierop, dat zij voor deze bedreiging niet vreesden, en den portugezen evenzeer genegen waren als den hollanders, wanneer zij kwamen handel drijven, al ware het tot nadeel der laatsten. De regent zeide verder, dat men de oude staatkunde zoude houden (3).

(1) Saris, 12, 15. Keeling ib. 116.

(2) Saris, 13. Ned. reizen. Verhoeven V, 70. Ind. Arch. III, 283.

(3) Saris, 14. Prevost, II, IV boek, VII Cap. 394. Purchas.

De zaken stonden destijds te Bantam niet voordeelig, maar waren in groote verwarring. Bij de komst van den admiraal Verhoeven, (3 febr. 1609 oude, 15 febr. 1609 nieuwe stijl), vond hij de pengawas of mindere landshoofden tegen den jongen vorst gestemd, en de krijgsbevelhebbers volgden hen. De pangeran (regent) alleen was voor hem. Iedere aanhang gebruikte een voorwendsel om zich van de regering te verzeke- ren en het bewind in handen te krijgen, alsmede de inkomsten te innen. Beide partijen versterkten en verschansten zich in de stad en namen eene dreigende houding aan. Het kwam zelfs tot vijandelijkheden. De pangeran van Djakarta kwam mede te Bantam met een groot gevolg, en was een de voornaamsten voor den vorst gestemd. Daar de hollanders te Bantam van lieverlede aan meerdere onaangenaamheden blootgesteld waren, zoo begonnen zij eerst nu te denken, om hunnen handel naar Djakarta over te brengen. Zij traden daarover met den pangeran in onderhandeling, doch destijds te vergeefs. De pangeran stelde zich te Bantam tegen de tegenpartij van den jongen vorst te weer, doch meer bij vertoon dan in ernst, en men was verheugd toen hij weder huiswaarts gekeerd was met zijne benden (1).

Kort bevorens greep er een dergelijk oproer plaats. Den 13 oktober 1608, des morgens vroeg, werd de gouverneur van Bantam (de regent) vermoord in zijne eigene woning, met zijnen sekretaris, door de pengawas, aangevoerd door den sjahbandar, den laksamana, genaamd Kjai Mas Pati Oetennegara. Deze waren den vorigen nacht vergaderd geweest ten huize van laatstgenoemden. Tegen den morgen lichtten zij den jongen vorst en zijne moeder, en mcenden den gouverneur

(1) Ned. Reiz. Verhoeven, VI, 70.

(regent) in zijn bed te overrompelen. Hij wist echter wel uit het bed en het huis, maar niet uit de handen zijner vervolgers te komen. Te vergeefs dat een priester om zijn leven bad; de woedende hoop sloeg hem dood (1). De ware oorzaak van dezen oploop is niet aangeteekend. Te dier tijd lag de vloot onder Paulus van Caerden aldaar ter reede. Deze vloot zeilde den 6 november 1608 naar huis. Ook Keeling lag destijds ter reede. Geen van beiden bemoeiden zich met hetgeen er buiten hen voorviel.

Onder dit alles poogden de hollanders, door het sluiten van een verbond met den vorst van Bantam, eene soort van overwigt te krijgen, zoowel daar als te Djakarta. Dit aanzoek was echter gegrond op eene aanschrijving van bewindhebbers in Holland aan den admiraal Verhoeven, in het begin van 1609 ontvangen. Geschenken ondersteunden deze pogingen. Voor deze handeling werd Jacob Heremijt (Heremiet, Lermite of L' Ermite) met instruktien te Bantam achtergelaten, toen Verhoeven, den 27 februarij 1609, over Djakarta naar de Molukkos zeilde (2). Het blijkt evenwel niet, dat de hollanders tot een verbond of een uitsluitenden handel kwamen.

De kapitein (of admiraal) Keeling kwam den 21 augustus 1609 weder voor Djakarta en den 26 augustus voor Bantam. Hij bragt eene lading mede uit de Molukkos, van 12484 katies foelie, 59846 katies nootmuskaat, ingekocht a 9, 10 en 11 realen de bahar van 100 kati's voor foelie en 1000 kati's voor nootmuskaat. Het kati woog $13\frac{1}{2}$ oncen engelsch. Te Bantam laadde Keeling nog 4900 zakken peper, waarmede hij den 4 oktober 1609 naar Engeland zeilde. Op deze reis ging de opperfaktoer van Bantam, John Saris, huiswaarts. De

(1) Saris, II, 12. Prevost, II, 393. Vergel. Ned. Reis V, 229. Ind. Arch. III, 283.

(2) Ned. Reizen, Verhoeven, IV deel. 71, 72. John Saris, 13.

faktorij te Bantam werd door Keeling volgenderwijze ingerigt: Augustin Spalding werd opperfaktoer op 50 pond sterling 's jaars, in de plaats van Saris; de overige manschap bestond uit een wondheeler en elf mindere personen. De regent beloofde aan Keeling alle bescherming voor de faktorij (1).

Kort na het vertrek van Keeling kwam de kapitein David Middleton met een engelsch schip andermaal voor Bantam, en vond de zaken der logie (faktorij) in geen bloeienden toestand. De schulden onder de koopers waren veel; de regent stond niet toe, dat de schuldenaars gegijzeld werden. Reeds op 21 maart 1609 was Saris gelast om twee gijzelaars te slaken. De hollanders hielden den regent voor, dat zulks in Holland niet de gewoonte was. Middleton liet Hensworth en Edward Needles in de logie, en nam Spalding als deskundige mede naar de Molukkos. Hensworth kreeg last, om den regent (gouverneur) van Bantam in zijne eischen niet toe te geven. Deze eischte zelfs hooge grondbelasting voor de gebouwen, schoon die grond vooraf geschonken was. Den 18 december 1609 ging Middleton verder (2). Hensworth en Needles stierven kort daarop. Toen Middleton den 9 oktober 1610 voor Bantam terugkwam, vond hij, dat, sedert zijn vertrek, de handel der faktorij volstrekt stil gestaan had, en er niets aan de chinezen was verkocht geworden. Intusschen had Middleton in de Molukkos den hollanders het voordeel afgevangen. Hij kwam voor Bantam met 8 hollandsche schepen onder den admiraal Verhoeven. Al het volk van Middleton was zeer ziek door lamheid aan de beenen, en verscheidene personen stierven. Dit deed hem Bantam aanzien als een besmettelijk gewest. Hij

(1) Keeling, Purchas, Prevost, III, V, 117. Saris, 14.

(2) D. Middleton, Reis, 34. Saris, 15. Prevost, III, X, 154.

stelde Richard Woodies als opperfaktoer aan, en vertrok den 16 november 1610 naar Engeland (1).

Om dezen tijd, 13 november 1610, kwam voor Bantam aan, eene vloot van 4 schepen, gevolgd van 5 anderen, onder het bevel van Pieter Both. De staten generaal der Vereenigde Nederlanden, den aanwas des hollandschen handels in Indie in aanmerking nemende, stelden een gouverneur generaal aan. De eerste was Pieter Both van Amersfoort, die 36 vrouwen uit Holland medebragt voor volkplantingen. Ook de bemanning dezer vloot was zoo zwak, dat zij te naauwernood de schepen ten anker kon brengen (2). Both bleef slechts korten tijd voor Bantam en toog naar Djakarta. Ralph Wilson meldt ons, dat de engelschen met 3 schepen op de elfde reis der O. I. C., op den 18 november 1611, slechts Bantam aandeden ter loops. Sedert dezen tijd schijnt de engelsche handel ergens anders te zijn heengetrokken; immers de bedrijvigheid te Bantam verminderde. Den 28 april 1612 kwam Anthony Hippon met één schip ter reede Bantam (3). Den 24 oktober van dat jaar kwam ook John Saris aldaar aan. Hippon vertrok echter weder den 31 mei, en nam den opperfaktoer Spalding mede, zoodat er geen kantoor overbleef. De hollanders maakten zich destijds ook gereed, om naar Djakarta op te breken om reden der verregaande afpersingen. De engelschen bragten hunne faktorij naar Soekadana op Borneo over, Bantam verlatende (4). Eerst den 20 december 1612 kwam Henry Middleton met Nicolaas Daunton, twee engelsche bevelhebbers, voor Bantam; den 4 februarij 1613 ver-

(1) Middleton's brief, 60. Prevost, III, X, 169, Verhoeven, 98, VI.

(2) Jbidem. Vergelijk Ind. Archief, III, 284. Prevost op Both, XX, II.

(3) Nathaniel Marten's reis van Hippon en Floris, id. Prevost, II, 280, 340, XI reis, 80.

(4) VIII reis der Eng. O. I. C., onder John Saris, 48, door Purchas.

trok Daunton weder. Wij kunnen niet onopgemerkt laten, dat de europesche regeringen der beide volken, engelschen en hollanders, ten dezen tijde zeer verschilden in gehalte en geestkracht. De eersten werden beheerd door een koning, Jacobus I, die meer met schoolsche wijsbegeerte dan met zaken van algemeen belang zich bezig hield, en welligt aan het hoofd eener universiteit een ervaren en spitsvindig wijsgeer zou zijn geworden. De engelsche maatschappij kon niets van hem verwerven, dan brieven aan de indische vorsten. De hollanders daarentegen, die door de engelschen alom in den archipel werden uitgekreten als gelukzoekers, zonder een koning, werden bestuurd door aristokraten, wier belang voor een groot deel in den handel gelegen was, en die dezen met alle mogelijke ondersteuning doorzetten. Van daar de stoute houding tegenover de engelsche mededingers, van daar de magt in vloten, manschap en geld, en de naijver, die wij weldra in een volslagen oorlog zullen zien ontaarden.

De zaken te Bantam schenen voor de engelschen niet voordelig, daar zij niet tegen de hollanders op konden. Te vergeefs dat de bevelhebbers bij den regent of gouverneur zich door geschenken en erbetooningen zochten bemind te maken. Wel werd geakkordeerd een tolregt van slechts 3 ten honderd, maar de prijs der nagelen rees geweldig hoog, in een paar dagen, 24 en 25 oktober 1612, van 16 tot 40 realen van achten (à 4 shill. 1 sixp. of één dollar of piaster of spaansche mat), en de peper van 10 tot 12¹/₂ per pikol. Toen er nu den 28 oktober 1612, een brief uit Japan ontvangen werd, waarbij groote voordeelen beloofd werden, en er op Borneo nog een uitweg was, zoo overwoog men, hoe de hollanders, zoo te Bantam als in de Molukkos meester waren, hoe de lucht te Bantam ongezond en het verblijf voor het scheepsvolk besmettelijk was, hoe het, zoo door spel en drank als vrouwvolk, verwilderde, weshalve men al de aanwezige schepen met

lading wenschte te voorzien en dan vertrekken. Die lading bestond in peper, tegen 127, 125 en 150 realen de honderd zakken. Deze werd geleverd door chinezen. Te dier tijd waren er verscheidene hollandsche schepen voor Bantam aanwezig, ongeveer twintig, doch slechts vijf engelsche en ook een duitsch, denklijk een deensch schip (1).

De engelschen vonden evenwel elders, dat de handelszaken niet beter gingen, waarom zij weder naar Bantam terugtogen. John Saris, die den 14 januarij 1613 van Bantam was vertrokken, en aldaar nog tien man had achtergelaten, kwam, als scheepsbevelhebber over de achtste reis, den 3 januarij 1614 weder voor Bantam, en vond van de tien achtergebleven engelschen nog slechts vijf in leven. Alstoen werd nieuwe order gesteld op de faktorij, en al de engelsche verkoopwinkels tot een gebragt. Men vond redenen tot klagen over de weinige voordeelen en geringe spaarzaamheid binnen en buiten 's huis. In februarij 1614 verliet Saris de faktorij van Bantam weder (2). Eerst den 14 februarij 1615 kwam er weder eene nieuwe vloot van drie schepen, onder John Milward, uit Engeland voor Bantam aan. Er lag destijds slechts een engelsch schip, de *Globe*, dat er den 3 januarij 1615 aangekomen was, en den 22 februarij weder vertrok; ook nog twee andere schepen waren er in dien tusschentijd geweest. De faktorij stond toen onder John Jordan of Jourdayne en Bailly of Ball. Een der vaartuigen, de *Trades Increase*, was bij Poeloe Pandjang, voor Bantam, aan den grond geraakt; al het volk was gestorven en daarna dit schip verbrand. Men vindt ten dien aanzien aangeteekend, dat men met magt van volk het gestrande schip poogde los te maken, en tot 500 realen (dol-

(1) VIII reis der E. O. I. C. 50. Prevost, II deel, 340, IV Boek, VI Cap.

(2) *Ibidem* 133. Prevost *ib.* 383.

lars) daags, huur van werkvolk betaalde; dat er meer dan honderd javanen op stierven, en de chinesche timmerlieden het werk staakten, omdat de engelsche bevelhebber, Henry Middleton, niet toestond dat zij eenen buffel offeren zouden voor hunnen boozen geest, om dezen te verbidden. Sir Henry stierf kort daarop, wegens verdriet over deze zaak, op Matsjan in de Molukkos (1). Den 14 maart 1615 vertrok Milward weder, en gaf, voor zijn vertrek, aan den vorst van Bantam te kennen, dat de spanjaarden eenen aanslag op Bantam voor hadden, waarop de vorst antwoordde, dat hij niet bevreesd was, al ware er een aanslag gesmeed door al de ongeloovigen (kafirs), want dat hij op zijnen Allah vertrouwde en deze voor hem strijden zou (2). Deze aanslag was de ontworpen expeditie van den spaanschen admiraal don Juan de Silva, die voorgenomen had, met eene vloot de hollanders van Bantam en Djakarta te verdrijven en de vorsten te straffen. Don Juan overleed evenwel in 1616 te Malakka aan vergif, en het ontwerp verdween in rook. Deze vloot had onnoemelijke kosten veroorzaakt, en men was drie jaren met het ontwerp bezig. Het overschot keerde van Malakka naar Manilla terug (3).

De hollandsche handel had te dier tijd op Java reeds andere bewegingen ondergaan. Pieter Both, die, zoo als wij boven zagen, in het laatst van 1610 voor Bantam aankwam, met de waardigheid van gouverneur generaal van alle bezittingen der hollandsche O. I. C., sloot, den 28 januarij 1611, eene overeenkomst met den pangeran van Djakarta, waarbij aldaar aan de hollanders toelating vergund werd, zoo voor een vrijen handel, als om er zich neder te zetten, met uitsluiting van alle span-

(1) Daunton, bij Purchas en Prevost, IV, II, 271.

(2) John Milward's reis, G. Prevost, Floris, 301, II, en XX, 21, op Both.

(3) Ned. Reizen VII. 168. Spilbergen. Vergelijk Ind. Archief III. 287.

jaarden en portugezen. De hollanders meenden alzoo daaraan hun hoofdkantoor te verleggen, en waren op 28 april 1612 werkelijk gereed om op te breken. Zij hielden te Bantam tot 1618 evenwel hunne voornaamste vestiging, als het middelpunt hunner handelsondernemingen en van hunne administratie, en stelden dit etablissement onder een opperhoofd. De gouverneur generaal had geen vast verblijf. Na Both volgde hem Gerard Reijnst, die zich meer te Bantam ophield, en aldaar in december 1615 overleed, volgens anderen te Djakatra. Destijds stond de faktorij te Bantam onder het opperhoofd Jan Pieterszoon Koen (1). Onder diens direktie vooral was het, dat de twisten met de engelschen, en zelfs met de bantammers op nieuw rezen. Tijdens het aanwezen van Reijnst, 22 oktober 1615, werden de engelschen ontboden, om hen te hooren op eenige klagten van bootsgezellen. Bij deze gelegenheid werden de engelschen scherp aangesproken, als stoute mannen, wier hoovaardij welhaast zou worden geknot, en andere smadelijke bewoordingen. De gouverneur generaal Reijnst was den engelschen evenmin genegen als Koen. In de Molukkos werden zij overal verdreven, verdrongen, en van Celebes niet minder; van die streken kwamen klagten in bij den heer Jordan, den opperfaktor. De hollanders lieten zelfs verluiden, dat zij met al hunne magt zich te Bantam zouden vereenigen, en dat land nemen, om er den sulthan van Mataram in de regering te zetten (2). Wanneer men dit gerucht in verband brengt met eene zending van den hollander Frederik Druijf naar Mataram in 1616, en de vijandschap tusschen

(1) Ibidem VII, 169. Vergel. Ind. Archief III, 268. Ned. Reis. ib. 12. Prevost XX, 11.

(2) Dounton, aanhangsel, 49. Brief van Ball op Celebes, 20 julij 1615. Vergelijk Ind. Archief, III, 287, 288.

Bantam en Mataram in dien tijd, dan valt het voorzeker niet geheel te ontkennen, dat de hollanders breede plannen vormden. Daarbij kwam de ongesteldheid en daardoor de zwakheid van het volk bij de engelschen, en de meerdere magt bij de hollanders. De eersten lagen destijds, medio 1615, met vier schepen ter reede, en verloren hunnen generaal Nicolaas Danton of Downton, die den 5 augustus van dat jaar overleed. Hij werd opgevolgd door den heer Elkington. Hunne bemanning bestond voor een deel uit spanjaarden en oostersche eilanders. De hollanders hadden vijf schepen ter reede, meer dan zestienmaal honderduizend realen of piasters in kas, en waren vol geestkracht. Hun monopoliegeest was echter destijds reeds zoo verregaand hoog gestegen, dat toen Jacob le Maire, in november 1616, met zijn schip, van eene reis bezuiden kaap Hoorn om den aardbol gevaren, voor Djakatra kwam, zijn vaartuig verbeurd verklaard werd, omdat het niet door de O. I. C. was uitgerust (1). Eene dergelijke onregtvaardigheid, volgens het tegenwoordig gevoelen dus te noemen, ondervond Jacob Roggeveen in 1722 te Batavia (2). Eene andere reden van onmagt aan de zijde der engelschen was, dat zij, zonder bevelen uit Engeland, niets durfden ondernemen. Toen de orang-kaja van Banda, den 3 november 1615, te Bantam bij den opperfactor Jordan hulp kwam inroepen tegen de hollanders, antwoordden de engelschen, dat zij geen genoegzaam geschut hadden en niets konden uitvoeren, zonder last uit Engeland (3). De hollanders daarentegen hadden volmagt om te handelen en overvloed van voorraad; zij hadden kan-

(1) Ned. Reizen, VII. 169. VIII. 50. Reis van Le Maire. Prevost op Reaal, XX 30.

(2) Roggeveen's reize, bl. 89.

(3) Elkington, 52.

toren te Bantan, Djakatra, Djapara en Griseh, doch de engelschen in dezen tijd alleen op de beide eerstgemelde plaatsen (1).

De tweespalt dezer twee natien vond in de Molukkos om dezen tijd zoo veel werk, dat Bantam als het ware weder achter lag. De klagten door de engelschen naar hun vaderland overgebriëfd, waren veel en breed. Men vindt verscheidene voorbeelden van naar Bantam gevankelijk opgebragte engelschen, die de hollanders hunne doodvijanden noemden. Zoo werd Tom Spurway in 1617 opgebragt van Banda. Hij kwam den 3 junij te Bantam, alwaar de kapitein van het kantoor, Barkley, overleden en door Ball opgevolgd was. Deze was onvermogen om iets te doen, omdat men orders uit Engeland moest ontvangen. Vertoogen hielpen niet. Een vloed van klagten werd uitgestort tegen de hollanders, bij de reeders of bewindhebbers der engelsche Oost-indische kompagnie. Indien slechts een gedeelte dier klagten nabij de waarheid kwam, dan moeten de engelschen het destijds, in de Molukkos, zeer kwaad gehad hebben, en indien de door de hollandsche handelaren en zeevaarders aangehaalde voorbeelden van engelsche vijandschap juist zijn, dan bestond er geen andere vijandschap dan uit handelsnajver en weerwraak over den inkoop der specerijen, en verdienden de engelschen, hetgeen zij onderonden, volkomen. De waarheid is echter in latere tijden met het zwaard en den leeuwenklaauw aangewezen; het vervolg zal dit doen zien.

Deze twisten behoorden evenwel geheel in de Molukkos te huis. Te Bantam deden zij zich gevoelen in onophoudelijke dwarsboomerij, beschuldigingen, tegenwerking en vechterij. Zoo kwam het in julij 1617 tot een gevecht. De dispensiers der engelschen en hollanders geraakten op de markt, over pro-

(1) Walter Peyton, 18.

visien, aan het vechten. Op het vernemen daarvan kwamen een twintigtal hollanders met hunne japannezen uit de faktorij aanloopen met bloot geweer. De engelschen, slechts twee man, zonder wapens, konden zich niet verweren, maar ontvingen hulp van een voorbijkomenden makker, Richard Hunt, die zijn degen trok, doch door de hollanders zoodanig met drie wonden toegetakeld werd, dat hij 14 dagen daarna, den 24 julij, stierf. Hierop kwam de geheele faktorij der engelschen uitloopen, en ontstond er een straatgevecht, waarin twee hollanders gedood, en vijf gewond werden. Daarna gingen de twistende partijen uiteen. Destijds was Koen president of direkteur generaal van den hollandschen handel te Bantam, en Ball kapitein van het engelsche huis (1).

De ingebragte klagten der engelschen vonden eindelijk gehoor bij de bewindhebbers hunner maatschappij. In 1618 werden er uitgerust twee vloten. De eerste, bestaande uit vijf schepen, onder bevel van Martin Pring, vertrok den 4 februarij van dat jaar van Gravesend. De schepen waren groot 1000, 900, 800, 400 en 150 tonnen. Den 19 junij kwam Pring voor Bantam aan, maar de zaken der engelschen stonden zoo zedelijk zwak, dat de pangeran regent of rijksbestierder den 24 junij en 6 julij den admiraal Pring en den kapitein Ball niet wilde ontvangen of hooren op hunne verzoogen tegen chinesche schuldenaren, en deze onverrigter zake moesten vertrekken.

Pring kwam daarop den 2 september 1618 ter reede van Djakatra, en akkordeerde met den pangeran aldaar, dat hem een vrijen handel zou worden toegestaan voor 700 realen 'sjaars, en een stuk grond, om daarop eene logie te bouwen, voor 1500 realen (piasters à *f* 2.55). De engelschen deden

(1) Tom Spurway, 31. Vergelijk Ind. Arch. IV, 4.

alzoo hier hetzelfde, wat de hollanders bereids in 1611 hadden gedaan. Het is opmerkelijk, dat alhier op den 27 september 1618 eene prauw aankwam van Japara, inhebbende twee engelschen, en een brief van den vorst van Mataram aan kapitein Ball te Bantam. De strekking van dezen brief is niet medegedeeld, maar destijds waren er reeds engelsche kooplieden te Japara. Pring zeilde met zijn lek vaarttuig den 31 oktober weder naar de reede van Bantam om te kalfaten.

De tweede vloot, door de engelsche kompagnie afgezonden, bestond uit zes schepen, onder den admiraal Thomas Dale of Deal. Deze bragt John Jordaan (Jordan, Jourdan of Jordayne) als president van de faktorij te Bantam mede. Een dezer schepen verviel op het eiland Engano, bij straat Sunda, en een ander dwaalde af, zoo dat er slechts drie voor Bantam kwamen, op 22 november 1618. De vereenigde engelsche vloeten hadden nog twee fransche schepen te verwachten, en meenden het op de Molukkos te kunnen aanleggen. In hunne godsdienstigheid hielden de engelschen op 2 december vastendag en op den 3den bededag. Het scheen nu spoedig tot een treffen te zullen komen. Tegen den avond van 16 december 1618 maakten de engelschen zeil naar Djakarta, met elf schepen. Vooraf echter was er eene daad van openbare vijandelijkheid gepleegd, die ons noopt de handelingen der hollanders onder Koen eenigzins hooger op te halen (1).

De tweede gouverneur generaal des hollandschen handels G. Reijnst, overleed den 27 december 1615 te Djakarta, aan de roode loop; eerst den 19 junij 1616 kozen de hollandsche bevelhebbers, destijds op Ternate, Laurens Reaal tot opperhoofd. Beiden waren even vijandig gestemd tegen de engelschen, spanjaarden en portugezen, die alom werden verdron-

(1) Tweede togt van M. Pring, 1—12. Vergelijk Ind. Archief, IV. 5—8.

gen, waardoor het in de Molukkos vooral tot dadelijkheden kwam. De bandasche eilanden Poeloe Aaij en Rhon, die in engelsche handen waren, werden door de hollanders met geweld genomen, en de bandanezen streng gestraft over hunnen handel met de engelschen. Van Poeloe Aaij werden de hollanders echter weder verdreven in mei 1615. Een aantal klagten en beden om hulp werden naar Engeland gezonden. Reaal deed Poeloe Aaij in april 1616 weder nemen, en de engelschen op nieuw van daar verdrijven. Niet minder vijandig gezind was Jan Pietersz. Koen (eigenlijk Coen), die in juni 1618 tot de waardigheid van Reaals opvolger kwam. Koen was sinds 1613 directeur generaal van den hollandschen handel en president van het hollandsche kantoor te Bantam. Door een eigenaardig karakter leefde hij niet alleen met de engelschen maar ook met de bantammers in onmin, zoodat die oneenigheid eindelijk in een openbaren oorlog ontaardde, waardoor de hollanders verplicht werden Bantam te verlaten, waaraan Koen minder waarde hechtte dan aan eene vestiging te Djakarta. De pangeran van Bantam, die van hem wenschte ontslagen te zijn, ried hem, in quasi-vriendschap, aan, den handel naar Djakarta te verleggen, hetgeen Koen ook voornam te doen, maar te Djakarta wenschte men eveneens de hollandsche vestiging te ontgaan. Zoodra Koen dit merkte, vertrok hij met het grootste deel der manschappen van Bantam naar Djakarta, om aldaar met geweld zich neder te zetten en te versterken. Dit geschiedde in 1618. Toen Van den Broek in november van dat jaar voor Djakarta kwam vond hij Koen in openbaren oorlog met Bantam, alwaar slechts een paar kooplieden waren achtergebleven (1).

(1) Prevost, op Reaal en Koen. XX. Van den Broek, 74. Vergelijk Ind. Archief IV, 4-7.

De hollanders hadden alzoo in de javanen van Bantam, van Djakarta, en zelfs te Japara even groote vijanden als in de engelschen, die met de javanen gemeene zaak maakten. In oktober 1618 deed Koen Japara verbranden, wegens het afloopen der hollandsche logie aldaar. Dit scheen aanvankelijk wel ontzag te baren, maar toen de vloten van Pring en Dale voor Bantam kwamen, namen de zaken een anderen keer en de engelschen eene stoute houding. Er was echter tot nog toe geene daad van openbare vijandelijkheid gepleegd, noch eenige verklaring uitgebragt. Bij de komst van Dale werd, zoo als wij boven aanhaalden, den 3 december 1618 bededag gehouden, en den 4 december kwam het hollandsche schip de Zwarte Leeuw van Patani voor Poeloe Pandjang bij Bantam. De admiraal zond den heer Denton aan boord, om, onder voorwendsel van te vragen van waar? den schipper Hendrik Jansz, als vriend aan boord van het admiraalschip te brengen. De Zwarte Leeuw was groot 800 tonnen, had 80 man en 24 stukken aan boord. De engelschen bragten op den avond van 4 december den schipper in der minne aan land, en besloten daarop in den nacht zijn schip te nemen met 4 schepen, de Maan, de Nagel, de Globe en de Samson. Na eenige woordenwisseling gaf de bemanning het schip zich over, en bedong alleen aftogt met eigene bagaadje. Dit geschiedde den 5 december oude of den 15 nieuwe stijl, des morgens om 4 uren (1). Sedert behoorde dit vaartuig tot de engelsche vloot, die het echter spoedig verloor door brand.

De engelschen kwamen den 20 oude (30 nieuwe) stijl voor de baai van Djakarta, en doorzochten vooraf de eilanden, waar alleen een verlaten vaartuig gevonden en verbrand werd.

(1) Engelsch berigt, Martin Pring, 12.—John Hatch, 42.—Vergelijk Van den Broek, 78.—Prevost, op Koen; 38.—op Camphuijzen, 479.—Ind. Archief, IV. 10. De hollanders werden met den dood bedreigd.

Daarop haalden zij het de baai in, waar zeven hollandsche schepen lagen, die aanstonds zeil maakten en op de engelsche vloot, van elf schepen, aanliepen, doch op eene mijl afstand ankerden. De generaal Koen deed nu aan den admiraal Dale de redenen vragen van het vermeesteren van den Zwartten Leeuw en dit schip terug vorderen, maar het antwoord was gelijk eene oorlogsverklaring. De hollanders noemden dit vermeesteren een verraderlijk stuk; het was echter slechts weêrwraak. In juni te voren hadden 4 hollandsche schepen twee engelsche genomen bij Tikoe, op de westkust van Sumatra (1). De manschap werd aan land gezet, na in boeijen te hebben gezeten. Dit geschiedde door den bevelhebber Willem Jansz, die het voornemen had, met zijne 9 schepen naar Bantam te zeilen, om die stad te belegeren, zoodat de pangeran van Bantam prijsgeld stelde op hollandsche koppen.

De generaal Koen intusschen, die het van alle zijden te kwaad kreeg, belag den 23 december raad, waarin besloten werd de logie te Djakarta te versterken, de engelschen tot het nederhalen hunner opgeworpen versterkingen uit te noodigen, of die te zien nederwerpen. Bij de weigering der engelschen om het te doen, overrompelden de javanen hunne logie om zich zelve aldaar te versterken, en de magt over de engelschen te hebben. Ook trokken de hollanders tegen de versterkingen der engelschen en javanen uit en staken die in brand. Intusschen had Koen, voor de zekerheid, al de voornaamste eigendommen zijner principalen aan boord der schepen doen brengen, zoodat aan het behoud van dezelve ook het bestaan afhing. Op den 27 december 1618 monsterde Koen zijn volk en telde 240 gewapende mannen. Het geheele getal, met vrouwen en kinderen, beliep 350. Bij de komst der en-

(1) William Hoare 22. Thomas Dale eischte het hoofd van Koen en het bezit van de hollandsche logie te Djakarta. Camphuijzen.

gelsche vloot gingen de zeven hollandsche schepen, die bij Onrust geankerd lagen, vooraf digter naar Djakatra. Koen ging aan boord en op de engelschen af. Tegenwind belette hem verder te komen, en de waarde van de lading der schepen deed hem voor een gevecht vreezen. De engelschen zagen dit voor klein-hartigheid aan, en hielden het des middags van 31 nieuwe (21 oude stijl) op de hollanders aan, en zonden een trompetter af, om Koen met zijne geheele vloot op te eischen. Koen antwoordde met bedreigingen. De beide vloten kwamen op eene mijl afstand van elkander. De engelsche scheepsraad besloot, de de hollanders twee tegen een aan te tasten. Op dat oogenblik kwam het hollandsche schip de Bergerboot bij Djakatra, en ontkwam te naauwernood het gevaar van in engelsche handen te vallen. Des anderen daags (1 januarij 1619 nieuwe, 22 december 1618 oude stijl) hielden de beide vloten het op en neder buiten de eilanden, en kwamen eerst den 2den aanëen. De hollanders poogden naar Onrust te zeilen, maar de engelschen die den wind in hun voordeel hadden, haalden hen in tot binnenschoots, en begonnen een schutgevecht van vier uren, doende de engelsche admiraal 1200 schoten met grof geschut op het voornaamste hollandsche schip. Bij het vallen van den avond scheidde de vloten. De engelschen hielden af, doch de hollanders kwamen voor anker. De Bergerboot kwam nu bij de vloot. De hollanders hadden 8 dooden en 15 gekwetsen; de helft van hun buskruid was verschoten. De engelsche geven hun verlies niet op. Den 3 januarij ontvingen zij nog drie schepen tot versterking hunner vloot, die nu uit 14 welgewapende vaartuigen bestond, hebbende de hollanders er slechts 8. De beide vloten joegen elkander nu door de baai van Djakatra. Koen belag raad, en men besloot om de eigendommen der Kompagnie niet aan wisselvallige kansen bloot te stellen, maar naar de Molukkos te zeilen, om alle magt te vereenigen, latende de hollandsche logie te Djakatra, onder het

bevel van Pieter van den Broek, aan haar zelve over, belegerd door de javanen en de engelschen, zoo mede het kantoor te Bantam onder Van Uffelen, als het ware in handen van den pangeran regent, die alle hollanders aanhield. De engelschen, die meenden dat Koen met de vloot naar Bantam stevenen zou, hielden het twee dagen lang dragende (25 en 26 december 1618 oude of 4 en 5 januarij 1619 nieuwe stijl). Bij deze gelegenheid verviel een der engelsche schepen op de klippen en verging; een ander zonk. Des nachts van 27 op 28 december verbrande ook het genomen schip, de Zwarte Leeuw, door de onachtzaamheid van bootsvolk, dat zich aan arak zat gedronken had; de schuldige werd door den engelschen krijgsraad opgehangen (1).

Na den aftogt der hollandsche vloot hadden de engelschen de handen ruim, en na op den 1 (11) januarij nog drie schepen van Bantam aan zich te hebben getrokken, kwamen zij voor Djakatra ten anker. Den president John Jackson, die op den 30 december (9 januarij) was aan wal gegaan, om de versterkingen der engelschen en javanen te bezien, werd een been afgeschoten; hij overleed aan de gevolgen. Den 2 (12) januarij ging ook Dale aan wal, om met den pangeran te beraadslagen over het aanvallen der hollandsche sterkte. De pangeran gaf hem en den president Jordan volkomen genoeg, en beloofde veel, wanneer de engelschen hem wilden helpen om de hollanders te verdrijven. Dien ten gevolge besloot men den 9 (19) in den engelschen scheepsraad, om aan den pangeran van Djakatra te geven zes stukken geschut met kruid en kogels, om de hollanders te verdelgen, en dat Dale met 8 schepen vóór Djakatra zou blijven liggen, Pring met

(1) Martin Pring. John Hatch, Hoare, in hunne reisverhalen. Van den Broek in de Ned. Reizen, VII, 79 en bij Prevost, XII, 483, 484, en XX op Koen, 41. 42. Vergelijk Ind.Archief, 11—13. IV.

6 schepen wacht zou houden bij straat Sunda op de aankomende hollandsche vaartuigen, en de overigen naar de Bandae ilanden zouden stevenen. Ook Koen had een schip naar straat Sunda doen zeilen ter waarschuwing der komende schepen, en bij zijn vertrek naar de Molukkos liet hij aan Van den Broek bevel, om de logie tot het uiterste te verdedigen, en nimmer anders dan aan de engelschen over te geven.

Het verblijf van Pring in straat Sunda was echter van geen vrucht noch langen duur. Den 31 januarij (10 februarij) kwam hij weder terug voor Bantam. Intusschen was de insluiting van de hollandsche logie te Djakarta tot een uiterste gekomen, die tot dezen terugkeer aanleiding gaf. De javanen, door de engelschen geholpen met volk, geschut, kruid en kogels, vorderden evenwel weinig, en konden zoo weinig uitvoeren tegen een enkel schansje, dat onophoudelijk kogels uitwierp, dat zij van vrede begonnen te spreken. De hollanders zonden gemagtigden af, die door de engelschen ontvangen en kwaad bejegend werden. Na over- en wederpraten kwam men, op 19 januarij (n. s.), overeen, dat de hollanders 6000 realen (dollars) zouden betalen en daarmede vrede gesloten was. Dit geld werd terstond voldaan. Dit akkoord was door den pangeran met den admiraal Dale overlegd.

De engelschen evenwel wierpen op hunne beurt eveneens versterkingen op tegen de hollandsche schans, en stelden 16 stukken geschut in batterij, terwijl de vrede-beloofte zoo weinig werd nagekomen, dat Van den Broek, drie dagen daarna door list bij den pangeran gelokt, aldaar door dezen en door den engelschen admiraal met den dood werd bedreigd, indien hij geen bevel tot de overgave van de logie of schans gaf. Van den Broek weigerde dit. Nu deden de engelschen meer geschut aan wal brengen, en ondersteunden den pangeran met 2000 realen. Maar ziende dat niets hielp, bragten zij nog meer geschut aan wal, en schoten pijlen met briefjes in de

schans, om de bezetting tot de overgave te nopen onder beloften. Zij hadden reeds 35 kanonnen aan wal, maar daar zij ook de javanen niet vertrouwden en liever een goed en gaaf gebouw wilden overnemen, zoo maakten zij weinig gebruik van het geschut. De admiraal Dale schreef brieven, die zelfs redelijke voorwaarden behelsden; dit alles verminderde de wederzijdsche haat; de bezetting was moede; er was nog weinig buskruid over en men voorzag geene uitkomst. Dit leidde tot eene onderhandeling met de engelschen op den 30 januarij 1619 n. s. Den 1 februarij kwam men overeen, dat de schans of logie aan de engelschen, en het geld en goed aan den pangeran zou overgegeven worden, zullende de hollanders met engelsche schepen naar elders worden gebragt voor 2000 realen, en Van den Broek met de zijnen worden in vrijheid gesteld. Voor dit een en ander zouden des anderen daags door beide partijen gijzelaars uitgeleverd worden. Dit verdrag was geteekend door Thomas Dale en zijne raden, den pangeran van Djakatra Wiria Garama en door al de hollandsche bevelhebbers. De uitvoering liep echter op niets uit, door zonderlinge omstandigheden en eigenbaat der javanen, alhier een middel tot redding.

De gevangene Van den Broek wist aan den pangeran regent van Bantam den toestand van zaken, het geluk van den pangeran van Djakatra, de te verwachten behandeling van de engelschen, en andere omstandigheden te doen weten, die den pangeran deden besluiten den schoonen buit aan den regent van Djakatra te ontrukken. Dierhalve zond hij 2000 man, quasi tot ondersteuning, naar Djakatra. De bevelhebber dezer bende wist nu, op den 2 februarij, den pangeran van Djakarta, door bedreigingen, zoodanige vrees aan te jagen, dat deze, voor zijn leven beducht, huis en hof verliet met vrouwen en kinderen. Hij werd alzoo als leenman, bopati of vasal van het bantamsche rijk afgezet en verbannen.

Toen de engelschen nu des morgens van 2 februarij (22 januarij o. s.) met sloepen aan de hollandsche logie kwamen om de goederen over te nemen, merkten de hollanders dat er iets gaande was; en daar de bantammers quasi met de hollanders goede vrienden wenschten te zijn, zoo zagen de engelschen dat de kans verkeken was, en bragten zij hun geschut weder aan boord, waarop zij ook de reede van Djakarta verlieten, de hollanders waarschuwendende voor de javanen, en hulp aanbiedende tegen hunnen valschen aanleg. De hollanders bewaakten zelfs den aftogt der engelschen in vriendschap, en waarschuwden hen eveneens voor de dubbelzinnigheid der javanen. Des nachts van 26 januarij (6 febr.) gingen de engelschen aan boord. De president van Djakarta, John Jordan, kwam den 1 februarij, (11 n. s.) bij Pring op de reede van Bantam, alwaar de admiraal Dale ook den 4 (14) aankwam met zes schepen, wordende weldra door meer gevolgd.

Daar men nu ook de vijandschap van Bantam inzag, zoo werd de faktorij te dier plaatse aan boord der schepeu gebracht. De engelschen waren met het overbrengen van het geld en goed bezig van 10 tot 16 februarij. De pangeran regent zond in dien tusschentijd verscheidene boden, om kwanswijs te vragen waarom de engelschen vertrokken, daar hun geen ongelijk werd aangedaan. De engelschen antwoordden hierop schriftelijk, bij artikelen van grieven. Het schijnt echter niet, dat dit goede uitwerking had. Den 17 februarij (27) kwam er nog een engelschman, Ufflet, van Djakarta te Bantam, en berigtte dat de hollanders ook aan de zendelingen van Bantam weigerden de overgave van het geld en goed, en dat inmiddels twee hollandsche schepen voor Djakarta waren aangekomen. Dale ging nog dienzelfden dag onder zeil van Bantam naar Djakarta, om de hollanders te nemen, en Pring bleef met vier schepen voor Bantam.

Toen nu Pring den 26 februarij (7 maart) tijding ontving

dat er in de straat Sunda vier hollandsche schepen opkwamen, zeilde hij er naar toe, en trof hen aan bij het eilandje Tampoeron, alwaar Pring ten eerste met twee schoten in den romp van zijn vaartuig begroet werd door den hollander, die geen verdere lust toch vechten hebbende, eerst met volle zeilen op de engelschen inhiel en toen doorging. De engelschen vervolgden de hollandsche schepen te vergeefs. Den 2 (12 maart) kwam Pring weder voor Bantam, en vernam dat twee der voortgejaagde hollandsche schepen bij Djakarta aan den grond geraakt en verongelukt waren. De admiraal Dale, die op de jagt naar de overige hollandsche schepen was, bleef tot 15 (25 maart) voor Djakarta met vier schepen. Het gelukte hem evenwel niet een eenig hollandsch vaartuig te bemagtigen, wordende hij door stilte en onweder daarin verhinderd. Het is evenwel in alles zonderling te noemen, dat er, met zoo veel vijandschap tusschen engelschen en hollanders, zoo weinig uitgevoerd werd. Dit zal blijken uit hetgeen te Djakarta voorviel.

Bij het mislukken der uitvoering van het verdrag op 1 februarij (22 januarij) zagen de engelschen in, dat zij door de bantammers deerlijk bedrogen waren, onder den valschen schijn van vriendschap. Zij waarschuwden de hollanders voor de javanen, en boden zelfs aan hen te zullen helpen, indien de javanen hun eenig geweld wilden aandoen, verzoekende medewerking tot den aftogt, en vrijen doortogt voor sloepen, die de logie der hollanders passeren moesten. De hollanders begrepen den toestand der engelschen en boden hun eveneens nu bescherming aan, des noods eene wijk in het hollandsche huis; zoo zeer zagen nu de beide europesche natien in hoe zij misleid werden. Wanneer men nagaat, dat de admiraal Dale den bevelhebber Van den Broek met den dood bedreigd, hem en zijne medemakkers mishandeld had, en dat hij bereids al het zilverwerk van Koen als onderpand had ontvangen, dan moet ons deze verandering van hartstogt als zeer verdragzaam

en maatschappelijk voorkomen. Bij den aftogt der engelschen in den nacht van 6 februarij (27 januarij) bleef John Powell te Djakatra als gezaghebber achter.

De hollanders waren zoodra niet ontkomen aan den pangeran van Djakatra en de engelschen, als de pangeran van Bantam en diens bevelhebber de tommongong, die te Djakatra gekomen was, de voorwaarden van het verdrag voor zich wilden uitleggen. Men wilde hiervan bij de hollanders niets weten, maar overlag, dat zoo men de logie eindelijk zou moeten verlaten, men die alleen aan de engelschen zou overgeven. Men besloot tot dit laatste op den 7 januarij, maar de engelschen weigerden nu de overname. Intusschen had de pangeran van Bantam eenige jonken naar de reede van Djakatra gezonden om de hollanders af te halen, vermeenende nu, volgens het verdrag, in de regten van die overeenkomst te zijn getreden. Men zond echter eenige nieuwe onderhandelaars naar Bantam, en wilde vooraf de verzekering hebben dat de engelschen van hun akkoord afzagen. Deze evenwel in manschap sterk verminderende en gebrek krijgende aan voorraad, waren onverschillig geworden en namen voor Java te verlaten. Dierhalve verzamelden zij op de reede van Bantam, namen drie inlandsche vaartuigen, toebehoorende aan personen die hun geld schuldig waren, in beslag, en eischten dat de jonge vorst van Bantam den pangeran of rijksbestierder zoude afzetten. Doch hiervan kwam niets. Den 22 mei (1 juni) vertrok Pring met vier schepen, en 8 dagen daarna zeilde de admiraal Dale met zes schepen naar Masulipatnam op de kust van Coromandel, alwaar hij den 19 augustus 1619 overleed (1).

(1) Martin Pring. John Hatch, 23. Hoare, 11. John Powel; Camphuijzen verhaal. Prevost, XII, 484. v. v. XX op Koen 40. v. v. Van den Broek, Ned. Reis. VII. 78. v. v. Vergelijk Ind. Archief, IV. I- 20.—74, v. v.

De aftogt der engelschen had ook andere oorzaken. Koen, die in de Molukkos niet stil zat, verzamelde alle magt, zond in april en nader een schip naar Djakarta om de zaken gaande te doen houden, ging zelf in mei van Amboina onder zeil, en kwam den 28 mei n. s. met 18 schepen op de reede van Djakarta. Den 30 mei deed Koen de negorij Djakarta innemen, en verdreef ook de bantammers, waarop de hollanders besloten, zich voor vast alhier te vestigen. Daarna ging Koen den 6 junij onder zeil naar Bantam, zoo om den pangeran in het naauw te brengen als om de engelschen op te zoeken. Men kan evenwel niet opgeven of deze uit eigene beweging of uit vrees geweken waren.

Na den dood van den admiraal, gezegd generaal, Thomas Dale werden de beide engelsche flottilles vereenigd, en volgde de kommandeur Martin Pring in het bewind op, als bevelhebber der engelschen. Deze besloot naar Java weder te keeren, te meer, daar verscheidene engelsche vaartuigen op de kusten van Sumatra door de hollanders genomen waren. Den 10 (20) december 1619 verliet hij de reede van Masulipatnam, en kwam vervolgens ter westkust van Sumatra, alwaar de engelschen besloten te Atjih (Achin) eveneens hunne scheepsmagt te verzamelen, daar de hollanders thans vier tegen één sterk waren. Den 2 april 1620 (12 n. s.) vernamen zij voor Anjer in straat Sunda, dat er 15 zeilen der hollanders voor Bantam en Djakarta lagen, hetgeen niet belette dat de engelschen voornamen naar Bantam te zeilen, om met den pangeran weder te akkorderen, buiten bemoeienis van en in zamenspanning tegen de hollanders. Na deswege op de ankerplaats in straat Sunda besloten te hebben, ging de engelsche vloot den 6 (16) april onder zeil naar Bantam, tevens voornemende op de eene of andere wijze een einde te maken aan het geschil met de hollanders, die 18 zeilen sterk waren, tegen 12 die de engelsche vloot telde. Intusschen was Van den Broek, als

kommandeur van vijf zware schepen en een jagt, van Djakatra gezonden naar straat Sunda, in het begin van 1620, om op de engelsche schepen te passen. De hollandsche vloot, sterk 23 zeilen, was reeds bevorens voor Bantam geweest, om daar eene vertooning te maken, en had men toen verstaan, dat er drie engelsche schepen te verwachten waren uit Engeland. Men haakte naar buit. Bij het kruisen in straat Sunda (denkelijk in januarij 1620) ontdekten zij een engelsch zeil en gingen er op af, zijnde het schip de Bul. Men dwong dit vaartuig bij te leggen, maar toen de bevelhebber overkwam, vernam men, dat er tusschen de engelsche en hollandsche oost-indische kompagnien vrede gesloten was (1). Van den Broek zeilde met dit schip naar Batavia, alwaar die tijding den generaal Koen niet weinig deed verwonderd staan. Koen, die de bevestiging van den vrede alleen vernam uit de Bul, gaf evenwel hiervan kennis aan de vloot, en zond een jagt met het engelsche vaartuig naar straat Sunda; deze zending werd eveneens door Van den Broek uitgevoerd; hij kreeg tevens bevel om geen engelsch schip voor Bantam toe te laten, zonder te zijn vergezeld van een hollander. Toen men ter reede van Bantam aankwam, zond het engelsche schip eene sloep aan wal, vergezeld van een hollandschen koopman; de pangeran weigerde hen te ontvangen. Daarop ging Van den Broek met de Bul naar de straat onder zeil.

Des morgens om 4 uren van den 8 (18) april 1620 ontmoette de Bul de engelsche vloot onder Pring, tusschen Krakatou en Slebeze, in straat Sunda, en gaf kennis van den gesloten vrede. Een hollandsch jagt, het Vliegende Hert, bragt brieven van den generaal Koen aan, kennis gevende van het

(1) Pring. 29. 47. — John Hatch. — Prevost XII, 510—11. Ned. Reizen VII, 95. — Vergelijk Ind. Archief, IV, 92. — Tijds. Ned. Ind. VI, 1, 188.

akkoord der twee Kompagnien. De engelsche vloot, sterk elf schepen, ging daarop ten anker voor Palambanpunt. Van den Broek, nog vreezende zich in den nacht onder de engelschen te wagen, hield het onder den Sumatra wal, en ontdekte des morgens de engelschen voor anker onder den Java wal. Daar zij de witte vlag niet lieten waaijen, mistrouwde Van den Broek hen en stevende naar Batavia. De engelschen maakten zeil om hem te volgen maar werden door stille genoodzaakt bij Poeloe Pandjang, voor de baai van Bantam, te ankeren. Van den Broek deed nu vijf schoten, die met negen door den engelschen admiraal werden beantwoord, zende deze een koopman aan boord bij Van den Broek, met voorstel te zamen voor Bantam te komen, om bij den pangeran gehoor te erlangen, daar de engelschen niet onverzeld meenden te moeten verschijnen. Maar men vorderde hiermede evenmin. Intusschen de nadering van de engelsche vloot te Djakarta berigt zijnde, ging de generaal Koen scheep van daar met dertien schepen, trok de voor Bantam liggende vaartuigen aan zich, en liep met 27 zeilen de engelschen te ontmoet, op den 11 (21) april 1620, bewesten de baai van Bantam. Toen de beide vloten ten anker gekomen waren, begroetten ze elkander met vreugdeschoten, de generaal Koen met 9, de vice admiraal met 7, de overigen met 3, waarop de generaal Pring antwoordde met 25, de vice admiraal met 20 schoten, alles als het ware in het gezigt van Bantam. De engelschen zonden bij den generaal Koen drie kooplieden aan boord om hem te begroeten, zijnde John Hatch, Broekendam en Spalding. Den volgenden dag, 12 (22) april kwamen de vloten op de reede van Bantam, de engelschen 12, de hollanders 15 zeilen sterk. Koen zond nu eveneens bij den engelschen admiraal Pring aan boord eene kommissie ter begroeting, bestaande uit den kommandeur Janszoon, den fiscaal der vloot en eenige andere personen. Daarop werden de we-

derzijds ontvangen berigten met elkander vergeleken, en besloten dat de beide natien voortaan ééne lijn zouden trekken; maar Koen wilde dat dit besluit geheim bleef, tot er nog een schip uit Holland zou zijn gekomen, aangezien hij de engelsche tijdingen mistrouwde.

Den 14 (24) april werd eene kommissie van engelschen en hollanders naar den wal gezonden, om den pangeran met dit nieuws bekend te maken, en te verzoeken dat hij aan beide natien hetzelfde akkoord zoude toestaan, ten einde zij gezamenlijk een vrijen koophandel zouden kunnen uitoefenen; maar de pangeran was over deze tijding zoo misnoegd, dat hij niet anders wilde antwoorden dan met de vraag, waarom de hollanders met de engelschen nu vrienden waren geworden? Dien dag kwam de kommissie alzo onverrichter zake terug. Den volgenden dag werd niet eens het landen toegestaan. De engelschen bleven nu voor Bantam liggen, en de hollanders zeilden naar Djakarta, alwaar ook een paar engelsche schepen aankwamen op 30 april (9 mei). Den 30 mei (9 juni) werd eerst de vrede afgekondigd te Djakarta en op de vloten. En dit leidt ons tot een onderzoek naar de omstandigheden van dat verdrag (1).

De oorlog die de engelschen en hollanders in Azie voerden, bepaalde zich tusschen de oost-indische maatschappijen, en noch de regeringen van beider landen, noch de in Europa zijnde bewindhebbers namen daaraan deel. Maar van lieverlede werd de betwiste zaak eene nationale, en lang was het twijfelachtig gebleven, aan wie in Indie de meerderheid zou worden toegekend. Met bezorgheid zagen de engelschen in Europa de aanwassende handelsmagt der hollanders in Indie. Her-

(1) Hatch. — Pring. — Prevost, XII — 511. XX. 69. — Van den Broek, 96. Vergelijk Tijds. Ned. Ind. VI, I, 188, en Ind. Archief, IV, 94.

haaldelijk waren er pogingen in het werk gesteld, om door eene overeenkomst paal en perk te stellen aan die uitbreiding. Eerst in 1613, in 1615, daarna in 1618 en 1619, werden er onderhandelingen beproefd. De vrees werd hoe langer hoe meer gegrond, dat de engelschen in Europa van de eene of andere aanleiding gebruik zouden maken, om de republiek den oorlog te verklaren. Maar koning Jacobus dacht zoo ver niet na, en verdiepte zich in wijsbegeerte, schoon hij den Staten Generaal liet weten, dat hij een einde wenschte te zien aan de tweespalt. Ook de Staten wenschten zulks, en zoo kwam, na vele zwaarigheid, den 2 junij (7 julij) 1619 het volgende verbond tusschen de engelsche en nederlandsche Kompagnien tot stand:

I. Al het gebeurde zou worden vergeten.

II. De handel en trafieken in Indie zouden voor beide natien vrij zijn, zonder dat zij dit elkander, door verdragen met indische mogendheden, zouden zoeken te beletten.

III. De engelsche Kompagnie zou de helft in den peperhandel over geheel Java erlangen, tegen betaling van onderling overeengekomen prijzen; van den handel in de Molukkos zouden de engelschen slechts een derde erlangen.

IV. Ieder zou blijven in het bezit der vestigingen, thans in Indie bezeten. De spanjaarden en portugezen zouden overal verdreven worden als gemeene vijanden, en de te verkrijgen voordeelen zouden gelijkelijk worden verdeeld.

V. Men zou eene gemeenschappelijke vloot oprigten van 20 zeilen, ieder bemand met 150 koppen, en gewapend met 30 achttienponders; iedere Kompagnie zou daarvan de helft leveren.

VI. Te Bantam of te Djakarta zou een gemeenschappelijke „raad van defensie” zitting houden, bestaande uit vier engelschen en vier hollanders, die bij beurten het presidium bekleeden, en over de verdediging ter zee en de uitvoering van dit traktaat waken zouden.

VII. De sterkten in de Molukkos zouden worden onderhouden uit belastingen op de landsprodukten te leggen.

VIII. Gezamenlijk zouden zij ijverige pogingen aanwenden voor den handel op China, en nergens zou de eene natie de andere verdringen.

IX. De bewindhebbers der beide Kompagnien zouden scheidsregters zijn in alle geschillen, maar hooger beroep was toegelend aan den koning van Engeland, en aan de Staten Generaal der republiek van de Vereenigde Nederlanden.

X. Deze overeenkomst zou 20 jaren duren (1).

Onder al de overeenkomsten waarvan de geschiedenis gewag maakt, zal men er bezwaarlijk zulk eene vinden; zij onderging het lot dat zij verdiende. Het is onnoodig hier aan te merken, dat de bewindhebbers der hollandsche Kompagnie niet van den staat van zaken konden onderrigt zijn; de engelschen hadden door hunnen aftogt de meerderheid hunner tegenstanders feitelijk erkend. Alsnu waren al de gevoerde vijandelijkheden nutteloos geworden. Geen wonder dat men in Indie al dadelijk voornam het traktaat weinig na te komen, en van den kant der hollanders zelfs tegen te werken, want deze moesten nu de vruchten van opofferingen deelen met medestanders en mededingers. De engelschen maakten daarbij geen staat op de groote kosten, vereischt voor de in bezitname van nieuwe of verlaten landen. Hunne Kompagnie zond noch uitrusting, noch geld, noch last om de hand te slaan aan hetgeen verloren was. Zij liet al de zorg daarvan aan de hollanders over en hoopte op hunne voortvarendheid. De hollanders daarentegen zagen het voordeel hiervan niet in, maar vorderden

(1) Wagenaar, *Vad. Hist.* X, XL, IV, 394. — *Acta Publ. Angl.* VII, III, 115. — Aitzema, I, 12. — Raynal, I, III, 330. — Prevost, XII, 511, XX, 68.

degelijke hulp voor degelijke voordeelen. Wij zullen de gevolgen hiervan nader zien.

De engelschen vorderden al dadelijk hunne oude woonstede te Djakarta, nu Batavia geheeten. Koen weigerde dit, en wees eene meer afgelegene plaats aan in de stad, omdat hunne oude vestiging te dicht bij het hollandsche kantoor, nu kasteel, gelegen was. Dit was een nieuw voorspel van misnoegen en oneenigheid, geboren uit eene vereeniging, zoo ongevoeglijk als ongelijk in vele opzigten. De engelsche admiraal Pring bleef nog tot in julij (1620) voor Bantam, en zeilde toen naar Japan met twee schepen. De kommandeur Broekenham zeilde met zes schepen naar Djakarta, om van daar vervolgens met vijf hollandsche schepen naar Japan en de Philippijnen te stevenen. Een paar andere schepen zeilden naar straat Sunda, om timmerhout te kappen ten behoeve van het engelsche huis te Djakarta. Deze schepen, den 19 (29) augustus weder voor Djakarta komende, hadden reeds 41 dooden, 45 zieken en slechts 20 gezonden. Van nu af aan zeilden er slechts weinige vaartuigen naar Japara en elders, en vertoonde er zich eene zichtbare onmagt bij de engelschen. Wel werden er in het midden van 1620 zes schepen uit Engeland gezonden, maar de zaken der engelschen schenen een anderen koers te nemen, vooral naar Sumatra en voor-Indie. Java en de Molukkos schenen minder den engelschen handelsgeest tot zich te trekken, en nog veel minder was die gezind om nieuwe ondernemingen aan te vangen. En juist hierin was de breuk te voorzien, die spoedig volgde.

Na de afkondiging van den vrede, op den 9 juni 1620, stelde zich eene raad van defensie in. De engelsche logie werd opgericht onder het bereik van het hollandsche geschut; de hollanders stonden bij met materialen, doch lieten, zoo als gezegd is, door de engelschen, op Krakatou in straat Sunda, timmerhout aflhalen in verwisseling. Den 28 augustus 1620 gaven de

hollanders zelfs een vroeger veroverd schip, de Star, terug. Uit dit alles scheen tusschen de beide natien een vergeten der vorige vete te zijn op te merken. Maar zoo men openbaar daarvan blijken gaf, in het geheim was de stemming geheel anders. Aan deze gebondenheid had Bantam te danken, dat het niet spoediger en met meer kracht werd beoorloofd, en dat de moluksche zaken in statu quo bleven.

Maar dewijl de engelschen vooral het oog op de Banda-eilanden hadden, dachten zij niet beter te kunnen doen, dan de bewoners te voorzien van oorlogsbehoeften, die zij in den oorlog tegen de hollanders benuttigden. Dit vond de generaal Koen zulk een uitnemend onderwerp voor zijn doel, dat hij, als het eerste stuk van overweging, in den raad van defensie de uitroeijing der bandanezen en de ten onderbrenging van de Ambonsche eilanden ter tafel bragt. De engelsche kommissarissen, die, volgens het traktaat, voor hun aandeel tot de medewerking werden uitgenoodigd, erkenden de noodzakelijkheid en hunne verpligting, maar verklaarden buiten magte te zijn om hun aandeel te leveren, als hebbende gebrek aan geld, schepen en volk. Deze verklaring, aan den generaal Koen zoo welkom, werd, in hare geheele uitgebreidheid, geregistreerd op den 1 januarij 1621, n. s. Koen gaf een koel bescheid; dat: zoo de engelschen van hunne zijde het traktaat niet konden naleven, en daardoor de verzochte hulp niet konden aanbrengeu, hij dan alleen, voor en van wege zijne meesters, de onderneming zou aanvangeu, met de eenige hulp des hemels, van wien hij zoo vele gunsten ontvangen had. Daarop ging hij den 13 n. s. (3 o. s.) januarij met 5 schepen, 20 landingsvaartuigen en vele soldaten onder zeil naar Banda (1).

(1) John Hatch. 50. — Prevost, op Koen, XX. 71. — Vergelijk Tijds. N. I. VI. 1. 100. — Ned. Reizen, VI. op Van den Broek, blz. 120. — Ind. Archief, IV. 97.

Toen de hollanders voor Banda kwamen, vonden zij daar reeds toebereidselen gemaakt door de landzaten, met ondersteuning van de engelschen. Een der kommissarissen uit den raad van defensie bevond zich reeds op Amboina. Koen had, ingevolge het traktaat, aan de engelschen volle vrijheid vergund zich in de Moluksche eilanden, Amboina en Banda te vestigen, om handel te drijven. Maar gematigdheid, geduld en verdraagzaamheid maakten bij beide natien plaats voor nijd, walg, haat en nijd. De engelsche kommissaris op Amboina zelf verried het voornemen van den aanslag op Banda, en de engelschen aldaar leenden vier kanonnen om aan de hollandsche schepen de doorvaart te beletten. Koen deed hen nu aanzeggen om Lonthoir (Banda) te verlaten en bedreigde hen vooraf in der minne; de engelschen evenwel bleven den bandanezen bijstaan en sloegen zelfs een aanval af. Dit stuk is evenwel later geloofend. Ten tweede male werden de hollanders door de bandanezen afgeslagen met engelsch geschut. Eindelijk werden de Banda-eilanden veroverd, en de bandanezen als het ware uitgeroeid (1), in 1620 en 21.

De beide volgende jaren kenmerken zich door eene smeu- lende stilte, die eindelijk in eene droevige gebeurtenis ontaardde, niet op Java maar op Amboina. Deze gebeurtenis is zoo veelsoortig voorgesteld en verhaald, dat men er als het ware het juiste niet van kan te weten krijgen. De gebeurde daadzaken zijn evenwel bekend, de beweegredenen nog altijd in geschil. De gevolgen waren eene algeheele verwijdering der engelschen van Java.

Een japannees in dienst der engelschen beleed in februarij 1623 te Amboina, dat hij en eenigen der zijnen door de

(1) Uitvoerig aangegeven, Ned. Reizen, VI. 122. v. v. Prevost XX. — 73. Delftsch tijdschrift L. en V. II dl. 384.

engelschen waren omgekocht om het fort te bemceesteren. Zij wezen als aanlegger den opperkoopman Gabriel Towrson, welcer hoofd van den bantamschen handel, en andere engelschen aan. Volgens het geding beleden dezen ook het ontwerp, om zich, met behulp der japannezen en de bedienden der omliggende eilanden, meester te maken van Amboina. Het regts-geding, daarover aanhangig gemaakt, was zeer kort en duurde van 15 tot 23 februarij. De zamenzwering stond in gemeenschap met de engelschen op Java. De uitvoering was bestemd op 27 febr. (9 maart n. s.). Op dezen dag werden daarvoor 14 engelschen, 11 japannezen en een portugees ter dood veroordeeld. Geen voorval heeft grooter breuk gemaakt als dit, noch is zoo verschillend voorgesteld en beoordeeld. Dertig jaren tijd waren onvoldoende om de waarheid uit te vorschen, en vele schatten konden het stuk niet verdoen. Ten gevolge van deze gebeurtenis verlieten de engelschen niet alleen de Molukkos, maar ook Batavia. De raad van defensie en het engelsche kantoor hielden op te bestaan, en aan het traktaat van 1619 werd geen verder gevolg gegeven. Hiermede eindigt het eerste tijdperk van de handelingen der engelschen op Java, van 1602 tot 1623 (1).

De gevolgen van de gebeurtenis te Amboina, die de verwijdering der engelschen uit den archipel veroorzaakte, deden zich vijftig jaren lang in Europa gevoelen. Wij willen die gevolgen nader beschouwen, want zij staan in naauw verband tot de geschiedenis van Java.

Opperhoofden van den Engelschen handel op Java.

1603. William Starckey, overleden te Bantam.

Thomas Morgan, idem.

(1) Valentijn, II. V. 84. — Aitzema, I. 346. — Wagenaar, Vad. Hist. XI. XLI. VII. — Rapin, VII. 255. — Rajnal, LIII. 331. — Prevost, XX. 78.

1604. Thomas Tudd, idem.
 1605. Edmund Scott, gerepatricerd.
 1608. John Saris, idem.
 John Herne, idem.
 Gabriel Towrson, idem.
 1609. Augustin Spalding.
 Hensworth, overleden.
 Needles, idem.
 1610. Richard Wooddies, vertrokken.
 1615. John Jordan of Jourdayne, idem.
 1617. Barklay, overleden.
 Ball of Bailly, vertrokken.
 1619. Thomas Dale, overleden; en John Jackson, overleden.
 Martin Pring, vertrokken; en John Powell, vertrokken.
 1620. Kommissarissen. Raad van Defensie.
 1623. Gabriel Towrson; ter dood gebracht op Amboina.

Zeebevelhebbers der Engelschen.

Aankomst op Java.

1602. James Lancaster.
 1604. Henry Middleton.
 1605. Edward Michelborne.
 1607. David Middleton.
 1608. William Keeling.
 1611. Ralph Wilson.
 1612. Antony Hippon.
 1612. Henry Middleton, tweede maal.
 1612. Nicholas Daunton.
 1615. John Milward.
 1615. Elkington.
 1618. Martin Pring.
 1618. Thomas Dale, Deal of Daal.

Tweede periode; van 1623 tot 1682.

Voorzeker heeft eene overeenkomst nimmer tot zulke droevige gevolgen aanleiding en oorzaak gegeven, als het traktaat van 1619, gesloten tusschen de engelsche en hollandsche Oost-Indische kompagnien; en men vraagt zich af, of dat monument van ultramonopolie, dat zoowel over den indischen kultivateur, als over den europeschen gebruiker gebied zou voeren, niet eene kwalijk berekende alliantie was, waarvan de onbestaanbaarheid reeds was voorzien, en de uitvoering, door tegenwerking van beide kanten, ten volle was berekend bij de bewerkers.

Maar die vooruit berekende onuitvoerbaarheid scheen onverschillig te zijn voor de staatsdienaars van koning Jacobus I, wier bezigheden met het onderzoeken van de regten des konings en des volks, de geschillen in het oosten onopgemerkt lieten. De handel, die bij de hollanders onder alle twisten en scheuringen nimmer uit het oog verloren werd, was in de oogen der engelsche bewindsmannen van te geringe schatting, om niet achter te leggen bij de binnenlandsche burgerlijke en godsdienstige geschillen, die allerlei schoolsche spitsvindigheden voedsel gaven.

Doch zoodra in het jaar 1624 de tijding van het gebeurde op Amboina in Engeland kwam, ging er een kreet op van tegenstellingen over de regtvaardigheid der zaak; de zaken in het oosten voorgevallen, deden in het noorden de wanden daveren. De hollanders gaven het verhaal van dit voorval door den druk in het licht en verdedigden de handeling van den landvoogd van Amboina Hendrik van Speult; de engelschen antwoordden met een scherp tegenschrift, waarbij zij het verraad van Amboina, in 1623 „uitgedacht” en de volvoerde vonnissen „onregtvaardig” noemden, als, ten gevolge van bekentenissen door martelingen uitgewrongen, in alle haast geslagen en uitgevoerd zonder hooger beroep.

Zoo als bereids is opgemerkt had deze gebeurtenis de verwijdering der engelschen ten gevolge, zoo uit de specerijeilanden als van Java, en bleef het meermeld traktaat, dat twintig jaren lang moest stand houden, buiten verdere uitvoering. Het opbreken der engelschen van Batavia geschiedde in het midden van 1623; sedert, tot 1811, hadden zij er geene vestiging; nader vinden wij hen weder te Bantam. Hunne handelingen hadden alzoo gedurende eene halve eeuw alleen van buiten betrekking tot Java.

De engelsche afgezant bij de republiek, Carleton, had zoodra de zaak niet vernomen, of hij vorderde voldoening, en gebruikte daartoe dikwerf scherpe bewoordingen. De zaak bleef nogtans eenigen tijd slepen; koning Jacobus overleed den 27 maart oude, 6 april nieuwe stijl, van 1625, en werd opgevolgd door Karel I (1). Ten anderen had men tijd noodig om zich te doen voorlichten uit Indie zelf. Om aan Engeland voldoening te geven, besloten de Staten Generaal in 1636, al de ambonsche regters ter verantwoording op te ontbieden. Deze personen voldeden aan het opontbod; het blijkt niet dat er door hen iets onverantwoordelijks was gedaan. De van Amboina gevlugte en van Java vertrokken engelschen, mede in hun vaderland teruggekomen, lagen daar verklaringen af, die tegen de processtukken van de hollandsche regters streden. Men heeft gewild dat hieronder staatkunde schulde; en de omstandigheid, dat het engelsche ministerie niet heeft toegelaten, dat deze personen werden gehoord tegen over de Hollandsche regters, ten overstaan van eene regtbank van Holland en Zeeland, tenzij dit eenig en alleen in tegenwoordigheid van den engelschen ambassadeur geschiedde op bepaalde punten,

(1) Aykin, James I. II deel, 475.—Prevost, XX. 79.—Wagenaar, XI. 23.—Aitzema, I. 649.—Acta Publ. Angl. VIII. I. 50.—Raynal, I. III. 333.

geeft eenig geloof aan het beweren, dat eene zekere partij alleen zich daaraan liet gelegen liggen. Dit is waar, dat de genoemde regtbank in die zaak van revisie nimmer eenig vonnis heeft geveld. De engelschen vorderden: schuldigverklaring der regters; de hollanders vonden daarvoor geene redenen; de koning van Engeland eischte dat zijne bekrachtiging alleen het vonnis besliste; de Staten Generaal konden in deze vordering niet treden, en zoo bleef de uitspraak opgeschort. Met de meeste omzigtigheid stelden de algemeene staten hunne ijverige pogingen in het werk, om eene breuk te voorkomen. Den 7 september 1625 sloten zij met koning Karel een verdrag van bondgenootschap te Southampton, waarbij alle schadeverhaling werd opgezegd. Koning Karel herriep evenwel deze bepaling, ten voordeele der O. I. komp., en vorderde voldoening voor de verwijdering der engelschen uit den archipel. De zaak bleef evenwel slepende; het opgemeld verhoor voor gedelegeerde regters vond plaats in 1628 en 1629; in 1634 werd de zaak nog eens even aangeroerd, maar de inwendige onlusten beletten den engelschen koning den verderen voortgang.

Deze staat van zaken vervreemde de beide natien al meer en meer. De engelschen hielden niet op, de handelingen der hollanders in Indie onregtvaardig te noemen, en de hollanders gaven de processtukken niet in het licht, noch beslisten, maar schoven de zaak, al paaijende, op de lange baan. Eindelijk, na geëindigden oorlog, werd het geschil geëindigd ook door den vrede van Westminster, den 5 (15) april 1654. De algemeene staten beloofden de regters van Amboina te zullen te regt stellen, voor zoo ver die nog in leven waren; er werden kommissarissen benoemd om als arbiters uitspraak te doen, en den 30 augustus (8 september) kwam men overeen:

Dat de engelsche en hollandsche Oost-Indische kompagnien jegens elkander afzagen van alle vorderingen, geschillen en klagten; ieders bezitting en verkregen regt werd gehandhaafd;

alle akten en papieren over de geschillen van 1611 tot 1625 werden geannuleerd en vernietigd.

De hollanders betaalden aan de engelschen, vijf en tachtig duizend ponden sterling (ƒ 1,020,000) schadevergoeding voor de engelsche kompagnie.

Aan de erfgenamen der in 1623 op Amboina te regt gestelde engelschen werden, bij uitkoop, door de hollanders nog betaald drie duizend zes honderd en vijftien ponden sterling (ƒ 43,370), waarvoor deze afzagen van alle verdere vorderingen (1).

Het was er echter ver van af, dat de engelschen van al hunne vorderingen op bezittingen in de Molukkos afzagen. Bij de overeenkomst van 1654 werd hun de teruggave beloofd van het eiland Rhon in den Banda-archipel, waaruit de hollanders zouden moeten vertrekken. De hollanders boden zich tot de lastgeving daartoe aan, maar de engelschen verschilden nu weder over den vorm der kwitantien, den stijl der akten, en boden op nieuw protest aan, daar de uitspraak niet alle geschillen der bijzondere personen geeindigd had. Men wilde eene herbeslissing bij uitspraak van de Zwitsersche kantons; ook dit werd nader verworpen. Den 9 mei 1655 werd andermaal overeengekomen, dat nieuwe kommissarissen te Amsterdam zouden bijeenkomen, om over alle andere geschillen uitspraak te doen. Maar de engelsche republiek verloor, door andere ontwerpen van Cromwell, deze kwestie uit het oog; de engelsche kommissarissen bleven zonder bezoldiging, en het herstel van het koningschap bragt, zoowel hen als de zaak, vooreerst in het vergeetboek. Maar de teruggave van

(1) Prevost. XX. 80—83. — Aitzema I. Raynal, I. III. — Crawford, voorrede, Holl. vert. I—IIIV.

Poeloe Rhon, alzoo de vestiging der engelschen in den archipel, bleef nog levendig bij de engelsche O. I. Kompagnie. Den 14 september 1662 werd hierover nog eene nadere overeenkomst gesloten, en in oktober 1664 was men nog niet verder gevorderd. Het scheen dat de overname van dat eilandje allerlei beletselen ondervond, en wel van den kant der overnemers, die zonder geld, zonder schepen, met eene bijna onleesbare akte in de hand aankwamen, en een nieuw protest verwachtten. Zij bezaten Poeloe Rhon evenwel twee jaren, en dwarsboomden den inkoop der specerijen op allerlei manieren, in 1662 tot 1664. Eindelijk stonden de engelschen, bij den vrede van Breda in 1667, Poeloe Rhon voor goed af, en hiermede eindigde het geschil, dat 45 jaren had geduurd (1). Wij kunnen niet ontveinzen dat de afloop geenzins aan de verwachting beantwoordde. Raynal wil, dat een der omgekochte engelsche bewindslieden de uitvoering van het artikel over Poeloe Rhon aanhield (2).

Wij hebben den loop der gebeurtenissen van nabij nagegaan, schoon die niet in regtstreeksche betrekking tot Java zelf stonden. Wij achten echter al die in Europa en betrekkelijk de specerij-eilanden voorgevallen handelingen, als uitwerkselen van die, op Java, voor 1623, van nauwer en wederzijdse handelswangunst, die ons weldra weder op Java zal voorkomen. De eenzijdige berigten uit Indie spoorden de drift tot voldoening en eischen tot schadevergoeding aan. De twisten tusschen de handelsligehamen, de hollandsche en engelsche O. I. kompagnien, werden nationaal, en de staatkunde

(1) Raynal, I. 334.

(2) Zie Alg. Gesch. van Java. I. 112, 154 (van den schrijver).

vond die geschillen de beste middelen, om tot eischen en vorderingen te geraken. Sedert den vrede van Breda scheen alle twist te sluimeren, daar de hollanders in het ongestoord bezit van den archipel bleven. Het blijkt niet dat de britten sedert pogingen aanwendden om zich op Java te vestigen, tot 1680. Maar zoodra zij den bantamschen peperhandel verlaten hadden uit nooddwang, vestigden zij zich ter westkust van Sumatra, te Bangka-hoeloe, bij verkorting Benkoelen en Bencoolen geheeten.

Het allereerst treffen wij nu de britten weder aan te Bantam. De zevende vorst van dat rijk, sulthan Aboel Fatah Abd' oel Fatachi, gezegd Ageng Tirtajassa, was gedurende zijne 46 jarige regering, een geslagen vijand van de Kompagnie of de regering van Batavia, en viel menigwerf in de landen, door de hollanders als hun conquest beschouwd, en vroeger tot Bantam behoorende (1). Dat zich aldaar vreemdelingen nederzetten, vijandig of wangunstig op den handel der hollanders, is aanneemelijk, schoon niet zeer duidelijk bewezen. Van 1620 tot 1680 vinden wij als het ware alle vriendschappelijke en handelsgemeenschap tusschen Bantam en Batavia, ofschoon op zoo korten afstand van elkander gelegen, gestaakt. Er schijnen omstreeks 1680 zoowel engelsche als fransche en deensche kooplieden te hebben gewoond, en de eerstgenoemden hadden er reeds vroeger een kantoor. Toen de regering van Batavia, den 7 julij 1656, den oorlog aan Bantam verklaarde en met elf schepen de haven deed insluiten, borg de engelsche opperfaktoort te Bantam al de daar aanwezige handelsgoederen in vaartui-

(1) Handelaren van die natien, op zich zelve. Chineesch berigt—Prevost XX. 266.—Crawford, III. 415.

gen, waarmede hij naar de kust van Coromandel voer. Maar weldra kwam hij terug met eene lading buskruid, om dit den bantammers te verkoopen. De schipper, een engelschman, weigerde echter daarvoor naar Bantam te zeilen, en stevende naar Batavia, waar de munitie verkocht werd. Ook door het leveren van scherpschutters waren de engelsche kooplieden den bantammers tegen de hollanders behulpzaam. Drie andere schepen, met hetzelfde doel voor Bantam aangekomen, werden door de hollanders in beslag genomen, en voor goeden prijs verklaard als oorlogsbuit (1). Deze handeling moesten zij echter later boeten met eene vergoeding van 50,375 ponden sterling of f 604,502. De engelschen weken in 1659 andermaal van Bantam, toen Arnold de Vlaming den 10 julij van dat jaar met Bantam vrede sloot, en de hollanders weder toegelaten werden.

Na eene 46 jarige woelige regering deed voornoemde sulthan Tirtajassa in 1680 afstand van zijn bewind, en gaf de regering over aan zijn zoon, Aboe Nasri Abd'oeel Kahar, meer bekend onder den naam van sulthan Hadji. Destijds waren reeds weder de engelschen te Bantam gevestigd. De jonge sulthan zond twee gezantschappen af, een naar Batavia, en een op aanraden der engelsche kooplieden (zoo men wil), naar Engeland, om hiermede de ijdelheid zoowel des sulthans, als van Karel II te believen. De laatstgenoemde beloofde den gezanten, iemand naar Bantam te zullen afzenden, om een nader verbond te sluiten, waarna hij in julij 1682 formeel zou worden erkend. De bezending naar Batavia had eene vriendschappelijke betrek-

(1) Wagenaar, *Vad. Hist.* XII. 4, uit Wiquefort X, 596.—Aitzema IV. 505.—De Witt. *brieven* III. 539.—*Seer. Resol. Holl.* 17 jan. 5 feb. 1659. II, deel 1, 4.—Valentijn IV, 220—Prevost, XX, 201.—Vergelijk *Gesch. van Java*, 155.

king ten gevolge. Eerlang ontstond er tweespalt tusschen den ouden en jongen sulthan, vader en zoon; de bevolking koos partij, ook de engelsche kooplieden deden zulks. Intusschen vernieuwde de engelsche O. I. komp. het handelsverdrag van vroeger met den nieuwen sulthan, in 1681, nadat ook de regering van Batavia met hem een nieuw verbond had aangegaan.

Deze vestiging van een nieuw engelsch kantoor nabij Batavia was den hollanders minder aangenaam. Reeds vroeger hadden bewindhebbers aangeprezen, eene zoo mogelijke afscheiding van vreemde belangen. Het is te denken, dat de gezanten der bataviasche regering hunnen monopoliehandel den jongen sulthan aanprezen. Daar nu de handelingen van dezen vorst den engelschen minder welgevallig waren, sloten zij zich aan de partij van den ouden sulthan, die in 1682 het voornemen opvatte om den jongen sulthan weder af te zetten. De daartoe leidende redenen waren, dat de groote inkomsten, die de oude sulthan zich had voorbehouden, minder regelmatig voldaan werden, en dat deze meerdere belastingen onder het volk ongenoegen veroorzaakten; ook zullen de betrekkingen met de hollanders den ouden sulthan minder aangenaam zijn geweest.

De oude sulthan maakte zich binnen kort een groote aanhang, zoo bij het volk als bij de aanwezige europeanen, en deed blijken van zijn voornemen. De jonge sulthan deed hem dit afraden, hem aanprijzende eene reis naar Mekka te doen. De oude sulthan hierover woedend geworden, wapende zich openlijk tegen zijn zoon, en trok van zijn verblijf, Tirtajassa, naar de hoofdplaats Bantam, dat hij zooveel mogelijk verwoestte, alles doende afbranden, behalve de woningen der vreemde europeanen. De jonge sulthan, die te zeer op zijnen aanhang vertrouwd had, vond zich weldra in het naauw gebragt en ingesloten in zijn verblijf, fort of kasteel. In dezen nood zond hij, den 10

februarij 1682, den renegaat Cardeel, alias pangeran Wiragoe-na, om hulp naar Batavia. Daar besloot men eerst een bemiddelend gezantschap naar beide vorsten te doen afgaan; toen dit niet hielp, werd er tot een krijgstogt besloten, te meer, daar de eigendommen der hollanders te Bantam waren vernield door de partij des ouden sulthans, en deze de hollandsche gezanten niet wilde aanhooren. Den 8 maart 1682 verscheen er eene legermagt van 4 schepen en 200 man, onder den bevelhebber San Martin in de baai van Bantam, die alom met paalwerk beheid en versterkt was, om eene landing te beletten. De stad Bantam telde destijds ongeveer honderduizend inwoners. Daar San Martin te lang draalde, en de oude sulthan, in stede van de zaak in der minne te schikken, op de verblijfplaats van den jongen sulthan en op de schepen der hollanders vuurde, zoo werd het bevel over de landing opgedragen aan kapitein François Tak, die den 7 april de troepen ontschepen deed, op de belegeraars inviel, en hen, in weerwil der hulp van de aanwezige vreemde europeanen, verdreef, zoo dat de jonge sulthan ontzet werd.

De jonge sulthan alzoo uit het uiterste verlost, betoonde groote erkentenis voor deze hulp, en groote verachting en woede voor de engelschen, die zijnen vader bijstonden. Hij wilde al de gevangen genomen engelschen ter dood doen brengen, waarin men hem evenwel belette. Evenwel deed hij de vensters van de verblijven der engelschen toespijkeren, hunne gaanderijen afbreken, en het vaandel afnemen van den engelschen kapitein John Fisher; dit voorwerp werd daarop door den jongen sulthan aan flarden gescheurd, en de stukken onder zijn volk uitgedeeld, om er gordels van te maken. Daarop beval hij dat de aanwezige engelschen aanstonds uit zijn rijk zouden vertrekken; op voorspraak der hollanders werd hun een onbelemmerde aftogt toegestaan. Daar evenwel niemand der landzaten vaar-

tuigen wilde leveren, zoo boden de hollanders hunneschepen aan, tot den overvoer naar Batavia. De jonge sulthan ontzeide den engelschen voor altoos zijn gebied, omdat zij tegen hem de wapenen hadden opgevat, en sedert bleven zij dit verbod in eere houden (1). De hollanders vorderden, voor de hulp, van sulthan Hadji eene schadeloosstelling van 600,000, elders 60,000 rijksdaalders; den 28 april 1684 zagen zij evenwel van deze schadeloosstelling af, onder voorwaarde van een uitsluitend monopolieregt tot den inkoop van peper in Bantam en verkoop van lijnwaden. Daarbij werd, bij eene overeenkomst van 17 april bevorens, bedongen, dat de sulthan geen en vijanden der hollanders bijstand of schuilplaats zou verleen.

Deze uitsluitende bepaling stelde westelijk Java in de magt der hollanders, en wees voor altijd de engelschen af uit dat deel des eilands. Kort bevorens was bijna geheel midden en oostelijk Java onder een gelijk monopolieregt gekomen, door de traktaten, aangegaan door de bataviasche regering met den soesoehoenan van Mataram, 25 februarij en 19 oktober 1677, 15 januarij 1678 (2).

De verdreven engelschen, tuk op den peperhandel, zetten zich neder te Silebar op de westkust van Sumatra, van waar zij echter ook door den bantamschen sulthan verdreven werden, als behoorende Silebar destijds tot dat rijk. Toen zetten zij zich neder te Benkoelen (Bangka-hoeloe) en bleven hier ongestoord. Alhoewel de hollanders, bij het verdrag van 15 maart

(1) Prevost, XX op Speelman, 267. — Wagenaar, XV, 308. — Engeland bevoerd, 1689, bl. 21, 114. — Valentijn, IV, 319. — Raffles II, 200.

(2) Mss. tractaten. — Vergelijk Tijds. L. en V. II. 59, en Prevost, XIX, 320.

1686, in het bezit van Benkoelen hersteld werden, bleven de engelschen aldaar vestiging houden, ter wille van den on-aangenamen nasleep van moeilijkheden, tusschen de beide natiën in Europa over de indische zaken veroorzaakt (1). Deze inschikkelijkheden waren echter vruchteloos, en de gebeurtenissen van Bantam hadden groote gevolgen in Europa. De engelsche dienaren, die hunne handelingen te verantwoorden hadden, schetsten de hollanders af als de oorzaken der verliezen, der verdrijving uit Bantam, en zelfs van den afstand van sulthan Tirtajassa. Destijds was Karel II koning van Groot Brittannië, en deze stond niet breed met de republiek der Vereenigde Nederlanden. De engelsche O. I. komp., door dien tegenspoed opgewekt, spande zich in, rustte eene vloot uit van 23 schepen, bemand met 8000 mannen, en was zeilree om naar Java te stevenen. Maar de hollanders, de zwakke zijde van Karel kennende, boden hem honderdduizend ponden sterling aan, wanneer hij het vertrek dier gevreesde vloot verhinderde. Karel, die de subsidien voor zijne verkwistingen niet van zijne onderdanen kon erlangen, nam het geld zijner vijanden aan, gaf bevel tot schorsing van het vertrek der vloot, en het ontwerp liep, door de opgevolgde gebeurtenissen, te niet.

Karel stierf den 16 februarij 1685, en werd opgevolgd door Jacobus II, die zich dadelijk de zaak der O. I. komp. aantrok, voorwendsels tot moeilijkheden zoekende met de republiek. Hij deed eene breede memorie aan de Staten Generaal indienen, waarin op hoogen toon vergoeding werd gevorderd. De kommissarissen, die tot het bepalen der begrooting van de geleden schade naar Engeland gezonden werden, kwamen

(1) Prevost XIV, 352, XIX, 176, op Beaulieu en Dampier.

echter in 1686 onverrichter zake te huis, en de opvolgende woelingen in Engeland deden de geschillen rusten (1). Nog in 1687 werden de vorderingen herhaald, toen Jacobus uit zijn rijk verdreven werd; en onder zijn opvolger, Willem III, nam de twist voor goed een einde. Van toen af, tot 1800, hielden de engelschen van Java af.

Derde periode, eindigende met 1816.

Voor en al eer wij overgaan tot eene beschouwing van het britsche gouvernement op Java, 1811-16, is het doelmatig de britsche pogingen van nabij te onderzoeken, om, op een geheel omgekeerd standpunt van magt als in 1680 en 1623, de bezitting der hollanders aan te vallen en afbreuk te doen.

De toenemende magt der britten in Indie deed telkens bij eenen oorlog tusschen de Vereenigde Nederlanden en Groot Brittanie, voor de bezittingen der hollandsche Kompagnie vreezen. Bij de vredebreuk in 1780, waarvan de tijding in juni van het jaar 1781 op Java kwam, werden in allerijl voorbereidselen gemaakt om de aankomende engelschen af te slaan. De bataviasche regering verzocht en verkreeg vier duizend man hulpbenden van Solo, die zich aan de oostzijde der Tjitaroemrivier in Krawang opsloegen. De riviermonding te Batavia werd versterkt en met geschut beplant. De europesche bevolking werd tot den wapenhandel opgeroepen; zelfs de chinezen en inlanders werden daarin geoeffend; alle gemeenschap met de engelschen werd gestreng verboden. De naar de vaste kust van Indie bestemde

(1) Wagenaar XV. 308.—De Forbin, I. 88.—Bogaarts I. 141. Holl. Mercurius, 1682, no. 250, v. v. Engeland beroerd, ib. Aitzema, XXIV. 28.

schepen werden ten oorlog toegerust. De handel en scheepvaart waren gestremd; maar de engelschen, zich vergenoegende met de hollandsche bezittingen op Ceilon, Sumatra, in Bengalen en op de kusten van Malabar en Coromandel, lieten van Java af. Destijds was de magt der hollandsche O. I. C. zeer gezonken, en bleven de bezittingen in Azie van lieverlede bloot voor de anwassende magt der britten (1).

De engelsche admiraal Edward Hughes en de generaal Hector Munro vermeersterden in 1781 Negapatnam op de kust van Coromandel, Trinconomale en Oostenburg op Ceilon in januarij 1782, en zonden de veroverde vlaggen als zegeteekenen naar hunnen koning op. De kaap de Goede Hoop had destijds het hollandsch behoud te danken aan den franschen admiraal de Suffren, die met eene vloot en 1200 man, ter hulp van de republiek daarheen zeilde (2). Toen de tijding der vredebreuk met Engeland, in het begin van juni 1781, te Batavia werd aangebragt, lag aldaar een engelsch vaartuig, onder zekeren Gordon, in beslag. Deze bevelhebber wist echter het ontvangen berigt te bestrijden en in twijfel te stellen, zoodat men hem ongemoeid vertrekken liet. Hij gaf alom den engelschen in Indie kennis en berigt van den uitgebarsten oorlog, hetgeen het verlies van sommige hollandsche bezittingen en het ge-

(1) Vergelijk Tijds. Ned. Ind. III. II. 102. — Roorda v. E. Indie, III. I. 484. — Vervolg Wagenaar, III. 124, 184; V. 340; VII. 125; IX. 177. — Ned. Jaarboeken, 1781, 1550; 1757, 1954. — ib. 1782, bl. 412. — J. C. Metzlar, Bedestonden te Batavia; voorberigt.

(2) Zie Andrews History of the war with America, France, Spain and Holland, IV. 159, 240, 317. — New Annual Register, 1781. 24, 35. — Major Henry Rooke, Reize naar Arabie, 29 en voorg. — N. Ned. Jaarb. 1782, 1312, 1315, 1987. — Vervolg Wagenaar, III. 273, v. v.

vaar voor Java ten gevolge had (1). Trinconomale werd echter op den 8 juli 1782 weder door de Suffren heroverd. Destijds waren twee sterke vloten in de indische zeeën; de britsche, onder Hughes, telde twaalf, de fransche, onder de Suffren, vijftien linesschepen. Deze beide vloten kwamen op den 2 september van dat jaar voor de baai van Trinconomale aaneen, in een gevecht, dat zes uren lang duurde, en aan geene der partijen de overwinning liet (2). Welligt heeft Java aan het aanzijn der fransche vloot te danken dat het destijds onaangerand bleef (3).

Van toen af tot 1795 buiten vrees voor de meer en meer aanwassende magt der geduchte mededingers, brak voor Java weder een duister tijdvak aan, toen de republiek, inwendig verscheurd, zich geheel in fransche armen wierp, en de hollandsche O. I. C. van dag tot dag meer daalde in magt, terwijl de engelsche in magt en grootheid aannam. Maar de tijden waren voorbij, toen men handelsnijdver alleen aanleiding zag geven tot twisten onder kooplieden. De vroegere voorwendsels van handelsschade, beschadigde eer en ondervonden leed, weken nu voor staatkundige bedoelingen. De gewezen stadhouder der republiek, die in 1795 van Holland naar Engeland was uitgeweken, leende zijnen naam en medewerking door brieven aan de vijanden der republiek, om de bezittingen der O. I. C. in 's vijands handen te doen overgaan. Door die medewerking vielen, in den loop van 1795 en 1796 de kaap de Goede Hoop, Ceilon, de bezittingen op de kusten van Coromandel en Malabar in Bengalen, ter westkust van

(1) Metzlar, bedestonden te Batavia.—Verv. Wag. III. 265.

(2) Andrews, Hist. of the war, IV. 338.

(3) Bij de komst van lord Macartney, gezant naar China, den 5 maart 1793, op de reede van Batavia, werd hij zeer statig ontvangen en verwelkomd.

Sumatra, Amboina en Banda in engelsche handen, meerendeels in naam van den prins van Oranje, een, te dier tijd, geheel ambteloos persoon en balling, en die bevorens slechts de eerste ambtenaar der republiek was geweest, dienaar van de soevereine staten (1), opperbewindhebber der O. I. Comp.

Engelsche schepen, uit China komende, deden in julij 1785 Batavia aan, en bragten in Engeland de tijding, dat die hoofdplaats zeer zwak was, en de bezetting uit niet meer dan 200 europeanen en 300 inlanders bestond. Van de zeemagt, die uit zeven op de reede liggende vaartuigen bestond, bemand met vierhonderd man, was niet veel kwaad te wachten. Juist toen deze vier engelsche oostindievaarders op de reede van Batavia lagen, kwam er een hollandsch fregat van de Kaap, met de mededeeling van de vijandelijke verschijning aldaar der engelsche vloot onder Elphinstone. In weerwil van deze openbare vijandschap, vond de bataviasche regering evenwel geene reden om de vier engelsche schepen aan te houden (2). Te Samarang, destijds het hoofdkantoor der hollanders op het eigenlijke Java, deed de gouverneur Van Overstraten aan zee en om de stad batterijen ter verdediging aanleggen, om de engelschen met vrucht te ontvangen. Men was gereed den komenden vijand af te slaan, maar die vijand verscheen niet.

Eerst in het midden van 1798 verspreidde zich te Batavia het gerucht, dat eene engelsche vloot in aantogt was. Al de gouvernementsgelden en kostbaarheden werden naar het

(1) Verv. Wagenaar, XXXIII deel, XCVI boek, bl. 187. — Vergelijk Tijds. Ned. Ind. III jaarg. I deel, 240. — D. van Hogendorp, Teg. toestand, 26, 169. — Naamboek 1794.

(2) Universal Magazine, vol. XCVII, 444. — Wag. verv. *ibid.* 197.

binnenland vervoerd, en alles tot eene manmoedige verdediging in orde gebragt. Het was echter eene vloot chinavaarders onder konvooi, die door straat Sunda naar Europa stevende. De gevreesde vloot kwam eerst twee jaren later opzetten (1).

Den 23 augustus 1800 verscheen er op de reede van Batavia eene magt van vijf oorlogsvaartuigen met 216 stukken geschut en 1000 soldaten aan boord, onder bevel van den zee kapitein Henry Lidgbert Ball, die den 26 augustus aan den gouverneur generaal Van Overstraten en raden kennis gaf, dat hij, op last van zijnen koning, gegeven aan lords kommissarissen der admiraliteit, en door deze aan den vice-admiraal Peter Raynier, kommandant der britsche zeemagt in Indie, de kusten van Java stelde in staat van blokkade, het uitzeylen van alle vaartuigen verbood, en aan de regering mededeelde, dat hij niet kon onderhandelen maar wel voorstellen in ontvangst nemen. Deze kennigave ging gepaard met het in bezit nemen van de reede, en de tijding van de verzameling eener aanzienlijke vloot ter bemeestering van Java, welke scheepsmagt voor Madras bijeen kwam. Deze ontijdige mare werd aangebragt door een deensch vaartuig, dat den 3 julij 1800 van Madras, en den 24 augustus van Malakka was vertrokken; nader vernam men dat die expeditie was afgedankt geworden.

De bataviasche regering was verontwaardigd over de mededeeling en de wijze waarop ze door den engelschen scheepskapitein werd gedaan, en antwoordde den 27 augustus, dat zij, uit hoofde van den bestaanden oorlog, geene voorstellen te doen had, en dat, zoo hij kapitein het noodig of zich verpligt be-

(1) Tijds. Ned. Ind. III. I. 264, 285, van mr. P. Mijer. — Billet van 19 mei 1798. — Wardenaar, Reis van Nederburgh, 21.

schouwde de havens van Java te blokkeren, hij dit dan maar doen moest. Op dit antwoord volgde geene repliek. Van dit een en ander werd aan de gemeente kennis gegeven, en ieder aangenaamd den vijand afbreuk te doen, wordende be- looningen toegezegd aan de vermeerstering van engelsche sche- pen of vaartuigen.

De toestand der hollanders op Java was in 1800 alles be- halve voordeelig en wenschelijk. Sedert zes jaren was de ba- taviatische regering aan zich zelve overgelaten geweest, en geen schip uit Holland aangekomen. De krijgsmagt was in gebrekkigen toestand door het gemis aan europeanen, de voorraad oorlogsbehoeften gering. De gemeenschap met het overige gedeelte van Java was over zee afgesneden en over land moeilijk. De bataviatische ommelanden leverden geen voldoende onderhoud voor de bevolking op. De pennisten, kantoorgeëm- ploijeerden, werden in den wapenhandel geoeffend, en bezetten de stad en het kasteel. De kompagnies vaartuigen ter reede, na op den modder en op strand te zijn gezet, werden vernield en verbrand, om eene vijandelijke landing te beletten. Dit ge- geschiedde reeds op den 23 augustus. Twintig schepen, op stroom en in de rivier liggende, werden aan de vlammen opgeofferd, om niet in 's vijands handen te vallen; aan wal werd goede wacht gehouden.

De vijand, ziende dat men ter hoofdplaats van lieverlede minder vrees aan den dag legde, en zich te zwak achtende om iets voornaams te ondernemen, begon nu de huizen en bezit- tingen der inwoners aan den zeekant te verontrusten. Een der vijandelijke vaartuigen plaatste zich den 10 oktober onder Tandjong-priok en begon de bewoners der om de oost liggen- de Maronde te kwellen, zoodat men daarheen kanon zond. Eene afdeeling engelschen kwam hier aan wal en wilde de ver- zamelplaats der rijst, alhier van alom aangebragt, bemeesteren. De raad der regering Nicolaas Engellhard trok daarheen, en

wist de engelschen te nopen tot wederinscheping, zonder gevecht.

De engelschen bleven, op deze wijze handelende, eenvoudig ter reede liggen tot den 9 november 1800. Gedurende hun verblijf hadden zij vele zieken en dooden, door het ongunstig klimaat aangetast. Het afsnijden van den toevoer van levensmiddelen, het opwekken van vrees mislukte. Men werd te Batavia van lieverlede die aanwezigheid eens vijands gewend; niemand dacht om voorstellen te doen; de geschorste staat van zaken had zijnen loop weder spoedig terug, en men bekreunde zich om de blokkade niet.

Na drie maanden vertoonens ter reede, vertrok het engelsche eskader, den 9 november, weder naar Madras. Vooraf echter liet zij een teeken van aandenken achter, door al de op de eilanden der reede voorhanden etablissementen, toonbeelden van hollandsche vlijt en zorg, te verbranden en te vernielen. De gebouwen op de eilanden Onrust, Purmerend, Edam en Kuiper, timmerwerven, lijnbanen, pakhuizen, werden geplunderd en verwoest, en de engelschen, verstoken van buit ter verdediging op oorlogswijs, vergenoegden zich met wraak te nemen op het nuttige en levenlooze, dat geen kwaad met kwaad kon vergelden. Dit gedrag werd evenwel door het britsche bevel afgekeurd (1).

Wat de bedoeling met deze scheepsmagt mag zijn geweest, is voor alsnog niet zeker. Daar sommige schrijvers en reizigers den toestand van Batavia als zeer zwak afschetsten, is het te denken, dat men deze vaartuigen voldoende achtte om

(1) Mr. P. Mijer, Tijds. Ned. Ind. II j. II d. bl. 231. III j. I. d. bl. 265 — 274. — Gouv. billetten van 29, 31 aug. — 1, 4, 6, 9, 12, 14, 30 sept. 25, 30 okt. — 4, 14 nov. 1800. — Batav. Courant, 1810. no. 2. — Nederburgh, Reis, 179, 180.

vrees in te bezemen, Batavia, en daarmede den hollanders alle magt te benemen. Zoo ver waren de zaken omgekeerd in tweehonderd jaren tijd.

Sedert hielden de engelschen gedurende tien jaren van Java af. De aanval en bedreiging in november 1807 was minder opzettelijk aangelegd. De toestand der zaken destijds is echter nog eenigzins vreemdsoortig en onopgehelderd, zoo als reeds elders (IV deel, bl. 331 van dit tijdschrift) is opgemerkt.

Het bewind der Bataafsche republiek, na jaren lang Java uit het oog te hebben verloren, zond eindelijk, in het laatst van 1802, den onderadmiraal Dekker naar Java, met drie schepen, voerende 112 kanonnen. Hij bragt het overschot der krijgsbenden van de kaap de Goede Hoop mede. Maar in stede van Java te verdedigen tegen de vijanden, keerde Dekker, in 1803, weder naar Holland. De admiraal Hartsinck met twee linesschepen en een korvet, verving hem in 1804. Deze admiraal bekreunde zich evenmin om de verdediging van Java tegen de engelschen. Hij bleef te Batavia aan wal wonen, en liet de vijanden 'slands schepen alom nemen en veroveren. Men heeft zijne houding voor verdacht, zelfs voor opzettelijk aangenomen, volgens geheime bevelen handelende. Daarbij kwam de omstandigheid dat, vóór 1806, de bataviasche regering hoegenaamd niets te bevelen had over de zeemagt, die den vijand moest weerstaan. Die regering bezat eene eigene zeemagt, in 1804 nog bestaande uit vier linesschepen, vier fregatten, drie korvetten, een brik en dertien andere vaartuigen, van de kompagnie herkomstig. Al deze vaartuigen gingen te niet vóór 1808.

Destijds waren de hollanders geallieerd met de franschen, de vijanden der britten: Deze hadden in de indische wateren vijf oorlogsvaartuigen met 208 kanonnen, onder den admiraal Linois. Eene vereeniging der hollandsche en fransche vloten

was bij de engelschen zeer gevreesd. Het was daarom dat de engelsche admiraal Edward Pellew in 1806 naar Java gezonden werd, met zeven oorlogschepen, gewapend met 356 kanonnen, ten einde handel en scheepsmagt afbreuk te doen en te vernielen.

Deze vloot kwam den 27 november 1806 voor Batavia, waar men eene andere blokkade vreesde dan in 1800. Pellew waagde zich echter niet aan het klimaat, maar tastte de ter reede liggende vaartuigen aan. Eene brik werd genomen; acht oorlogsvaartuigen met 83 kanonnen, en twintig koopvaarders werden op strand gejaagd en verbrand. Na deze vijandelikheden zeilde de vloot verder, om op zee andere hollandsche vaartuigen te vernielen. Een jaar later, den laatsten november 1807, kwam Pellew voor de straat Madura, zoowel om de voor Griseh liggende vaartuigen te vernielen als om proviand in te nemen. De engelsche vloot was destijds sterk acht schepen met 270 kanonnen. Men was gereed op de kust van Madura, zoowel als op den Javawal, om den vijand te ontvangen met gloeiende kogels. Den 1 december liepen de engelschen de straat binnen tot voor Griseh, alwaar Pellew met zijn staf landde en de engelsche vlag heesch, om daarna op zijn gemak de ter reede liggende linie- en andere oorlogschepen te verbranden en de opgeworpen batterijen te vernielen. Dit geschiedde den 3 december 1807, zooals wij elders in dit tijdschrift (IV deel, bl. 356) uitvoerig hebben overzien. De engelschen, voldaan over hunne vernieling der hollandsche zeemagt tot op den laatsten bodem, vreesden de vereeniging der fransche en hollandsche vloten niet meer, evenmin eene mededinging als voor twee eeuwen. Den 3 december 1807 zeilde Pellew van Griseh weder weg, doch bleef in de indische wateren kruisen.

Van de hollandsche schepen, die Java moesten verdedigen, werden er door de engelschen opvolgend verbrand en vernield,

drie linesschepen, drie fregatten, vier korvetten, twee brikken, en vijftien andere schepen. Nadat de hollandsche admiraal Hartsinck ook de overige vaartuigen werkeloos had laten verloren gaan, bleef er voor hem geene reden tot verblijf te Batavia meer over, maar verliet hij Java en ging naar Amerika, geen enkel schip achterlatende.

De blokkade van Java, door de engelschen in 1800 aangezegd, werd in het begin van 1811 afgezegd, kort voor dat men tot den algemeenen aanval op Java overging.

Des zondags morgens van 4 augustus 1811, onderwijl de majoor der genie Schultze en de hoofdadministrateur Goldman in het gewezen kasteel van Batavia bezig waren de produktenpakhuizen op te nemen, om die door vuur of water te doen vernielen bij de nadering eens vijands, werden er op de reede van Batavia een aantal vreemde zeilen ontwaard, stevenende om de oost naar den inham van Tjilintjing. Deze zeilen behoorden tot de engelsche vloot, die, den 18 april van dat jaar, van Madras was vertrokken, met oogmerk om Java te veroveren, met een leger van 11960 man, onder bevel van den generaal Auchmuty voor de landmagt, en van den admiraal Stopford voor de zeemagt. De gouverneur generaal lord Minto voerde het opperbevel, om goede redenen, die later zullen worden ontvouwd.

Het is ons voornemen niet, de oorzaken en redenen voor dezen togt op te sommen, daar die ons zouden leiden tot de aanwijzing van vele omstandigheden, die sedert zoo zeer veranderd zijn. De openbare bedoeling was: het fransche gouvernement op Java omver te werpen en te vernietigen; deze bedoeling was opgevat als vijand tegen vijand, en als vriend van den nederlandschen naam, voor en van wege de nederlanders, tegen de franschen en den franschen naam.

Destijds bestond het zelfstandige Holland niet meer. De Nederlanden waren sinds 9 juli 1810 ingelijfd bij het fransche rijk. Het dominerende gouvernement op Java was dien ten gevolge sinds 20 februarij 1811 fransch geworden. Sinds den 16 mei 1811 was als hoofd van dat gouvernement opgetreden de divisie generaal Jan Willem Janssens, geboortig van Nijmegen, grootkruis van de orde der Unie en grootofficier van het Legioen van eer, die door keizer Napoleon was gekozen, om als gouverneur generaal der O. I. bezittingen van Z. K. M., den maarschalk Daendels te vervangen, onder moeilijste omstandigheden.

In den avond van 4 augustus 1811 was de eerste afdeeling der engelsche troepen bij Tjilintjing, drie uren beoosten Batavia, aan wal. Den 5 augustus landde de rijdende artillerie en werd de eerste beweging om de zuid gemaakt, anderhalf uur ver. Den 6 augustus werd de eerste voorwaartsche beweging westwaarts gemaakt, alles bijna ongehinderd. Den 7 augustus was het geheele leger ontscheept, en te zamen gedrongen aan het strand, van waar men langs een binnenweg, in eenige uren tijd, het bij Meester Kornelis gelegerde gouvernement's leger zou hebben kunnen vernielen. Eerst den 8 augustus werden de kapiteins Tylden en Dickson door den engelschen generaal naar de stad Batavia gezonden om die op te eischen. Zij kwamen nog dienzelfden dag terug met den magistraat Hillebrink, die, namens de burgerij, om bescherming vroeg. Hiermede was Batavia, de koningin van het oosten, in handen der engelschen overgeleverd. Terstond trok de majoor Thorn met twee kompagnien infanterie binnen de stad; daarna 800 man, die slechts eenige wegrennende ruiters ontmoetten. Daarmede was Batavia in bezit genomen.

De engelsche bevelhebbers beschouwden hunnen toestand als gevaarlijk. Alle voorbijgegane woningen waren of schenen ledig. De stad scheen ontvolkt. Niemand was op straat.

De markten waren ledig. De huizen waren slechts van weinig drinkwater voorzien, daar men de martevanen had moeten ledigen. Bij ongeluk sneuvelden er een paar soldaten, en dit was het eenige bloed, gevloten bij de verovering van Batavia. De kooplieden waren gevlugt; bandieten roofden hier en daar des avonds de eigendommen uit de verlaten woningen; een hunner werd door de engelschen gevat en opgehangen. Des nachts legerden de engelschen, voor zoo ver zij in de stad waren, op de markt, uit vrees voor aanval, brand, verraad of zoo iets. Eene van Meester Kornelis uitgezonden patrouille, onder den overste Codère, werd door de engelschen in den nacht aangezien voor het vijandelijk fransche leger. Bij deze schermutseling viel echter niemand; dit was het eenige gevecht in de nabijheid der hoofdstad, schoon het nog niet eens de betwisting van Batavia gold.

Men heeft wel eens het onbegrijpelijke te kennen gegeven van de schoorvoetende bewegingen der engelschen, om op Batavia los te gaan, en van hunne vrees binnen die stad, en men heeft wel eens gewild, dat de inwoners de engelschen als beschermers en redders zouden hebben willen aanzien, helpen en ontvangen. Wij zullen trachten hiervoor de redenen op te geven, even als eene opheldering van de tijdsomstandigheden.

Zoo als wij zagen, was de engelsche krijgsbevelhebber sir Samuel Auchmuty; deze was, vier jaren te voren, bij een gelijken aanval uit Buenos-Ayros met een aanzienlijk verlies teruggeslagen. Deze ontvangst had daarom voorzigtigheid geleerd. Daar Buenos-Ayros destijds in een gelijken toestand verkeerde als Batavia, is het noodig deze gebeurtenis eenigzins te ontvouwen.

De generaal Liniers, franschman van geboorte, doch te Buenos-Ayros woonachtig, vormde reeds in 1805, bij den toenmaligen verwarden staat van zaken in Spanje, een ontwerp, om der staten en provincien van Rio de la Plata, met

britsche ondersteuning, eene onafhankelijkheid te bezorgen. Dien ten gevolge zonden de britsche bewindsmannen in 1806 eene vloot onder den admiraat Home Popham, en een landingsleger onder den generaal Beresford, met de quasi bestemming naar de kaap de Goede Hoop, doch met geheimen last om eenen aanval op Buenos-Ayros te wagen. In juni kwam deze vloot op de Platarivier voor genoemde stad, alwaar de onderkoning Sobremonte hoegenaamd geen argwaan deed blijken. De generaal Beresford maakte van deze onbezorgdheid gebruik, landde met tweeduizend man, en nam, door een plotselijken aanval, op 24 juni 1806, bezit van Buenos-Ayros. De onderkoning Sobremonte, ziende dat zijne troepen in verstandhouding waren met de engelschen, vlugtte en kapituleerde op 2 juli. Wel werd hij aangespoord door de inwoners van Buenos-Ayros zelf, die wapenen vroegen om zich te verdedigen, maar Sobremonte vlugtte naar Cordova. De generaal Beresford proklameerde eene verlossing van het spaansche juk en noodigde de bevolking uit tot medewerking. Maar de engelsche troepen, 6000 man, bleven te Buenos-Ayros, dat nu eene engelsche bezitting geleek, van waar men, in gemeenschap met St. Helena en de Kaap, eene linie over den oceaen had daargesteld. Daarbij vonden de engelschen goed, het voorhanden geld, een of twee millioen piasters, naar Europa te zenden.

Het was echter geenzins de bedoeling geweest van Liniers, om van Buenos-Ayros eene engelsche bezitting te zien worden, waarom hij, zoo in de hooge provincien als te Montevideo, krijgsvolk verzamelde, op de stad aantrok en de engelschen tot den aftogt uitnoodigde. De generaal Beresford weigerde zulks, doch in de daaropgevolgde schermutselingen moesten de engelschen onderdoen, en den 12 augustus 1806 verlieten zij Buenos-Ayros, na achterlating van 1200 man gevangenen. Deze schade en schande moest echter worden goedge maakt.

In februarij 1807 rustte men in Engeland andermaal eene vloot uit, onder admiraal Murrey, en een leger van 5000 man, onder generaal Auchmuty. Deze bestormden Montevideo, na vier maanden beleg en groot verlies. Toen kwam er eene andere vloot opdagen om Buenos-Ayros te hernemen, met 12000 man onder den generaal Whitelocke. Deze landde den 5 julij 1807 op 12 mijlen afstand van de hoofdplaats, waarop zij ongehinderd aantrokken. Het leger van Buenos-Ayros, met de burgerij sterk 10,000 man, stond in bedekte stellingen, en liet den vijand gerust bezit nemen van de stad. Maar zoodra de aanvallers van hunne gemakkelijke verovering partij wilden trekken, vielen de inwoners en de krijgsmagt op hen aan. Iedere woning geleeke eene sterkte. Mannen, vrouwen, kinderen, met allerlei moordtuig gewapend, vervolgden de engelschen, die tien uren lang, binnen de stad, het volle vuur der amerikanen hadden uit te staan. Zelfs in de kerken, waarin de engelschen weken, waren zij niet bevrijd. De straten lagen vol dooden. Tweeduizend engelschen bleven bij die gelegenheid, en even zoo veel gevangenen. Het overschot vlugtte met overhaasting naar de schepen. De gevolgen hiervan waren, dat de engelschen geheel Zuid-Amerika moesten verlaten, en de generaal Whitelocke in Engeland afgezet werd (1).

Na dit ondervonden voorbeeld komt de voorzigtige schoorvoetendheid, waarmede de aanvallers te werk gingen op 4 tot 8 augustus 1811, niet meer onbegrijpelijk voor; even onjuist mag echter de meening worden genoemd, dat er in de stad eene engelsche partij was. Daarvan heeft zich niets voorgedaan; slechts eene echt oostersche onverschilligheid, zonder

(1) Archivo Americano, y espíritu de la prensa del mundo. Buenos-Ayros 1846, abril, 39, junio, 33. — Annales militaires, Paris, 1816. — Politz. Geschichte, IV. — Vergel. Jav. Cour. 1820, 7. — Wij halen hier niet aan den mislukten aanval der engelschen op Manilla.

vrees, is in dit alles te zien. De voornaamste ambtenaren hadden de stad Batavia verlaten op last der regering. De uitgestrekte produkten pakhuizen waren gedurende vierentwintig uren met vuil water bespoten; daardoor was de voorraad bedorven en de hypotheek van eenige millioenen vernietigd. De zogenoemde magistraat, die den engelschen om bescherming vroeg voor de burgers, Hillebrink, wordt, als zoodanig niet opgegeven door het naamregister van Batavia. Het kollegie van schepenen, uitmakende het bestuur van de stad, werd gepresideerd door W. J. Cransen; de baljuw was P. Veeris, en in dat kollegie vindt men geen Hillebrink. Alleen vindt men als majoor en kommandant der bataviasche burgerij vermeld: H. Hillebrink, en als adjudant: J. C. Hillebrink. De kommandant der burgerij alzoo, riep de bescherming der engelschen in voor de bataviasche inwoners, en deed zich voor als maire of magistraat. Het is niet gebleken of hij al of niet door eenig kollegie of persoon tot die handeling gemagtigd was. Buenos-Ayros had in 1807 60,000 en Batavia in 1811 ongeveer 50,000 inwoners.

Wij vermeten ons niet, het krijgskundige deel uit dit tijdsgewricht aan te halen en voor te stellen, omdat dit bereids voor zestien jaren geleden, door eene meer bevoegde en geoefende pen^[is] gedaan (1); wij wenschen alleen ons te bepalen tot de gebeurtenissen na de verovering, en wat tot het besturende deel van dit tijdvak der geschiedenis van Java behoort, en tot een kort overzicht van den loop der krijgsgesbeurtenissen.

Terstond bij de landing vaardigde de britsche gouverneur generaal, in navolging van allen die landen wenschen te veroveren of volken ten onder te brengen, eene proklamatie uit,

(1) Mr. P. Mijer, Fransche heerschappij op Java, Tijds. N. I., II. 249.

waarbij den bewoners van Java werd te kennen gegeven, dat de krijgsmagt der britten alleen het „fransche” gouvernement wenschte omver te werpen, omdat de „franschen,” door de geheele wereld, de vijanden der engelschen waren; dat echter de engelschen niet kwamen strijden tegen de hollanders, maar enkel vóór hen, en ten hunnen behoeve Java en onderhoorigheden in bescherming kwamen nemen, omdat de onafhankelijkheid van Holland vernietigd was, en de engelschen met genoeg kwamen toonen, dat zij vrienden der hollanders waren; dat daar het vaderland der hollanders evenwel had opgehouden te bestaan, zij zich zouden aansluiten aan de engelschen, als wanneer hun die erkende vriendschap zou worden bewezen; in het tegenovergestelde geval had men evenwel alles te vreezen.

Lord Minto zond nu een parlementair, kapitein Robinson, naar den gouverneur generaal Janssens, met opeisching om Java over te geven. De generaal Janssens antwoordde evenwel, dat hij een fransch officier was, en Robinson keerde onverrichter zake terug, om 10 uren des avonds van 8 augustus.

De engelsche krijgsmagt rukte nu den 9 augustus op, om het fransche leger op te zoeken. Den 10 werden beiden voor het eerst handgemeen, bij Weltevreden, en leden de fransche troepen voor het eerst eene nederlaag, grootendeels toe te schrijven aan de onbekendheid van den franschen generaal Jumel met de landtaal en taktiek.

De engelschen marcheerden hierop langs den grooten weg voorwaarts, doch werden gestuit door het gesluit van de eerste fortjes van Meester Kornelis. Zij verschansten zich toen en bleven 16 dagen lang liggen aan den noordkant van een open retranchement, dat aan de drie zijden genaakbaar was. Het scheen alsof het hier eene vesting van den eersten rang gold. Men wil en heeft beweerd, dat de engelschen gereed stonden Java weder te verlaten, uit vrees voor eenen overval als te Buenos Ayros, toen zij, door middel van verraad, binnen het retran-

chement van Meester Kornelis kwamen, des morgens om vier uren van den 26 augustus 1811, waarmede weldra het door Daendels met zooveel zorg opgerigte leger vernield was.

De legermagt van het fransche gouvernement telde op den 11 mei 1811 vijf regementen infanterie, een regiment kavalerie, te zamen sterk 17774 koppen. Binnen Meester Kornelis lagen in augustus 1811 bij de 17000 man. In vijf uren tijd was dit hoopvol leger uiteengeslagen, met achterlating van ongeveer 6000 gevangenen en 280 stukken geschut. De engelschen lieten bij deze gelegenheid 116 dooden en hadden 620 gewonden. Om 9 uren des voormiddags van 26 augustus 1811 was alle hoop op de verdediging van Java verloren.

Nadat de engelschen den 8 augustus bezit van de stad Batavia hadden genomen, keerde alles aldaar van lieverlede tot het oude terug. Na het gevecht van 10 augustus werden de ingezetenen door lord Minto aangemaand, tot hunne vorige bedrijven weder te keeren. De haven werd voor alle vaartuigen opengesteld, de handelaren kwamen weder te voorschijn, de beide legerbenden schenen uit te rusten, de engelschen ontscheepten op hun gemak een groot belegeringspark, en achtten zich volkomen gerust, zoodat zelfs de post van Tjilintjing ingetrokken werd. Gebrek aan goede spionnen deed beide partijen in onwetenheid blijven omtrent sterkte en stelling; op den 15 augustus vierde Janssens binnen Meester Kornelis, op luisterrijke wijze den geboortedag van Napoleon, de eerste en laatste maal.

Na de vermeestering van Meester Kornelis gaf lord Minto hiervan kennis aan de burgerij, die voor een groot deel in hunne voertuigen de plaats uit nieuwsgierigheid gingen bezien, alwaar voor het eerst twee europesche magten gestreden hadden. De gekwetsten werden zeer goed behandeld, en tot vervoer van verscheidenen dezer moesten de nieuwsgierigen hunne rijtuigen leenen. Men wil dat velen ongaarne aan deze uitnoodiging voldeden.

Den 29 augustus verklaarde lord Minto het fransche gouvernement voor geëindigd, en het britsche daarvoor in de plaats getreden, onder belofte eener voorloopige regeling van het bestuur over Java, als onderdeel van Britsch-Indie, en van bekendmaking der regeringsbeginselen.

Men wil dat de britsche bewindsmannen, waarschijnlijk beducht voor een wedervaren als te Buenos-Ayros, bestemd hadden, om na de verovering van Java alle sterkten te vernielen, de voornaamste mannen naar Bengalen over te voeren, en de overige europeanen over te laten aan hun lot, om hunnen ondergang te vinden na de ontbinding van alle banden van suprematie. Dit gevoelen werd ook door den generaal Auchmuty gedeeld, en het was daarom dat lord Minto, met menschelijker gevoelens begaafd, de verovering van Java bijwoonde.

De bemeestering der voornaamste plaatsen volgde nu geleidelijk. Buitenzorg werd den 27 augustus reeds bezet; men vond er 43 stukken geschut en een grooten voorraad munitie; ooggetuigen vermeenen echter dat dit geschut was vernageld door den brigadier Von Lutzow, omdat de generaal Janssens voornemens was te Samarang de verdediging van Java voort te zetten. Des avonds van 26 augustus te Buitenzorg aankomende, zeide Janssens, in tegenwoordigheid van al de hooge ambtenaren, dat de zaken nog gansch niet hopeloos stonden. Toen evenwel, omstreeks 9 uren des avonds, de kapitein Robinson andermaal als parlementair van lord Minto aankwam, en in alle beleefde termen eene eerlijke kapitulatie voorstelde, antwoordde Janssens, dat hij nog geenzins gezind was om Java over te geven, zoo lang hem nog één soldaat zou overblijven en het lot der wapenen ten zijnen voordeele kon keeren. Janssens had aan Napoleon zijn woord gegeven en wilde dit gestand doen. Na het vertrek van Robinson vergunde Janssens aan alle ambtenaren om naar Batavia terug te keeren, mits geene bedieningen van het engelsche gouvernement aannemende,

zoolang de fransche vlag nog op Java zou wapperen. Dit zelfde vergunde hij te Tjiseroa aan de hem daarheen gevolgd zijnde leden der Hooge regering, zoodat het fransche gouvernement de facto reeds was ontbonden op den 27 augustus 1811.

Cheribon, gelegen op den grooten weg van Batavia naar Samarang, scheen den engelschen van groot belang, waarom zij daarheen eenige schepen zonden, die juist aldaar aankwamen toen de generaal Jumel met een deel krijgsvolk aldaar den 4 september aankwam. Te Cheribon lag destijds een detachement van 130 man, onder zekeren luitenant Van der Werf, in het fort de Beschermer. Deze luitenant gaf zich bij de eerste opeisching over en trad in engelsche dienst. De generaal Jumel, die ten huize van den prefekt Matthijs Waterloo afstapte, alwaar juist de parlementair Robinson ook was aangekomen, werd door dezen voor krijgsgevangen verklaard, daar Cheribon een half uur geleden in de magt der engelschen was overgegaan.

Hiermede was geheel westelijk Java in de magt der engelschen. Uit een onderschepten brief kwamen zij te weten, dat Janssens zich verder te Samarang verdedigen zou. Men vermoedde dat hij zich te Soerabaja wilde versterken. Den 9 september kwam de engelsche vloot voor Samarang, alwaar de generaal Janssens den 1sten dier maand aangekomen was. Aldaar had de brigadier Von Winckelmann reeds eene stelling genomen, in de nabij zijnde hoogten van Serondol en Djati-galeh.

De generaal Janssens ontbood nu de hulptroepen van de javasche vorsten en die van het eiland Madura. De eerstgenoemden zonden ieder eene bende van ongeveer 2500 man van Soerakarta en Djokdjokarta, en met deze en andere bijeengebrachte troepen bestond het gouvernements leger, op 11 september, uit 8450 koppen, in hoopen ondereen, eerder horden dan

geregelde troepen verbeeldende. Hierop was de hoop tot herovering van het verlorene gevestigd. De generaal Janssens was slechts te moede bij het monstereu dezer benden. Tot overmaat van ongeluk liepen twee officieren tot de engelschen over, in den nacht van 13 op 14 september, namelijk de kapitein Holij en de luitenant Reising. Het scheen dat het verraad den engelschen gunstig was.

De engelschen ontdekten eerst in den namiddag van 12 september dat Samarang verlaten was, waarop zij des avonds van dien dag zonder hindernis van die stad bezit namen. Daar de engelsche admiraal met den generaal in geschil kwam over den aanval te Samarang of te Soerabaja, zeilde de admiraal Stopford den 15den door om de oost, en liet de ontscheepte engelsche troepen, slechts 1200 man en 6 stukken geschut sterk, aan hun lot over. In weerwil van deze omstandigheid kreeg Janssens hoegenaamd geen bericht van een en ander. Men weet niet wat hier te bewonderen valt, of de oostersche onverschilligheid der samarangsche burgerij, of de kloeke houding der engelschen, die evenwel niemand hoegenaamd in de stad overlast deden.

Des avonds van 15 september rukten de engelschen op, en vielen des morgens van 16 september de linie van Djati-ngaleh aan. In een half uur tijd was het geheele gouvernements leger op de vlugt geslagen, na één enkel schot te hebben gelost. Janssens was radeloos en trok terug op Oenarang, alwaar zich een fortje bevindt, destijds onder bevel van den luitenant kolonel Durig, van 8 stukken voorzien. De engelschen hadden echter spoedig dezen afstand van $4\frac{1}{2}$ uur afgelegd. De te Oenarang opgestelde troepen werden spoedig overhoop geworpen. Een panische schrik scheen de inlanders te bezielen. De engelschen hielden den 16 september te Oenarang halt, en Janssens trok terug op Salatiga, 17 palen verder, en kwam daar aan, door slechts 41 officieren vergezeld, overigens door al zijne troepen verlaten.

In dezen toestand bleef er voor den gouverneur generaal Janssens niets anders over dan eene eerlijke kapitulatie, daar hem geene middelen tot verdediging meer overschoten. Hij deed daarom den brigadier Von Winckelmann, in den nacht van 16 op 17 september, van Salatiga naar het engelsche hoofdkwartier te Oenarang gaan, en eenen wapenstilstand voorstellen, met te kennengave, dat men met lord Minto in onderhandeling wenschte te treden. Lord Minto was evenwel te Batavia gebleven, en de generaal Auchmuty eischte, dat men met hem alleen, als aanwezig opperbevelhebber, in onderhandeling zoude treden. Overigens werd de wapenstilstand toegestaan voor 24 uren, van 6 uren des morgens van 17 september afgerekend.

De toestand van beide generaals was evenmin voordeelig, en ook hier weder wilde de onbekendheid met elkanders omstandigheden als het ware de uitkomst bespoedigen. De engelschen stonden in eene zeer zamengedrongen stelling, waar duizend dappere mannen hen hadden kunnen vernielen, bij het afgebrande dorp Oenarang. Hunne vaartuigen, en daardoor de terugtocht, waren hun ontnomen, en zij stonden 13 palen ver van de kust, in een hun onbekend gewest. Het voornemen was opgevat om naar Soerabaja te trekken, ten einde met de zee-magt eenen aanval op het fort Lodewijk te doen. Het kwam den engelschen generaal alzoo wel te stade, dat de onderhandelingen werden voorgesteld, want hij was niet voornemens zich verder binnenslands te wagen. Het was daarom dat hij die onderhandeling met lord Minto afsloeg, want met tijdverlies was alles verloren, en men vreesde voor een mislukten aanval op het fort Lodewijk en voor de uitwerkselen van het klimaat.

De toestand van Janssens daarentegen was mede zoo onvoordeelig, dat hij vreesde, bij langer verwijl, geen goede voorwaarden te kunnen bedingen. Zijne stelling aan de rivier Toca-

tang, op den weg naar Salatiga, bestond nog slechts in eene batterij, en een veertigtal officieren met twintig kanonniërs en eenige ruiters. Men vreesde ieder oogenblik de aankomst van de thans zoo zeer gevreesde engelsche krijgsmagt, die een panischen schrik had te weeg gebragt onder het uiteengeslagen legertje, waarvan de deelen heinde en ver uiteenverspreid en onvereinigbaar waren. Hoofdofficieren stonden als soldaat op schildwacht. De positie aan de Toentang is met honderd man tegen duizend schoon te verdedigen. Zoo was dan de onbekendheid met elkanders stelling oorzaak van groote gevolgen.

Janssens zond nu des morgens van 17 september den brigadier De Kock en den overste De la Chapelle naar het engelsche hoofdkwartier, met de voorwaarden van overgave. Deze bevatten hoofdzakelijk.

1. De overgave van Java en onderhoorigheden.
2. De krijgsgevangengeving der troepen (europesche).
3. De terugzending der javaansche hulptroepen.
4. De vrijlating aan de amboinezen ter wederkeer.
5. De verpleging der krijgsgevangenen.
6. De bescherming der civiele ambtenaren.
7. De erkenning van het cirkulerend papieren geld.
8. De bescherming van alle partikulier eigendom.
9. De uitkeering, door het nieuwe gouvernement, van alle landschulden door den generaal Daendels gemaakt, vrijwillig en gedwongen, bij heffing van de ingezetenen.
10. De bescherming van de vorsten van Soerakarta en Djokdjokarta en van den prins Prang Wedono, in hunnen staat.

De gedelegeerden kwamen des avonds om 6 uren van 17 september bij den generaal Janssens terug. De engelsche generaal had de voorgestelde artikelen beantwoord en aangevuld op eene wijze die griefde, en wel als volgt:

1. Er viel niets overtegeven dan oostelijk Java; de overige landen waren reeds in engelsche magt.

2. Alle troepen en militairen zonder onderscheid waren krijgsgevangen, en als zoodanig te behandelen.
3. De javaansche troepen moesten de vuurwapenen overgeven.
4. De amboinezen werden als engelsche onderdanen beschouwd.
5. De krijgsgevangenen zouden volgens gewoonte behandeld worden.
6. De zorg en onderhandeling voor de civiele ambtenaren werd overgelaten aan het ingestelde engelsche gouvernement.
7. De erkenning van het papieren geld werd aan de civiele magt overgelaten.
8. Alle partikulier eigendom werd geeerbiedigd; de erkende pieuse gestichten werden mede erkend, na gedane verantwoording.
9. Geene der door Daendels gemaakte landsschulden, wegens geldheffingen, ligtingen, stortingen en leeningen, werden erkend en het fransche gouvernement bleef aansprakelijk voor de schulden.
10. De onderhandeling voor de javasche vorsten werd afgewezen. Bovendien stelde de engelsche generaal nog voor:
 11. Dat alle landseigendommen, hoe en waar ook, moesten worden overgegeven en uitgeleverd.
 12. De civiele ambtenaren en gezaghebbers bleven voorloopig in funktie.
 13. Alle landsarchieven en dokumenten moesten worden uitgeleverd.
 14. Soerabaja, fort Lodewijk en onderhoorigheden zouden zich zonder slag of stoot overgeven, om verwijl te voorkomen.
 Deze beantwoording en voorstellen kwamen Janssens zeer drukkend voor. Hij hoopte door het voorstellen van een mondgesprek betere voorwaarden te bedingen voor de ingezetenen, de publieke schulden en kapitalen van anderen, door het vorige gouvernement genaderd. Derhalve zond hij den brigadier Von Winckelman met den majoor Schultze naar den engelschen

generaal, in den avond van 17 september, om het mogelijke te beproeven. Maar de engelsche generaal weigerde niet alleen een mondgesprek, maar ook de ontvangst der gekommitteerden, en vorderde de onmiddellijke en gave aanname van hetgeen hij had voorgeschreven, onder bedreiging van dadelijke voortzetting der vijandelijkheden. Het was toen 4 uren in den morgen van 18 september.

Deze handelwijze ontroerde den generaal Janssens zeer, toen de gekommitteerden omstreeks 8 uren terugkwamen. Er bleef hem niets over dan de voorgestelde voorwaarden aan te nemen; hardnekkig volharden scheen aan waanzinnigheid te grenzen. Hij teekende dus, in een wachthuisje bij de rivier Toentang, de kapitulatie, schreef daarbij een brief aan den engelschen generaal, waarin hij zich over diens houding beklaagde, en zond daarmede den brigadier Von Winckelman terug, die reeds op korten afstand de oprukkende engelsche troepen ontmoette.

Jan Willem Janssens, divisiegeneraal, was geboren te Nijmegen, op den 12 oktober 1762 en dus in zijn 40ste jaar. Hij had slechts 124 dagen het bestuur in handen gehad. Hij was van een bedaard en zachtzinnig karakter. In het laatst van september te Batavia aankomende, werd hij door de britsche autoriteiten met de meeste onderscheiding ontvangen en bejegend, en van daar vervolgens naar Engeland overgevoerd. Hij overleed eenige jaren later, na kommissaris generaal van oorlog in de Nederlanden te zijn geweest.

Voor dat wij de voorwaarden van de overgave ontvouwen, en de houding der vorsten van Java en Madura nagaan, is het noodig de handelingen der engelschen, elders dan te Batavia en te Samarang, te overzien.

Alhoewel de engelschen in maart 1811 hadden verklaard, dat zij de blokkade van Java, in 1800 aangezegd, ophieven,

ontbrak het toch niet aan kleine vijandelijkheden langs de kust. In diezelfde maand, 8 maart, roofde hetzelfde schip, dat de opheffing der blokkade overbragt, op de reede van Cheribon een aantal handelsvaartuigen; bij die gelegenheid hadden de engelsche matrozen de fransche kokarde op den hoed. Het linieschip Minden, deed op 5 juni 1811 bij Saleire op de bantamsche kust eenige troepen landen, doch deze werden weldra verdreven. Op 5 julij werd het blokhuis te Tjiringin, aan de westkust van Java, omver geschoten, en de bezetting deels gevangen genomen. Steeds zwierven er een acht- of negental schepen langs de kust.

Dit viel voor in den westhoek. In den oosthoek had Sumanap allereerst de engelsche aanvallen te verduren. Den 3 julij landden eenige engelschen te Sumanap bij de desa Legong, op het oostereind van het eiland Madura. Daar men met hun bezoek geen vrede had, deed de toenmalige panembahan Noto Koesoemo, door zijnen patih Mangon en eene bende sumanappers, de engelschen weder verdrijven, latende zij eenige gevangenen achter, die later, op 15 augustus, bij gelegenheid van Napoleons geboortedag, van uit Meester Kornelis door Janssens weder werden vrijgegeven. Bij deze gelegenheid sneuvelde genoemde patih Mangon di Redja, een der geleerdste inlanders van zijnen tijd. Te Sumanap was destijds C. Vos landdrost (1). De tweede aanval der engelschen op Sumanap vond plaats in den morgen van 29 augustus 1811; wij zullen dien nader beschouwen.

Kort na de in bezitname van Batavia knoopten de engelschen eene briefwisseling aan met den regent-sulthan van Bang-

(1) Mededeeling van tijdgenooten. Vergelijk Saxen Weimar, *Precis*, 122. Fr sneuvelden 70 sumanappers. *Mss. historie*.

kalan op Madura, om dezen tegen het fransche gouvernement op te zetten. Hetzelfde werd gedaan jegens de jvasasche vorsten van Soerakarta en Djokdjokarta, door tusschenkomst van den sulthan van Cheribon. Wij hebben de gevolgen hiervan reeds beschouwd in de houding der hulptroepen bij Samarang, en zullen latere gevolgen nader overzien. De jvasasche vorsten, getrouw aan den oosterschen staatkundigen regel, veinsden blijvende vriendschap, zonden hulpbenden, en vreesden voor de nabijheid van den eventuelen overwinnaar. De regent van Bangkalan (Madura), Tjakra Adi Ningrat, door den generaal Daendels tot oud-sulthan verheven, volgde evenwel een anderen weg. Op de door den generaal Janssens gedane opontbieding der hulptroepen, zond deze regent een korps van ongeveer duizend mannen, onder zijnen zoon, den namaligen in 1847 overleden sulthan, destijds hoofdofficier, even als zijn broeder, de regent van Pamakassan, Mangkoe Adi Ningrat. Deze madurezen trokken de zeëngte bij Soerabaja over en posteerden zich bij Sidajoe-lawas, op de noordkust van het landschap Sidajoe, in het gezigt van het fort Lodewijk. Zoodra de engelschen den regent van Madura (Bangkalan) een brief van uitnoodiging gezonden hadden met de schepen Francis Drake en Phaeton, vergat die prins al de verplichting die hij aan het hollandsche en fransche gouvernement had, en deed den drost van Bangkalan (den gouvernements gezaghebber) C. Reep ontbieden, vastbinden en vervoeren naar boord der engelsche schepen, met de aldaar aanwezige gouvernements soldaten, waarna hij bevel zond aan zijne zonen, om met het hulpkorps madurezen terug te komen, latende den generaal Janssens te vergeefs wachten. Dit viel voor in het laatst van augustus (1). Een der

(1) Mad. kronijk en historie in mss. 24 sjabau 1738 is 19 augustus 1811.

engelsche schepen bleef voor de straat Madura liggen en ving alle uitkomende vaartuigen op; een ander zeilde naar Sumanap, alwaar de engelschen op den 29 augustus landden, maar duchtig ontvangen werden. Van 200 sumanappers, die men in dat oogenblik kon bijeen verzamelen, sneuvelden 140. De geheele vloot zeilde echter, zoo het schijnt, naar Sunanap, hetgeen niet voldoende blijkt. De admiraal evenwel, lag op dat tijdstip met de Scipio aldaar (1).

Voor dat wij den loop der gebeurtenissen vervolgen, is het doelmatig een overzicht te nemen van den staat van zaken in den oosthoek van Java, daar die nog nimmer voldoende is aangeduid, en willen wij de getuigenis van tijdgenooten en ooggetuigen hierbij te baat nemen, daar van het tijdvak des bestuurs van Janssens weinig archiefstukken meer voorhanden zijn.

Het bestuur over den oosthoek berustte bij eenen landdrost te Soerabaja (P. W. Goldbach), een drost te Grisch (J. L. Neukirchen gend Nijvenheim), een drost te Sumanap (C. Vos), een drost te Bangkalan (C. Reep), een drost te Pasoeroean (J. Hesselaar), en een te Banjoewangi (L. Jansen). Op het eiland Bawean, benoorden Madura, was eveneens een drost (M. J. von Schenk). Te Soerabaja waren bovendien nog eenige europesche gouvernements ambtenaren, doch bij de drosten ieder nog slechts één. De provincien Bezoeki, Probolinggo en Panaroekan waren door Daendels verkocht aan chinezen.

De krijgsmagt in den oosthoek bestond, onder den kolonel Boions, uit het garnizoen van Soerabaja, dat door Janssens opontboden, sterk 800 man, naar Samarang marcheerde, en juist

(1) Van tijdgenooten en ooggetuigen. Vergelijk Saxon Weimar, 122. Van Hoevell, Reis, II. 21. Mijer, u. s. 282, 382, 407. Naamboek 1811. Ook Sumanap leverde 2000 piekeniers onder den namaligen sultjan, die met deze magt van Soerabaja naar Sidajoe en Samarang toog, doch te laat kwam. Mss. historie. De maduresche historien zwijgen van dezen strijd.

bij Oenarang aankwam, toen de engelschen aanrukten op 16 september. In één oogenblik was dit wel geordend bataillon, dat 220 palen afstand doorloopen had, uiteen, en de overste Bartlo werd door zijn eigen volk vermoord. — De overige troepen bestonden in een legioen madurezen en javanen, onder den radhen toemoenggong Mangkoe di Ningrat bovengemeld, als luitenant kolonel, en den kolonel Boions. Op het fort Lodewijk lagen 700 man, onder den overste Deshautel (of F. E. Desautels), meerendeels madurezen, die hem tot de overgave aanzetten; 100 stukken geschut stonden daarop in batterij. Dit fort lag middensvaarwater, als een eilandje geïsoleerd, 1500 yards van den naasten wal. Op den javawal bij de engte was, bij Menggari, eene kleine batterij en hospitaal, waarin een aantal zieken lagen. Overigens waren te Griseh, Pasoeroean en Banjoewangi, alsmede te Bangkalan en te Sumanap kleine forten met geringe bezettingen, zoo als ook te Soerabaja een niets beduidend troepje overbleef, dat nog vijandig was, zijnde meerendeels madurezen en eenige honderden javaansche pikkeniers.

De oosthoek van Java was overigens onder het inlandsch beheer van javaansche gouverneurs, regenten geheeten, sedert den tijd van Daendels ondergeschikte ambtenaren. Doch het eiland Madura, benoorden den oosthoek, en ongeveer 2350 vierkante palen groot, met 1200 dorpen en 220,000 zielen, stond onder drie regenten, die wel slechts gouverneurs waren, maar waarvan er twee vorstelijke titels voerden, hun door het hollandsche gouvernement geschonken. Deze inlandsche gouverneurs waren gevestigd te Bangkalan in het westerdeel, te Pamakasan in het midden, en te Sumanap in het oosterdeel des eilands. Het geheele eiland was in 1743 door 's komp. troepen veroverd, doch Sumanap stond sinds 1686 en Madura sinds 1741 onder de bescherming van het hollandsche gouvernement.

De regent van Bangkalan, panembahan Tjakra Adi Ningrat, gezegd oud-sulthan, was de zevende van dien naam, en aan het

bestuur sedert 1779. Zijn grootvader Setja di Ningrat had slechts den toemoenggongs titel gevoerd, en werd later door de komp. tot panembahan verheven. Onder het bestuur van den maarschalk Daendels had die regent zich beijverd, om door het leveren van volk voor soldaten, aan 's gouvernements verlangen te voldoen. In 1806 ondersteunde hij de komp. krijgsmagt tegen Cheribon met hulptroepen (1). Hij had altijd gehandeld als een welgezind vasal (2). In 1808 werd hij, als panembahan adipati, daarvoor beloond met den titel van oud-sulthan, onder bepaling evenwel, dat die titel niet op zijne opvolgers zou overgaan, en hij in de ondergeschikte betrekking jegens het hollandsche gouvernement bleef gehandhaafd. Een zijner zonen, Setja di Ningrat, werd vereerd met den titel van pangeran adipati (kroonprins of opvolger), en was kolonel in gouvernements dienst en bevelhebber van een legioen inlanders. Deze was de namalige tweede sulthan, in januarij 1847 overleden. Een ander zijner zonen, Mangkoe di Ningrat, werd met het regentschap Pamakassan begiftigd. Deze was bevelhebber van het legioen inlanders te Soerabaja en luitenant kolonel in gouvernements dienst. De regent van Bangkalan was alzoo zeer bevoorregt, gelijk mede zijn zoon, de regent van Pamakassan, die in 1804 tot radhen toemoenggong benoemd, in 1811 tot radhen adipati werd bevorderd. Pamakassan, een landje van 166 vierkante palen, met 159 dorpen en 17,400 inwoners, vormde reeds destijds, even als thans, eene strook, die het eiland Madura in het midden dwars doorsnijdt, en Madura, gezegd Bangkalan, van Sumanap scheidt. Ten allen tijde sinds 1685, was de staatkunde der komp. geweest, dit landje te doen besturen door een meer afhankelijk, inlandsch gouverneur, met rang van mas of radhen.

(1) Zie dit tijdschrift, dl. IV, 34.

(2) Memorie van den gouv. J. Greve, 1792, op Madura.

De regent van Sumanap, Noto Koesoemo, voerde den titel van panembahan, en was verre weg meer verkleefd aan het hollandsche gouvernement, ofschoon hij met den bangkalanschen regent vermaagschapt was (1). Hij was de zoon van zekeren Santri Bindara Saöot, gezegd kjai Batoe Ampar, die gehuwd was met radhen ajoe Rasmana, eene sumanapsche vrouw uit het regenten stamhuis, en den 30 april 1750 tot toemoenggong Tirta Negara als regent van Sumanap aangesteld. Zijn zoon volgde hem in 1767 op als toemoenggong Tirta Negara, doch verkreeg weldra eveneens hooger en titel, als pangeran, en daarna als panembahan Noto Koesoemo, in 1768 (2). Sumanap, groot 980 vierkante palen met 355 dorpen en 96,200 inwoners, was veel geringer in omvang dan Bangkalan, dat op 1682 vierkante palen, 560 dorpen, doch slechts 79,000 inwoners bevatte. Onder Sumanap behoorden evenwel een aantal kleinere eilanden met 122 dorpen en 26,000 bewoners, en dit gewest was voor den handel zeer belangrijk.

Dusdanig was de stelling van afhankelijkheid en verplichting van de regenten van het eiland Madura aan het hollandsche en daarna aan het fransche gouvernement. Op de eerste uitnoodiging der engelschen, zonder eenige indrukwekkende houding, viel de als vorst getitelde, en door de engelschen als vorst behandelde regent van Madura (Bangkalan), het fransche gouvernement af, gaf last aan zijne zonen om hunne benden met de engelsche troepen te vereenigen, deed de gouvernements dienaren in zijn regentschap vatten, binden, uitleveren, het hospitaal te Meugari in den nacht afloopen, de woningen verbranden, de zieken als varkens aan staken vervoeren naar de

(1) Sumanapsche historie in handschrift.

(2) Aanteekeningen en opgaven van aanverwanten en tijdgenooten. Vergelijk het Delftsch tijdschrift, I deel, 354, en Van Hoevell, Reis, II. 15, 51. Mss. historie van wijlen den sultan.

engelschen, die dit bedrijf afkeurden. Dit viel voor in het laatst van augustus (1). De bevelhebber van bovenbedoeld vóór de straat liggend engelsch schip deed het fort Erfprins opeischen, doch ontving een weigerend antwoord, daar de maarschalk Daendels bevolen had nimmer in onderhandeling te treden, en verboden het fort over te geven, al ware het op last der hooge regering (2).

De engelsche vloot kwam den 17 september voor Sidajoe, en den 18 werden de troepen ontscheept, om, onder het bevel van den majoor Farquhar, gemeenschappelijk met de madurezen te handelen. Den 18 september waren de troepen geland, sterk 500 man, voor de helft europeanen. Den 20 werd Griseh door de engelschen bezet. Aldaar was slechts eene strandbatterij, bezet door een aantal matrozen, onder het bevel van een jonker, die op dat tijdstip beschonken was, en een enkel schot deed, waarop al de batterijwachters op de vlugt gingen naar Soerabaja, langs den ouden, mocrassigen weg, alles, zelfs hunne kleederen achterlatende, zoo zeer had de panische schrik hen bevangen.

De engelsche admiraal verkende het fort Lodewijk, een eilandje middensvaarwaters voor de straat van Madura, en vond het van genoegzaam ontzagwekkend belang, om het niet overrompelerwijze aan te tasten. Hij besloot tot een bombardement, en deed eene batterij aanleggen op den naastbijzijnden Java wal, die echter nog 1500 yards afstands van het fort had, en alzoo weinig vrees zou hebben verwekt. Maar op het fort zelf, dat geen water heeft, en waarvan de bezetting voor het meerendeel uit madurezen bestond, was het minder hoopvol

(1) De dokter Lijnacker werd blootshoofds vervoerd, twaalf palen (vier uren) ver in de brandende zon. Hij verzocht om een hoed of muts te mogen medenemen. Men nam een koek gedroogde buffeldrek en plakke dien hem op het hoofd.

(2) Van ooggetuigen en bezettingen. Vergelijk Van Hoëvell, reis, II, 22.

gesteld. De kommandant, overste Desautels, had echter besloten het uiterste te wederstaan (1).

Maar al die voorbereidselen, die Soerabaja bedreigden, vervielen door de aankomst van den renbode, die het bericht van de kapitulatie op 18 september, van het bevel tot overgave, den 22 september aanbragt. Het fort Lodewijk en Soerabaja werden zonder slag of stoot overgeleverd; de houding der madurezen was eene groote reden ter opvolging van het bevel tot overgave. De bezetting van het fort, dat nimmer een schot op den vijand deed, alhoewel het honderd vuurmonden had, werd gevankelijk naar Batavia overgebracht (2).

Hiermede was de verovering van Java en Madura voltooid.

Voorzeker moet het heden nog verwondering baren en een glimlach verwekken, wanneer men het door den maarschalk Daendels zoo zeer bevoorregte en beschermde Soerabaja zonder slag of stoot in andere handen ziet overgaan (3), te meer nog daar de voordeelige ligging alle krijgskundige voordeelen bezit, zooals ook later en tot heden toe is ingezien. Het verwijt, door eenigen op de houding dezer welgelegen plaats afgeladen (4), is echter niet verdiend, en wel is volkomen waar, dat Soerabaja en al de omliggende sterkten, waaronder het onzagwekkende fort Lodewijk, zonder eenigen tegenstand en zonder één enkel schot van meester is verwisseld, maar minder bekend zijn de omstandigheden die wij hiervoren wel ter loops hebben overzien, maar die wij van te veel belang achten voor

(1) Getuigenis van bezettingen. Toen hij te Soerabaja aankwam bij den landdorst, stortte hij tranen over het ongelukkig lot dat zulk eene sterke vesting den vijand overgaf zonder eenige tegengeweer.

(2) Vergelijk dit tijdschrift V deel, bl. 192 en 193.

(3) Zie dit tijdschrift deel V. bl. 192.

(4) Saxen Weimar, veroverd van Java, bl. 140, 153. Mijer, Tijds. N. 3 II II. 406.

de historie, om die niet in alle bijzonderheden te bewaren, te meer daar de herinneringen alleen bij de ouden van dagen voorhanden en te zoeken zijn, en deze levende bronnen wel dra zullen ophouden te bestaan. Wij hebben ons uit den mond van ooggetuigen en tijdgenooten, van voor en tegen, die bijzonderheden in verschillende vormen doen verhalen, en zijn daarin gelukkig genoeg geweest om aan te vullen wat als leemte erkend is (1), en aan te geven, wat tot voorbeeld kan strekken.

Destijds waren de inlandsche regenten of gouverneurs van Soerabaja en de omliggende gewesten, de volgende:

De eerste regent (Kesepocän) was radhen adipati pandji Tjokro Negoro, „een dom en onnoozel mensch, wel vriendelijk en goedhartig, maar die zich niet kon doen eerbiedigen, door dien hij eene uitgestrekte familie had,” (woorden van den gouverneur van Java, Jan Greeve in 1792 reeds, nader door tijdgenooten bevestigd; deze opmerking is reeds door den gouverneur Johannes Siberg gemaakt). Hij was gehuwd geweest met de dochter van den in 1770 overleden panembahan van Madura, en had bij deze vrouw een zoon, thans nog regent van Probolinggo. Deze man, eerste inlandsche ambtenaar van Soerabaja, wilde in 1811, bij de tijding van de komst der engelschen op Java, de hollandsche inwoners die bij hem kwamen, dwingen om te hurken even als de gemeene javaan. Het overige van zijn gedrag was daaraan geevenredigd. De tweede regent (Kanoman), was de adipati Djojo di Rono, „een schrander, vigilant en kordaat man, prompt in direktie en bij den eersten niet te vergelijken”, (woorden van Greeve, bevestigd door tijdgenooten.) Hij was gehuwd met de dochter

(1) Zie Van Huëvell, Refs, II. 20, 21 v. v. Vergelijk Mijer, u. s. bl. 282, 382, 407.

van den hoofdregent van Samarang; een zijner zonen is nog pateh van Soerabaja. Op dezen man stelde de landdrost Goldbach in 1811 veel vertrouwen, want hij woog op tegen de madurezen. De beide regenten te Grisch, toemoenggoengs Ardjo Negoro en Broto Negoro, waren welgezinde lieden, zoo als zij zich ook hebben doen kennen. De regent van Sidajoe, toemoenggoeng Soera di Ningrat, was een halve broeder van den regent van Bankalan, gezegd oud sulthan van Madura, een zeer geschikt en voor braaf geacht man, van wien de tijdgenoot niets anders zeggen kan, dan dat hij, als madurees, madureesch dacht, en zich naar zijnen broeder regelde. De regent van Lamongan, toemoenggoeng Ardjo Negoro, later pangeran en regent van Grisch tot op onzen tijd, toonde zich een vriend der hollanders, en hield er zelfs een europeesch album in twee deelen op na, waarin iedere europeaan zijnen naam verzocht werd aan te teekenen. Bij gelegenheid van de tijding der komst van de engelschen op Java, beval de landdrost te Soerabaja, Goldbach, om de voornaamste archiefstukken naar het binnenland in veiligheid te brengen, en belastte daarmede de beambten Lapré en Berkholst, die naar Lamongan togen met vele kisten en kasten, en aldaar eenigen tijd in de beste vriendschap met den regent ten diens huize vertoefden. De regent Ardjo Negoro verzekerde hemelhoog zijne verkleefdheid aan het hollandsch-fransche gouvernement, waaraan hij rang en aanzien te danken had. Evenwel toen de engelschen te Sidajoe, op ongeveer dertig palen afstand, waren aangekomen, volgde hij het voorbeeld van Madura, deed op eens de beambten Lapré en Berkholst binden, en met hunne archiefstukken naar de engelschen vervoeren, die in dit bedrijf volstrekt geen genoegen namen. Bovendien zond hij eene uitnoodiging aan de grischsche regenten, om alle blanken te doen binden en over te leveren aan de engelschen, meenende hij dat deze de hollanders of hunne verwanten aanstonds zouden vermoorden.

De grisehsche regenten antwoordden evenwel, dat zij geene verraders waren of wilden worden. Deze regent van Lamongan was later regent te Griseh, met rang van adhipati, zelfs van pangeran, bij opvolgende verheffing, en overleed als zoodanig in 1842. De verwanten der genoemde beambten leven nog te Soerabaja.

Deze personen waren de inlandsche bestuurders der Soerabajasche gewesten. Modjokerto behoorde nog onder Djokdjokarta. Bangil, Pasoeroean en Poeger, de eenige regentschappen in den oosthoek, stonden onder welgezinde lieden van minder hooge afkomst, zonen van kjai Djoeroe Pernollo, de eerste Kompagnies regent in 1765.

De handeling van den regent van Madura, alhoewel geen tegenstand ontmoetende, werd echter, zelfs bij zijne verwanten, niet algemeen goed geacht. Men heeft ons verzekerd dat pangeran adhipati, namelijk sulthan II, zijnen vader, den oudsulthan, zelfs op de knieën bad, om toch niet eene houding aan te nemen, vijandig, verraderlijk en honend voor de hollanders, die te eeniger tijd zich hierover zouden wreken. En deze gevoelens van vrees bezielde hem, pangeran adhipati, zoodanig, dat, toen hij in 1815 zijnen vader opvolgde als sulthan, hij in 1816 zich door den luitenant gouverneur Raffles eene verklaring deed ter hand stellen, dat zijne houding jegens de hollanders geenzins vijandig was geweest. In de daad gaf Raffles den oud sulthan eene getuigenis af, dat zijne handelwijze geenzins als verraad jegens de hollanders moest worden beschouwd, maar als eene verwerping tegen het fransche gezag, en alzoo tegen den toenmaligen algemeenen vijand Napoleon Buonaparte. Men verzekert dat de oud sulthan tot zijne handelwijze gebragt werd door zijnen patch of landbestierder, Poerwa Negara, die den hollanders, en in het algemeen den europeanen zeer ongenegen was, en die den oud-sultan opzette, om den resident Reep te knevelen en te vervoeren als een misdadiger.

De pangeran adhipati (in 1847 overleden sulthan) was echter van geheel andere gevoelens, en verzocht later dezen minister te verbannen, hetgeen ook onder het hernieuwd hollandsche gouvernement geschiedde. De kleinzoon van dien afgezetten minister bestiert nog een distrikt onder Bangkalan, (radhen toemoenggoeng Poerwa Negara van Sampang).

Wij achten het van voldoende belang ook den toestand van Soerabaja, in de maanden augustus en september 1811, te overzien, en hebben ons deswege doen voorlichten door ouden van dagen, door ooggetuigen en medehandellende personen, voor en tegen. Zoo als wij reeds boven hebben opgemerkt, was Soerabaja van gouvernements krijgsvolk ontbloot. De pangeran adhipati Setja dhi Ningrat en zijn broeder, de radhen toemoenggoeng Mangkoe dhi Ningrat, beiden zonen van den oud sulthan van Madura, de eerste kolonel, de tweede luitenant kolonel in gouvernements dienst, kommandeerden een legioen madurezen, dat wel te Sidajoe-lawas aan de noordkust, op 30 of 40 palen benoorden Soerabaja post vatte, maar waarvan de genoemde bevelhebbers, met een klein troepje, kwanswijs ter dekking, gelegen waren te Dencjo, op 4 palen bezuiden Soerabaja, met een grooten sleep van volgelingen, ten laste der javanen. Te Wonokromo, een paal afstand verder, lagen de drie oost javasche regenten van Poeger, Pasoeroean en Banggil, ieder met hunne benden opontboden, en sterk ongeveer 800 man te zamen. Deze javaansche regenten moesten bij beurten de wacht houden ter eere van gezegde maduresche bevelhebbers, die er, op 's lands wijs, eene kleine hofhouding op na hielden, in de woningen later tot kavalierie kazerne gebezigd, thans eene arakstokerij. Men maakte goede sier en wachtte den komenden vijand af. Op zekeren dag vertoonde de kolonel pangeran aan den landdrost Goldbach een brief van zijnen sulthan, houdende uitnoodiging om naar Madura over te komen, zonder opgave der redenen. De pangeran liet

evenwel den toemoenggoeng met eenige volgelingen achter, en kwam niet meer terug. Na eenige dagen kwam de regent van Poeger zich, volgens gewoonte, weder vertoonen bij den madureschen toemoenggoeng luitenant kolonel, en vond de woning stil, alhoewel de volgelingen nog aanwezig waren. Men wendde voor dat het maduresch opperhoofd ongesteld was. Na eenige uren bleek het dat die toemoenggoeng (de in 1842 overleden panembahan van Pamakassan) in den nacht met een klein vaartuig zich had ingescheept in de rivier, en, langs den oostelijken tak, in stilte weggemaakt naar zee, en van daar de engte over, naar Madura, zonder aan iemand enig bericht van zich te doen geworden. De volgende dagen vertrokken ook de maduresche volgelingen. Men wist niet wat van de houding dezer lieden te denken, tot eenige dagen later het bericht kwam dat zij zich bij de engelschen hadden gevoegd, en met deze van Sidajoe naar Griseh marcheerden, in de hoop op plundering of roof, hetgeen hen evenwel uit de hand viel onder het engelsche gezag.

Kort daarop ontving men te Soerabaja de tijding van de overgave van Java, en van het voornemen der madurezen om van Griseh, langs den ouden weg over Slower en Simo, op Soerabaja aan te trekken, als figurerende overwinnaars. Doch de regent Kanoman Djojo dhi Rono verzocht den landdrost Goldbach instantelijk, om geen maduresche benden te Soerabaja toe te laten, vreezende hij voor een oproer en voor gevechten met de soerabajers. En daar de strijd eenmaal geëindigd was, werd deze goede raad in waarde gehouden, en werd de kolonel, door eenige dragonders vergezeld, zeer vriendschappelijk te Soerabaja ontvangen, en hiermede was Soerabaja engelsch geworden. Toen eenigen tijd hierna de engelsche en hollandsche ambtenaren en officieren eene vergadering hielden, waren hierbij ook de genoemde maduresche officieren, de pangeran en de toemoenggoeng.

Een ooggetuige heeft opgemerkt, dat de laatste door de engelschen terugstootend behandeld werd om zijne heimelijke verrijdering uit Soerabaja, dat hij hoog opgegeven had te zullen helpen verdedigen. De drie oost javasche regenten van Bangil, Pasoeroean en Poeger werden daarop door den engelschen gezaghebber teruggezonden naar hunne gewesten, met uitnoodiging te blijven voortgaan in hun bestuur op den ouden voet, en zoo eindigde alles als in een drama vol oostersch flegma en mohamedaansche gelatenheid in het noodlot.

Op bl. 218 van het V deel van dit tijdschrift hebben wij gezien dat de geldheffingen en gekreëerde geldpapieren bij de negen millioenen rijksdaalders beliepen, uitstaande onder de burgers op Java. Daendels had voor deze heffingen en leeningen de aanwezige en in de landspakhuizen opgeslagen produkten, ten bedrage van ongeveer vier en een half millioen rijksdaalders waarde, als hypotheek aangewezen. Janssens deed deze produkten op den 4 en 5 augustus 1811, door bespuiting met vuil water, onbruikbaar maken, en vernielde alzoo eene hypotheek die het eigendom was der geldschieters, en die de engelschen voorzeker evenzeer zouden hebben geërbiedigd, als de hypotheek op het land Probolinggo en het daarvoor uitgegeven papiergeld. Deze handeling, om voorraad te vernielen ten einde een vijand niet te bevoordeelen, had evenwel eene andere reden, even als de afwijzing van de erkenning der openbare schuld. Janssens wist, dat volgens het engelsche krijgsgebruik, al de landsvoorraad de buit der overwinnaars is en de waarde daarvan verdeeld wordt onder de legermagt. De afbreuk op den vijand is een der voorschriften van die kunst, die men oorlogskunst noemt, vernieling namelijk. Janssens handelde alzoo naar deze voorschriften en derhalve volgens plicht,

op het voorbeeld van ervaren leermeesters in die kunst. De engelschen beschouwden evenwel hierdoor de hypotheek als opgeheven, en zagen een schoonen buit aan de handen der prijsagenten onttrokken. Volgens de buitverdeeling erlangt de engelsche soldaat een deel, den opperbevelhebber vallen twaalf honderd dergelijke deelen toe, den veldmaarschalk, hier lord Minto, twee duizend deelen (1). De waarborg was dus vernield of beschadigd, het overschot was buit, even als alle roerende goederen van openbaren eigendom. Alleen de gelden bij de weeskamer bleven onaangeroerd. Dat de geldpapiereu schrikkelijker daalden zullen wij nader beschouwen. Het is bij dit alles opvallend te noemen, dat te Batavia gehandeld werd onder den invloed van raadgevers, dat er twee fransche raadsheeren den generaal Janssens op zijde stonden, dat men zijne instruktie nog niet is te weten gekomen. Toen hij later alleen handelde, scheen hij een anderen weg te bewandelen; immers te Samarang beval hij den sekretaris der weeskamer de gelden van onmondigen in veiligheid te brengen, en den 14 september teekende hij nog te Oenarang een besluit, waarbij eene kommissie werd ingesteld om vorderingen op 's lands kas aan partikulieren te voldoen met produkten. De engelsche prijsagenten, na de overgave, beletten evenwel de uitvoering hiervan. Zoo werden te Soerabaja nog voor f 90,095 waarde, reeds afgeleverde produkten, uit de woningen der bezitters weder weggehaald (2).

Het engelsche gouvernement op Java dagteekent van den 11 september 1811. Lord Minto, voldoende aan de toezegging

(1) Zie Geerling, *Blik op de mil. zamenst.* Arnhem, 1830. 240.

(2) Mr. P. Mijer, *Tijds. N. I. II. II.* 406. 423.

bij proklamatie van 29 augustus gedaan, om een provisioneel gouvernement op te rigten, beriep op dien dag de leden der Hooge regering J. A. van Braam, W. H. van IJsseldijk, P. T. Chassé, W. van Hoesen, H. A. Parvé, A. Couperus, W. Wardenaar, J. C. Romswinkel, A. Hartsinck, W. A. Senn van Basel, F. J. Rothenbuhler, den president van den Hoogen raad H. W. Muntinghe, van het kollegie van schepenen W. J. Cranssen en van de weeskamer B. Smissaert, om op eene meer plegtige wijze het conquest van Java aan te kondigen, het fransche gouvernement voor vernietigd te verklaren en een britsch bewind in te stellen. De onderscheidene presidenten en lagere ambtenaren werden provisioneel belast met de blijvende funktie in de door hen bekleede betrekkingen. Java en onderhoorigheden werden verklaard voor een onderdeel van het kolossale britsch indische generaal gouvernement, en tot een luitenant gouverneurschap. Als leden van het nieuwe gouvernement werden door lord Minto benoemd:

tot luitenant gouverneur, Thomas Stamford Raffles, een man van vele staatkundige en wetenschappelijke bekwaamheden, geboren bij Jamaika, den 5 julij 1781, alzoo 30 jaren oud (1);

tot vice gouverneur, Robbert Rollo Gillespie, kolonel, bestemd tot bevelhebber der krijgsmagt, in 1812 majoor generaal;

tot leden, de engelschman Hope en de hollander Willem Jacob Cranssen, oud gouverneur van Amboina, thans president van het kollegie van schepenen.

Van al de voorgenoemde ambtenaren gevoelde evenwel Muntinghe alleen zich bezwaard een ambt onder het nieuwe bewind aan te nemen of voort te bedienen, dewijl hij het tegendeel had beloofd aan den generaal Janssens. Evenwel werd hij den 18 september overreed door bevel van den nieu-

(1) Vergelijk het Delftsch Tijds. I. S. Blume, Indische Bij, I. 105.

wen luitenant gouverneur. Eerlang werd Muntinghe dil der regering en bleef dit tot 1825 opvolgende (1).

Even gelijk iedere nieuwe heer nieuwe wetten maakt, zoo ook volgden weldra verscheidene nieuwe regulatien, alhoewel hij art. 5 van de proklamatie van 11 september alle beduchting voor groote veranderingen buiten vrees was gesteld. Op den voorgrond werd echter eene gelijkheid van regten voor hollanders en engelschen, en een tijdelijk bezit aan den kant der engelschen verkondigd; voorts vrije handel, afschaffing der monopolien, voorloopige instandhouding der hollandsche wetten, met eenige wijzigingen, gangbaarheid van het papiergeld en van de britsche munten.

Terstond na de overgave van Java vond er evenwel eene noodlottige stremming plaats in alle takken van handel en nijverheid. De krijgswet, die al den publieken eigendom aan het krijgsvolk overlaat, had alle magazijnen en kassen geledigd. Alle produkten werden openbaar verkocht, de markten werden overvoerd, de partikuliere kapitalen bleven onttrokken aan den omloop, het papiergeld daalde tot op een zesde; alleen zilvergeld was gangbaar, alsmede het Probolinggo geldpapier. Men kon zoo veel koffij krijgen als men wenschte, tegen twee dollars (*f* 5. 10) per 125 amst. ponden. Deze geldkrisis hield op toen er tin van Banka kwam voor den handel op China (2).

De aangebragte en ingevoerde veranderingen en instellingen willen wij geleidelijk overzien. De hooge landraden van Sa-

(1) Deze man was een der bekwaamste ambteuren, maar van het zonderlingste karakter. Hij is de ontwerper geweest van alle volgende stelsels van beheer.

(2) Zie Crawford, II. 250. Proklamatie 14 feb. 1812. Roorda v. E. Indie, III. II. 168.

marang en Soerabaja (raden van justitie) en de prefektorale gerigten, onder het hollandsche gouvernement ingesteld, werden vervangen door hoven van omgang voor hooge en halszaken, en door provinciale landraden voor civiele en criminele gedingen, tusschen javanen, chinezen en mooren. Civiele geschillen tusschen chinezen onderling en tusschen andere oostersche vreemdelingen, binnen het ressort der steden Samarang en Soerabaja, werden door de magistraturen dezer steden beslecht of door de landraden afgedaan. Dus luiden de regulatien van 1812 en 1814. De hooge raad, den 15 augustus 1809 door Daendels ingesteld, onderzond eene uitbreiding van omslag. De bank van schepenen werd ontbonden, de jurisdictie ging over op den hoogen raad. In drie hoofdsteden, Soerabaja, Samarang en Batavia, werden banken van magistrature aangesteld voor politiezaken; voorts rekestkamers voor civiele gedingen beneden 50 dollars. De justitie werd naar britsche vormen geregeld, alle verminkende straffen afgeschaft, de geliefdskoosde vorm der jury ingevoerd, even als op den 21 januarij 1812 eene geheel nieuwe wetgeving op de administratie der justitie en andere huishoudelijke bepalingen, die in twee deelen werden gedrukt en verkrijgbaar gesteld. Zij bevatten proklamatiën, regulatien, orders, notifikatiën, in den vorm der oude bataviasche statuten. De wetten van Daendels, van september 1810, bleven voor het grootste deel buiten gebruik.

Lord Minto keurde al dadelijk het bestaande stelsel van administratie en financieel beheer af. Het is eene gewoonte dat ieder opvolgend gouvernement de stelsels van het voorgaande als minder doelmatig acht. De engelsche regeringswijze verschilde bovendien hemelsbreed met de hollandsch-fransche. Hij beval zoodanige verbeteringen aan, als, na een naauwkeurig onderzoek en verkregen kennis van den maatschappelijken toestand der inlanders, bevorderlijk zou bevonden worden voor het individueel geluk en de welvaart van het algemeen. De

luitenant gouverneur in rade besloot derhalve den 15 oktober 1813 een anderen grondregel van staatshuishouding in te voeren, om den toestand der Java bewoners te verbeteren, aan een ieders bedrijf bescherming, zoomede het genot van de vruchten van arbeid aan elke klasse der samenleving verzekerende. Deze maatregel was gegrond op het eenvoudig onmiddellbaar beheer der javanen, zonder tusschenkomst van regenten of afdelingshoofden, en op den algemeenen omslag der grondbelasting. De grondtrekken van dit stelsel zijn vervat in twee proklamatiën of regulatiën van 15 oktober 1813 en 11 februarij 1814, en komen in substantie op het volgende neder:

1. de onbehoorlijke invloed en het gezag der regenten en andere inlandsche hoofden werd onder nauwere bepalingen gebragt. Al het toezigt op den landbouw, zoowel als op de invordering der belastingen, werd hen ontnomen; zij bleven dienaars en ambtenars van politie en leden van de landraden en behielden onderhoud in geld en in rijstland. De javaan werd in onmiddelijke aanraking gesteld met het europesche bestuur zelf. In 24 uren tijd waren al de inlandsche regenten over geheel Java's noordkust teruggesteld, en was hun gezag tegen over den inlander, in het financiële, vernietigd (1).

2. het leenstelsel en alle verpligte levering om niet, gedwongen kultures en heerediensten werden afgeschaft. Echter bleef een en ander bestaan in de Bataviasche en Preanger regentschappen (westelijk Java) onder wijzigingen. In midden Java bleef het blandong systema (houtaankap) bestaan. De vrijwillige kultures, vooral der koffij, werden aangemoedigd en de beschikking over het produkt vrijgelaten. De tolpoorten, door-, in- en uitvoerregten werden verminderd. De verpachting

(1) Vergelijk dit tijds. V deel, bl. 179—182, regeling door Daendels. Muntinghe, Rapport junij 1817, zie Tijds. N. I. 1851, I. 101.

der zeetollen werd afgeschaft, de scheepvaart aangemoedigd, zoo door vrijhavens als door het vergemakkelijken van het verkrijgen van timmerhout voor kleine vaartuigen.

3. er werd ingevoerd een algemeen stelsel van landelijke belastingen, naar het bengaalsch model. Dit stelsel was gebaseerd op het uitsluitend regt van eigendom op den grond, aan den vorst toebehoorende. De vorst, de souverain, het gouvernement of de Kompagnie, beleende vroeger den regenten en hoofden, als de uitvoerders van des vorsten wil en gezag, met geheele gewesten; de regenten werden aangeslagen voor kontingen-ten, terwijl zij hunne onderhoorigen individueel aansloegen. Deze tusschenkomst werd weggeruimd; de dorpschouffden erlangden alsnu onmiddellijk de van ouds aan het dorp onderhoorige gronden in huur van het gouvernement, den souverain, en zij sloegen de schatting om over de schouffden en inwoners. De dorpschouffden waren verantwoordelijk voor de storting dezer grondbelasting, en genoten daarvoor een aandeel en bescherming van het bestuur, even als de grondslag tot heden nog bestaande in het beheer der landelijke inkomsten (1).

4. de standaard voor deze belastingen of grondhuur was het veldprodukt, de opbrengst der rijstvelden, de waarde, de hoeveelheid, de hoedanigheid, naar gelang van den aanslag en het gevoelen van den vertegenwoordiger des souverains, in overeenkomst met de dorpschouffden. Dit punt vereischt nadere toelichting en hield het meeste bezwaar in. De heffing was tweeledig, voor drooge en voor natte velden, en in drie soorten van hoedanigheid verdeeld. De natte velden bragten als schatting op $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{5}$ of $\frac{1}{3}$ en de drooge velden $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ van de geschatte opbrengst. De munt, maat en

(1) Regulatie van 1813. Nader, bij de regulatie van 1814, werd dit in zoo ver veranderd, dat ook het dorpschouffd, als tusschenkomende persoon, uitgesloten werd, zoo als bij nadere beschouwing van het grondbezit blijken zal.

het gewigt waren de ropij (f 1.20 tegenwoordig holl.), de yard (0,914 meter) en de pikol van 100 katie (61,7613 kil.)

5. de betrekkingen van ontvanger, regter en magistraat, tot nog toe vereenigd in de personen der residenten, prefekten of drosten, werden afgescheiden, en daardoor alle takken van inkomsten, binnenlandsch beheer en regterlijke magt. In de voorname distrikten werden aangesteld ontvangers der belastingen, kollekteurs, bijgestaan door javaansche assistenten, onderkollekteurs (lieden uit de klasse van aanzien, toemoenggoengs, bopati's, die gepensioeneerd waren, en voor hun inkomèn geen geëvenredigde diensten bewezen). Zij waren de handlangers, helpers van den europeschen kollekteur, uitvoerders zijner bevelen. De kollekteur had rang naast den resident of drost.

6. de residenten, gouverneurs, gezaghebbers, opperhoofden van landschappen en gewesten, bleven belast met het geldelijk beheer. De kollekteurs stortten slechts de gepercipieerde regten en belastingen. De resident had, als regter en magistraat, regtsmagt omtrent wanbetaling, achterstal, kleine delicten. Beider samenwerking leidde tot één doel, 's gouvernements inkomsten te innen.

7. de aloude instelling van het dorpsbestuur werd behouden. De hoofdinvoner, door de dorpingen als hunnen eersten gekozen en petinggi, loerah, bekel, mandor, koewoe geheeten, de eerste persoon in zaken van politie, inning en verantwoording der belastingen, en tot regeling der dienstpligten, werd in die betrekkingen gehandhaafd, en ondergeschikt aan het distriktshoofd, den onderkollekteur en kollekteur. Het overige desabestuur, de schrijver, priester, helper of oudste (kamise-poeh), bleef onveranderlijk bestaan. De aanraking tusschen het bestuur en den javaan geschiedde onmiddelijk met de dorpschouffden alleen. De tusschenkomst van regenten bleef uitgesloten.

8. het distriktsbestuur, bestaande uit de hoofden van smal-deelen van regentschappen, en getiteld wedhono, demang, mantri-aries, kapala-tjoetak, ronggo, als anderzins, werd bevestigd in de dubbele betrekking van het beheer der inkomsten en de politie binnen het distrikt, als zijnde eene aloude instelling. Aan die distriktshoofden bleef het gezag in kleine geschillen, verdeeling van water, betwiste landafscheiding, overtredingen, verdeeling der dorpsinkomsten en lasten bij geschil, statistieke registratie. Zij alleen waren de tusschenhandelende personen voor de dorpen en dorpelingen met de kollekteurs. De regenten bleven geheel uitgesloten.

9. als eerste stap tot een welingrigt stelsel van inwendig bestuur, werden steeds de volledigste en volkomenste hulpmiddelen en inlichtingen opgespoord, alle berigten omtrent statistiek ingewonnen, voor en alear het onderwerpeijk systema geheel kon worden ingevoerd, of de aanslag geregeld gedaan op de gronden. Alhoewel deze arbeid geacht werd omvattend te zijn, stelde het gouvernement niettemin vertrouwen in den ijver en de talenten der ambtenaren, door wier pogingen eene volkomene verzameling van de belangrijkste zaken zou kunnen worden bijeengebragt, als een veilig hulpmiddel ter raadpleging. Den kollekteurs werd opgedragen, mede landmeters eene opname van de aan de dorpen onderhoo- tige landen te beginnen, dorpsgewijze, op de schaal van een duim per engelsehe mijl. Hieruit is de kaart zoowel als het geheele werk over Java van Raffles ontstaan en opgesteld.

10. de niet landbouwende bevolking, ambachts- en kooplieden in steden en dorpen, werden aangeslagen voor de huur van den grond waarop hunne woning stond, en voor hunne bedrijven en handteringen. Door het voldoen dezer belasting bleef de aangeslagene in het ongestoord bezit van den omheinden grond van zijn huis en erf. Grondhuur, huistax, bedrijf belasting waren bereids bevorens in eenige oorden ingevoerd. Het langdurig

grondbezit werd als eigendom erkend, namelijk als eigendom wat het vruchtgebruik aanging, tegen schatting, aan den soeverein op te brengen als grondbelasting of aandeel van het gewas. De vroegere door vorsten verleende altoosdurende bezittingen van gronden, voor graven, godsdienstige doeleinden of belooningen, werden erkend, voor zoo ver de charters nog in wezen waren. Alle verhuur van landen, anders dan op de nieuwe wijze, was afgeschaft. Hiermede werden bedoeld de overeenkomsten met de regenten aangegaan.

11. alle landen op Java werden verdeeld als volgt:

a.) de vrije landen. Hieronder waren begrepen de gronden der erven in dorpen, tuinen en wat geen rijstveld was. Voorts de koffijtuinen, als eigendom van den lande, en de djatibosschen.

b.) de gouvernements landen. De gronden voor 's gouvernements etablissementen en gebouwen, eigen of algemeen nut.

c.) de onbebouwde landen. De ongebruikte of ongeschikte.

d.) de onbruikbare landen. De wildernissen van enkel struikgewas.

e.) de bebouwde landen. Sawahland, bewaterd met levendig water; tagalland, onbewaterd, hoogliggend; gagah- of tiparland, van regens afhankelijk, aan berghellingen.

Al deze onderdeelen zouden figureren op de kaarten, van dorpen en distrikten op te maken. De algemeene opmeting begon eerst tien jaren daarna in Kadoe, en vervolgens dertig jaren later in verscheidene streken van west Java.

Deze waren de grondtrekken van het nieuwe stelsel van financieel beheer, dat in alle takken doordrong. Behalve ieder vrij ingezetene, die, hetzij voor den bebouwden, hetzij voor den bewoonde grond eene erkenningsbelasting, huur of rente opbragt, werden de slaven hoofdelijk belast, door hunne eigenaars te voldoen. Het ingevoerde stelsel biedt zoo veel ter beschouwing aan, dat het voor de geschiedenis van belang mag geacht worden, het pragmatiek te overzien en te overwegen.

Sinds het hollandsche gouvernement, bij het karakter van koopman dat van soeverein aannam, onder den naam van de Kompagnie, in 1678 en 1741, werd er een stelsel van inkomsten aangenomen, geheel overeenkomende met de bestaande feudale gewoonte der regering onder javaansche vorsten. De door de Kompagnie overgenomen landen bleven onder het beheer van de javaansche gouverneurs, bopati's of regenten geheeten, die het volle gezag hadden over de hun in leen gelaten landen, en volstonden met het geen zij aan de Kompagnie, het gouvernement, moesten opbrengen in natura, produkten en geld. Deze opbrengst, deels om niet, deels tegen geringe prijzen, was zeer gering, en bedroeg geen twee millioenen waarde. Niettemin waren de landzaten onderhevig aan allerlei belastingen en opbrengsten ten behoeve dezer regentsrekognitien. De tusschenkomende standen, behoorende tot den zoogenaamden kleinen landsadel, leefden op kosten der gemeente, en de regenten deden zich voor iedere eenheid, door hen aan de Kompagnie te leveren, veelheden opbrengen. Tusschen den soeverein, de Kompagnie, en het volk, de produkteurs, stonden verscheidene klassen, en alle aanraking der uitersten werd als onstaatkundig beschouwd. Deze inrigtingen werden altoos beschouwd als de meest doelmatige om den vrede te bewaren, en vrede ging boven alles bij een handeldrijvend ligchaam, dat met eene matige schatting zich tevreden stelde, en de landzaten aan hunne eigene hoofden overliet, zonder zich hunner te bekommeren. Zoolang de Kompagnie in geest en leven bestond, was deze hare staatkunde. Daendels, die alles hervormde, wierp ook deze staatkunde omver, schafte alle rekognitien in natura af, stelde de regenten op schatting, en verklaarde hen tot ambtenaren van het gouvernement (1). Deze reorganisa-

(1) Vergelijk dit tijdschr. IV. 365, en V. 179 v. v. Van den Bosch, Ned. Bez. I. 126, 152, 270.

tie was nog niet geheel in wezenlijke uitvoering gebragt, toen de engelschen in het bezit van Java kwamen. Gewoon aan eene andere wijze van regeren en op Java als het ware een onttredenden financiëlen toestand opmerkende, verwierpen de engelschen het bestaande stelsel, dat hen bekrompen voorkwam, en voerden een ander in, dat bereids in toepassing en onder-vinding was gebragt in Indie, en daardoor een geliefdkoosd systema was geworden (1).

Maar er waren nog andere redenen van nabij, die tot de invoering van het nieuwe stelsel hebben geleid. Bij den aanvang van het engelsche bestuur was het gouvernement zonder geld, zonder geldswaarde. Het cirkulerend medium bestond grootendeels uit papiergeld, terwijl het zilvergeld in de partikuliere kassen berusten bleef, omdat men aanvankelijk de regeling mistrouwde. De buitlievende krijgsknechten hadden alle openbare pakhuizen en kassen geledigd tot op den bodem. Het oud kontingenten stelsel, waar dit nog bestond, eischte geldelijke uitschotten, die het gouvernement ontbraken, want de hoofden, in weerwil van hune geringe opbrengsten, waren meer arm dan welgesteld te noemen. Die voorschotten op te leveren produkten of gewassen waren dus wel noodig, maar konden niet worden verleend aan de landlieden, die alsnu onmiddelijk met het europesche bestuur in aanraking kwamen. Het engelsche gouvernement eischte van een zoo uitgestrekt, vruchtbaar, en bevolkt land direkte voordeelen. Het was een overgang van handelen als koopman, en als onverschillige jegens land en volk, tot dien als souverain, die allen handel en landbouw vrijstelt en zich land en volk aantrekt; de laatste handelwijs en manier van regeren verwierp alle overtol-

(1) Men wil dat dit nieuwe stelsel werd aangeduid en aangeprezen door H. W. Muntinghe, die ook bij Raffles een overwegenden invloed had. Zulks wordt door een oud-kollekteur verzekerd.

lige raderen. Wanneer men de gevoelens van de weinige, nog overblijvende ambtenaren uit dat tijdvak hierover raadpleegt, dan moet men dien overgang zeer wenschelijk, de nieuwe instellingen zeer doelmatig noemen, en verdwijnt alle illusie voor het voorvaderlijke stelsel (1).

Een der grondslagen waarop het nieuwe stelsel gebaseerd was, is het begrip van het regt van eigendom op den grond. Alhoewel er veel, zeer veel geschreven is over dit regt, behoort het tot nog toe evenzeer onder de onvoldongen kwestien, als het regt door verjaring verkregen. Beiden steunen op een derde regt, dat van den sterken, het regt van bezit. De javanen, hoe weinig begrip van de zaak ook bezittende, beschouwden steeds, volgens oostersch gebruik, den vorst als eigenaar van alles, dus ook van den grond, maar zich zelven als wettige bezitters, als produkteurs, die zekere schatting voor dit regt van bezit hadden op te brengen, om in dit regt te worden gehandhaafd. Volgens de instituten van Tamerlan en de hindoese wetten van Menoe, die het javaansch landhuishoudkundig bestuur tot voorbeeld zullen hebben gestrekt, bij toepassing van overzeesche instellingen op Java, bestaat het eigendomsregt van den vorst slechts in de magt, om van de voortbrengselen van den bebouwen grond zeker aandeel te heffen, dit aandeel te vervreemden, op anderen over te dragen als belooning, geschenk, onderhoud, tijdelijk of erfelijk. De regten bij de hoofden dezer landen of provincien laten zich dus gemakkelijk verklaren, wanneer wij teruggaan tot op de tijden toen de Kompagnie de gouvernements landen van de javasche

(1) Vergelijk v. d. Bosch O. I. bez. I. 128. De Vajines v. Brakell, O. I. bez. 11. Dirk van Hogendorp, en verscheidene andere schriften van schrijvers van verschillende klassen en standen. v. d. Bosch beschouwde die als billijker dan de instellingen van Daendels, schoon hij beiden verwierp. I. 268 — 272.

vorsten overnam; en even eenvoudig is alsdan het begrip van de magt en het regt, door de Kompagnie overgenomen, en op de opvolgende europesche gouvernementen als souverainen, overgegaan. Het regt van den landbouwer evenwel is, volgens dit begrip, van een meer reëelen aard, en wordt zonder wettige reden niet geschonden. Het begrip van dit regt is echter verschillend in de onderscheidene gewesten van Java. Men neemt aan dat het regt van eigendom op den grond, in westelijk Java, gezegd Soenda, individueel in den landbouwer, in oost- en midden Java evenwel aan de dorpen onderhoorig en gevestigd is. Voor zoo ver wij uit eigene ondervinding kunnen spreken, moeten wij verklaren dat ons dit begrip steeds als het juiste is voorgekomen (1). Wie toch zal het regt des vorsten kunnen bewijzen in hunne vermeende regten van eigendom op geheel den grond van zijn gebied, daar hier zelfs geen vermolnde charters meer spreken kunnen? En is het waar dat niemand een duim breed grond kan bezitten dan alleen de souverain, die het vruchtgebruik aan zijne onderdanen al dan niet kan toestaan, dan heeft de javaan geen vaderland, geen geboortegrond waaraan hij kan gehecht zijn, noch kan hij eenigen eigendom bezitten, daar alles wat hij bezit oorsprong nam uit de voortbrengselen, door zijnen handenarbeid verkregen van den grond, die alleen den vorst, den souverain in eigendom kan toebehooren (2).

(1) Vergelijk Raffles op dit onderwerp. v. d. Bosch in zijn kultuurstelsel. Merkus (anoniem), Blik op het stelsel van v. d. Bosch, 16. v. d. Bosch, O. I. bez. I. 24. Vergelijk ook het tegenschrift onder den naam H. v. Elten, door v. d. Bosch uitgegeven, bl. 103.

(2) Zie Hageman Jcz. Handleiding voor Java, II. 32. Ib. Oorlog op Java, bl. 18. Vergelijk v. d. Bosch, Ned. Bez. I. 24, en stbl. 1834, no. 22. Merkus (anoniem), Blik op het bestuur van v. d. Bosch, 14 en het tegenschrift op naam van v. Elten, 103. Vergelijk de Reg. Regl. art. 76 van 1818, art. 78 van 1827, art. 74, 79 van 1830, art. 62 van 1836, art. 59, 62 van 1856. Crawford, III. 21.

De britten onderzochten zoo veel mogelijk de juistheid voor de toepassing van het in te voeren stelsel, en voerden het eerst in, twee en een half jaar na hunne in bezitname van Java. Zij verstonden dat de javaan nergens eenig denkbeeld van het regt van eigendom op den grond bezat, tusschen den bebouwer en den soeverein; dat de tusschen beiden liggende standen (de regenten, de kleine hoofden), die te eeniger tijd in het bezit van de inkomsten van dorpen of distrikten zijn geraakt en geweest waren, blootelijk als uitvoerende ambtenaren van den vorst, die inkomsten hadden ontvangen; dat zij evenwel niets anders waren dan de adem van den vorst, van wiens welbehagen hun behoud afhing; dat dit regt van eigendom niet alleen oorspronkelijk in den vorst gevestigd was, maar dat de eerste ontginners, die den grond voor zich als het ware hadden geschapen, door eene behoorlijke schatting in hun regt van bezit bevestigd bleven, ongestoord en bij erfopvolging; dat alleen het aandeel der produkten, als schatting, alles was waarover de soeverein kon beschikken; dat al de giften van land, die te eeniger tijd hadden plaats gehad, de regten van den landbouwer of grondbezitter niet in het minst verkort hadden, noch konden verkorten, want dat de giften van land alleen konden betreffen het aandeel van den vorst als schatting op te brengen. Op grond hiervan werd de tusschenkomst van alle intermediaire personen, zelfs van de dorpschoude, ter zijde gesteld, opdat de belangen der volksmenigte niet zouden geraken in handen van een slag van geringe schoude, die, door hunne talrijkheid, in dien staat van zaken het vermogen van benadeeling en onderdrukking zouden kunnen verkrijgen; die niet geduld konden worden, omdat eene dusdanige inrigting strijdig bevonden werd met de regelen van een goed bestuur, en de regering zich de middelen zou moeten zien ontnemen om misbruiken te weren, te voorkomen of te herstellen. Derhalve werd regtstreeks met den grondbezitter, den

landbouwer onderhandeld en overeengekomen, evenwel door middel zijner eigene ambtenaren, van welke instelling men de beste uitkomsten verwachtte.

Het engelsche gouvernement lag alzoo eene groote kracht op het begiinsel, dat de souverein volstreckte eigenaar is van den grond, en de tusschen den souverein en den landbouwer bestaande of ingedrongen magten, geene aanspraak konden maken op grondbezit. Het oude feudale stelsel werd alzoo in oost- en midden- Java geheel en al afgeschaft en omver geworpen.

Sommigen hebben het betreurd, dat de aloude, als onschendbaar beschouwde gewoonten en zeden, en door de Kompagnie zoo geëerbiedigde instellingen en gebruiken werden veronachtzaamd, miskend, enkel om den gemeenen man te onttrekken aan knevelarijen, om willekeurige belastingen op te brengen, onbepaalde vrijheid van landbouw te genieten, en bevrijd te zijn van verpligte leverancien en heerediensten om niet, of het opbrengen van kontingenten tegen geringe betaling; dat alle erfelijke waardigheid, erfadel, erfleen vernietigd was of ontkend werd; dat de landbouwer slechts beschouwd werd als het gereedschap voor de bebouwing, en de levende schatkist van den souverein, en hij, de bezitter en produkteur, noch eigendom zou hebben kunnen bezitten, noch erfdeel nalaten. Men heeft dat souvereine regt van grondbezit, het grondeigendomsregt, zoo als de engelschen dit op Java verstonden, beschouwd als de vernietiging van het regt van allen, barbaarsch en despotiek in zich zelve. Men heeft dit regt eene aanmatiging, eene usurpatie van oostersche barbaarschheid genoemd, en het bejammerd dat een beschaafd en verlicht volk, door overwinning en afstand in het bezit van Java gekomen, zich in de plaats van den vorst stelde, in de uitoefening van zulke beginselen, en niet, op het voorbeeld der Kompagnie, enkel in de verzekering van bepaalde, matige inkomsten, zonder aanraking met

den produkteur, en geheel volgens de begrippen van het mohamedaansche regt; maar al deze beoordeelaars en beschouwers waren ver van onpartijdig en onbevooroordeeld te zijn in hunne gevoelens, en de geschiedenis, die de instellingen in haren omvang en waarde beschouwt, heeft uit de ondervinding en instandhouding dier instellingen het bewijs bij te brengen, dat een halsstarrig vastkleven aan verouderde en onhoudbare stelsels, de schatting van nieuwe, doelmatige niet kan doen dalen, al mogen de uitkomsten de verwachting niet overtreffen (1).

Een ander bezwaar door sommigen opgeworpen tegen het stelsel van 11 februarij 1814, was van administratieven aard. De overhaasting waarmede de aanslag voor 1814 geschiedde, en de omstandigheid dat men geen voorbeeld tot maatstaf kon aannemen, deed groote onregelmatigheid ontstaan. De tweederlei aanslag, eerst dorpsgewijze, daarna individueel; de vrijlating voor den belaste, om zijn aandeel zelf in 'slands kas te storten, of bij zijn dorps hoofd af te dragen, die daarvoor een stuk grond, onbelast, ter bebouwing ontving; de moeilijkheid der keuze om, of het produkt zelf, of de vermoedelijke opbrengst aan te slaan, naar mate van de hoedanigheid van den grond, de waarde van het produkt, de gegoedheid van het gewas; de onbekendheid van vele beambten met land en volk, taal en gewoonten; de onbekendheid met de uitgestrektheid der dorpsgronden, en de overal verschillende verdeelingen, bebouwing als anderszins, moesten noodwendig leiden tot abuizen en misslagen, die men trouwens had voorzien. Men meende te kunnen aannemen, dat men op vele plaatsen beneden den aangenomen taks en standaard zou moeten blijven en de eerste aanslag gering zou zijn, ter oorzake van de vermeende verarming van menig

(1) Vergelijk v. d. Bosch, O. I. bez. I. 132. Elout, Bijdragen, 30, 197.

distrikt. Maar de schaal, zoo als die was vastgesteld, was die van een maximum, dat het gouvernement zich verbond niet te verhoogen. De goede uitvoering werd overgelaten aan de zorg der ambtenaren, aan hunne gematigdheid, goede trouw en het oordeel der ontvangers, die de menschelijkheid, hun eigen goeden naam, en de geest van britsche deugd en nationale eer niet in beschaming zouden stellen, zoo als de luitenant gouverneur vertrouwde. De regering verwachtte overal ijver, regtschapenheid en voorbeelden van pligtbetrachting (1). De landbouw moest worden aangemoedigd tot eenen staat van volkomenheid, als waarvoor zij berekend was. Achterstallen in belasting werden zoo min mogelijk toegelaten; kwijtscheldingen voor ongelukken en omstandigheden buiten des landbouwers schuld, waren verkieslijk, opdat de landzaat aan de regering (het engelsche gouvernement) zoude gehecht worden, en het verkieslijk was kwijtschelding te verleen, dan het volk te kwellen met scherpe invordering van hopelooze achterstallen, daar de landbouwer zich alsdan zou moeten ontdoen van het benoodigde gereedschap en noodwendig verarmen moest.

Men heeft gemeend dat dit stelsel van vrijen arbeid en vrijen landbouw, handel en nijverheid voor den landzaat hoegenaamd geen voordeel bezat; dat de invoering en toepassing met zooveel overijling geschiedde, en met zoo verregaande onnaauwkeurigheid, dat de goede bedoelingen verijdeld, de regering misleid, de ingezetenen op drukkende wijze belast, en 'slands inkomsten in groote onzekerheid gebragt werden (2). Dat de landzaten, tijdens de Kompagnie, nimmer meer dan een vijfde

(1) Art. 92 der regulatie van 1814.

(2) Mijer, Tijds. N. I. III. II. 290. Crawford, voorrede, holl. vert. II. XIX. Elout, bijdragen. 31. v. d. Bosch, O. I. bez. I. 132. van Brakell, O. I. bez. 11.

van hun produkt, dus van hun vermogen, opbragten of opgebracht zouden hebben, en deze opbrengst, volgens het nieuwe stelsel, het dubbele zou zijn geweest, namelijk gemiddeld twee vijfden of veertig ten honderd, en dat het alzoo tot doelloosheid leidde, meer grond te bezitten dan men eigenhandig bewerken kon, daar de belooning voor den arbeid door vreemden al de opbrengsten wegsleepte (1). Maar voor en tegen al deze meeningen en redeneringen, bezwaren en beschouwingen, beoordeeling en veroordeeling, spreken de uitkomsten, die het engelsche gouvernement nimmer heeft geschroomd openbaar te maken op alle doenlijke wijzen, terwijl de gemoedelijke en onpartijdige beschouwer het kortstondig bestaan, zoo van het bataafsch-hollandsche, het hollandsche, het fransche en het engelsche gouvernement in aanmerking neemt, bij de overweging van de werking van stelsels, die vele jaren vereischen om tot zekere volmaking te geraken, zoo als wij in onze tijden hebben gezien met ditzelfde stelsel van landrenten en met dat van kultures.

Het stelsel van landrenten werd alleen ingevoerd in midden en westelijk Java; de Bataviasche en Preanger landen, Banoewangi en Probolinggo bleven onder het oude stelsel van gedwongen levering tegen onevenredige prijzen, van produkten die als belasting werden opgebracht. De landen van Mataram en Madura bleven ongemoeid. De opsomming der opbrengsten, alhoewel in geene vergelijking te brengen bij de tegenwoordigen, is echter van genoegzaam belang. Daartoe staan ons ten dienste de cijfers en staten, bij Raffles in de Bataviasche Government Gazette, bij Engelhard, Elout, Van den Bosch voorkomende. De berekening in ropijen, roepia of rupee's

(1) v. d. Bosch, stbl. 1834, N. 22, en zijne memorie van 1830.—O. I. bez. I. 152.

is herleid tot de tegenwoordige munt, in rede van 24 tot 20.

De eerste aanslag voor 1813—14 bedroeg 1,253,516.48 R.

(f 1,304,219.77)

De tweede voor 1814—15 bedroeg, 2,473,228.08 R.

(f 2,967,873.69)

Deze sommen maken de werkelijke opbrengst uit van 12 provincien of residentien, wier bevolking men schatte op 1,960,000 zielen, die eene waarde van 12 à 13 millioen guldens produceerd hadden, van eene uitgestrektheid van 773,324 bouws bebouwd land. De eerste ruwe aanslag en begrooting in 1814 was evenwel f 3,883,651, zoodat voor een bedrag van f 2,379,432 remissien of afschrijvingen zouden zijn verleend, dan wel overschrijving zou zijn gedaan. De speciale opgaven in onderdeelen komen hier ter plaatse minder te pas, daar het een algemeen en niet een partieel overzicht geldt. De eerste heffing was moeilijker dan de eerste aanslag; voorbeelden bestonden er evenmin als de uitgestrektheid der velden bekend was en de waardering kon plaats vinden. De dorpaanslag was gemakkelijker, daar het aandeel land aan ieder dorp onderhoorig, en het daarvan verkregen produkt nagenoeg bekend was of kon worden opgemaakt; maar de hoofdelijke omslag, zonder eenige ervaring, hield soms onoverkomelijke bezwaren in, en leidde tot misslagen en onnaauwkeurige berigten, waardoor de onvolkomen werking van het stelsel genoegzaam wordt verklaard (1). Die bekend is met de huishoudelijke inrigting der javanen, zal gereedelijk toestemmen dat het aan de onmogelijkheid grensde, in twee of drie jaren eene inrigting tot stand en volkomenheid te brengen, waarbij van landswege de belasting geregeld wordt op ieder plekje grond van iederen javaan afzonderlijk (2). Deze overweging moet ons oordeel opschor-

(1) Inlichtingen van tijdgenooten en ambtenaren. Vergel. Elout, 31.

(2) Vergelijk de afkeurende kritiek, bij v. d. Bosch, O. I. bez. 132—v. v.

ten, want men heeft het stelsel slechts in den aanvang zien werken, voor dat de engelschen hun beheer op Java nederlagen.

Onderging het stelsel van revenuen eene groote verandering, zoodat alleen de souverain bleef bestaan en de koopman aftrad, ook de regelen van administratie, de kollegien van bestuur, werden op eene nieuwe leest geschoeid. De administratie der financiën, behalve de landrenten, werd gevoerd bij een *Revenue committee*, ingesteld 13 augustus 1813, en een *Commercial committee* van 9 en 17 juni 1813. De direktie over de landrenten, het nieuwe belastingstelsel, verbleef bij den luitenant gouverneur. Het *Accountant general office* was belast met de algemeene boeken, de magt van likwidatie en verifikatie. De perceptie en de comptabiliteit waren echter buiten kontrôle. Begrootingen of ramingen bestonden niet. De ontvangsten waren toevallig te noemen, behalve de pachten; de verantwoording bedroeg alleen het ontvangen of gepercipieerd gedeelte van den gemaakten aanslag. Alle regelen van toezigt volgens latere bepalingen waren onbekend, terwijl het geheele gebouw was overgelaten aan de goede trouw, de regtschapenheid en het oordeel der ambtenaren, vol vertrouwen op hunne handelingen (1).

Van de onderwerpen, die hoofdzakelijk tot het onderzoek der geschiedenis van koloniale bezittingen voor de dominerende klasse behooren, is voorzeker het financieel resultaat het voornaamste te noemen, vooral ten opzigte van zekere stelsels

(1) Art. 92 regulatie, 11 feb. 1812. Getuigenis van tijdgenooten. Kritiek van v. d. Bosch.

door opvolgende gouvernementen ingevoerd. Het mag daarom van belang geacht worden dat de gouvernementen, die sedert het begin dezer eeuw hebben bestaan, en naar eenige beginselen zijn te werk gegaan, hunne beschrijvers, voorstanders en bestrijders gevonden hebben, en dat de opgaven der eene partij door de kritiek der andere eene zekere mate van toelichting hebben ontvangen, waardoor men, met voorzigtigheid en een onpartijdig onderzoek, tot de als juist aan te nemen slotsom kan geraken, daar beiden gewoonlijk falen in de juiste vergelijking en toepassing, en ieder mensch het zwak bezit zich op eigene schepping te laten voorstaan. Gelijk Daendels een kritikus heeft gevonden in den oud-gouverneur Nicolaas Engelhard, zoo ook vond Raffles een berisper in den generaal Johannis van den Bosch, de namalige invoerder van het kultuurstelsel op Java. Maar zoo wij bij Engelhard opmerken een der zake kundig en ervaren oud javaasch ambtenaar, die, behalve in zijne persoonlijke vooroordeelen en aanvallen, en met omzigtigheid, aannemelijk is in zijne wederleggingen, omdat hij uit ondervinding en op Java zelf schreef, zoo toch kan men Van den Bosch, als wederlegger en beoordeelaar van Raffles handelingen en opgaven, niet dan schroomvallig raadplegen. Engelhard was tot 1823, ongeveer veertig jaren achtereen (in de eerste ambtsbetrekkingen tot 1808) op Java geweest, terwijl Van den Bosch Java verliet in 1810 als luitenant kolonel en eerst in 1830 terug kwam. Daendels en Raffles en ook Engelhard schreven hunne werken in 1816, Van den Bosch in 1818. Het onderscheid in bevoegdheid is op te merken; daarbij is opmerkelijk dat juist het door Van den Bosch zoo zeer gewraakte stelsel van Raffles, aan den eersten tot grondslag diende voor nieuwe stelsels die nog heden bestaan. De inkonsequentie valt ligt in het oog. Daarbij ijverde Van den Bosch voor het oude Kompagniestelsel dat Raffles versmaadde. Raffles schreef voor de wetenschap, Van den

Bosch verdedigde de bataafsch-hollandsche administratie en versmaadde evenzeer het stelsel van Daendels (1). De wetenschap der historie heeft een kritisch onderzoek te danken aan al deze wrijvingen.

Voor en al eer wij kunnen overgaan tot de beschouwing van het financieel resultaat, is het noodig de financiële operaties van het britsche gouvernement op Java na te gaan. Zoo als wij bereids opmerkten, bestond er aanvankelijk eene geldkrisis, doordien de krijgswet alle kassen ten buit van het krijgsvolk had moeten overlaten. Het papiergeld, door lord Minto tot een vasten marktcoers gangbaar gesteld, daalde zeer in waarde. De vrije handel kon zoo spoedig niet ontluiken en het gouvernement had van allen handel afgezien. De belastingen, verpachtingen, aanmaak van papiergeld, verkoop van domeinen en wissels op Bengalen of op Engeland leverden de middelen op voor het bestuur, zoowel als een geleidelijk middel tot intrekking van het pagiergeld, waartoe de verkoop van domeinen al spoedig als middel tot vernietiging van dat papier werd aangewend (2). De rekenmeester van Britsch Indie laakte evenwel deze handelingen, zoodat de hooge regering van Bengalen ernstige bedenkingen inbragt, en de handelwijs van den luitenant gouverneur Raffles ten dezen misprees, vooral doordien hij zelf aandeel nam in den aankoop van gouvernement's domein.

Zoo als wij opmerkten vond het engelsche gouvernement geen duit beschikbaar in kas, noch eenig beschikbaar artikel in de pakhuizen. De middelen die evenwel van augustus of september 1811 tot september 1812 gestrekt hebben, doen aan de inning van de bestaande middelen en pachten, belastingen en kontingenten denken.

(1) v. d. Bosch werd in 1810 door Daendels van Java weggezonden; van daar eene persoonlijke vete.

(2) Elout, ib. 26. Van den Bosch, ib. 135, 157.

De overige jaren leverden op, voor Java:

1812—13. R. 4,995,986.20 of f 5,995,183.44

1813—14. R. 5,418,723.49 of f 6,501,668.18

1814—15. R. 6,549,594.49 of f 7,859,513.38

Te zamen uitmakende R. 16,946,304.18 of f 20,356,365.00
kunnende 1815—16 niet worden opgegeven.

De uitgaven beliepen op Java:

1812—13. R. 8,443,209.52 of f 10,131,851.42

1813—14. R. 7,269,346.22 of f 8,723,215.46

1814—15. R. 7,808,395.14 of f 9,370,074.54

Te zamen uitmakende R. 23,520,950.88 of f 28,225,142.42

Zoodat de administratie
van Java een te kort

had van R. 6,556,646.70 of f 7,868,776.42,

zijnde hieronder niet begrepen geworden het te kort over de jaren 1811—12 en 1815—16; ook is van deze minderheid niet afgetrokken het overschot der gelden en goederen van het gouvernement, bij de overgave in augustus 1816 (1), terwijl het bedrag der in omloop zijnde geldpapieren en het papiergeld, de mindere waarde der koperen en looden duiten en van het gekreëerd rentegevend papier, alhier mede nog niet in rekening zijn kunnen worden gebracht. Het financieel resultaat heeft alzoo den schijn van nadeelig te zijn geweest, maar wanneer men overweegt dat alle restanten van het voormalige gouvernement in handen der krijgsmagt vielen, dat het nieuwe stelsel eerst in de geboorte en nog ver van volkomen te zijn ingevoerd was, dat het in omloop geweest zijnde papiergeld van de vorige gouvernementen, ongeveer acht en een half millioen, deels was ingetrokken of geamortiseerd, en de oorlogskosten over de aangegeven jaren 481,051.54 rdl. of f 577,201.84 beliepen, dan zal men, bij het onvolledige van het te geven overzicht,

(1) Raffles, Hist. of Java, I. 306. Van den Bosch, I. 278. Raffles trad in 1816 af, 12 maart. Vergelijk het resultaat onder Daendels, in dit tijds. V. 249. Over de munten, zie Millies, 107.

zijn oordeel opschorten, en liever geneigd zijn der oorzaken en gevolgen, uitbreiding en toepassing van het stelsel, in al deszelfs voordeelen tot op den tegenwoordigen tijd, eene billijke overweging ten voordeele toe te kennen (1).

Voor en aler wij overgaan tot de beschouwing van al de overige onderwerpen tot dit geschiedkundig overzicht betrekkelijk, als: het natuur- en staatkundig-aardrijkskundig deel, de landbouw, handel, scheepvaart en al wat van wetenschappelijk belang kan worden geacht, is het noodig dat wij de betrekkingen met de javasche vorsten overzien.

In de geschiedenis van het hollandsche gouvernement op Java hebben wij gezien (V deel van dit tijdschrift, bl. 194, 209, 253), hoe het rijkje van Bantam werd vernietigd, Cheribon hervormd, en de Mataramsche vorsten gedwongen werden tot afstand van land en magt. Uit de gebeurtenissen die het fransche gouvernement in 1811 vernietigden, zagen wij, hoe, op het ontbod van den generaal Janssens, de soenan van Soerakarta en de prins regent van Djokdjokarta met bereidvaardigheid hunne kontingenten leverden, al waren het dan ook geen uitgelezen benden. In dit hachelijk tijdsgewricht merkte men niets op dat ontrouw verried, en toch heeft men gewild dat de engelschen, door tusschenkomst van den ex-sulthan te Cheribon, met de Mataramsche vorsten in verstandhouding stonden, en daaraan is de lafhartige houding der benden op 16 september 1811 te Djati-ngaleh toe te schrijven. De troepen van Soerakarta en van Prang Wedono vlugten in eenen staat van totale verwarring, regelreht naar hun land, maar die van Djokdjokarta trokken in geregelde benden terug tot op Bodjong

(1) Vergelijk de beoordeeling van Elout, Bijdragen, 30 — 33.

in Kadoe, en de prins regent weigerde hen te Djokdjokarta terug te zien; bijaldien zij geen schriftelijke bevelen konden aantonen van den gouverneur generaal Janssens. Het kostte den resident, Pieter Engelhard, zelfs veel moeite, om hem de noodzakelijkheid tot wederkeer dezer benden te doen inzien, ook na het ontvangen berigt der gesloten kapitulatie, waarover de prins regent zijn leedwezen uitdrukte.

Terstond na de overgave van Java zond het engelsche gouvernement den kapitein Robinson als kommissaris naar de vorsten. Deze kwam op den 23 september 1811 te Djokdjokarta aan.

De toestand aan de Mataramsche hoven was sedert de aftreding van Daendels weinig veranderd. Te Soerakarta regeerde nog soesoehoenan Pakoe Boewono IV (Bagoes) (V deel, bl. 253), en aldaar was Jan Andries van Braam minister van het gouvernement en N. W. Servatius sekretaris. De rijksbestierder, radhen adhipati Tjokro Negoro, was een man die zijn sluwen meester meer dan 's gouvernement's belangen diende. De onafhankelijke prins, pangeran adhipati Ario Praboe Prang Wedono, onderhoorig aan Soerakarta, scheen den europeanen zeer geneegen.

Te Djokdjokarta was aan het bewind pangeran adhipati Anom Hamangkoe Negoro Rodjo Poetro Sri Ngalindro, als regent. Zijn vader, sulthan Hamangkoe Boewono II, was door Daendels afgezet (V deel, 272), doch woonde nog ter hoofdplaats in zijnen kraton, iets dat voor de magt van den prins regent allernadeeligst was. Alhier was minister Pieter Engelhard en sekretaris H. W. Gezelschap. De rijksbestierder, radhen adhipati Danoe Redjo, was de schoonzoon des afgezetten sulthans en alzoo de zwager van den prins regent, doch den europeanen zeer wel geneegen.

Bij de komst van den kommissaris Robinson had de minister Engelhard verscheidene klagten in te brengen, over inbreu-

ken door den ex-sulthan op het gezag van den prins regent, zijnen zoon, gedaan. De sulthan hoopte eene verandering ten zijnen voordeele, maar de kommissaris Robinson, zoowel als de generaal Anclmuty, gaven in eenen brief te kennen, dat de door Daendels geregelde zaken te Djokdjokarta op den ouden voet moesten blijven. De ex-sulthan bleef afgezet, zijn zoon de kroonprins aan het bewind als prins regent, de minister in zijn gezag. Dit stond den ex-sulthan zoo weinig aan, dat hij de gelegenheid nu schoon genoeg waande om zich te wreken.

Naauwelijks was de kommissaris vertrokken of de sulthan bragt zijn ontwerp in uitvoering. Hij stelde eigenmagtig zijnen zoon tot kroonprins terug, nam zelf het bewind weder in handen, deed door den prins de gebannen prinsen Noto Kesomo en Noto dhi Ningrat (V deel, 268) terug eischen, gaf aan den minister te kennen dat hij het oude ceremonieel terug wenschte (V deel 254), en ontstond er in dat gebied een zeer vijandige geest tegen de europeanen. De sulthan hield zich als of hij door het engelsche gouvernement hersteld was, en verklaarde zulks openlijk, welligt misleid door daartoe leidende uitdrukkingen in geheime brieven, waarvan boven sprake is geweest. Hij vermoedde dat de daartoe betrekkelijke stukken waren verduisterd door den minister en den radhen adhipati. Dus vermeent de opvolgende minister John Crawford.

Deze handelingen des ex-sulthans vonden plaats in het laatst van september. De kommissaris Robinson keurde, bij schrijven van 1 oktober van Samarang, die houding af, maar de ex-sulthan hield zich als of hij dit niet begreep. Den 31 oktober zond hij sulthan zendelingen aan den minister, om hem te berigten dat hij den rijksbestierder had ontslagen. De minister, die dit berigt weigerde aan te nemen van den ex-sulthan, vernam evenwel spoedig dat de rijksbestierder in den kraton gelokt en, op last des sulthans, door den toemoengoeng Soemo dhi Ningrat was geworgd, uit wraak over de on-

dergane vernederingen; alzoo had de ex-sulthan, door het vermoorden van een gouvernements ambtenaar, zich in verzet gesteld tegen de dominerende magt.

Wie het karakter en de zeden der javanen kent, zal in deze handelingen geen overgrootte buitensporigheden vinden. Maar de betrekkingen tusschen de handelende personen stellen deze omstandigheden in een eigenaardig licht. De rijksbestierder, eerste minister, dienaar zoo van het gouvernement als van den vorst, was de derde van dien naam, sinds de grondvesting van het rijkje van Djokdjokarta in 1755. Zijne moeder was de eigene zuster van zijn moordenaar, den ex-sulthan, met wiens dochters zoowel hij, Danoe Redjo, als zijn andere moordenaar Soemo dhi Ningrat gehuwd waren. Zijn zoon, Gondho Kesoemo, is thans (1856) rijksbestierder van Djokdjokarta; eene zijner dochters, ratoe Ageng, was de moeder van den in 1855 overleden sulthan V. De vermoorde was alzoo neef, schoonzoon en schoonbroeder van zijne genoemde moordenaren. Deze omstandigheid wordt nog meer verdonkerd, wanneer men verneemt dat de sulthan ook den vader van Danoe Redjo, den toemoenggoeng Danoe Kesoemo, in januarij 1812 deed vermoorden, een man bereids hoog op jaren en buiten het bestuur (1).

Sommigen hebben dezen moord geweten aan den weinigen moed en vastheid van karakter van den minister Engelhard, die door eene betere houding den rijksbestierder zou hebben kunnen beschermen (2). Maar het valt ligt over te gaan tot berisping, zonder de tijden en gelegenheden, plaatsen en personen in aanmerking te nemen. Men schrijft den sulthan een verregaanden trots en vermetelheid toe; de rijksbestierder was niet vrij van verregaande intrigues (3). Van ouds bestond er tusschen heer

(1) Van Nes, Tijds. N. I. VI j. IV d. Mededeeling van familie leden; zie Tijds. VI j. III. 285.

(2) Nahujs, Rapp. I. 23.

(3) Zie deel V van dit tijds. bl. 257, 259, 263.

en dienaar, schoonvader en schoonzoon, vorst en minister, eene vete, die zelfs onder Daendels was aangewakkerd, en de afgezette vorst wenschte zich te wreken. Deze moord heeft overigens in de geschiedenis geen ander gevolg gehad, dan dat hij later als aanleidende oorzaak is opgevat. Door aanverwanten is verzekerd, dat des sulthans aanhangers, de prinsen Mangkoe dhi Ningrat, Ingebei, Soemo dhi Ningrat en anderen, den sulthan aanspoorden om gelijkelijk te handelen met den prins regent, voor zijn aandeel in al de gebeurtenissen onder het bestuur van Daendels, maar de sulthan wees dit voorstel af, door te zeggen dat zelfs een tijger zijne welpen niet verslindt. Deze omstandigheid steekt bij eene latere houding af. Toen die zelfde sulthan in juli 1826 uit ballingschap terugkeerde en te Soerabaja vertoefde, vroeg hij inlichtingen over den staat van zaken. De ambtenaar, aan wien hij deze inlichtingen vroeg, antwoordde kort, dat Dhipo Negoro veel spel maakte, waarop hij sulthan (grootvader van genoemden prins) zeer kort antwoordde mati, mati, boenoh, boenoh (vermoorden, vermoorden!), als het beste middel om den opgestanen prins tot onderwerping te nopen.

De prins regent werd door den moord van zijnen schoonbroeder, den rijksbestierder, zoodanig bevreesd, dat hij het bevel van zijn afgezetten vader, den sulthan, gereedelijk opvolgde. De kinderlijke eerbied onder de javanen bragt het zijne bij, en het mag als een misslag van Daendels worden aangemerkt, dat hij den afgezetten sulthan in zijn hof liet blijven wonen.

Deze troonverandering en gezagverwisseling tusschen vader en zoon, als het ware in het geheim voorgevallen, bleven aan het engelsche bewind niet onbekend. Deze handelingen waren openlijke inbreuken op de bestaande kontrakten en vijandelijkheden tegen het gouvernement, daar de rijksbestierder tevens 'sgouvernements ambtenaar is. En daar een kommissaris van veel minderen rang dan de minister (de kapitein Robinson),

evenmin iets had uitgerigt of kunnen uitrigten, en Engelhard geene verbetering voorzag en bereids geruimen tijd ongesteld was, zoo nam hij zijn ontslag, na herhaalde malen daarom verzocht te hebben. De sulthan zich ook op hem willende wreken, trachtte hem op zijne terugreis naar Samarang, te Djamboe in Kadoe, te doen opligten, maar de bende beroofde den minister alleen van zijne bezittingen, en deze had alleen aan de trouw zijner slaven zijn leven te danken (1).

Pieter Engelhard, broeder van den oud-gouverneur van Java Nicolaas Engelhard, werd opgevolgd door John Crawford, den lateren beschrijver van den archipel, in de hoedanigheid van resident, daar de titel van minister nu weder afgeschaft werd. Het engelsche gouvernement beschouwde tevens de willekeurige daden van den sulthan als minder lakenswaardig, en als daden van regtvaardigheid, ten aanzien van de willekeurige en oogenschijnlijk onregtvaardige wijze, waarop door het vorige gouvernement den sulthan het gezag ontnomen was. Men verwachtte van de toegevendheid goede vruchten, en wenschte in geene ongelegenheden of onoenigheden te geraken met de inlandsche vorsten, maar vertrouwen bij den javaan op te wekken. Deze staatkunde van Raffles, voor Europa soms geschikt, was echter voor Java het tegendeel. Crawford nam berigten in te Samarang en te Soerakarta, en meende het als noodzakelijk te moeten achten, om, onder den naam van eerewacht, een korps van 300 man met zich mede te nemen, en te Samarang een naar Soerabaja bestemd bataillon te laten ophouden, om daarvan des noods gebruik te maken.

Crawford werd te Prambanan, op de grens van Mataram, namens den sulthan gekomplimenteerd door den toemoenggoeng Siendoe Negoro, die de funktien van rijksbestierder uitoefende,

(1) Tijds. N. I. VI. IV. 25.

maar door den engelschen resident als zoodanig niet erkend werd. Alhoewel Crawford brenger was van eenen brief van Raffles, gerigt aan den sulthan en den prins regent beiden, en vergezeld van geschenken, zoo keurde hij toch de handelingen van den sulthan in geenen deele goed, en beschouwde het als beleedigend voor het gouvernement, dat hij sulthan en prins regent, na de gedane aanzegging door kapitein Robinson om bij den ouden stand van zaken te blijven, niet alleen eigenmagtig van bestuur veranderd waren, maar zelfs eene tegenstrevende houding hadden aangenomen. Crawford kwam den 14 november 1811 te Djodjokarta aan en protesteerde tegen al het gebeurde, weigerende ten hove te verschijnen, vóór dat hij nadere bevelen van den luitenant gouverneur ontvangen zou hebben. Te vergeefs liet de sulthan den toemoenggoeng Siendoe Negoro verscheidene malen pogingen aanwenden, om den resident te nopen ten hove te komen.

De resident Crawford bood nu den luitenant gouverneur onderscheidene ontwerpen aan om den prins regent te herstellen, door zich van den sulthan meester te maken. Maar de luitenant gouverneur was van een tegenovergesteld gevoelen en keurde des residents houding af, bevelende de herstelling der gemeenschap en de overgifte van den brief en de geschenken. Hieraan werd den 26 november 1811 voldaan. Deze eerste officiële ontmoeting liep vreedzaam af, maar de door Daendels afgezette sulthan zat op een troon, eenen voet hooger dan de resident, en de prins regent zat op den grond onder de hofgrootten. Alzoo werden de overeenkomsten, bevelen en bepalingen, zoo van het hollandsche als van het engelsche gouvernement, verguisd en veracht door den afgezetten sulthan. De gevolgen deden zich spoedig gevoelen.

Deze houding van den luitenant gouverneur is door verscheidene kenners der javaansche politiek misprezen, en men acht zich geregtigd te vragen of die houding het gevolg was van

vroegere handelingen en briefwisseling, door de engelschen gehouden om de vorsten tegen het hollandsch-fransche gouvernement op te zetten, onder groote beloften, dan wel of zij het doordrijven was van een aangenomen stelsel, om een gunstigen indruk te verwekken door toegevendheid?; dan was zulks in het oog van den javaan een bewijs van zwakheid of vrees.

De luitenant gouverneur Raffles, voornemens zijnde naar dit gedeelte van Java te reizen, bepaalde, in opvolging van aloude bevelen, dat hem op den 11 december 1811 te Samarang door de beide vorsten de bestemde eerbewijzingen zouden worden aangeboden. De houding der engelschen ten opzichte der vorsten leidde echter tot andere voornemens. De doorslepen en vreesachtige soesoehoenan van Soerakarta, Pakoe Boewono IV Bagoes, alhoewel, zoo men verzekerd heeft, in briefwisseling staande met den sulthan, ten einde een plan van opstand te beramen en te eischen om de aan Daendels afgestane landen, de verloren servile eerbewijzingen en de afgenomen rekognitie- of strandgelden (1) weder te krijgen, aarzelde niet om op den bestemden tijd zijnen rijksbestierder naar Samarang te zenden, en den gouverneur te noemen „grootvader,” meerdere.” De sulthan echter, trotsch, vol waan en steunende op zijne gemeenschap met den soesoehoenan, was echter minder geveinsd, en schreef den gouverneur aan als zijns gelijken, „broeder,” in eenen brief, waarin hij tevens kennis gaf van de afzetting des rijksbestierders en de aanstelling van een nieuwen, Siendo Negoro, alzoo het gouvernement trotserende in spotternij. Deze brief had echter geen gevolg. Raffles weigerde dien aan te nemen, en de sulthan weigerde den brief terug te ontvangen of te veranderen, en evenzoo om den luitenant gouverneur te doen begroeten. Toen Raffles daarop naar Soerakarta toog, en den

(1) Zie dit tijds. V deel, bl. 276.

sulthan uitnoodigde daarheen het bestemde gezantschap te zenden, weigerde de sulthan volstandig hieraan te voldoen. Deze uitnoodiging was ook strijdig met de gewoonte op Java.

Op den ingeslagen weg voortgaande, dacht de luitenant gouverneur, dat het beste was om de door Daendels verbannen prinsen Noto Kesoemo en Noto dhi Ningrat (1) weder te doen terugkeeren naar hun land, om door hunnen invloed eene andere houding bij den sulthan te bewerken, namelijk hem het hoofd te doen buigen en het gezag weder te doen overgeven aan den kroonprins. Doch zoo Noto dhi Ningrat werkelijk de uitvoering van dit verzoek beloofd heeft, zoo kan men evenwel gezins aannemen dat hij daaraan werkelijk voldeed, ten zij Noto Kesoemo, de broeder des sulthans, genoegzame toezegging of ondersteuning vond, of den javaanschen aard bereids ontwassen was. Noto Kesoemo kwam den 16 december 1811 te Djokdjokarta terug, na een jaar ballingschap. Zoo als te voorzien was, waren al zijne vertoogen even vruchteloos als die van den resident, die nu verklaarde met den afgezetten sulthan niet meer te doen te kunnen hebben, en voortaan alleen te willen handelen met den prins regent, die tot verantwoording werd opgeroepen over den moord aan den rijksbestierder gepleegd. Zoo scheen de eene zonderlinge houding de andere af te wisselen of tegenover te staan.

Intusschen was de luitenant gouverneur van Samarang naar Soerakarta gereisd, alwaar hij den 23 december 1811 eene overeenkomst sloot, en den resident Crawford ontbood om onderling te bepalen wat te doen stond. Men besloot dat Raffles in persoon naar Djokdjokarta zou komen en eene krijgsmagt mede brengen, dat evenwel eene kommissie daarheen vooraf zou gaan, om aldaar voorloopige maatregelen te beramen. Met deze kommissie werd belast de bekende Herman Warner

(1) V deel 268.

Muntinghe, die met den resident Crawford voor eene krachtige houding was. Maar Raffles was weder van een tegenovergesteld gevoelen. De sulthan verzette zich tegen de aankomst te Djokdjokarta van eene militaire magt, als geleide van den luitenant gouverneur, en maakte zich zelfs tot verdediging gereed. Raffles, zoo het schijnt hierdoor afgeschrikt, verscheen den 27 december 1811 te Djokdjokarta zonder militair gevolg. De gouverneur scheen alzoo vrees te voeden voor den sulthan.

Bij de eerste zamenkomst van den sulthan bij den gouverneur in de residentswoning, bragt de sulthan zijnen dampar (vorstelijken troon) mede, om een voet hooger te zitten dan de gouverneur. De engelschen, zalks te regt als eene minachting aanziende, wierpen het voetbankje, dat de verhevenheid uitmaakte, weg, en hierdoor ontstonden hooge onaangenaamheden, zoo dat sommige hofgrooten hunne dolken meenden te zullen trekken. In weerwil van al deze vijandelijkheden kwam het toch niet tot dadelijkheid. Deze zonderlinge toegevendheid van den engelschen gouverneur, tegenover de houding van den gouverneur generaal Daendels in 1810, deed de verdenking van lafhartigheit en vrees of van zwakheit bij de javanen meer en meer veld winnen. Deze verdenking was niet geheel onregt bij den inlander, want alle tweedragt lostte zich op in eene overeenkomst, waarbij de sulthan, die door Daendels afgezet was, hersteld, de prins regent tot kroonprins teruggesteld en de toemoenggoeng Siendoe Negoro tot rijksbestierder erkend en aangesteld werd, onder den eed van gehoorzaamheit aan het gouvernement.

Deze houding van Raffles is raadselachtig en de aanleiden- de redenen blijken noch uit zijne werken, noch uit het archief te Djokdjokarta, noch van elders. Men wil, dat hij in de daad voornemens was den sulthan te verbannen en Djokdjokarta weder te vereenigen met Soerakarta, als voor 1755. Men twijfelt ook omtrent de gevoelens van den luitenant gouverneur,

aangaande de deelneming aan de korrespondentie met de vorsten, onder het vorige gouvernement; men vermoedt dat de sulthan toegegeven heeft, dat zeer te betwijfelen valt, en ook meent men te kunnen veronderstellen, dat Raffles de aanwezigheid van een enkel bataillon krijgsvolk voor de vijandige houding te gering achtte. De kontrakten van december 1811, door Raffles met den soesochoenan en den sulthan gesloten, zijn overigens onbekend gebleven, en ter plaatse niet meer te vinden (1), zoodat de inhoud niet te beoordeelen valt. Hunne waarde was trouwens ook van korten duur. Spoedig deden zich de vruchten van deze staatkunde zien. De trotsche sulthan en de sluwe soesochoenan zagen deze houding en handelwijze van den luitenant gouverneur, tegenover de kordate houding van den resident voor zwakheid en onvermogen aan. Reeds op den 13 januarij 1812 vond de sulthan goed, om den toemoenggoeng Danoe Kesoemo, die met zijne eigene zuster gehuwd was en de troepen van Djokdjokarta te Djati-ngaleh aangevoerd had, naar Patjitau te verbannen en onder weg te doen ombrengen. Men wil dat deze moord oorzaak had in het bij hem vinden van eene kris, die aan Noto dhi Ningrat had toebehoord en dezen vroeger te Samarang ontnomen was (2). Anderen schrijven zulks aan loutere wraak toe, daar Danoe Kesoemo de vader was van den verworgden rijksbestierder Danoe Redjo. Het zelfde lot viel te beurt aan nog vier vrienden van den kroonprins, van wien bovendien nog acht andere personen opgeëischt werden. Daarop werd aan den kroonprins zijn titel van prins regent ontnomen, uit kracht van de door Raffles aangegane overeenkomst, en, hiermede niet te vreden, poogde de sulthan zijn genoemden zoon zelfs door vergif te doen ombrengen, en werd zijne moeder, de echte vrouw des sulthans,

(1) Tijds. N. I. VI. IV. 36.

(2) Crawfurd, I. 45. Tijds. VI. IV. 36. u. s. aanverwanten.

van sulthane vernederd tot den laagsten rang onder de vrouwen en zelfs opgesloten.

Alles wat van dezen aard in den kraton omging vernam de resident uit den prins Noto Kesoemo, den broeder des sulthans, die zich zeer naauw aan de europesche belangen verbonden had. Van een anderen kant had de prins Mangkoe dhi Ningrat, zoon des sulthans, zich eveneens aan de belangen zijns vaders aangesloten, tegen zijnen broeder den kroonprins en zijnen oom Noto Kesoemo. Deze belangstelling was gegrond op eigenbelang. Die het karakter van den javaan kent, vermoedt al spoedig de drijfveren zijner schijnbaar opregte, belanglooze diensten. Noto Kesoemo was weleer bij den eersten sulthan van Djokdjokarta in aanmerking gekomen voor troonsopvolger, en Mangkoe dhi Ningrat werd dit onder den tweeden sulthan. Beider hoopscheen verwezenlijkt te kunnen worden. De kroonprins, dit onweder bemerkende, sloot zich meer en meer bij de europesche partij aan, en poogde zelfs door onderhandelingen, zoo door den te Djokdjokarta wonenden chirurgijn majoor Baumgarten, als door zijnen zoon, radhen Onto Wirio (den later zoo bekend geworden pangeran Dhipo Negoro), zich te verzekeren voor eene vlugt naar Samarang in geval van nood, en voor de erfopvolging, bij eene tweede afzetting des sulthans. Deze omstandigheden zijn door familieleden bevestigd geworden, onder bijvoeging dat Onto Wirio geenzins de zijde zijns vaders hield (1).

Daar al deze daden van den sulthan als het ware zonder tegenstand plaats vonden, zoo ontwierp hij andermaal het plan om zich, in gemeenschap met den soesochoenan, tegen het gouvernement te verzetten, de oude eerbewijzingen, de strandgelden en de afgestane landen terug te eischen. Deze briefwisseling tusschen de beide hoven werd in het geheim gehouden

(1) Tijds. N. I. VI. IV. 37. 128.

door de rijksbestierders te Djokdjokarta en Soerakarta. Zij werd opgemerkt door den prins Noto Kesoemo, die dit aan den resident mededeelde, onder bijvoeging dat de vorsten eene vijandige houding aannamen, en zich zelfs ten oorlog voorbereidden. De kroonprins, hierop heimelijk gehoord, bevestigde zulks. De sulthan versterkte zijnen kraton, vermeederde het getal zijner geregelde troepen, en nam zulk eene onafhankelijke houding aan, dat hij ronduit aan den resident verklaarde van geene onderhandelingen te willen weten over de uitvoering van het traktaat van januarij 1811 (1), en weigerde de afgestane landschappen over te geven, omdat die nog in zijn dadelijk bezit waren en daarover alzoo niet te onderhandelen viel. Deze minachting ging vergezeld van eene andere, namelijk eene weigering om de tolpoorten, die vroeger onder het opzigt en de politie der europesche residenten stonden, over te geven aan het gouvernement, waardoor den resident veel gezag en invloed ontnomen werd, daar hij gewoon was in de chinesche tolgaarders vertrouwde agenten te plaatsen.

Al deze intrigues en bijzonderheden zijn opmerkelijk als de aanleidende oorzaken van de gevolgen. Het engelsche gouvernement zag nu in wat met de toegevendheid gewonnen was. In mei 1812 werd er te Samarang eene krijgsmagt bijeengebragt, onder den kolonel Robbert Rollo Gillespie, om de beide vorsten te straffen. De engelschen hadden leeren inzien dat overreding en toegevendheid bij den javaan kwalijk geplaatste wapenen zijn. Bereids hadden zij in Cheribon en te Palembang andere wapenen moeten bezigen (2), en na het tot rede brengen van Palembang kwam de beurt aan den sulthan van Djokdjokarta, als den schuldigste, daar men voor den

(1) V deel van dit tijds. 276. Tijds. N. I. VI. IV. 37.

(2) Saxe Weimar, bl. 164—167, 168. Tijds. N. I. VIII. III. 373.

sluwen en vreesachtigen soesoehoenan minder zorg behoefde te koesteren, en minder onmiddelijke aanraking noodig achtte.

De luitenant gouverneur Raffles vergezelde dezen togt en kwam op den 17 juni 1812 te Djokdjokarta aan, met 1200 man engelsche troepen en 800 man uitmakende het korps van den ontboden pangeran adipati Praboe Prang Wedono van Soerakarta, dien wij bereids bij de verovering van Java hebben leeren kennen. Volgens de opgaven der engelschen werden op dezen togt door de javanen de bruggen achter de troepen afgebroken, en had de sulthan in zijnen kraton niet minder dan 17000 man geregelde en daar buiten, in de omliggende dorpen, ongeveer 100,000 man ongeregelde krijgslieden voorhanden. Volgens deze opgave zouden er alzoo meer mannen onder de wapens geweest zijn, dan waarover de sulthan in de daad kon beschikken in geheel zijn rijk. De javaansche opgaven geven aan, 8380 man met en zonder wapens, waarbij 1180 die zich konden verweren. Hierbij waren de benden van den kroonprins en zijne aanhangers, die quasie opkwamen, maar geen hand uitstaken, en integendeel de engelschen in de hand werkten, omdat den kroonprins de opvolging in het rijk beloofd werd. In den omtrek stonden wel een aantal benden dorpslieden, maar van hetzelfde slag als bij den aanval bij Djati-ngaleh in september 1811 aanwezig waren.

De kraton of het ommuurd vorstelijk verblijf is een langwerpig vierkant, met lange gordijnen en zeer kleine bolwerken in gering aantal, omringd door eene watergracht, en een uur gaans omtrek. Volgens de opgaven der engelschen was die ringmuur bezet met een honderdtal stukken geschut; elders wordt opgegeven 92. Toen de engelsche troepen de hoofdplaats Djokdjokarta binnenkwamen en het fortje zoowel als het stadje der blanke inwoners bezetten, vatten de javanen uit instinkt lans en kris, en het waren deze gewapende stedelingen, die de engelschen meenden, dat den terugmarsch zouden afsnijden, of den aankomenden

toevoer onder den overste MacLeod tegenhouden. Al de detachementen waren evenwel des morgens van 19 junij 1812 binnen het fort. De gouverneur Raffles deed nu door een parlementair den sulthan voorstellen om in onderhandeling te komen, doch te vergeefs. Men begon toen uit het fort op den kraton te vuren, welk vuur echter beantwoord werd. Er sprong in den kraton een kruidmagazijn, maar ook in het fort overkwam den engelschen een dusdanig ongeluk. De sulthan, hierdoor vermeenende dat de engelschen tot het uiterste gebragt waren, deed alsnu eischen dat zij zich zouden overgeven. De sulthan zat evenwel binnen den kraton bij zijne vrouwen, en liet de verdediging over aan den kroonprins, den pangeran Djojo Kesoemo (onechten oudsten zoon), die aan de hoofd- of noordpoort stond, en aan zijnen schoonzoon Soemo dhi Ningrat, die bezuiden den kraton bij een klein poortje gelegerd lag aan den buitenkant. Dit is de opgave van ooggetuigen en familieleden.

De engelschen gevoelden zich volstrekt niet gerust, en meenden te regt, dat van de inname des kratons de rust van Java afhing, te meer daar er te Soerabaja oneenigheden van geringen aard waren ontstaan en gestild. Zij meenden eene gisting in de gemoederen te ontwaren, gegrond op de beweging die onder de javanen werd opgemerkt. De kolonel Gillespie deed nu des avonds van 19 junij alle troepen binnen het fort trekken, en alleen van tijd tot tijd een kanonschot op den kraton doen. Maar in den nacht zond de kroonprins zijnen zoon Onto Wirio (Dhipo Negoro) met eenige ruiters op verkenning naar buiten. Men heeft mij verzekerd dat het wederzijds beraamde plan aldus was. Door het binnentrekken der troepen in het fort werd de sulthan in den waan gebragt, dat de belegering van den kraton opgegeven was, te meer daar er slechts nu en dan een kanonschot vernomen werd. Het uitrukken der ruiters van den kroonprins was het sein om aan te vallen en

den weg te wijzen. De engelschen rukten dan ook met ongeveer 1000 man, in vier troepen uit het fort, om 4 uren des morgens van 20 juni en volgden hunne vijandelijke wegwijzers. De hoofdaanval werd uitgevoerd door kolonel Watson, die, kort langs den oostkant van den muur, de kavallerie en artillerie naar den zuidkant zond, om den belegerden den terugtogt af te snijden, alsmede een troep grenadiers met stormladders om den muur te beklimmen. De majoor Grant trok tegen de noordpoort om eene afwending te maken. De overste Mac-Leod viel de noordoostpoort aan, alwaar de bengalezen door de gracht gingen, langs den berme of het voorland van den muur, van waar zij de ophaalbrug nederlieten. De vierde kolonne, onder den overste Duwar, trok ver om den oostkant langs eenen omweg, en verdreef Soemo dhi Ningrat van den zuidkant.

Dusdanig waren de rigtingen en aanvallen der kolonnes. Men vindt gemeld dat de soldaten van de kolonne van Mac-Leod elkander op de schouders klommen, om den 16 voet hoogen muur te beklimmen, en toen eerst door de javanen bemerkt werden, waarop deze een schrootvuur begonnen. De kapitein der chinezen Tan Djinsing te Djokdjokarta had evenwel voor bamboezen stormladders gezorgd. Door behulp van beide middelen bereikte men de kruin van den muur, en verdreef als nu de javanen niet alleen gemakkelijk, maar de inklimmers openden ook de poort, waardoor de engelsche troepen alsnu met gemak binnen trokken, daar de verdediging slechts flauw was (1). Mij is verzekerd door een der verdedigers, dat de kroonprins, die binnen den kraton aan de zuidpoort stond, aan de kolonne van den overste Duwar den weg deed wijzen door zijnen zoon Onto Wirio, tot voor die poort, die hij alstoen openen deed, waarop hij kroonprins, met groot misbaar naar zijnen vader, den sulthan, liep, schreeuwende dat de en-

(1) Saxe Weimar, 172 — 173. Tijds. N. I. VI. IV. 125. 41.

gelschen reeds binnengedrongen waren. Zulks was ook juist, want de overste Duwar trok door de geopende zuidpoort, en verdreef de belegerden, wier wapentuig, grootendeels slingersteenen, alleen op eenen afstand dienstbaar was. De kroonprins liet zich nu gevangen nemen, en de oude sulthan werd, te midden zijner vrouwen, gevangen genomen door den luitenant Douglas. Dit gebeurde om half zeven uren des morgens. De ongeveer 60 jarige vorst verdedigde zich volstrekt niet en had gemeend zich te kunnen verlaten op zijne zonen. Alleen uit een bedehuis binnen den kraton ontvingen de engelschen een geweervuur, waardoor onder anderen de kolonel Gillespie aan den arm gekwēst werd (1).

De engelschen geven hunne krijgsmagt op als ongeveer duizend man sterk, waarvan 23 dooden vielen en 76 gekwetst werden. Dit verlies is een blijk voor eene goede verdediging of een fellen storm. Aan des sulthans zijde sneuvelden wel eenige minderen, maar geen enkel opperhoofd; alleen Soemo dhi Ningrat viel bij ongeluk. Deze toemoenggoeng, schoonzoon des sulthans en een der voornaamste bewerkers van des sulthans wederspanningheid en diens wreedheden, was een dergenen die hoog opgegeven hadden den kraton te zullen verdedigen, en was daarom met eene bende in eene kampong bezuiden den kraton gelegerd. Op de eerste ontmoeting der engelsche kolonne onder Duwar nam hij de vlugt, maar zoodra de engelschen meester waren van den kraton, was hij een der eersten die zich bij hen kwamen voegen. In den loop van den dag hielp hij aan het herstel der rust. Des avonds van 20 julij werd hij, met andere javaansche grooten, onthaald in het engelsche hoofdkwartier, het huis van den genoemden kapitein der chinezen, alwaar men hem tevens in eene soort van arrest hield, door lang oponthoud aan tafel en na afloop

(1) Saxe Weimar, plaat 6, bl. 174.

daarvan aan het drinkgelag, zijnde het huis bezet met een hoop bengaleesch krijgsvolk. Soemo dhi Ningrat viel zelfs in slaap, maar, na middernacht eensklaps ontwakende, grijpt hij zijne kris, steekt alles om zich heen ter neder, en valt cindelijk zelf, door overmagt overweldigd en doorboord (1).

Dusdanig was de afloop van eenen veldtogt van 14 dagen, die, in vergelijk met den togt van Daendels, gelijksoortige oorzaken maar andere gevolgen had. Men had in 1811 zoo gaarne gezien dat de sulthan zich had verzet, en men evenzeer den kraton had moeten bestormen. Maar toen ter tijd gaf de vorst toe (2). Eene vergelijking van beide togten en omstandigheden zal hier ter plaatse niet ondienstig zijn.

Daendels had bereids persoonlijk zekeren indruk bij den sulthan achtergelaten, en zich weinig met toegevendheid ingelaten. Zijne staatkunde was vrees. Hij voerde een korps van ongeveer 3000 man, meest javaansche soldaten, aan, en deed geen enkel schot. Hij verkreeg den afstand des sulthans en overeenkomsten op het papier, alsmede bij vordering en door vrees 196,320 piasters buit voor de troepen. Overigens bleven de gevolgen achterwege, daar Daendels weldra aftrad.

Raffles begon met eene toegevende staatkunde, waardoor de vorige togt alle waarde verloor. In stede van vrees en ontzag in te boezemen was hij zelf bevreesd; en van deze houding ontstonden de gevolgen die tot den togt van 1812 aanleiding gaven. Ook was de wederspannigheid van den sulthan gewenscht bij den krijgsman, die, tuk op buit, de vermeende schatten van den vorst in het verschiet zag. Een duizendtal vreemde soldaten werd voldoende geoordeeld. De buit, die den overwinnaars in handen viel, is niet juist aan te duiden. Sommigen schatten dien op 3 of 400,000 spaansche daalders

(1) Vergelijk Crawford, I. 36. V deel van dit tijdschrift. bl 274.

(2) V deel, 272. Engelhard, 338.

(à f 2,55); anderen noemen al des sulthans bezittingen te zamen 1,200,000 spaansche daalders waard, ongerekend juweelen en sieraden voor zijne talrijke vrouwen. De waarheid zal denkelijk in het midden liggen, want de ophief van dezen togt is zeer groot geweest. Dit is zeker dat de voldoening der onkosten overbleef voor een volgend gouvernement, dat de buit onder het krijgsvolk verdeeld werd, en tot dien buit ook gerekend werden de knoopjes die de sulthan aan zijn buisje droeg, en die er afgesneden werden, onderwijl hij lag te slapen en het kleedingstuk aan het ligchaam had (1). De sulthan werd nu op nieuw afgezet, doch nu ook verbannen naar Poeloe Pinang. Eerst in 1826 kwam hij weder als hersteld en oud-sulthan op Java terug, zoo als wij bereids hebben vermeld in de geschiedenis van den oorlog op Java 1825—30.

Sulthan Hamangkoe Boewono de II, bijgenaamd Sepoch (de oude), was geboren in 1751 op den heuvel Tidar in Kadoe, tijdens zijn vader, de eerste sulthan, gedurende zijnen opstand een gevecht leverde, en den luitenant Forster met een aantal soldaten ter neer sabelde. Hij ontving den naam van radhen mas Sindoro, naar den berg Sindoro in Kadoe, nabij welken hij, in de desa Talahap, het levenslicht ontving. Reeds gedurende zijne jongelingsjaren maakte hij veel spel, zoodat zijn vader eens voornemens was den prins Noto Kesoemo, van eene andere moeder, tot kroonprins voor te dragen. Bij zijne verheffing tot sulthan, den 2 april 1792, had hij bereids dertig dochters en veertien zonen. Hij was een voorbeeld van wreedheid, schraapzucht en despotisme. Hij zag zijnen achterkleinzoon in 1827 aan het bewind, en stierf vergeten en verlaten van al zijne descendenten, wel driehonderd in getal (2).

(1) Nahujs, Rapp. I 131. Tijds. N. I. VI, IV, 41, 125.

(2) Zie oorlog van Java 25—30.

Zijne beide zonen Mangkoe dhi Ningrat en Merto Sono, uit den oorlog van 1825—30 bekend geworden, werden mede verbannen.

De gevolgen van dit een en ander worden door den schranderen Muntinghe, in een geschrift van juni 1817, vergeleken met die, waardoor de magt der engelschen in Bengalen gegrondvest werd, namelijk door den veldslag van Plassey, in 1765, toen het rijk van den Mogol werd vernietigd. Wij zouden huiveren deze vergelijking te maken. Het engelsche bewind zag wel, dat alsnu de invloed van het europesche gouvernement op duurzame grondslagen kon gevestigd worden, door uitbreiding van grondgebied, afschaffing van verminkingen en zedelijk overwigt. De kroonprins werd nu verheven tot sulthan, onder den titel zijns vaders, den derden van dien naam. Hij is bij den javaan echter bekend onder den naam van Rodjo, regent, wegens de door hem bekleede betrekking. De luitenant gouverneur sloot met hem, op den 1 augustus 1812, een nieuw traktaat, het derde in anderhalf jaar tijd. Dit traktaat, door Nahuijs in het I deel zijner Rapporten in zijn geheel vermeld, was hoofdzakelijk van den volgende inhoud.

De nieuwe sulthan beloofde vrede en vriendschap te zullen houden; geene krijgsmagt op de been te brengen zonder voorkennis van het gouvernement; een geregeld politiewezen in te stellen; geene bepalingen te maken hinderlijk voor den handel; de forten, bruggen en wegen te onderhouden; geene verstandhouding te beginnen of te onderhouden met eenige vorsten buiten of op Java.

Hij stond aan het gouvernement het djokdjoosch aandeel in de landen van Kadoe, Patjitan, Djanan, Djipan en Grobogan af, voorts de tolpoorten en markten, tegen eene schadevergoeding van 100,000. sp. dl. 's jaars (ƒ 255,000), de vogelnestklippen, den verkoop van opium, den eigendom van djatihout.

Hij verbond zich af te schaffen: alle verminkende straffen, pijnigingen, het vechten van menschen met tijgers, de gedwongen leverantien tegen onevenredige prijzen.

Hij erkende de britsche heerschappij op Java, het regt van tusschenkomst, de jurisdictie over alle vreemdelingen niet javanen bij het gouvernement, de aanstelling en subordiatie aan den resident van den rijksbestierder, de vrijheid van den pangeran Noto Koesoemo om zich in 'slands dienst te begeven, de magt van het gouvernement om verordeningen te maken voor de geregelde splitsing en scheiding der landsdeelen.

Behalve deze regeling maakte Raffles nog de volgende beschikkingen.

A. De pangeran Noto Koesoemo, zoon van Sulthan I, alzo oom van Sulthan III, Rodjo, werd, bij wijze van evenwigt, en om zijnen haat jegens den nieuwen sulthan, ter zake zijner verbanning in 1811, verheven tot onafhankelijk prins, even als Prang Wedhono te Soerakarta, wordende hij in 'slands dienst opgenomen, en de sulthan verplicht hem in het erfelijk bezit te stellen van een landsdeel, bewoond door 4000 familien. Hij erlangde den titel van pangeran adhipati Pakoe Alam en twee distrikten langs de zuidkust van Java, Galoor en Wono-peti, in vergoeding waarvan aan den sulthan terug gegeven werd het land van Saselo bij Grobogan, alwaar een aantal heilige graven liggen, en dat door de vorsten op prijs gesteld werd als erfgoed. Bij kontrakt van 1 maart 1813 werd hem den naam en titel, met het bezit der genoemde landerijen (eigenlijk der daarop wonende huisgezinnen en dienstbaarheid) erfelijk verzekerd, met een inkomen van 750 sp. dl. 's maands, onder voorwaarde dat hij daarvoor zoude aan- en onderhouden een korps van honderd dragonders, ten dienste van het gouvernement. Hij overleed in 1829 en werd in zijne waardigheid opgevolgd door zijnen zoon, als Pakoe Alam II.

B. De rijksbestierder Siendoe Negoro, alhoewel bereids door III.

het gouvernement erkend, werd alsnu weder ontslagen, en tot rijksbestierder aangesteld de mas toemoenggoeng van Djapan (thans Modjokerto), Soemo dhi Poero, die den titel ontving van raden adhipati Danoe Redjo, als hoedanig hij de vicrde was. Hij was van balinesche afkomst, werd als een vreemde-ling beschouwd en bleef aan het bestuur tot februarij 1847, toen hij verheven werd tot pangeran Soemo Joedho en gepensioeneerd met duizend gulden 's maands. Hij leefde als zoodanig te Modjokerto, alwaar hij in 1849 is overleden. Hij was in de geschiedenis van Djokdjokarta een merkwaardig persoon, vooral omstreeks 1825 (1).

C. De kapitein der chinezen te Djokdjokarta, Tan Djinsing, die tot het mohamedaansche geloof overging, werd verheven tot toemoenggoeng Setja dhi Ningrat, en zulks als belooning voor de goede diensten, zoo aan de engelschen als aan den prins regent, thans sulthan, het onderhouden der troepen, vrij houden der officieren, het leveren van stormladders, het inwinnen van berigten. Deze verheffing zou voor de historie van geene waarde hoegenaamd zijn, indien zij niet was bij te brengen als eene merkwaardige veronachtzaming der aloude landsinstellingen en zeden.

Bij deze veranderingen is nog te voegen die van de weder verheffing van des sulthans moeder, die door den afgezetten sulthan tot den laagsten rang vernederd was, en nu den hoogsten erlangde. Zij was de dochter van den adhipati Kapoendong, van maduresche afkomst, en is in de geschiedenis bekend geworden als ratoe Iboe (2).

Bij de inname van den kraton, zoowel als bij Soemo dhi

(1) Zijne akte dagteekende van 2 december 1813.

(2) Tijds. N. I. VI. IV. 44, 35, 128. III. II. 285. Crawford, I. 45. Getuigenis van tijdgenooten en aanverwanten.

Ningrat, had men de bewijzen gevonden der briefwisseling met Soerakarta. Daaruit bleek duidelijk dat die sinds de gemeenschap door de engelschen aangevangen, door tusschenkomst van den sulthan van Cheribon, onafgebroken had voortgeduurd, en ten doel had, zooals wij bereids vroeger hebben vermeld, om eene vijandige houding aan te nemen. Met deze bewijzen in de hand spoedde de gouverneur Raffles zich naar Soerakarta. De sluwe, vreesachtige keizer (soesoehoenan), Pakoe Boewono IV, was geslepen en voorzigtig genoeg de schuld te werpen op de misleiding door zijnen rijksbestierder. De gouverneur, deze javaansche politiek verstaande, schonk den vorst vergiffenis, op voorwaarden als bij traktaat, in voege als te Djokdjokarta overeen gekomen, en verbande den rijksbestierder Tjokro Negoro naar Batavia. Hij werd vervangen door den radhen adhipati Sosro dhi Ningrat, die geen groote geschiedkundige rol speelde. De soesoehoenan, alhoewel reden hebbende om voor zijnen persoon te vreezen, en de gouverneur den invloed en het gezag aan beide hoven op denzelfden voet brengende, zoo werd op 1 augustus 1812 eveneens overeen gekomen:

dat de soesoehoenan aan het gouvernement afstond het soloosch aandeel in de landen en gewesten Kadoe, Patjitjan, Bloran en Wirosobo, voorts de vogelnestklippen, het debiet van opium en de djatibosschen in het rijk, alsmede de tolpoorten en markten, tegen de schadevergoeding van 120,000 sp. dl. 'sjaars; dat hij aannam te voldoen 200,000 ps. dl. voor aandeel in de oorlogskosten tegen Djokdjokarta (deze werden hem echter later weder kwijt gescholden); dat hij eveneens zich bereid verklaarde voor de door het gouvernement te nemen beschikkingen, ten behoeve van zijn rijk, even als te Djokdjokarta.

Dus waren de ontwerpen van Daendels, met ijzeren hand aangelegd doch ten halve uitgevoerd, voltooid. De gewesten

van Patjitan, Blora, Djipan (Bodjonegoro), Djapan (Modjokerto), Wirosobo (Modjo-ageng) en Grobogan werden onder de administratie van het gouvernement gebragt en het gezag der vorsten op Java, in Mataram, was op minderen voet gesteld. De gouverneur generaal van Britsch Indie, lord Minto, vermeende echter nadere bewijzen te moeten vragen voor deze handelingen, en keurde die eerst veertien maanden daarna goed, in den waan verkeerende dat het gouvernement op Java te ver ging en te voorbarig gehandeld had (1).

Behalve deze regeling in het rijk van Mataram, had het gouvernement ook in het Cheribonsche en Bantamsche geschillen van meer of min staatkundigen aard te beslechten. Deze beide gewesten hadden veel te lijden van die volksleiders, in de landtaal kraman genaamd, dweepers en oproermakers onder godsdienstige dekmantels, tapa geheeten. Sinds de regelingen van Daendels, die alle instellingen hadden aangetast, schenen deze gewesten niet in rust te kunnen komen. Het land werd in het Bantamsche afgeloopen door rooverbenden, die zich in bosschen en gebergten verscholen wanneer zij werden vervolgd. De bebouwde landen werden woestenijen, handel en nijverheid leden veel, en het cenmaal zoo magtige Bantam was tot eene aanmerkelijke laagte gezonken. Daendels verdeelde het land in kustland en binnenland, stelde het eerste onder 's gouvernements toezigt en het laatste onder een sulthan, Mohamad Moeli'oedin (2), in augustus 1810. Deze sulthan, die te Pandeglang woonde, was niet bij magte om die roofzuchtige woelingen tegen te gaan, of het land tot rust te brengen. De engelsche kolonel

(1) Nahujs, Rapp. I. 132. tijds. N. I. VI. IV. 45, 46. Ib. ib. III. 11. 285.

(2) V deel van dit tijds., 208.

Yule wendde, als resident van Bantan, eveneens daartoe vergeefsche pogingen aan, weshalve het gouvernement, in 1813, er toe overging, om geheel het gewest Bantam in administratie over te nemen, bij minnelijke schikking met den sulthan Mohamad Mochi'oedin, waarbij al de bovenlanden onvoorwaardelijk werden overgegeven en aan het gouvernement afgestaan, tegen een jaarlijksch inkomen van 10,000 sp. dl., erfelijk als pensioen overgaande op zijne wettige afstammelingen, met den titel van sulthan, onder voorwaarde van verblijf te zullen houden in de oude stad Bantam. Deze sulthan leefde aldaar rustig en overleed in 1813. Als titularis werd hij opgevolgd door Mohamad Tsafi'oedien, die de 19^e sulthan van Bantam was en in 1833 naar Soerabaja verwijderd werd, alwaar hij nog heden, 1856, als zinnelooze woonachtig is en verblijf houdt in eene der zuidelijke wijken, onder genot van een jaarlijksch inkomen van f 15,375 met zijne aanverwanten (1).

De woelingen in het Cheribonsche waren van eenigzins omslagtiger aard. Dit land, waar tot 1806, bijkans gedurende anderhalve eeuw, vrede had geheerscht, was sedert door allerlei beroeringen bezocht geworden. De landen van het rijkje Cheribon (Tjirebon), sinds 1684 onder de Kompagnie, werden bestuurd door verscheidene vorstjes te gelijk, die opvolgende bij versterf, getiteld werden: pangeran adhipati, panembahan, sulthan Anom, Tjirebon en Sepoeh. De laatste organisatie was van maart 1809 (2). In 1811 bleven er nog twee over, sulthan Sepoeh en sulthan Anom, zijnde sulthan Tjirebon in dat jaar door Daendels ontslagen. De vorsten verhuurden hunne landen grootendeels aan chinezen, die allerwege ook de pachten en tollens bezaten. Daardoor erlangden de sulthans op gemakkelijke wijze geld

(1) Vergelijk Raffl. II. 267.

(2) Zie dit tijdschrift V. 216. IV. 346.

en een rustig leven, maar werden de landzaten uitgezogen, onderdrukt, van hunne eigendommen beroofd, waardoor haat en verbittering ontstond en oproeren oorsprong namen. De bevolking, die de vruchten van haren arbeid niet plukken kon, had geen belang bij rust en vrede. Nu en dan deden zich volksleiders op, die, in lompen gekleed, door het volk als profeten geëerd en gevolgd werden, personen van geringe afkomst, zonder opvoeding en met middelmatige bekwaamheden. Een dezer was geheeten Bagoes Rangin, die eene nieuwe sekte wilde stichten en de leer van Mohamed verachtte. Desniettegenstaande had hij duizende volgelingen en wederstond zes jaren lang alle pogingen tegen hem in het werk gesteld. Na de ontbinding van het fransche leger verspreidden de deelen zich overal heen, en in het Cheribonsche bleven een aantal soldaten achter en voegden zich bij Rangin, die eene vijandige houding aannam tegen het fort te Indramajoe. Het gouvernement zond in 1812 derhalve versterking daarheen. Maar Bagoes Rangin en ongeveer 2000 zijner volgelingen, deels met fransche geweren gewapend, daagden de engelschen uit, die evenwel den profeet en zijne bende uiteen sloegen en hem, in juni 1812, gevangen namen. Eene andere bende, onder een opperhoofd Nairem genaamd, maakte, om denzelfden tijd, evenveel spel, maar werd niettemin verdreven, waardoor het land eenigzins tot rust kwam (1). De eertijds vreedzame cheribonner verkreeg door dit alles den naam van muitziek te zijn. Wij hebben de aanleidende redenen gezien.

Het gouvernement, in Bantam de goede uitwerking van de nieuwe regeling ziende, kwam ook met de sulthans van Cheribon, in april 1815, overeen, om de hun in 1809 overgelaten landen af te staan, tegen genot van een zeker aantal dorpen

(1) Vergelijk Raffles, II. 274. Crawford, I. 30. Saxe Weimar, 164, 175.

in de streek van Indramajoe en eene toelage. Zij legden hunne werkdadigheid in het beheer der landen neder. De sulthan Sepoeh erlangde eene geschatte opbrengst van *f* 9710 en sulthan Anom eene van *f* 10,096 uit de hun afgestane desa's, die evenwel slechts ongeveer *f* 7000 opbragten. Daarbij werd gevoegd voor ieder eene toelage van *f* 8000, zoodat zij ieder ongeveer *f* 15000 'sjaars genoten. In 1819 stonden zij ook die desa's af, werden ieder met *f* 18000 gepensioeneerd, en leefden lange jaren in vrede in hun land. Sulthan Sepoeh overleed in 1845, sulthan Anom in april 1851, 81 jaren oud. Zij waren de laatste vorsten van Cheribon (1). De landen keerden weder aan de bevolking, de chinezen werden uit de binnenlanden verdreven, en alle verpachtingen verboden.

De gewesten Bantam en Cheribon werden nu onder het algemeen stelsel van landrenten gebragt. De eerste aanslag van Bantam, in 1814, bedroeg reeds ongeveer *f* 100,000, grootendeels over het noordelijk gedeelte; later was echter de hierop onbetaalde massa tot *f* 300,000 aangegroeid, waarvan slechts eenige duizenden opgebracht werden. De aanslag voor Cheribon, gesteld op *f* 218,736 bruto, leverde netto op *f* 184,446. De britsche resident, die den eersten aanslag regelde, nam groote billijkheid in acht, maar de volgende voerde die belasting op tot het dubbele, zoodat men nader eene vermindering moest goedkeuren (2). Overigens werden alle rekognitien, kontingenten en alle heerediensten afgeschaft. Het rijkje van Cheribon had hiermede met de daad opgehouden te bestaan.

Onderwijl de midden- en westelijke gewesten alzoo tot rust

(1) Vergelijk. Tijds. N. I. 1849 I. 435. Dit tijds. V, 220.

(2) Zie Elout, 33. Vergelijk Merkus, 48, 63.

gebragt werden, scheen de landzaat in den oosthoek tot onrust te neigen. Het landschap Probolinggo, dat in december 1810 door den gouverneur generaal Daendels aan Han Kikko verkocht was voor 600,000 sp. dl., betaalbaar in 20 termijnen van zes maanden, was als hypotheek voor het in omloop zijnde Probolinggo papiergeld door de engelschen aangenomen, wijl de afdoening de schuld delgde (1). De eigenaar had ter stede Probolinggo een ruim huis, ongeveer waar thans het fort staat, en was, even als de engelsche reizigers, een minnaar van goede sier. De dorpelingen waren evenwel minder met hunnen landheer te vreden; allerwege waren de middelen verpacht, en de pachters waren chinezen. De termijnen van 50,000 rijksdaalders om de zes maanden, bij de schaarschheid van geld, gaven aanleiding tot scherpe heffingen. De demang van Wonosari in het Tengersch gebergte, werd hierdoor een volksleider, onruststoker, en zette de distriktsbewoners op, om in de lage landen te vallen. Er is geen andere oorzaak ten deze bekend geworden; tijdgenooten en ooggetuigen kunnen er geen andere opgeven. Men heeft gewild dat Han Kikko alle zorg voor het door hem gekochte land besteedde, en de oproermaker slechts een kraman was (een landroover). Ook zegt men dat de inlandsche regent van het aan Han Tjanpit verkochte land Bezoek, dat aan Probolinggo grenst, onder dit oproer schuilde en er de hand in had.

De demang van Wonosari kwam, in het midden van 1813, met eene groote bende gewapende mannen zeer geheimzinnig op Probolinggo af. De chinesche grondeigenaar had juist eenige engelsche officieren bij zich verzoocht, en een gastmaal aangerigt. Aan tafel zittende ontving men de tijding van den aantogt der opstandelingen. Schrik en ontsteltenis deed een aan-

(1) Dit tijds. V. 238, waar Tikko staat.

tal gasten naar elders stuiven. De drost Cornelis Vos ont-
kwan het naar Bezoeki met een goed span paarden. Maar
de engelsche officieren laadden hunne pistolen, deden de wa-
gens van den chinees inspannen, en dwongen hem om mede te
gaan en de oproerlingen te verdrijven. Han Kikko deed een
pantser aan en ging met den overste Fraser van het 78ste
regiment, dat te Soerabaja lag, in een rijtuig, wanende de op-
roerigen wel te zullen kunnen verdrijven. Bij de brug van
Tongas, op den grooten weg, eenige palen bewesten Probo-
linggo, trof men de benden aan, de suikervelden als bezaaid
met duizenden, die als een zwerm bijen op den wagen aan-
vielen, nadat de engelsche officieren door misbaar genoegzaam
hadden te kennen gegeven die benden te willen aanval-
len. De inzittenden werden het rijtuig uitgesleurd, met ve-
le dolk- en pieksteken doorboord en aan stukken gekapt.
Doordien het pantser van Han Kikko de steken niet toeliet
hakte men hem het hoofd af. De koetsier wist in dit rumoer door
de woeste menigte heen te slaan en rende naar Probo-
linggo terug, alwaar de vrouw van den vermoorden overste Fraser
bijna de eenige overgebleven europeaan was. Zij vlugtte met
eene boot over zee naar Soerabaja, kwam daar zeer spoedig,
des nachts om één uur, aan, en bragt dadelijk bericht bij den
engelschen resident, kolonel Adams. Terstond werd alle krijgs-
magt op de been gebracht. Des morgens om 3 uren waren er
reeds 500 bengalezen en 300 schotsche jagers op weg, naar
het 70 palen verre Probo-linggo. De marsch ging 23 palen
ver met de versnelde pas. Des anderen voormiddags waren de
troepen reeds te Pasoeroean, 42 palen van Soerabaja. Aldaar
had de regent, Niti Negoro, reeds eene uitnoodiging ontvan-
gen van het hoofd der opstandelingen, demang Wonosari,
om gemeene zaak te maken. Die regent had evenwel eenige
duizenden mannen verzameld om den muiteling het hoofd te

bieden, en toog nu met de engelschen mede. Bij de brug van Tongas stonden ongeveer tienduizend opstandelingen, gewapend met allerlei tuig. Tot in de boomen toe hadden zij zich als het ware verschanst. De majoor Horbes deed de boeginesche inwoners van Pasoeroean met twee kanonnetjes voor de brug post vatten, en beval hen aan ze niet af te schieten vóór de benden nabij waren. Hij zelf trok ter zijde. Toen de opstandelingen het dralen der boeginezen zagen, liepen zij als woestelingen op de kanonnen aan, maar werden op dat oogenblik door den majoor Horbes en de bengalezen zoodanig in de flank aangevallen, dat alles uit elkander stoof, en het veld bezaaid lag met dooden. Al de levenden die in handen vielen werden aan de boomen opgehangen, eenige palen ver tot aan Probolinggo. Het getal bedroeg honderden. Hiermede was dit oproer gestild. De juiste datum van dit een en ander, van tijdgenooten en ooggetuigen vernomen, is wel niet aan te duiden. Het was in den droogen tijd van 1813.

Ook te Banjoewangi merkte men eene schermutseling op, die het aanzien had van eenen opstand, doch waarvan de eigenlijke oorzaken evenzeer niet regt zijn bekend geworden. De bevolking van Rogodjampi, het zuidelijk distrikt van dit strandgewest, kwam naar de hoofdplaats op, doch werd door de vrij sterke engelsche bezetting met één enkel schot terug gedreven. Ook poogden een aantal balinezen van den overwale een vijandelijken aanval op Banjoewangi te beproeven en landden ten dien einde even benoorden het fort. Doch 15 bengalezen bragten zonder omwegen de gelanden om hals, en verdreven de aankomenden. De inwoners gingen als het ware eenen oorlog al wandelende aanschouwen. Ook dit hebben wij uit den mond van ooggetuigen, die de juiste datums niet hebben kunnen aanduiden.

De aanval der engelschen, onder den generaal Nigthingale

tegen Djambrana en Beliling op Bali, had geen genoegzaam staatkundig belang voor Java, om in ons geschiedkundig overzicht te worden begrepen.

Het gouvernement vatte hier dezelfde staatkunde bij de hand als in westelijk Java, namelijk het land in administratie over te nemen. De kommissaris Hopkins was reeds vroeger daarover in onderhandeling gekomen met de eigenaren. Probolinggo, Bezoeki en Panaroekan werden van de koopers en eigenaars of erfgenamen weder afgekocht tegen amortisatie der schuld en schadeloosstelling. Volgens mededeeling van de zonen van Han Kikko en Han Tjanpit bestond die vergoeding, voor de kinderen des eersten, in 60 bunders land van 1400 vierkante roeden en 50 sp. dl. 's maands in de afdeeling Pasoeroean. Aan Han Tjanpit werd, op den 26 junij 1815, in erfpacht afgestaan zeker land, thans genaamd Manoekan, in de ommelanden van Soerabaja, groot negen dorpen en 83 djongs van 2000 vierkante roeden ieder. De akte van schenking, in vier kleine artikelen vervat, behelsde dat de bezitter nimmer heerediensten of geldelooze hommages zou aannemen, maar steeds de welvaart van het land en van de opwonenden zou in het oog houden, op straffe van vernietiging van deze schenking (1).

Deze gewesten werden nu eveneens onder de algemeene belasting der landrenten gebragt. De eerste aanslag bedroeg reeds f 642,000. De onregelmatige en overdreven omslag gaf echter aanleiding en voorwendsel tot kwade praktijken, en deed vele sommen onder remissien begrijpen. De regent van Bezoeki werd dien ten gevolge afgezet (2).

De draad der geschiedenis komt nu weder terug op de ma-

(1) Vergelijk Tijds. N. I. III. II. 288. Dit tijds. V. 235, 238.

(2) Elout, 35. Mijer, Tijds. N. I. III. II. 288.

taramsche staten. Bereids is opgemerkt, dat Pakoe Boewono IV, soesoehoenan van Soerakarta, een sluw en ondernemend maar vreesachtig man was, steeds hakende naar de weder verkrijging van het verloren gezag. Reeds twee malen, in 1790 en in 1810 had hij daartoe pogingen aangewend, die evenwel verhinderd werden (1). Niet afgeschrikt, ook zelfs niet door het voorbeeld van 1812, begon hij wederom in 1814 en 1815 eene zamenspanning aan te leggen tegen het europesche gezag. Tot dat einde wist hij de sepoy's, bengalesche soldaten in britsche dienst, tot eenen opstand tegen de europeanen en het engelsche gouvernement aan te zetten. De soesoehoenan liet vooraf den bengalezen, hindoe's volgens eeredienst, kleine koperen godenbeeldjes, en aan de mohamedanen onder hen korans uitreiken. Daardoor werden deze lieden in het javaansche belang overgehaald. De ijverigsten hadden zelfs toegang tot het vorstelijk verblijf, en ontvingen eten van des vorsten overschot na den maaltijd. Zelfs wist de vorst eenigen hummer gouden armbanden uit te reiken, als bewijs van gunst. Dit alles, in het oog van den aziaat verheffend, verbond de bengalezen aan het belang van den vorst, die niet minder voorhad dan de weder herstelling der mataramsche grootheid, onder belofte dat de bengalezen de stranden in bezit zouden ontvangen. Dit ging alles toe in het diepste geheim. Maar toevaltig werd het ontwerp te Djokdjokarta ontdekt, en de soesoehoenan voor zich zelve vreezende, bad zijnen broeder, pangeran Mangkoe Boemi, als den schuldige aan te geven. Dit verzoek werd ondersteund met beloften en smeekingen van des vorsten zijde, die nu aan het gouvernement aanbragt wat er ontworpen was, zijnen broeder als den zamenzweerder aanwijzende, en als eenen vijand der europeanen. Deze indische staatkunde is gemeen en bekend. De engelschen hadden zoodra de reuk

(1) Nahujs, Rapp. I, 24.

niet van hetgeen er gaande was, of zij namen voldoende maatregelen, verwisselden de garnizoenstroepen, zonden den pangeran Mangkoe Boemi naar Batavia, en bedreigden andermaal den vreesachtigen vorst. Men wil dat de engelschen zeer wel onderrigt werden van den aanleg, maar dat het vooruitzicht tot weder overgave van Java hen wederhield van andere maatregelen (1), ten aanzien van den soesoehoenan zelve.

Terwijl deze belangrijke gebeurtenis te Soerakarta plaats greep, geschiedde er geen mindere te Djokdjokarta. Sulthan Rodjo, gezegd Hamangkoe Boewono III, overleed den 3 november 1814, in het 43ste jaar zijns ouderdoms. Gedurende zijn kort bestuur was men te Djokdjokarta zoowel als te Batavia met hem tevreden geweest. Hij was van een geheel verschillend karakter als zijn vader, de gebannen sulthan, of als de soesoehoenan. Vriendelijk, zacht, billijk, afkeerig van dwang en onderdrukking, werd hij door klein en groot bemind. Voor een javaan bezat hij eenige wetenschappelijke kennis, vooral van de geschiedenis. Zijn grootvader, de gevierde sulthan I, bijgenaamd Swargo, was zijn leermeester in den avond van diens leven, als wanneer hij de oude historien moest voorlezen en vele wijze lessen aanhooren. Hij gevoelde, even als deze vorst, te zeer zijnen toestand en verhouding tegenover de europeanen, en had uit de handelingen en lotgevallen van zijnen vader geleerd wat gewenscht en doelmatig was. Zijne regering was echter te kort om het ingewortelde kwaad uit te delgen. Onder de twintigjarige regering van zijnen vader hadden de prinsen en grooten te zeer geleerd, de

(1) Nahujs. ib. 27. Olivier, Reis naar de Mol. I. 86. Zie ook Mijer, Tijds N. I. 111. II. 287.

minderen te berooven en af te persen, te onderdrukken en te pijnigen, dan dat die gewoonte al dadelijk zou kunnen worden uitgeroeid, en de overblijfselen der wulpsche regering en buitensporige behoeften verdwijnen zouden.

Sulthan Rodjo liet weinig kinderen na, en onder deze slechts een zoon uit echten bedde, radhen mas Djarot, oud 13 jaren, verwekt bij ratoe Kentjono, ratoe Iboe of ratoe Ageng. Behalve dezen zoon had hij nog de volgenden: radhen Onto Wirio, (de namalige pangeran Ario Dhipo Negoro), Ronggo, Soerio Bron-to, Soerio Adi, Soerio dhi Poero, Soerio-ingalogo, Soerio Widjojo, mas Djankrit (Tepa Sonto), Adi Soerio, Adi Negoro en vier dochters. Men wil dat men aan den oudsten onechten zoon, Onto Wirio, het sulthanschap aanbood, maar dat hij het niet wilde aanvaarden. Anderen zeggen dat de resident Garnham, die in september 1814 Crawford opgevolgd was, bevreesd voor de intrigues der faktien, den bereids tot kroonprins bestemden en benoemden minderjarigen prins al aanstonds uitriep tot sulthan, als de IV, met dezelfde titels zijns vaders, en daarbij een regentschap instelde, onder nadere goedkeuring van het gouvernement. Dit regentschap bestond uit de toemoenggoengs Pringgo en Rono dhi Ningrat, en Merto Negoro, schoonzoon van Dhipo Negoro, alsmede uit den rijksbestierder. Dit een en ander vond plaats den 9 november 1814.

Het gouvernement keurde wel de handelingen van den resident goed, doch vermeende te regt, dat de leden van het regentschap, door minderen rang en geboorte, minder invloed zouden hebben. De pangeran adhipati Pakoe Alam, overoudoom van den jongen sulthan, werd benoemd tot regent van het rijk, eene benoeming die staatkundig minder goed scheen en minder welgevallig was aan de prinsen en grooten. Het was toch bekend dat Pakoe Alam, als Noto Koesoemo, voor de regering vroeger reeds in aanmerking was gekomen, en zijne aanspraken had doen gelden bij de verbanning zijns broe-

ders in 1812, en dat het engelsche gouvernement door groote beloften aan hem verbonden was. De bezwaren van den resident Garnham werden echter door het gouvernement minder ingezien, maar niettemin ontving de resident last, om op de handelingen van den prins regent te letten. Zijn gezag was door geen schriftelijke instructie bepaald, maar strekte zich alleen uit buiten den kraton. Alle regeringszaken werden van nu af aan niet in dit vorstelijk verblijf, maar in den dalam (het woonhuis en erf) van Pakoe Alam verhandeld. Men heeft gewild, dat zoowel de staatkundige bedoelingen van den regent mistrouwd werden, als men hem baatzuchtige voornemens toeschreef. Maar de faktiegeest hield niet op door intrigues haat en wrevel te voeden. Intusschen nam onder zijn bestuur de welvaart toe, en daarmede de achting voor het europesche gezag. Pakoe Alam was den europeanen zeer genegen, en heeft dit getoond tot aan zijnen dood in 1828. Maar bij de hovelingen was hij gevreesd als een der oudsten van zijn geslacht. Hij werd zooveel mogelijk geweerd uit den kraton, waarbinnen hij enkel onder geleide van den resident verscheen. Binnen dat vorstelijk verblijf was het gezag, zoowel als de administratie over des sulthans middelen, opgedragen aan des sulthans moeder en grootmoeder, zijnde de genoemde ratoe Kentjono (ratoe Iboe of ratoe Ageng), eene verstandige vrouw, echte vrouw van sulthan Rodjo, en ratoe Ageng (ratoe Kadaton, ratoe Ajoe Ratoe), tweede echte vrouw van sulthan Sepoeh, doch als moeder van sulthan Rodjo de eerste in rang.

Het lijdzaam karakter, de uitmuntende hoedanigheden en het geduld van den prins regent overkwamen de veelvuldige hinderpalen, die hem werden in den weg gelegd door diegenen der hofgrootten, die de faktie van kesepoehan of des II sulthans waren toegedaan en den gemeenzamen omgang der europeanen, zoowel als hunne zeden, schuwden, terwijl Pakoe Alam slechts een gemeenzamen omgang met hen zocht. Deze span-

ning was wel merkbaar, maar heeft tot geene botsing aanleiding gegeven. De jonge sulthan, tot jaren van meerder onderscheid gekomen, volgde geheel het voorbeeld van den prins regent, en heeft zich daardoor eveneens een goeden naam verworven bij allen, die het stelsel van den II sulthan haatten. De IV sulthan, bijgenaamd Djarot of Passiaar, werd den 27 januarij 1820 meerderjarig verklaard, en overleed aan eene beroerte den 6 december 1822 (1).

In dit tijdperk stierven ook de beide, met vorstelijke titels vereerde regenten op het eiland Madura. Daar zij evenzeer als vroeger, bij een zeker beperkt gezag, in hunne verhouding gebleven waren, in onderscheiding van de regenten op Java, zoo is het van eenigzins geschiedkundig belang te achten, ten deze een overzicht te nemen. Zoo als wij bereids vroeger hebben opgemerkt, was de regent van Madura (Bangkalan) de zevende in opvolging van zijnen stam, en met den titel van oudsulthan (sulthan toewah), vereerd. Hij overleed den 19 januarij 1815 (malam rebo, 6 sapar, jaar djé, 1742). Sinds 1779 had hij het regentschap 36 jaren lang bestuurd. Door zijn gewilligen overgang tot het engelsche gezag, in 1811, had hij zich zekeren dank verworven bij dat gouvernement. Alhoewel de maarschalk Daendels, bij de verheffing van den regent tot sulthan, uitdrukkelijk bepaald had, dat de titel niet zou overgaan op zijne opvolgers, vond het engelsche gouvernement evenwel, in afwijking hiervan, goed, om den pangeran adhipati Setja dli Ningrat te verheffen tot sulthan Tjakra Adhi Ningrat II uit aanmerking der bestaande en nog onbeantwoorde

(1) Zie Van Nes, Tijds. N. I. VI. IV. 46, 131. Vergelijk Mijer, Tijds. N. I. III. II. 286. Mededeelingen van aanverwanten.

verplichting aan deze regenten. Deze verheffing vond plaats op 12 maart 1815, (29 moelod, 1742, saptoe) (1).

Deze belooning voor de houding van dezen regent, in 1811, werd gevolgd door eene andere. Bij beschikking van 11 april 1815 werd aan den nieuwen sulthan ingewilligd, om zijnen zoon radhen Joesoep, verwekt bij ratoe Ajoenan en geboren in 1803, te verheffen tot bepaalden opvolger, met den prinsentitel van pangeran adhipati Setjo Adhi Ningrat, alhoewel er nog twee oudere zonen waren, geboren in 1798, de eene bij ratoe Ajoenan, de andere bij ratoe Timor, beiden nog in leven in 1856.

De voornoemde tweede sulthan overleed den 27 januarij 1847, nalatende 89 afstammelingen en vele schatten. De be-noemde opvolger erlangde den titel van panembahan even als zijn overgrootvader. Hij was toen reeds 44 jaren oud.

De oude regent van het oosterdeel van het eiland Madura, panembahan Noto Koesoemo, die in 1767 aan het bestuur was gekomen, had, bereids tijdens het bewind van den gouverneur van Java, Nicolaas Engelhard, zijn bestuur moeten overgeven aan zijn oudsten zoon, radhen Aria Soema dhi Ningrat, die als medehelper zijns vaders, den titel ontving van den radhen toemoenggoeng Nata dhi Ningrat, doch aan den maarschalk Daendels zoo weinig voldeed, dat hij ontzet en naar Pasoeroean verwijderd werd in 1810. Daar de oude regent steeds ziekelijk bleef, werd een andere zoon, radhen Aria Tirta dhi Ningrat, aangesteld tot regent medehelper, onder den titel van pangeran Nata Negara. Deze was de namalige sulthan. De oude regent overleed in 1815, kort na den dood van den bankalangschen regent. Alhoewel de engelschen te Sumanap eene andere houding hadden kunnen aannemen, wegens de zoo tegenovergestelde houding in 1811, onthielden zij zich toch

(1) Kronijk in mss. Historie in mss. Vergelijk van Hoevell, Reis, II. 23.

van alle wraak. De regent medehelper was een geleerd man, die den gouverneur Raffles vele goede diensten bewees in zijne wetenschappelijke nasporingen, en zelfs langen tijd ten verblijve van den gouverneur vertoefde. Na den dood zijns vaders werd hij tot opvolger benoemd en te gelijk van pangeran verheven tot panembahan Nata Koesoemo II, terwijl zijn zoon tot opvolger benoemd werd den 21 april 1815, met den titel van pangeran Nata Negara (1).

Panembahan Nata Koesoemo II van Sumanap werd in 1820 panembahan adhipati, in 1825 sulthan Pakoe Nata Ningrat, en overleed den 31 maart 1854. De benoemde opvolger erlangde eveneens den titel van panembahan Nata Koesoemo III. De overleden sulthan was geboren in 1193 der hegira, 1705 der javaansche of 1779 der gewone telling.

Voor zoo ver uit de bekend geworden onderzoekingen openbaar is gebleken, was de gouverneur Raffles de eerste die de kennis van land en volk beoefende en dienstbaar maakte in het belang der wetenschap, vooral wat de statistiek betreft. De stelsels der vorige gouvernementen waren geheimhoudend of minder wetenschappelijk beoefend, en zijn grootendeels niet openbaar geworden. Uit de in dit tijdvak der geschiedenis, 1811—1816, verzamelde gegevens, vinden wij de volgende opgave voor Java en Madura in 1815:

Landschappen	□ mijlen.	zielen.	dorpen.
Banjoewangi	1274	9000	140
Probolinggo.	2854	105000	827
Pasoeroean.	1932	114000	"
Soerabaja.	1218	144000	2902
Grisch.	778	116000	1396

(1) Sumanapsche historie in liss. Vergelijk van Hoevell, Reis, II. 59.

Rembang.	1400	158000	1328	
Japara.	1025	103000	971	
Samarang.	1166	328000	1518	
Kadoe.	826	197000	3879	
Pekalongan.	607	115000	1831	
Tagal.	1297	178000	"	
Cheribon.	1334	216000	"	
De Preanger landen	10002	245000	3519	
Batavia en Buitenzorg.	2411	307000	"	
Bantam.	3428	231000	738	
Grobogan.	1219	66000	1356	
Patjitan.	}	22678	"	
Soerakarta's land.		11300	972727	"
Djokdjokarta's land.		659018	"	
Eiland Madura.	1630	317000	1206	
Zamentrekking	45,721	4,603,423	"	

Alzoo op 45,721 vierkante engelsche mijlen (van $69\frac{1}{4}$ op één graad des evenaars) 4,604,000 inboorlingen, waarbij 666,000 soendanezen en ongeveer 420,000 madurezen.

Door den weder inkoop der landen van Bezoeki, Panaroekan en Probolinggo, de overname van de landen Djapan, Djipang, Blora, Grobogan, Patjitan, Kadoe, de landen van Cheribon en Bantam, werden de gouvernementen domeinen zeer uitgebreid, doch aan den anderen kant werden er verscheidene landen verkocht of als geschenk afgestaan in erfpacht. De ommelanden van Soerabaja en Samarang, door Daendels aangelegd, werden door Raffles uitgebreid. Aanzienlijke stukken grond werden verkocht, namelijk derzelver produktieve krachten en die van de opwonenden; anderen werden als belooning voor diensten afgestaan, zooals aan de zonen van Han Kikko in het Pasoe-rocansche, aan Han Tjanpit in het Soerabajasche, aan Brusse mede in dat gewest, en aan den arabier Al Juffrie in het Grisehsche. Allerwegen werden echter de gedwongen leve-

ringen en heerediensten afgeschaft en verboden. Een der voornaamste landen die verkocht werden was dat van Soekaboemi in de Preanger landen, bestaande uit de distrikten Goenong-parang, Tjimahi, Tjilheulang, Pagedongan en Pagasahan bevolkt met 16,500 zielen. Deze werden in het begin van 1813 in één koop verkocht, en gemijnd door den oud gouverneur Nicolaas Engelhard, den gouverneur Raffles, den resident Mac Quoid en den ambtenaar A. de Wilde, voor 58,000 ropijen. De voorwaarden waren, dat de koffijkultuur en produktie ongereserveerd bleven aan de keuze der koopers; alle geforceerde leverancien tegen onevenredige prijzen werden afgeschaft, en de belasting aan den lande bedroeg één half ten honderd van den koopprijs 's jaars. Om dezen koop werd Raffles door den generaal Gillespie aangeklaagd aan het bengaalsche bewind, en moest Raffles zich van het pand ontdoen (1).

De andere voorname landen, tijdens het engelsche bewind verkocht, waren Krawang, Tjiasam, Pamanoekan, Kandanghawor, Indramajoe, Tjipoetri, Tjikalong, Oedjong-brom, allen in westelijk Java gelegen, te zamen bevolkt met 75,700 zielen in 1002 dorpen. Oedjong-brom werd in 1823 voor *f* 151,000 en Soekaboemi voor *f* 800,000 weder ingekocht door de regering. In de geschillen over landverhuring en landbezit in 1823 hebben deze landen zekere vermaardheid gekregen.

De door Daendels zoo opvolgend gereorganiseerde Bataviasche en Preanger regentschappen (2) ontvingen door den verkoop dezer landen nieuwe hervormingen. Batavia, stad en ommelanden, werden afgescheiden van Bogor, dat onder den naam van Buitenzorg tot eene afzonderlijke residentie verheven werd. De

(1) Zie Crawford, II. voorr. 35. Van den Bosch, O. I. Bez. I. 157, 158. E-lout, 26. De Wilde, de Preanger.

(2) Zie dit tijds. V. 222.

landen van Krawang werden gerekend tot de Preanger landen. Deze laatsten bestonden uit de regentschappen Tjiandjoer, Bandung, Soekapoera, Limbangan en Soemadang.

De zuidkust van westelijk Java scheen een der voorwerpen van de belangstelling der engelsche regering. Sedert 1801 was die als het ware verlaten gebleven. In dat jaar nam de kapitein Baane de Palaboeän-ratoe (Wijnkoopsbaai) op. Het eiland Noesa-kambangan lag verlaten en woest, als te dikwerf geteisterd door zeeroovers, balinezen en lampongers. De haven van Tjilatjap, gevormd door de zeeëngte van Noesa-kambangan, en thans zoo wel bekend en bevaren, was toen nog een droevig verblijf voor zeeroovers, en van een paar honderd huisgezinnen, die op de schorren van Segara-anakan, de Kinderzee, door de ligging van Noesa-kambangan gesloten, in hutten woonden en van de vischvangst leefden. In 1812 werd de ambtenaar de Wilde daar heen gezonden; op Noesa-kambangan werd eene bezetting gelegd in 1813, en van nu af aan werden de kustbewoners minder verontrust. Eerst in latere jaren heeft men de belangrijkheid der zuidkustplaatsen leeren inzien; het engelsche bewind was te kort van duur om allereigen tot de kennis der voordeelen van Java te geraken. Banjoewangi, het oude Blambangan, en de kustlanden in oostelijk Java, Poeger, Lamadjang, Gondanglegi, Loedojo, vroeger zoo welvarend en rijk bevolkt, thans meestal ondoordringbaar bosch en bergland, sedert het laatst der vorige eeuw ontvolkt door zeerooverijen en geweld, uitgegaan van het monopoliestelsel der Kompagnie, zijn tot heden toe schaars bewoond en, behalve Poeger en Lamadjang, als het ware onbebouwd; landen die aan honderdduizend nijvere huisgezinnen voldoende middelen van bestaan kunnen opleveren, en zoo verlaten en woest blijven liggen.

Tot nu toe besluyerde zekere onbekendheid de waarde van

Java, of liever waren de geschriften van hen, die Java wetenschappelijk hadden beschreven, minder bekend dan de veelvuldige vlugschriften over de stelsels van handel en regering, in de laatste jaren, van 1795 tot 1810, ontstaan. Het door de engelschen ingevoerde stelsel van bestuur en belasting, van vrijdom en onderzoek, van aansporing en onderneming, leidde tot geheel nieuwe ontdekkingen. De zucht voor de beoefening der wetenschappen was niet uitgedoofd gedurende de voorgaande stormachtige tijden, maar sluimerde uit gebrek aan aansporing. De gouverneur Raffles was evenwel een beminnaar der wetenschappen; verscheidene geleerde engelschen volgden hem; bij de ingezetenen werd de lust opgewekt. Het Bataviaasch genootschap gaf weder teekenen van leven, en de *Government Gazette*, het eenige orgaan, gaf blijken van beoefening en opgewekten lust in alle takken van kennis. Naast Raffles tellen wij dr. Leyden, Horsfield, John Crawford, Muntinghe, Engelhard, die door hunne werken, hoe partijdig sommigen ook zijn geschreven, blijken hunner beoefening en van hun onderzoek in de geschiedenis, natuurkunde, fabelleer, oudheidkunde, en al hetgeen land- en volkenkennis aanbelangt, gegeven hebben. De luitenant gouverneur achtte het niet beneden zijne waardigheid voorlezingen te houden en letterkundige mededeelingen te doen; dit voorbeeld had een gelukkig gevolg, zoo als de deelen VII en VIII van het Genootschap, van 1814 en 1816, en de folianten der *Gazette* getuigen. Het voormalig stelsel van geheimhouding in alles, zelfs in het wetenschappelijke, had plaats gemaakt voor de uitgestrektste openbaarheid. De beoordeeling van het goede en kwade werd aan den onderzoeker overgelaten.

Bij de vrijheid in alle handelingen was ook die van het onderwijs, de geneeskunde, en waren alle takken van bestaan geheel bandeloos. Alle momberschap jegens de ingezetenen en hunne middelen van bestaan, zoowel als hunne denkwijze, had

opgehouden. Het gouvernement was enkel regent, doch noch koopman, noch voogd, noch administrateur. De eenige gouvernementen inrigting, de mariae school te Samarang, werd zelfs in 1812 ingetrokken. Zij die deze onbeperkte vrijheid laakbaar vinden, betreuren het gemis aan academische opleiding bij de toenmalige geneesmeesters, de vrijheid in het geven van onderwijs en het toedienen van geneesmiddelen; zij noemen de uitoefening der eene, onbeteugelde kwakzalverij met droevige voorbeelden, vooroordeelen en onbepaalde keuzen, en die der andere, doellooze oefeningen van het verstand, werktuigelijk leeren zonder begrip (1). Wij onthouden ons echter van eene beoordeeling, omdat hier geene tijdgenooten voldoende zekerheid van dit vermeende kwaad kunnen geven, en er menigeen nog bestaat, die in die tijden, zonder academische opleiding of schoolsche examina, den grondslag tot latere gegoedheid, eer, aanzien, rang en waardigheid heeft kunnen leggen.

Het tijdvak der engelsche heerschappij op Java was slechts van weinig natuurkundige gebeurtenissen getuige. De steeds werkende vulkanen Bromo in oostelijk- en Goentoer in westelijk Java, gaven in 1815 schrikbarende teekenen van leven. Om trent den Bromo kunnen wij den juisten dag zijner vernieuwde uitbarsting niet aangeven, maar de Goentoer in westelijk Java barstte den 15 augustus van dat jaar op nieuw uit. De landsbewoners hebben weinig bijzonderheden in de herinnering bewaard, en geene geleerden konden bijzonderheden opteekenen, want er waren geene aanteekenaars (2).

Maar eene natuurlijke gebeurtenis uit dit tijdvak is opmerkenswaardig, namelijk de uitbarsting van den vulkaan Tambora

(1) Tijds. N. I. III. II. 296. P. Mijer.

(2) Junghuhn, Tijds. N. I. VII. II. 44. Domis, Pasoeroean, 129.

op Sumbawa, op 2 tot 17 april 1815. De alverwoestende kracht waarmede de algeheele vernietiging van dit vuurgebergte vergezeld ging, moge fabelachtig schijnen bij de beschrijving van die gebeurtenis zelve; maar duidelijker wordt het gevoel van de uitwerkselen, wanneer men de herinneringen bij ouden van dagen raadpleegt. De brullende knallen en slagen van den zoo ver verwijderden vulkaan werden over geheel midden en oostelijk Java gehoord. De asch vloog vijftig uren afstand ver. Het gewest Banjoewangi werd met duisternis bedekt en met aschregens geteisterd, zoodat 126 paarden en 86 runderen daardoor omkwamen. Het plantgewas werd aldaar vernield, en een zware buikloop bij de menschen was het gevolg van deze aschregens. Al de oostelijke eilanden en ook Java ondervonden onophoudelijk aardschuddingen in de maand april 1815. Te Djokdjokarta, honderd en zestig uren hemelsbreedte van den vulkaan Tambora gelegen, vermeende men eenen vijand in aantogt te hooren en trok het garnizoen uit, vermeenende kanongebulder op te merken; dit waren de slagen van den vernielenden berg. Twaalf duizend menschen kwamen om, en verscheidene landen en gewesten werden als het ware omgekeerd op Sumbawa. Eene vreeselijke verwoesting van dat eiland veroorzaakte in 1816 een algemeenen hongersnood, eene bijna ongekende ramp in den archipel (1).

De onderzoeklievende geest van het engelsche gouvernement en de zucht tot openbaarheid hebben vele statistieke bijzonderheden aan het licht gebracht, schoon het er ver af is te kunnen veronderstellen, dat de kennis der statistiek niet bestond bij de oude ambtenaren en vorige gouvernementen. Wanneer wij ons ten doel hadden gesteld het tijdvak van

(1) Bat. Gen. VIII. Roorda van Eijs. Indie II. op Sumbawa.

1811 tot 1816 kritiesch en vergelijkend te beschrijven, wij zouden voorwaar menig punt van verdenking van vorige besturen kunnen ophelderen. Maar wij geven een tijdelijk overzicht, het aan onderzoekers en vergelijkers overlatende hunne eigene meeningen uit te brengen.

De statistiek uit dit tijdvak behelst een overzicht van de financiën, ontvangsten en uitgaven, de bevolking, handel, landbouw, scheepvaart. Wij hebben bereids vroeger in algemeene cijfers de ontvangsten en uitgaven aangeduid; gemis aan volledige opgaven verhinderen totale opgaven van 1812—1816, en slechts drie jaren van administratie zijn voldoende bekend. Van deze jaren laten wij een afzonderlijk overzicht volgen.

Alhoewel het geheele eiland Java alsnu onder eene administratie begrepen was, werd er toch nog steeds onderscheid gemaakt in de opgaven van eigenlijk Java en van het soendasche deel, Cheribon, de Preanger landen, Batavia en Bantam. Het eigenlijke Java met Cheribon, voor zoo ver onder de administratie van het gouvernement, werd geacht, in 1815, voor en door 1,963,914 zielen, geproduceerd te hebben voor 10,818,568 ropijen of *f* 12,982,282 van 773,224 bouws velden (van 500 vierkante rijnl. roeden per bouw). De uitgestrektheid der vrije landen beliep 75,313 bouws in opgemeld deel van oost- en midden Java, en die der bosschen van timmerhout 218,068 bouws. De koffijtuinen besloegen in oostelijk en midden Java 46,028 bouws, maar de produktie daalde zeer, en in 1813 wierpen al die tuinen niet meer dan 10,000 pikols af. De prijs', die in 1812 tot 2 piasters (*f* 5,10) per 125 ponden daaldé, steeg van lieverlede tot 37 (*f* 75.85), en alstoen begon het gouvernement weder allerwegen zich te bemoeijen met de koffijkultuur, waarvan zij de produktie gemonopoliseerd hield van de niet vrije landen (1). De Preanger landen, voor zoo ver die onder

(1) Elout, 39 v. v. Mijer, Tijds. N. I. III. II. 291. Crawford, II. voorr. en 250.

's lands administratie bleven, bevolkt met 167,350 zielen in 2517 dorpen, hadden 89905 bouws bewerkt land. Deze landen bleven onder het oude stelsel van verpligte koffijlevering tegen onevenredige prijzen, doch zonder eenige andere belasting. Deze koffijproduktie, bevorens over de honderdduizend pikols 'sjaars, daalde in 1816 tot op de helft dier hoeveelheid. Batavia, de stad en ommelanden, met 47,217 zielen, werd geacht elf millioenen rijksdaalders of ongeveer zestien millioenen guldens waarde aan eigendommen te bevatten. En Bantam, met 231,604 inwoners, waarbij 193,946 soendanezen, was geruimen tijd een min bekend en gering producerend gewest, waar gestadige oneenigheid in de noordelijke en onbevolktheid in de zuidelijke deelen de welvaart in den weg stonden.

Door de geringschatting der produktieve krachten en de loslating van het handelsstelsel, bij de alom heerschende denkbeelden van vrijheid, scheen het dat de handelskrachten van Java hadden moeten stijgen. Omstandigheden, in de toenmalige verwickelingen in Europa te zoeken, waren oorzaak van de achterlijkheid van den handel. De waarde van den in- of uitvoer is niet voldoende op te geven. Te Samarang was de invoer hoogstens f 850,000 en de uitvoer f 1,100,000 waarde. De tollén, die in 1812 nog 953,000 rdl. hadden opgebracht, daalden in 1815 tot 442,000 rdl.

Hebben wij nu alle gebeurtenissen uit het tijdvak van het engelsche gouvernement op Java zoo onpartijdig mogelijk overzien, de algeheele beëindiging en de overgang onder het hollandsche beheer is als aanhangsel en slot toe te voegen. De gouverneur Raffles, die op Java veel had gewrocht, dat bij zijne principalen niet altijd is goedgekeurd, werd in het begin van 1816 ontslagen, en lag den 12 maart van dat jaar zijn bewind neder. Men vermoedt, dat zijne lastgevers over hem onvoldaan waren. Hij heeft zich steeds als een man van weten-

schap en onderzoek en als een geslagen vijand van alles wat hollandsch was gedragen. Zijne schriften over Java zullen lang hunne waarde blijven behouden.

Zijn opvolger als luitenant gouverneur was John Fendall. De heerschappij der britten op Java liep weldra ten einde. Bereids den 13 augustus 1814 was de weder teruggave aan het hollandsche gezag bepaald geworden te London. Onvoorziene gebeurtenissen hadden de uitvoering verhinderd. Eerst in maart 1816 kwamen de gekommitteerden, J. C. Schultze, H. G. Nahuijs en O. J. F. C. H. Asmus, van wege de generale commissie tot overname van Java, te Batavia aan, om de overgave voor te bereiden, waarin zij evenwel zeer weinig ondersteuning vonden. De kommissarissen generaal kwamen ter reede van Batavia den 26 april 1816.

Weinigen uit dat tijdvak zijn er nog overig, aan wien de gebeurtenissen, bij de wederovername van Java, kunnen heugen. Een algemeen overzicht zal dus niet overbodig geacht kunnen worden. De vloot en het leger, die Java onder het hollandsche bewind zouden terugbrengen, en de generale commissie bestonden uit:

- 1°. den staatsraad C. T. Elout, als eerste kommissaris generaal,
- 2°. den sekretaris van staat G. A. G. P. baron Van der Capellen, bestemd voor gouverneur generaal, en
- 3°. den schout bij nacht A. A. Buijskes, tevens bevelhebber der scheepsmagt, bestaande uit de oorlogsbodems:
 - de Evertsen, kapitein ter zee Dietz, vlaggeschip, 320 koppen;
 - de Amsterdam, kapitein ter zee Hofmijer, bemand met 250 koppen;
 - de Maria Reigersbergen, kapt. luit. Everdingen, met 200 koppen;
 - de Prins Frederik, kapitein ter zee Van Senden, met 250 koppen;

de Admiraal de Ruijter, kapt. luit. 't Hooft, met 250 koppen;

de Iris, kapt. luit. Pool, bemand met 90 koppen, en de Spion, kapt. luit. Van der Loep, met 90 koppen.

Op deze vaartuigen was ingescheept het legertje van 3738 man, onder den luitenant generaal Anthing.

Als sekretaris generaal der kommissie volgde R. d' Ozy, en als kommissaris voor den landbouw, de kunsten en wetenschappen C. G. Reinwardt, professor.

De kommissaris generaal Elout was reeds in 1806 benoemd geweest tot kommissaris voor Java (1). De kommissaris generaal Buijskes was reeds in 1808 luitenant gouverneur, en thans voor de derde maal op Java. De voorafgegane gekommitteerden Schultze, Nahuijs en Asmus waren officieren van het leger van Daendels geweest; de overigen, behalve sommige scheepsbevelhebbers, waren aan Java vreemd.

De generale kommissie vond op Java aan het bestuur den genoemden John Fendall als luitenant gouverneur; den bevelhebber der troepen William Grant Keir, die Gillespie als vice president opgevolgd was, en de raden Thomas Abraham en Willem Jacob Craussen. Dit bestuur verklaarde nog geene bevelen tot overgave te hebben ontvangen, en ontving, zonder vrucht, alle vertoogen ingebracht tegen het daardoor ontstaan uitstel. Zelfs toen den 9 junij de betrekkelijke papieren regtstreeks uit Europa aankwamen, maakte het engelsche bewind zwaarigheid andere dan bevelen uit Bengalen op te volgen. Deze kwamen eerst op 6 julij aan. Den 13 julij werd de konventie tot overgave en overname gesloten. De engelschen wenschten garantie voor de met de vorsten gesloten overeenkomsten, iets dat door de generale kommissie geweigerd werd, waartegen de engelschen protesteerden. Daarop werden van lieverlede de ver-

(1) Zie dit tijds. V. 167. Wagenaar, 47ste deel, 139ste boek. bl. 170.

eischte ambtenaren benoemd, kollegien ingesteld en bekendmakingen uitgevaardigd, en den 19 augustus 1816 ging Java weder over onder het hollandsche (nederlandsche) gouvernement.

De luitenant gouverneur en leden der engelsche regering vertrokken eerst den 29 julij 1817 van Java. Zij verbleven zoo lang om eenige geschilpunten te beslissen, welke bij de overgave niet konden worden geregeld en bij supplementaire konventie van 24 junij 1817 werden afgedaan. Het betrof de financiën en voldoening, zoo in Europa als op Java, van sommige posten van het papiergeld, dat uitgeloot en ingewisseld werd, en welke inwisseling tragen voortgang had (1).

(1) Bataviasche couranten en Government Gazette, 1816. Vergelijk Tijds. N. I. III. II. 291. Elout, nagelaten papieren. Tijdgenooten.

OVERZIGT DER FINANCIËLE ADMINISTRATIE

ONDER HET ENGELSCH BEHEER OP JAVA. In Ropjen à f 1,20.

ONTVANGSTEN.	Jaar		Jaar		Jaar	
	1812—13.		1813—14.		1814—15.	
Landrenten	—	—	1253516	48	2473228	8
Rekognitien in geld	191996	11	72804	18	42862	86
" in produkten	469339	33	409866	42	13927	44
Pachten, diverse	1518319	73	1025040	13	1000898	20
" opium	614086	24	583250	65	375318	73
Zectollen	953206	83	627332	7	442589	39
Markten	23134	19	34038	9	218583	44
Havens	23806	64	38497	51	28869	97
Zegelregt.	30430	29	26619	27	20706	52
Kollateraal	45005	86	40323	29	24643	14
Overschrijvingen	70843	54	125531	8	87108	41
Scheepsbelastingen	66683	39	48140	79	54490	13
Tollen, bruggen, wegen . . .	3293	20	4860	92	6152	30
Vendudepartement	129006	37	82044	6	54142	—
Stad Batavia, regten	—	—	18942	88	22817	84
's Lands drukkerij	—	—	4679	47	13037	90
Slavenbelasting	81672	96	59001	69	20864	53
Verponding	69463	44	70560	53	29091	48
Paardenbelasting	28078	48	30897	—	6150	—
Kokosboomen	—	—	—	—	338	30
Hoofdgelden	117430	72	52251	32	9061	93
Zoutmonopolie	—	—	213440	13	346974	—
Koffijmonopolie	14575	67	150029	64	717679	18
Vogelnestjes	173294	—	275534	40	308200	—
Timmerhout	368251	36	103459	84	85941	7
Handel op Makasar	—	—	44440	—	35860	—
Licentien voor hout	—	—	—	—	6240	4
Diverse posten	4067	85	13551	65	13817	61
Zamen. Java.	4,995,936	00	5,418,723	49	6,549,594	49
UITGAVEN.						
Algemeen bestuur	3659972	78	4116399	86	4292824	87
Leger	4102380	80	2745908	32	3002250	50
Marine	440854	39	327203	36	352910	24
Expeditien	241001	53	79640	68	160406	51
Zamen. Java.	8,443,209	52	7,269,346	22	7,808,395	14
Meer uitgaven. Java.	3,447,223	52	1,850,622	93	1,258,800	95

BERIGTEN.

Gedenkpenningen voor Nederlandsch-indie. — In vroeger tijd bezat het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen eene verzameling munten en gedenkpenningen, die vrij aanzienlijk moet zijn geweest. Langzamerhand zijn stukken van waarde daaruit verdwenen en, daar er geen maatregelen werden genomen om de verzameling aan te vullen, werd zij bijkans zonder waarde.

Sedert eenigen tijd is de noodzakelijkheid ingezien, om bij het Genootschap, dat de bewaarder van alle historische en oudheidkundige bijzonderheden in Indie behoort te zijn, eene zoo veel mogelijk volledige verzameling indische munten en penningen voor het nageslacht te behouden. Reeds heeft de muntverzameling eene groote belangrijkheid gekregen en veel ondersteuning in de bijeenbrenging heeft men ondervonden van de zijde van verschillende personen, wier namen deswege dankbaar in de Berigten van dit tijdschrift zijn vermeld. (Zie dl. II bl. V, dl. III bl. XIII en XXIV, dl. IV bl. 275, dl. V bl. 150, 313, 314, 484, 485 en 487, dl. VI bl. 100, 102 en 280).

Met de penning-verzameling is een nieuw begin gemaakt, en dienaangaande is het Genootschap grooten dank verschuldigd aan den heer J. S. van Coevorden, sekretaris der residentie Soerabaja, die zelf in het bezit is van een hoogst belangrijk kabinet van munten en penningen. Van dien heer ontving het Genootschap onlangs de volgende gedenkpenningen.

I. Ter gedachtenis van de overwinning van Palembang in 1821.

Van brons; middellijn 4.1 duim; dikte 3 streep.

1. De beelddenis van koning Willem I, met het randschrift, in romeinsche kapitalen: WILH: NASS: BELG: REX. LUXEMB: M: DUX.

2. Een grieksche strijder, met helm, mantel, schild, zwaard en werpspies, staande op de voorstevan van een schip, waartegen de Mercurius-staf rust. Boven den strijder en hem met eenen krans bekroonende, zweeft een engel des Vredes (?).

Met randschrift luidt

HOSTIUM. MUNIMENTIS. EXPUGNATIS. SATRAPE. CAPTO. BELLO. CONFECTO.

En aan den voet, in zeer kleine romeinsche kapitalen:

AD. PALEMBANG. D. XXIV. JUN. MDCCCXXI.

BRAEMT. F.

II. Ter gedachtenis van het 75 jarig bestaan der vrijmetselaarsloge De ster in het Oosten, te Batavia.

Van zilver, middellijn 5 duim; dikte 3 streep.

1. Het opschrift in romeinsche kapitalen:

IN

MEMORIAM NATALIS

ANNI SEPTUAGESIMI QUINTI

SOCIETATIS LIB.: CAEMENTARIORUM

IN URBE BATAVIA

LEGITIME CONSTITUTAE

QUI CELEBRATUS EST

DIE 16 MENSIS 9 ANNI V.: L.: 5844

IN □ P.: V.:

CUI NOMEN

ASTRUM IN ORIENTE

PRAESIDE MAGISTRO

F.: P.: V.:

ISAACO PENNING

NIEUWLAND.

Omgeven door een touwrand met negen strikken.

2. Eene vijfpuntige ster, waarin het cijfer 75, omgeven door eenen krans van lauwer (?) takken.

Wij nemen deze gelegenheid te baat om den bezitters van indische gedenkpenningen de belangen van het kabinet van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen aan te bevelen.

E. NETSCHER.

Ned. indische munt van 1644. — De heer J. S. van Coevorden geeft de volgende beschrijving van eene munt in zijn bezit.

„Middellijn 2.7 duim; gewigt 6.2 wigtjes; rood koper.

1. Het merk der V. O. C.; daarboven: 1/2 st.

2. Een staand zwaard (vermoedelijk omgeven door een lauwerkrans, die echter niet duidelijk genoeg meer is, om met zekerheid te kunnen worden waargenomen). Rondom, met kapitale romeinsche letters: BATAVIA, ANNO 1644.”

Ook het munt- en penningkabinet van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen is verrijkt met een exemplaar van deze munt, door den heer G. H. B. L. Rudolph alhier. Ook daarop is een zweem van een lauwerkrans; maar een tweede exemplaar, dat wij van den heer H. von Rosenberg ontvingen en dat bijzonder goed bewaard is, doet daarvan geen spoor zien, zoodat men gerust kan aannemen, dat de krans niet op deze munt gestempeld was, hoezeer hij tot het wapen van Batavia behoort, dat door het staande zwaard wordt voorgesteld.

E. NETSCHER.

Munten van de Oostkust van Sumatra. — In deel IV bl. 275 van dit tijdschrift gaven wij de beschrijving eener III.

belangrijke verzameling inheemsche munten van Palembang, ons toegezonden door den heer F. J. P. Storm van 's Gravesande. Eene niet minder belangrijke bijdrage tot de indische numismatiek zijn wij in de gelegenheid hier te doen volgen, door het ontvangen eener verzameling Djambische en andere munten, die wij mede aan den heer Storm van 's Gravesande te danken hebben. Even als de vroeger vermelde zullen ook deze munten strekken tot verrijking van het museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten wetenschappen.

Djambi.

I. Rond, 3 duim middellijn, met een vierkant gat van 1 duim in doorsnede; tin.

1. خليفة المؤمنين Kalifa'oe'l moenimin

2. سنة ١٢٥٦ Jaar 1256 (A. D. 1840).

II. Rond; 3 duim diameter, met een rond gat van 13 mill. diameter; tin.

1. این فتس بندھا راج فطاني *ini peties bunuha radja fatani*, is misschien afte leiden van بندھ volgens Richardson = *gifts*, en فطاني van فطن volgens denzelfden = *wise, intelligent, sagacious*

Is deze verklaring juist, dan beteekent het opschrift: dit geld is eene gift van den verstandigen vorst."

2. خلفه المؤمنين سنة ١٢٦١ Kalifa'oe'l moemin jaar 1261 (A. D. 1845).

III. Rond; 3.2 duim diameter, met een rond gat van 1.3 duim diameter; tin.

1. این فتس حربع سنة ١٢٦١ *ini peties harba (?) jaar 1261* (A. D. 1845).

حربع weten wij niet te verklaren; de stempel is evenwel te zuiver om aan de lezing te twijfelen.

2. Glad.

IV. Achtkant; 2.1 duim in doorsnede; met een rond gat van 1.1 duim diameter; tin.

1. سلطان انوم سري اعلمه *Sulthan Anom sri alah* (?). De lezing اعلمه is volgens een groot aantal exemplaren; wij weten haar echter niet te verklaren.

2. Glad.

V. Vorm en opschrift als no. IV, maar veel kleiner; keerzijde glad; tin.

VI. Nagemaakte O. I. C. duiten van zeer dun koper, zoodat sommige bijkans doorgestempeld zijn. Zij werden te Soengei-pagoe (in het voormalige rijk Menangkabau, Sumatras Westkust) geslagen, tijdens den sulthan Machmoed Moehi'oedin van Djambi. Zij zijn van verschillende jaartallen, maar van de 30 ons geworden exemplaren voeren 29 het wapen van Friesland en 1 dat van Holland.

VII. Als no. VI maar van zwaar koper, zoodat zij nagenoeg wigtig zijn.

Deze werden geslagen te Siloengkang, mede in Menangkabau, en ingevoerd tijdens sulthan Machmoed Badar'oedin. Zij zijn van verschillende jaren, maar de 19 ons geworden exemplaren dragen allen het wapen van Friesland.

De overige muntjes van de Oostkust van Sumatra zijn niet duidelijk genoeg om met zekerheid te worden gelezen. Door de ontvangst van meer exemplaren zouden wij daartoe welligt in staat geraken.

E. NETSCHER.

Gouden munt van Atjeh. — Van den heer J. F. Nieuwenhuijzen, ambtenaar op Sumatras Westkust, ontving het museum van het Bataviaasch genootschap een gouden derham van Atjeh, ter waarde van een vierde spaansche mat. Het heeft

de grootte en dikte van een oud stuivertje en is aan beide zijden gestempeld. De eene zijde heeft *سري سلطان كمال* en de andere zijde *الدين شاه بردولته* d. i. te zamen: *sri sulthan Kama'oedin Sjah berdaulat* (de verhevene gezegende sulthan Kamal'oedin).

Ook van den heer H. R. van Heekeren ontvingen wij zulk een derham, met het opschrift, aan de eene zijde *سري سلطان* aan de keerzijde *شاه جوهن بردولته علاءالدين* d. i. te zamen: *sri sulthan Ala'oedin Sjah Djohan berdaulat* (de verhevene gezegende sulthan Ala'oedin Sjah Djohan).

E. NETSCHER.

Oude ringen en munten, gevonden in de Preanger Regentschappen. — Door den resident der Preanger Regentschappen, jhr. mr. Van der Wijck is, ten behoeve van dit tijdschrift, mededeeling gedaan van het vinden van eenige oude gouden ringen in het regentschap Bandung. Het aan dit vinden gepaard verhaal kwam zoo zonderling voor, dat de regent van Bandung den vinder dienaangaande eene verklaring heeft afgenomen, waarvan het volgende de vertaling is:

„Aan Bapa Askam, woonachtig in de kampong Tjisindang, distrikt Madjalaja, oud 34 jaar, gevraagd zijnde den geheelen toedragt der zaak mede te deelen, zoo wordt door hem geantwoord:

In den nacht van dingsdag, den 2 van de maand Roewah (8 april 1856), droomde ik, dat ik in mijne reeds lang overledene grootmoeder ontmoette. Zij zeide mij in dien droom, dat zij mij tien ringen gaf, die ik maar moest halen uit de tegal Sirah Wasrarang.

Den volgenden morgen vroeg ging ik met mijn meester, Bapa Nasimoe, zijne sawahs bewerken.

Terwijl Nasimoe juist bezig was om de hierbovengenoemde

tegal met de patjoel om te werken, vond hij zes ringen; ik dacht aan mijn droom van den vorigen nacht, ging op die plaats ook aan het zoeken, en vond nog vier ringen, die ik aan Nasimoe overgaf.

Bapa Nasimoe bewaarde die ringen in zijn huis.

Na 18 dagen werd hij zwaar ziek; hij liet mij roepen en zeide mij, dat hij zijne ziekte toeschreef aan het bezit dier 10 ringen. Hij gelastte mij daarom die ringen weder op hunne oude plaats in de tegal te brengen.

Drie dagen nadat ik die ringen daar weder gebragt had, ging ik eens zien, of zij er nog waren, doch vond ze niet meer.

Ik bad daarna met nadruk, dat ik mijne grootmoeder nog eens in den droom mogt ontmoeten.

Na 27 dagen alzoo gebeden te hebben, droomde ik weder, dat ik mijne grootmoeder zag, die mij zeide, dat ik de ringen weder kon gaan halen, op de plaats waar zij vroeger begraven waren.

Des morgens ging ik er naar zoeken en vond ze alle tien terug. Niet wetende of het goud was, heb ik er een ten geschenke gegeven aan Bapa Asmia, en een aan den kalipa. Zeven er van heb ik verkocht, namelijk aan

Bapa Galie een voor	f 15 koper
den kalipa twee voor	20
Bapa Rakis, een voor	67.20
Bapa Kalam, drie voor	88.

De waarheid van dit verhaal is bevestigd door de getuigen Bapa Nasimoe en Sangkat, beiden wonende in de kampong Boctoel, distrikt Tjipedjeh.

Van drie dezer ringen heeft de heer Van der Wijck getrouwe nabootsels in fijn korrelige blaauwe steen overgezonden.

De belangrijkste vertoont een spits uitlopend ovaal vlak,

lang 2 en breed 1.2 ned. duimen, en voorzien van eenig ingesneden krulwerk. De beide andere zijn eenvoudig rond, zonder vlak, en dik 6 à 7 millimeters.

Nog ontvingen wij door de belangstelling van den regent van Bandung, radhen toemoenggoeng Soeria Kerta Adhi Ningrat, eenige blijkbaar zeer oude koperen chinesche duiten, bij het omwerken van een veld nabij de kampong Pagar Maneh, distrikt Lembang, ten getalle van 207 stuks, in den grond gevonden. Zij zijn slechts aan eene zijde gestempeld, terwijl alle andere op Java gevonden chinesche duiten, die ons tot nog toe onder de oogen zijn gekomen, aan de keerzijde van een opschrift in Mandschoe karakters voorzien waren. Welligt zijn deze duiten dezelfde munt als door den heer S. Muller op den berg Loemboeng ten z. w. van Bandung gekregen zijn (zie Bijdragen tot de taal- land- en volkenkunde van Ned. Indie van het koninklijk instituut te Delft, deel IV bl. 101).

E. NETSCHER.

8ste O P G A V E
 VAN DE
 B O E K W E R K E N
 WAARMEDE DE
 BIBLIOTHEEK VAN HET BATAVIAASCH GENOOT-
 SCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN IS
 VERRIJKT.

-
- M. S. Polak, *Algemeene geschiedenis der wereld*, afl. 185—187.
 * G. J. Filet, *De planten in den botanischen tuin bij het Hos-
 pitaal te Weltevreden*, Batav. 1855 (v. d. schr.)
 * J. Hageman Jez., *Geschiedenis van den oorlog op Java*, van
 1825 tot 1830, Batav. 1856 (v. d. schr.)
 * J. J. van Oosterzee, *Nineveh en de Heilige schrift*, 2de dr.
 Rotterdam. 1856 (v. d. schr.)
 * C. Leemans, *Aegyptische monumenten van het Nederlandsch
 Museum van oudheden te Leijden*, 17de aflev. (v. h. gouv.)
 * P. Bleeker, *Reis door de Minahassa en den Molukschen
 Archipel*, in 1855, dl. II. Batav. 1856 (v. d. schr.)
 De dichtwerken van Bilderdijk, uitg. v. Dacosta, dl. I. aflev.
 2—5. Haarlem. 1856.
 * P. Bleeker, *Recherches sur les crustacés de l'Inde Archipé-
 lagique*, Batav. 1856 (v. d. schr.)
 * J. Lamont, *Magnetische Ortsbestimmungen ausgeführt an*
 III.

- verschiedenen Puncten des Königreichs Baijern etc. Th. I.
Münch. 1854. (van de Kön. baijer. Akad. v. wissensch.)
- * Id. Denkrede auf die Akademiker Dr. Thaddäus Siber und
Dr. Georg Simon Ohm. Münch. 1855 (van dezelfde).
 - * P. W. von Hermann, Ueber die Bewegung der Bevölkerung
im Königreiche Baijern, Münch. 1853 (van dezelfde).
 - * C. Kuhn, Ueber das Klima von München, Ibid. 1854. (van
dezelfde)
- Rantjaganning tjarijossipoen Goesti Jezus, Rotterd. 1855.
Serrat Tjarakan (Javaansch spelboek.)

A ANTEEKENINGEN

OVER DE AFDEELING

BONDOWOSO

(RESIDENTIE BEZOEKI).

DOOR

C. J. BOSCH.

Weinig of niets is bekend omtrent de oude geschiedenis van het noordelijk gedeelte dezer afdeeling, waaronder verstaan moeten worden de distrikten Bondowoso, Wonosari, Wringin, Penangoengan en Soekokerto.

Dat dit gedeelte nimmer eene andere bevolking zou hebben gehad dan de tegenwoordige, en dat deze landstreek eerst sedert de laatste 80 à 100 jaren bewoond zou zijn, dat dus de tegenwoordige bevolking als de primitieve zou moeten worden aangemerkt, trek ik geheel in twijfel; echter heb ik zulks dikwerf hooren beweren, hoofdzakelijk op grond daarvan, dat er geene overleveringen bestaan van de eerste bewoners, die anders vrij algemeen over geheel Java voor iedere landstreek gevonden worden, en dat zelfs in de oude tjerita's van Poeger de naam Bondowoso niet eens voorkomt.

De oorzaak van het gemis aan duidelijke overleveringen moet niet gezocht worden in de omstandigheid, dat deze land-

streek nimmer zou zijn bewoond geweest, maar veeleer in eene algemeene verhuizing of vernieling der bevolking.

Overleveringen (tjerita's) bestaan bij het volk, en hoezeer op vele plaatsen afgebroken door groote perioden, waarvan niets gezegd wordt, of duister in vele opzigten, en al verspreiden zij geen groot licht over de geschiedenis der eerste bewoners van het bergland, kan het duidelijk blijken dat weleer en van de vroegste tijden af deze streken bewoond waren.

Misschien is deze landstreek de eenige van Java, die eens eene welligt talrijke bevolking telde, die geheel vernield werd door verschillende oorzaken, en na verloop van eene of anderhalve eeuw nieuwe bewoners zag terugkeeren.

Deze buitengewone omstandigheid heeft mij genoopt, zoo veel mogelijk een geheel te maken van de tjerita's die bekend zijn, en de geschiedenis van de berglanden van Bondowoso te vervolgen tot den tegenwoordigen tijd.

Duidelijkheidshalve wil ik dezelve in drie tijdperken splitsen, waardoor van zelf die tijd zal komen, waarover met eenige zekerheid kan worden gesproken.

Voor het eerste tijdvak zegt het verhaal, dat het land van Bezoeki alleenlijk bestond uit dat gedeelte, hetwelk thans de berglanden uitmaakt; de zee stond tot den voet van Arak-Arak ten noordwesten en tot de bergen van Koekoesan ten oosten dezer afdeeling.

Wat thans Bezoeki en Panaroekan is was zee, en die tegenwoordig vruchtbare vlakten zijn door haar geformeerd.

Of dit groote terrein zijne wording verschuldigd is aan terugtrekking der zee, dan wel aan aanslibbing, en in het laatste geval, hoeveel honderd jaren er noodig zijn geweest tot aanslibbing van eene zoo groote streek grond, als deze beide afdeelingen uitmaken, kan misschien niet worden bepaald; oude menschen beweren den tijd beleefd te hebben, dat de zee te Bezoeki zich uitstreckte tot de plaats der tegenwoordige aloen-

aloen, en dat de plaatsen, waarop thans de chinesche kamp en mandaresche kampongs met al wat daar aan grenst staan, tot het groote water behoorden.

Toen, zegt de tjerita, was Bondowoso reeds bevolkt en hoorde tot het landschap Poeger.

Ik teeken hier aan, dat tot de komst van den regent Soero Adhi Wikromo, de bergdistrikten van Bondowoso niet anders bekend zijn dan onder den naam van Poeger, welke plaats thans nog aan het zuiderstrand en op 64 palen van de eerste ligt; de oorzaak hiervan is, dat de vroegste regenten allen te Poeger woonden, en daarom dien naam gaven aan het geheele distrikt waarover zij stonden.

Het tweede tijdvak spreekt van Modjopait. Poeger stond onder den vorst Browidjojo, die zijne kota had te Modjopait. Het land Poeger was groot en rijk aan bevolking en voortbrengselen.

Er waren vele patih's, die het land bestuurden voor den vorst van Modjopait.

Een had zijne kota te Maketep en heette radja Siendoe Radja, patih Joedho Pakso had zijne kota te Kepatean.

Regtstreeks waren zij onderworpen aan den radja van Banjoewangi, die weder eijnsbaar was aan Modjopait.

De patih's van Browidjojo, die het land van Poeger regeerden, waren Djang Rono, en na zijnen dood zijn zoon radhen Ario.

Het gebeurde dat Browidjojo, radja van Modjopait, in oorlog geraakte met zijnen zoon radhen Patah, die het land van Demak bestuurde, dat hij geslagen, zijn land verwoest werd, en hij de vlugt nam naar Bali. Toen dit ter kennis kwam van den radja van Banjoewangi onderwierp hij zich dadelijk aan het land van Bali, want hij wilde zijnen vorst niet afvallen, en daarom kwam deze landstreek toen ook onder heerschappij van Bali.

Niet lang daarna werd de radja Browidjojo krank, want hij had veel verdriet, en stierf.

Toen de radja van Banjoewangi dit vernam wilde hij niet langer dien van Bali als zijnen heer erkennen, en onderwierp zich daarom aan radhen Patah, sulthan van Demak; het land van Poeger kwam alzoo mede onder heerschappij van dien vorst.

Toen deze sulthan stierf viel het land onder beheer van Djoko Tingkir, sulthan van Padjang.

Sulthan Djoko Tingkir geraakte in oorlog met den Senopati (Senopati beteekent opperbevelhebber van het leger, veldheer, zie ook Crawfurd) Ngabehi Saloring-passar en het land van Padjang werd door dezen geheel verwoest.

Daarom kwam het landschap Poeger tot onderwerping aan den Senopati.

Deze zond tot regent zijnen zoon pangeran Poerbo Negoro, en toen kwam het land van Banjoewangi tevens onder zijn beheer.

Alles bleef rustig onder zijn bestuur, doch de radja van Banjoewangi wilde niet langer gehoorzamen aan Poerbo Negoro en liet hem vermoorden.

Deze radja heette pangeran Tawang-along. Poerbo Negoro had twee zonen; de een heette Tjinde Amoh, de andere Tjile Boenoet.

Beiden, gekrenkt omdat hun vader hen had beschaamd gemaakt, namen de vlugt naar Sumanap, trouwden daar met de dochters van den sulthan van Sumanap en werden, na diens dood, tot sulthan uitgeroepen, Tjinde Amoh voor Sampang, zijn broeder voor Sumanap.

Toen bleef het land Poeger gedurende vele jaren zonder radja.

De sulthan van Mataram vernomen hebbende, dat Poeger regeringloos was, zond zijnen zoon den pangeran Poegeran; deze geraakte in groote oorlogen met den radja van Banjoewangi.

In de eerste dagen van het bestuur van den pangeran Poegeran had er eene groote overstroming plaats, ten gevolge waarvan vele menschen verdronken en ook velen verhuisden.

Deze gingen allen naar het eilandje Gili-radja nabij Sumanap gelegen, destijds onbewoond; zij hadden dit eiland uitgezocht omdat er nog geene menschen woonden en zij bevreesd waren in aanraking te komen met het volk van Sumanap, dat eene geheel andere taal sprak en andere gewoonten (hadats) had dan zij, want zij waren allen javanen.

Panaroekan had toen reeds veel volk, behoorde onder Banjoewangi en was genaamd Poerwonggo; de groote kota heette Tokengan.

Nadat alles weder stil was en vele jaren waren verlopen barstte de berg Ringit, waarbij vele menschen onder de steenen werden begraven; er brak eene hevige ziekte uit, zoodat zij die ziek werden weinige uren later een lijk waren.

Toen verhuisde de geheele bevolking en ging ook naar Gili-radja.

Tot hier de tjerita omtrent de vroegere bevolking dezer afdeeling en de oorzaak van haar verloop of hare vernieling.

Hetgeen het verhaal zegt van de kota's Maketep en Kepatean, wordt als het ware bevestigd door de overblijfselen die er worden gevonden.

Bij de tegenwoordige desa Kademangan moet de kota Maketep gelegen geweest zijn; daar worden werkelijk ook nog overblijfselen gevonden van rooden, gebakken steen, ringvormig opgetrokken, die thans 4 à 6 voeten begraven liggen. Deze overblijfselen strekken zich uit tot Kesemek, alwaar de kota Kepatean zich bevond, en dat ongeveer 5 palen van Kademangan gelegen is; hier en daar is nogtans de muur afgebroken door tusschenruimten van eenige honderden schreden; in dien ringvormigen muur vindt men ook in den grond bedolven, vierkante vakken, van denzelfden gebakken steen opgetrokken en van ongelijke grootte.

Ook een dusdanige grootendeels nog begraven muur is te zien bij de desa Tapen en loopt langs de desa Tal tot nabij Soempilan, een afstand van ruim vier en eene halve paal.

De inlander beweert dat hier de kota's stonden van de radja's, die het land, thans Bondowoso, regeerden voor en tijdens de regering van het huis van Modjopait, en dus van hindoesch geloof waren. Er bestaan bij mij geene redenen dit te betwijfelen, hoezeer die steenen muren eveneens onder het bestuur van de regenten van Mataram kunnen zijn opgetrokken; dit doet nochtans niets ter zake af, daar ik hoofdzakelijk wil trachten te betoogen, dat deze landstreek gedurende de vroegste tijden was bewoond, en de tegenwoordige bevolking van latere en een ons zeer nabij zijnden tijd dagteekent.

Waren bedoelde overblijfselen tempels (tjandi), zoo als er enkelen gevonden worden, dan zou kunnen worden gedacht dat zich daar slechts eenige vromen ophielden, die hun leven sleten met bidden, en zou dit geen bewijs wezen voor eene vroegere bevolking. Dit is hier het geval niet, want daar, waar de bedoelde kota's eens moeten zijn geweest, loopen de grootste rivieren en is de landstreek vruchtbaar, dus geheel geschikt tot woonplaats van menschen.

Daarentegen liggen de meeste tempels in hoeken, door bergen verscholen, alwaar moeilijk vele menschen bij elkander konden wonen.

Dit is onder anderen het geval met dien nabij Andon-biroe, dien de inlander *kelaton* noemt en 'nog al merkwaardig is, doordien hij uit gehouwen steen bestaat, waarin vele figuren gebijteld zijn.

Het bestaan van eene vroegere bevolking te Bondowoso is welligt genoegzaam aangetoond, en niet moeilijk is het nu de oorzaken te vinden van derzelver vernieling.

De onafgebroken oorlogen van de vroegere eeuwen zullen er reeds veel toe hebben bijgedragen, niet alleen om de vermeer-

dering der bevolking tegen te gaan, maar ook om haar te doen verminderen. De overstroming, waarvan gesproken is, moet zeker verbazend groot zijn geweest, om tot de nakomelingschap te worden overgebracht door middel van verhalen, en heeft zeker ook vele menschen doen omkomen.

De daarop gevolgde eruptie van den berg Ringit heeft alweder een groot gedeelte van de bewoners der bergdistrikten vernield. Crawfurd zegt van de eruptie: „de javaansche schrijvers „verhalen, dat er in het eerste jaar van de regering van dien „prins (Senopati) eene verschrikkelijke uitbarsting van eenen vul- „kaan plaats had, vergezeld van aschregen en geweldige aard- „bevingen, waardoor de javanen zeer bevreesd werden. Het was „dezelfde uitbarsting waarvan de portugezen getuigen waren, „waardoor de zon drie dagen verduisterd werd en 10,000 men- „schen omkwamen.”

En na deze uitbarsting moest zich, tot overmaat van ramp, eene schrikkelijke ziekte openbaren, waardoor nog eens duizenden naar het graf werden gesleept.

Het is natuurlijk dat de overgeblevenen toen verhuisden en een ander ver afgelegen oord opzochten, waar zij veiliger konden wonen.

De chronologische volgorde der tjerita, die geheel overeenstemt met hetgeen ons bekend is van de algemeene oude geschiedenis van Java, heeft ons gebracht tot het jaar 1556, want, volgens Crawfurd, heeft de troonsbeklimming van Senopati plaats gevonden in dat jaar, terwijl de uitbarsting van den Ringit, volgens Valentijn, in 1586 gebeurde, waarom ik dan ook den berg, waarvan Crawfurd melding maakt, voor den Ringit heb aangenomen.

Op grond dier omstandigheden houd ik het er voor, dat de ontvolking van Bondowoso heeft plaats gevonden in of omstreeks gemeld jaar.

Voor het derde tijdvak heeft de tjerita het volgende.

Nader werd gezonden van Mataram de pangeran Ario Wiro dhi Ningrat, om het land van Poeger te regeren; deze wilde geene bevelen van den radja van Banjoewangi ontvangen en trok daarom tegen hem uit. Intusschen had deze ook zijne legers (kawans) tegen Ario uitgerust en naar Poeger gezonden. Het eene volgde den weg nabij Soemberwaroe, het andere den weg langs het zuiden van den berg Raun, nabij Gradjahan en Sempolan. Na vele gevechten had eene beslissende ontmoeting plaats ten oosten van Poeger, waarbij het leger van den pangeran Ario te kort schoot en deze sneuvelde. Zijn hoofd werd afgehouden, want bij zijn leven had hij voorspeld, dat, al ware hij gestorven, al had de vijand zijn ligchaam aan stukken gehakt (tjintjang), hij toch zou herleven zoolang het hoofd op den romp stond; het hoofd werd daarom aan de oostzijde van de rivier Poeger begraven, het lijf op den berg Sadeng.

Deze pangeran Ario Wiro dhi Ningrat sneuvelde omstreeks het jaar 1757.

Daarop verviel alweder het regentschap Poeger en werd het land beheerd door bekels, die regtstreeks onder de radja's van Banjoewangi stonden; zij waren aangesteld door de balische radja's Goesti Ketoet en Goesti Kaba Kaba, onder wier bevelen het landschap Banjoewangi toen gesteld was.

Het vroegere regentschap werd in vier distrikten verdeeld met bekels aan het hoofd; zij waren geplaatst: een te Poeger, een te Djember, een te Sentong en een te Pradjekan. Allen hadden meer of minder desa's onder hun gezag, met hoofden onder den titel van koewoe (desahoofd).

Nu volgen alweder oneindig veel kleine oorlogen tusschen deze bekels onderling en door eenigen gevoerd met Banjoewangi, terwijl het tijdstip nabij is, dat de Kompagnie ook hier in deze wildernissen haren schepter wilde voeren.

Deze regeringlooze staat van het landschap Poeger duurde voort tot het jaar 1761, dus vier jaren lang.

Omtrent dezen tijd was de Kompagnie in onderhandeling getreden met de onafhankelijke bekels, doch verkreeg de erkenning van hare suprematie niet zonder eene gewapende magt te hebben vertoond.

De twee bekels van het zuidelijk deel verzamelden veel volk nabij Poeger en bleven daar wachten, om door de wapens te doen beslissen aan wien het land zou blijven. De ontmoeting was nogtans van weinig beteekenis, want zoodra de eerste man was gevallen gingen allen aan het loopen.

De bekel van Sentong, Gaga Baneng genaamd, weigerde ook zich te onderwerpen.

Deze Gaga Baneng voerde het gezag in het bergdistrikt, en had regtstreeks onder zijne bevelen de koewoes der desa's Pakalangan, Padassan, Tenggarang, Loodjadjar, Glenseran, Amboeloe, Tamban, Dompiong, Tegallo, Pradjekan, Blimbing en Djoerangsapi.

Tot onderwerping van dezen bekel zond de Kompagnie een detachement militairen, onder den serjant Visser, waarbij zich gevoegd hadden de ronggo en meeste hoofden van Bezoeki. Gaga Baneng liet zich echter niet afschrikken door deze krijgsmagt, en kwam moedig zijne vijanden te Ledok ontmoeten. Er had een gevecht plaats, waarbij de Kompagnie de overhand hield, terwijl Gaga Baneng tot Mandera terugtrok; vervolgd, had aldaar een tweede en te Sekar-poeteh een derde gevecht plaats, waarbij de bekel steeds te kort schoot, waarop hij tot Sentong, de hoofdplaats van zijn distrikt, week. Nogmaals achtervolgd en aangevallen verdedigde hij zich tot het laatst en sneuvelde. Dit was het teeken van algemeene verwarring voor zijne aanhangers, die allen op den loop gingen, en zoo werd de Kompagnie meester van het geheele land.

Zij liet eene bezetting onder serjant Jansen achter te Djember, als zijnde het middelpunt van het landschap en de meest bevolkte plaats.

Ten gevolge dezer gevechten, waarbij vele honderden gesneuveld waren, verliep een groot deel der zoo geringe nog aanwezige bevolking van het bergdistrikt, en zocht eene veiliger plaats te Banjoewangi, dat toen nog door zijne eigene radja's werd beheerd.

De geschiedenis van dezen Gaga Baneng is mij medegedeeld door zijnen zoon, die thans nog leeft en zegt 97 jaren oud te wezen. Volgens dezen zou de geheele bevolking van het tegenwoordige noordelijk Bondowoso niet meer dan 3 à 400 inwoners hebben geteld. Deze waren dus de eenig overgeblevenen van de eertijds talrijke bevolking.

Bezoeki was gedurende dien tijd verkocht aan den chinees Han Boei Hin, vader van den chinees Han Tjampit, aan wien later de afdeeling Probolinggo afgestaan werd. De koopprijs voor Bezoeki betaald bedroeg *f* 200.000 koper.

Panaroekan was aan den sulthan van Sumanap in ruil gegeven tegen Gili-radja, dat de Kompagnie almede aan eenen chinees had verkocht; zoo stonden de zaken tot het jaar 1783 (1).

Hoezeer onder heerschappij van de Oost-indische kompagnie, bleef deze landstreek als het ware geheel overgelaten aan eenige bekels, die naar willekeur te werk gingen en zich slechts bij wijze van onderwerping of hommage, nu en dan, meestal eenmaal 'sjaars, moesten vertoonen bij het opperhoofd te Pasoeroean.

De Kompagnie trok geene voordeelen van het land, dat toen ook, uitgeput aan bevolking, voor het oogenblik weinig kon opbrengen.

(1) In deel I, aflevering IV, 1855 (nieuwe serie) van het Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviansch Genootschap van kunsten en wetenschappen, is opgenomen eene geschiedenis van het baataafsche en hollandsche gouy. op Java, 1802—1810, door J. Hageman Jcz. waarin op bl. 372 gezegd wordt: „Panaroekan en Bezoeki, voor enen pachtschat van 6088 rijksd. en 35000 ponden rijst 'sjaars, sinds 22 augs. 1794 verhuurd aan Han Tjanpit, opperhoofd der chinezen te Soerabaja.”

In het jaar 1770 had zij onderhandelingen aangegaan met den bekel van het eiland Noesa-baron, gelegen op ongeveer 8 engelsche mijlen van Poeger. Dien ten gevolge was te Noesa een europeaan als boekhouder en een chinees als sjahbandar geplaatst; de eerste moest de vogelnestjes opkopen en toezien dat er niet gesmokkeld werd op den vasten wal van Java.

Door aanzetten van eenige mandarezen, die de hulp der balische vorsten hadden toegezegd, liet de bekel van Noesa, Siendoe Bromo geheeten, zich overhalen om de dienaren der Kompagnie te vermoorden.

Zoodra dit ter kennis kwam van den te Pasoeroean geplaatststen hollandschen gezaghebber, zond deze een detachement troepen, onder bevel van luitenant Rijks en vergezeld van den radhen toemoenggoeng Niti dhi Ningrat, regent van Pasoeroean, die een groot gevolg medebragt en vele hoofden van Probo-linggo, Sumanap en Bezoeki.

Daar er te Poeger geene dan zeer kleine prauwen waren, werden tevens vele en groote prauwen van Soerabaja, Pasoeroean en Bezoeki langs de zuidkust gezonden, waarmede de troepen zouden moeten oversteken, om op het eiland Noesa-baron te landen.

Dit vond plaats en na lang strijden werd men meester van geheel het eiland, verwoestte al wat er was, liet de putten dempen en verjoeg de geheele bevolking, die uit mandarezen en javanen bestond (1).

In 1785 was alles tot orde en rust gebragt, waarom de troepen, benevens de radhen toemoenggoeng van Pasoeroean terugkeerden om verslag te geven van hunne verrigtingen.

(1) In het archief van Banjoewangi berust een dienststaat van den luitenant kolonel, kommandant civiel, Johan Cesar von Wikkerman, waarnaar blijkt dat de hier bedoelde expeditie tegen Noesa-baron heeft plaats gehad in het jaar 1777, en aangevoerd werd door majoor Rijks, dat von Wikkerman dezelve bijwoonde, en bij die gelegenheid eene wond bekwam aan de rechterzijde.

De overheid was zoodanig tevreden over des toemoenggoengs handelwijze, dat zij hem ter belooning den titel van adhipati gaf en zijnen zoon, radhen Prawira dhi Ningrat, tot toemoenggoeng, regent van Poeger benoemde.

Tevens vorderde de Kompagnie toen eenige inkomsten van het landschap en maakte daarom een kontrakt met gezegden regent.

Zij bestonden in de levering van 12 pik. was,
 2 „ kardamon,
 2 „ staartpeper,
 10 „ roode peper en
 2 „ fijn garen, alles
 zonder betaling.

Tegen zekere vastgestelde prijzen liet zij opbrengen:
 2 pikols grof garen,
 15 „ koffij en
 20 „ goemoetitouw, alles
 te Pasoeroean te leveren.

Aangezien er nog geene koffij geplant was in het regentschap, moesten de 15 pikols te Malang, in de residentie Pasoeroean gelegen, worden opgekocht; de regent liet daarom hier ook koffij planten die zeer goed opkwam.

Tot dekking dezer uitgaven, die hij verplicht was te doen om aan zijn kontrakt getrouw te blijven, en voor zijn privé tevens, bepaalde de toemoenggoeng eenen huistaks, van *f* 1 per huisgezin van de bewoners ten zuiden der rivier Soeger, en van *f* 3 voor die welke ten noorden van die rivier woonden, terwijl zij hem tevens moesten opbrengen $\frac{1}{5}$ van hun padiegewas op sawah's geplant en $\frac{1}{10}$ van dat der tagalvelden.

Op het laatst van het bestuur van dezen regent had er een misverstand plaats, dat den daarin meest betrokken persoon duur te staan kwam; namelijk zeker hoofd der mandarezen, kapitein Boeton geheeten, werd verdacht zich aan smokkelhandel schul-

dig te maken, waarom van Pasoeroean herwaarts werd gezonden een serjant en eenige soldaten, met last om dat hoofd op te brengen. De serjant had verstaan dat hij het hoofd van den mandarees moest opbrengen, waarom hij hem opvatte, het hoofd afsloeg en opzond. Dit misverstand was ontstaan door dat de order in het maleisch luidde *kapala mandar*, waaruit even goed verstaan kon worden het hoofd van den mandarees, als het hoofd der mandaresche bevolking.

De toemoenggoeng, die ziek was geworden, ging naar Pasoeroean, alwaar hij stierf, na 7 jaren regent van Poeger te zijn geweest.

Ter vervanging benoemde de Kompagnie tot toemoenggoeng van Poeger, kiai Soero Adhi Wikromo, ronggo van Bezoeki, op dezelfde voorwaarden als waartoe zijn voorganger zich verbonden had.

Bij de eerste reis die deze regent herwaarts deed, was hem de hoofdplaats Poeger zoo tegengevallen en daarentegen de vlakke van Bondowoso zoo schoon voorgekomen, dat hij besloot in het bergdistrikt de hoofdplaats van zijn regentschap te vestigen, en daarom eenige mantrie's in last gaf, het daartoe meest geschikte oord uit te kiezen, de bosschen om te hakken, eene aloen-aloen af te steken, en alles zoodanig in gereedheid te brengen dat hij spoedig aldaar verblijf kon houden. Intusschen was hij naar Bezoeki teruggekeerd en ontving, na verloop van een jaar, het bericht dat aan zijnen last voldaan was.

Hij kwam toen over en bleef, na de hoofdplaats meer oostwaarts te hebben laten verleggen, ter plaatse wonen waar thans de kota Bondowoso ligt, en die hij zoo noemde, omdat dit beteekent *hoog en uitgestrekt land*.

Tijdens het bestuur van zijnen voorganger waren reeds eenige strandbewoners van de noordkust, meest madurezen, overgekomen, en hoezeer meest allen vagebonden en lieden, die wegens gepleegde misdaden in de bosschen een heenkomen zochten, was dit toch den

regent niet ongevallig, daar hij zijne bevolking hierdoor spoedig zag toenemen.

Om met meer zekerheid op zijne inkomsten te kunnen rekenen, liet hij eene volkstelling doen, waardoor bevonden werd eene bevolking van 640 soma's (huisgezinnen) in 32 desa's ten zuiden van de rivier Soeger, en van 570 soma's in 35 desa's ten noorden van die rivier, dus een geheel van 1210 huisgezinnen of, tegen 5 zielen per gezin, van 6050 zielen voor het geheele regentschap, dat zich toen nog tot niet ver van het strand van Panaroekan uitstreckte.

De regent liet echter geene middelen gespaard om zooveel mogelijk het overkomen van menschen te bevorderen. Hij zond daarom zijne mantrie's uit, ten einde alom bekend te maken de bekoorlijkheden van het oord, den vruchtbaren grond, en dat het den aankomenden niet lastig gemaakt zou worden. Door dit middel kwamen spoedig vele menschen over, doch door zijn huwelijk met eene prinses uit het huis van Sumanap, waarvan hij wist partij te trekken, verkreeg hij nog meer volk.

De uitgestrektheid bebouwde grond wordt berekend destijds ongeveer 1000 bouws van 500 □ roeden te hebben bedragen.

Gedurende dien tijd kwamen dikwerf zeeroovers te Poeger landen, die, na de vogelnestklippen bestolen te hebben, have en goed der vreedzame bewoners van de zuidkust vernielden of medevoerden. De bevolking stelde zich nogtans te weer en verdreef hen met achterlating van dooden, waarvan de hoofden opgezonden werden.

Volgens bericht van den tegenwoordigen demang van Wonosari, Niti dhi Redjo, die met den toemoenggoeng als jongeling is overgekomen en bij hem in dienst was, vonden zij hier nog vele lieden die boeddhisten waren.

De regent gaf daarom last aan den panghoeloe hadji Abd'oer-rahoep, vader van den tegenwoordigen panghoeloe, om in iedere desa te onderzoeken of er zich lieden van het geloof van Boed-

dha bevonden, en in dat geval hen door besnijdenis tot het mohamedanisme te bekeeren. Hij voldeed hieraan en vond er velen in de desa Kemiri, die zonder verzet zich onderwierpen. Gezegde Niti dhi Redjo verhaalt nog, dat zij bijzonder veel oude menschen onder de bevolking vonden, die door hooge jaren meest allen kindsch waren.

Het luchtgestel van Bondowoso scheen niet geschikt te zijn voor den toemoenggoeng, want hij was den meesten tijd ziek; daarom verhuisde hij in het jaar 1798 naar Bezoeki, en droeg het onmiddelijk toezigt van het land aan den mantri perdowo Kerto Negoro en de wedhono-mantri's Tirta Wongso en Rekso Negoro op.

In het jaar 1801 overleed de kiai toemoenggoeng. Zijn schoonzoon kiai Prawiro Adhi Widjojo, ronggo van Bezoeki, verving hem als regent van Poeger in het jaar 1802, onder den naam en titel van kiai toemoenggoeng Soerio Adhi Ningrat, en vestigde zich te Bondowoso.

In dat jaar vertoonden zich nogmaals vele roovers aan de zuidkust, doch zij werden steeds verslagen door den patih van Poeger, Soero Widjojo, die bekend staat wegens zijn dikwerf beproefden moed.

In 1802 werd te Bondowoso geplaatst de heer Stevens, in de betrekking van koffijgekommitteerde. Hij was de aanlegger der eerste koffijtuinen en de eerste europeaan die aldaar woonde. In het jaar 1808 werd de mantri-wedhono Kerto Negoro, die nog in leven en vader van den tegenwoordigen ronggo is, benoemd tot patih van Bondowoso, terwijl in datzelfde jaar de kontingenten afgeschaft werden, en de maarschalk Daendels eene belasting uitschreef van 500 spaansche matten 's jaars voor het regentschap Poeger, tevens vaststellende dat een der zonen van den toemoenggoeng zoude opkomen om militaire dienst te presteren, met den rang van ser-

jant over 24 manschappen, die hij moest medebrengen en uit de zonen van mantri's moesten gekozen zijn. Tot belooning zou gegeven worden aan den serjant 4 djongs sawah en aan iederen soldaat 1 djong, terwijl deze grond door de bevolking ten hunnen voordeele moest worden bewerkt, beplant en geoogst. De toemoenggoeng zou zelf voorzien in het equipement van deze ruiters en hunne soldijen betalen. Zij werden naar Paseroean gezonden om aldaar dienst te doen als djajang-sekar.

In 1811 werd de toemoenggoeng Soerio Adhi Ningrat overgeplaatst naar Bezoeki, met den titel van adipati en rang van regent van Bezoeki.

Het vroegere regentschap Poeger verviel toen, waarom bepaald werd, dat die landstreek, onder de benaming van Bondowoso, zoude komen onder Kerto Negoro, benoemd patih van Bondowoso, en een onderdeel uitmaken van het regentschap Bezoeki.

Hoezeer op het einde van het jaar 1811 de engelschen bezit namen van het eiland Java, bragt deze gebeurtenis geene verandering in de zaken van het regentschap Bezoeki, en bleef alles op denzelfden voet tot het jaar 1813.

In het begin van laatstgemeld jaar werd te Bezoeki als resident geplaatst de heer Roxburg; voor het eerst werden toen de verschillende distrikten tot een geheel gemaakt en het gezag aan een europeschen ambtenaar opgedragen.

De opstand die in dat jaar te Probolinggo plaats had, waarbij de chinesche eigenaar van dat distrikt werd vermoord, was oorzaak dat Probolinggo, Bezoeki en Panaroean geheel onder 's gouvernements beheer werden gesteld.

De binnenlanden, gelijk deze afdeeling en Lamadjang, waren steeds als 's gouvernements eigendom aangemerkt, waarom het engelsche bestuur, op het einde van het jaar 1812, beproefde

ook hier het landelijk stelsel in te voeren, gelijk overal elders op Java. Dit was nogtans aan vele moeilijkheden onderhevig, hoofdzakelijk omdat de inlander, uit gebrek aan kontanten, buiten magte was zijne renten in geld te voldoen, en er toen zoo weinig handel bestond, dat hij zijn produkt niet kon verkoopen om daardoor geld te erlangen.

De gestrengheid waarmede werd aangedrongen op de voldoening der landrente in specie, had ten gevolge dat zekere Ario Galedak zich gewapender hand tegen het bestuur verzette.

Deze Ario Galedak behoorde te huis in de desa Tempe, afdeling Lamadjang, en gaf zich uit als afstammeling van Wiro dhi Ningrat.

Hierdoor wist hij in het Lamadjangsche eenigen aanhang te verkrijgen, die tot Poeger aangroeide; aldaar dwong hij den patih, Rekso Negoro, voor hem partij te kiezen, en ging verder naar Bondowoso, reeds een vrij grooten aanhang hebbende, daar alle bewoners van de desa's, waarlangs zijn weg liep, genoodzaakt werden hem te volgen. Zijn voornemen was zich meester te maken van den geheelen oosthoek, en zoo over Pasoeroean naar Soerabaja op te rukken, om ook die plaats te overrompelen. Zoo als gewoonlijk speelde godsdienst een hoofdrol in zijne beloften, terwijl hij het volk tevens had toegezegd, dat zij, eens alle europeanen van Java verdreven hebbende, vrij zouden zijn van alle belastingen en heerediensten. Ongehinderd kwam Ario Galedak tot nabij Sentong, digt bij de tegenwoordige pasanggrahan van Bondowoso, doch werd daar afgewacht door den patih van Bondowoso, Kerto Negoro, die een vijfhonderdtal mannen, met geweren en pieken gewapend, had verzameld, en hem belette zijne veroveringsplannen verder voort te zetten. Twee lilla's deden de meest gewenschte uitwerking, want, bij het eerste schot dat uit een derzelve werd gelost, viel Abd' oer-azit, een der hoofdmuiters, en, na nog een paar schoten, trachtte al spoedig een ieder heen te komen.

De overwinning bleef dan ook aan de zijde van den patih Kerto Negoro, die onder zijn volk slechts één doode telde; van de zijde der muiters waren er 17 gesneuveld en velen gewond. De Ario zocht zich door de vlugt weg te maken, maar gewond zijnde werd hij spoedig in de desa Djambe-arom achterhaald en gedood.

De patih van Poeger, Rekso Negoro, werd in de desa Parang opgevat, naar Bezoeki gezonden en nader met 40 andere personen, die tot den aanhang van Ario behoorden, naar Bandjermasin gebannen.

Gedurende dit zelfde jaar had er eene kleine eruptie plaats uit den berg Raun, die veel asch uitwierp, vergezeld van ligte aardschuddingen, en tot het jaar 1824 werden geluiden, uit dezen berg komende, gehoord, die veel gelijkenis hadden aan die van donder. Ook de berg Ijang liet zien dat hij nog niet uitgedoofd was, daar, kort na de eruptie van den Raun, vuur uit zijnen krater opsteeg en hier opgemerkt is.

In 1813 werd de patih Kerto Negoro benoemd tot ronggo van Bondowoso, en is Poeger onder dezen ronggo gesteld, met eenen demang aan het hoofd.

Het jaar 1815 kenmerkte zich door de uitbarsting van den Tembora op het eiland Sumbawa. Deze berg heeft toen verbazend veel asch uitgeworpen, daar, volgens de inlanders, in Bondowoso dezelve ter dikte van een voet over den grond verspreid lag, en zij de herten (kidangs) en vogels met de handen konden vangen, omdat die beesten bijkans verblind waren door den aschregen, die drie dagen zonder ophouden was gevallen.

In het jaar 1817 werd de regent van Bezoeki en Probolinggo, Soerio Adhi Ningrat, ontslagen en naar Soerabaja met der woon verwezen. Hij werd vervangen door radhen adhipati Ario Prawiro Adhi Ningrat, eenen prins van het huis van Sumanap, doch deze werd alleenlijk benoemd voor het regentschap Be-

zoeki, terwijl als regent van Probolinggo aangesteld werd radhen Saleh.

De ronggo van Bondowoso, Kerto Negoro, bekwam in het jaar 1824 zijn ontslag uit die betrekking en werd opgevolgd door zijnen zoon, den tegenwoordigen ronggo, kiai Kerto Koesoemo, toen patih van Probolinggo.

De gewezen ronggo vroeg in het jaar 1830 verlof om eene streek grond, ten noorden van Poeger en tot dat distrikt behoorende, te mogen ontginnen.

Dit verzoek werd hem door het bestuur toegestaan, waarom hij zich daar met een tiental volgelingen vestigde en der plaats den naam gaf van Tanggoel Koeripan; in 1833 waren er slechts 257 bewoners, in 1843 telde de bevolking aldaar 2948 en thans reeds 5010 zielen.

Tijdens het verblijf van den gouverneur generaal mr. P. Merkus te Bezoeki, in 1841, werd de regent adhipati verheven tot den rang van pangeran, ter belooning zijner vele en trouwe diensten. Twee jaren later is de pangeran overleden. Zijn zoon, de tegenwoordige regent van Bezoeki, radhen toemoenggoeng Ario Prawiro Adhi Ningrat, heeft hem vervangen.

Op het einde van 1843 nam het gouvernement een besluit, waarbij het gezag van de verschillende ronggo's dezer residentie werd ingetrokken en de distriktshoofden onder het onmiddelijk gezag van de regenten kwamen te staan, met bepaling nogtans, dat de in dienst zijnde ronggo's hunnen rang en traktement zouden behouden; tevens zijn toen de vijf distrikten der afdeeling Bondowoso in acht verdeeld, door dat van Bondowoso in vieren te splitsen, en werd de afdeeling geformeerd uit de distrikten Bondowoso, Wonosari, Pradjekan, Wringin, Penangoengan, Soekokerto, Djember en Poeger.

Dat van Pradjekan kwam in 1844 tot de afdeeling Panaroekan, waarom Bondowoso thans nog zeven distrikten heeft.

Ik laat hier de namen volgen der residenten aan wien het

bestuur der residentie in Bezoeki verschillende jaren is toevertrouwd, als ook van de ambtenaren die in de afdeeling Bondowoso zijn werkzaam geweest, terwijl in eenige staten zijn bijeengebragt de statistieke opgaven, in opvolgende jaren, der sterkte van de bevolking, bebouwde gronden, landrente, koffijaanplanting en het produkt daarvan, nopalaanplanting en het kochenille produkt, de prijzen van verschillende produkten en van eenige soorten van vee voor huisselijk gebruik, en een staat de inkomsten van 's lands middelen.

De residenten die zich successievelijk hebben opgevolgd zijn:

1813. Roxburg, collector te Probolinggo.

1815. D. Ainslie, resident van Probolinggo, Bezoekie en Panaroekan, en politiek agent voor Bali.

1816. J. Davidson, resident van Probolinggo, Bezoeki en Panaroekan.

1817. J. L. Van Neukirchen gend. Nieuwenheim, resident van Probolinggo en Bezoeki.

1819. J. H. Van IJsseldijk, resident van Bezoeki.

1823. P. Langewagen.

1827. F. H. Smulders.

1828. B. C. Verploegh.

1830. J. F. De Bruin Prince.

1837. H. Cornets de Groot.

1840. Jhr. J. F. Hora Siccama.

1843. J. F. T. Maijor.

1848. A. H. W. Baron De Kock.

1848. J. L. B. Engelhard.

1852. H. A. Van de Poel.

1856. H. Kleijn van de Poll.

De eerste europesche ambtenaar die te Bondowoso geplaatst is, was, in 1802, Stevens als koffijgekommitteerde.

Tot het jaar 1817 bleef de afdeeling zonder europeesch toezigt. In dat jaar is hier aangesteld tot opziener bij de landelijke inkomsten:

1817. Mijtzell.
 1819. Fokkeijen.
 1820. Pool.
 1829. als kontroleur bij de landelijke inkomsten en kultures,
 De Bruine.
 1835. Waterloo.
 1843. Bosch.

Volgens mondelinge berigten is de residentie Bezoeki in het jaar 1824 opgemeten door den heer Landouw, en moet de afdeeling Bondowoso hebben bevat eene inhoudsvlakte van 2721 □ palen, hetgeen zou bedragen voor ieder distrikt, als volgt:

voor Bondowoso	891	□	palen.
» Wringin	32	»	»
» Pradjekan	336	»	»
» Djember	726	»	»
» Poeger	736	»	»

De inhoudsvlakte van het distrikt Pradjekan, dat thans bij de afdeeling Panaroekan behoort, hiervan afgetrokken, zou de afdeeling, zoo als zij thans is, nog eene uitgestrektheid van 2385 □ palen hebben.

De geheele landstreek heeft bijkans geen anderen dan zeer vruchtbaren grond en is doorsneden met vele rivieren, waarvan de voornaamsten zijn, om den noord de Sampean en om de zuid de Bedadong.

Het noordelijk gedeelte is nog al sterk bevolkt, vooral de distrikten Bondowoso en Wringin, doch de overige en de zuiderdistrikten zijn weinig bewoond. De bevolking bestaat uit ongeveer 100,000 zielen madurezen en 20,000 zielen javanen; de eersten zijn emigranten van Sumanap en Madura, die, gelijk hiervoren is gezegd, eerst sedert hoogstens 50 jaren zich hier hebben nedergezet; de javanen zijn afstammelingen der primitieve bevolking. Het verdient opmerking

dat ook thans nog de javaan ongaarne omgang heeft met den madurees. Zoodra er eenigen van deze laatste-natie zich nederzetten in eene desa door javanen bewoond, verhuizen dezen en gaan zich meer zuidwaarts op, in de bosschen vestigen.

De madurees heeft ook eene geheel andere taal, zeden, gewoonten en karakter; hij bezit meer energie, is slimmer, denkt meer door dan de goedhartige javaan, heeft veel handelsgeest, doch is daartegen minder beschaafd en ruwer van aard.

Met den madurees moet streng, doch billijk en regtvaardig worden omgegaan; dan kan meer werk van hem gevorderd worden dan van eenen javaan. Men zie slechts de wijze waarop de sawahvelden bewerkt worden, en zal dan al spoedig bespeuren hoezeer de aktiviteit dezer beide eilanders verschilt. De bevolking alhier is rijk; hare jaarlijksche inkomsten in ronde cijfers opgenomen, bedragen ongeveer als volgt:

1e. aan padi, gerekend dat de 19,000 bouws sawah slechts gemiddeld 15 hamatten van 200 katies geven, en ieder hamat tegen *f* 5 verkocht wordt *f* 1,425,000

2e. aan djagong, genomen over 15,000 bouws, ad 10,000 stuks per bouw en tegen *f* 3 de 1000 stuks, is » 450,000

3e. aan koffij, over 72,000 pikols ad *f* 11 het pikol, is. » 792,000

4e. aan tabak, arensuiker, enz. nog maar gesteld. » 50,000

Te zamen *f* 2,717,000

Hiervan de landrenten afgetrokken, ad . » 280,000

zoo blijft *f* 2,437,000

welke som jaarlijks op weinig na in de wandeling komt.

De sawahvelden worden allen voor tweede gewas met djagong beplant, waarvan het produkt ook bijzonder gunstig is, en waarmede de madurezen zich hoofdzakelijk voeden.

Als een gevolg van het vele geld dat jaarlijks in de wandeling komt, zijn alle artikelen, zoo wel van eerste behoefte als van weelde, even duur, en is het te voorzien dat die prijzen nog zullen verhoogden; immers het geld verliest zijne waarde als het in overgrootte hoeveelheid wordt aangevoerd. Uit den staat III blijkt, hoezeer alles in prijs is vermeerderd sedert de laatste twintig jaren.

De staten II, IV en V toonen aan, de hoogte waarop de rijst-, koffij- en kochenillekultures zijn gebragt; het is dus niet noodig hierover uit te wijden; alleen kan worden opgeteekend, dat deze drie kultures nog voor groote uitbreiding vatbaar zijn, zoo de bevolking toeneemt (1).

Aan de zuidwest en op de eilanden Noesa-baron en Poeloe Sempoe worden vogelnestklippen gevonden, waarvan het regt tot plukken verpacht is en wier inkomsten zijn opgenomen bij den staat VI.

Deze klippen hebben, voor zooveel mij bekend, niets merkwaardigs, wat natuurlijke vorming betreft.

Ten noorden van Poeger liggen de meren Telogo Wiar, Telogo Bang, en Telogo Argo aan den oostelijken voet van den berg Lamongan. Zij hebben niets bijzonders, in grootte, diepte, als anderzins; het zijn groote gaten van een kwart tot eene halve paal breed, met water gevuld, door deskundigen beschouwd als oude kraters. In derzelve nabijheid, bij de desa Andon-biroe en den Goenong Tjili, ligt de zoogenaamde *kedaton*, die merkwaardig is door de vele figuren en

(1) In 1850 (zie staatsblad van Ned. Indie van dat jaar, no. 19) zijn, in het belang der kultures en van de regtsbedeeling, de onderafdeelingen Panaroekan en Bondowoso, uitgezonderd alleen het distrikt Wringin, dat hij Bezoeki werd gevoegd, afgescheiden van het regentschap Bezoeki en verheven tot een afzonderlijk regentschap, onder het bestuur van eenen assistent resident. De zetel van dat bestuur werd gevestigd te Pradjekan.

menschelijke gedaanten in geheel den omtrek uitgebijtd. Ik vond aan de linkerzijde van den trap van voren, de volgende cijfers uitgehouwen: (1)

De geheele afdeeling is door bergen als het ware ingesloten. De voornaamsten zijn de Raun, hoog 9600, en de Argo Poero, hoog 9237 voeten, volgens den heer Junghuhn; de Rano, meer eene vereeniging of bergrug tusschen het Ijang gebergte en den Ringit, is onbeduidend hoog en heeft niets opmerkelijks.

Voor het jaar 1844 had nog niemand beproefd den Raun of den Ijang te beklimmen.

Hoezeer men mij zocht af te schrikken, door op te geven dat er geene wegen waren, dat ik door duisternis overvallen en aan het dwalen geraken zou, dat booze geesten daar rond zwierven, zette ik toch mijn plan door en ging naar den Raun voor het eerst, den 30 junij 1844, en bleef eene nacht op den berg over.

Deze berg is mij voorgekomen zoo als alle vulkanen die ik gezien heb; alleen is de krater bijzonder groot en diep, welligt de grootste en diepste van geheel Java.

Den Ijang beklom ik voor het eerste van de zuid in het begin van november 1844; ik was toevallig ook de eerste persoon, voor zooveel bekend is, die op dezen berg kwam.

(1) Volgens den heer Friederich beteekenen deze cijfers 1251, of 1281 wanneer het derde cijfer van onderen ééne ronding moet uitmaken. Opmerkenswaardig is de overeenkomst van dit geschrift met dat van Panataran in Kediri, waarop het jaartal 1261 (A. J.; door eene drukfout staat op bl. 487 van dit tijdschrift, deel V, 1251 na Chr.). Beide jaartallen zijn op dezelfde wijs in eene langwerpige vierkante lijst gevat en tusschen twee rozetten geplaatst. Red.

Mijn plan was gezamenlijk te gaan met den heer Junghuhn, die toen te Bondowoso was, maar eene plotselinge ongesteldheid verhinderde dien heer mij te vergezellen.

Toen ik boven kwam, na een nog al moeilijken weg te hebben gevolgd, was ik opgetogen over al hetgeen ik er vond. Groote uitgestrekte vlakten, waarover duizenden herten liepen en graasden, paauwen, boschoenderen, schoone beken met kristalhelder water, dit alles deed mij met zoodanige overijling voort loopen, dat ik weldra, ten 3 uren 's namiddags, vergezeld van nog maar twee menschen, aan een plateau kwam, alwaar wij besloten te blijven vernachten en dat wij noemden Tagalan Argo Poero.

Des anderen daags beklom ik den top, dien wij ten zuidwesten van ons hadden liggen en dien wij Argo Poero noemden, hetgeen beteekenen wil *grootte, verscholen berg*. De oudheden die ik op dien top vond, mijne zoo ongelukkig uitgevallen reis om den noord van het gebergte, een en ander meer zal ik hier stilzwijgend voorbij gaan, daar zulks reeds is aangeteekend door den heer Zollinger in zijne »Bijdragen tot de kennis „van de gebergte sijstemen in oostelijk Java,” geplaatst in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, VIII jaargang, II aflevering. Van de groote in aarde gebakken potten die ik daar vond, waren twee bestemd voor het museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen (1). Ik schat de uitgebreidheid van den grond, geschikt voor den veldarbeid, op 150 □ palen.

De plateaux liggen gemiddeld tusschen de 5,600 en 7000 voeten boven de oppervlakte der zee; het terrein is rijk aan water; de grond schijnt zeer vruchtbare, zoogenaamde tuinaarde te hebben; de weg daar heen, van den noord langs Ta-

(1) Zij schijnen den weg derwaarts niet te hebben gevonden.

man Korsi, is zonder moeite zoodanig in te rigten, dat de passage steeds gemakkelijk zij voor paarden; er is echter geene bevolking, die daar denkelyk ook zoo spoedig niet zal heen trekken, omdat de benedenlanden nog voldoende ruimte aanbieden, om minstens een millioen menschen te huizen en te voeden.

Bondowoso, november 1848.

No.

Jaren.

1792

1827

1828

1829

1830

1831

1832

1833

No. 1. AFDEELING BONDOWOSO.

STAAT aantoonende de bevolking en het beestiaal.

Jaren.	Namen der distrikten.	Aanwezige bevolking in huisgezinnen.	Totaal.	Aanwezige				Totaal.	Aanmerkingen.
				Paarden.	Runderen.	Buffels.	Te zamen.		
1792	Poeger. Rambi. Sentong. Pradjekan.	— 640 — 570	1230						De hier bedoelde bevolking is genomen per huisgezin (soma); indien ieder huisgezin tegen 5 zielen gerekend wordt, dan geeft dit eene bevolking van 6150 zielen.
1827	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1193 6346 1119 991 692	10341						Tegen 5 zielen per huisgezin is 51,705.
1828	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1193 6765 1103 1063 703	10827						Tegen 5 zielen per huisgezin is 54,135.
1829	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1518 7854 1569 1310 713	12964						Tegen 5 zielen per huisgezin is 64,820.
1830	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1517 8016 1641 1279 746	13199						Tegen 5 zielen per huisgezin is 65,995.
1831	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1763 9291 1935 1385 803	15177						Tegen 5 zielen per huisgezin is 75,885.
1832	Wringin. Bondowoso. Pradjekan. Djember. Poeger.	1663 9571 1708 1352 640	14943						Tegen 5 zielen per huisgezin is 74,715.
1833	Wringin. Bondowoso. Pradjekan.	1764 9697 2171							

Jaren.	Namen der distrikten.	Aanwezige bevolking in huisgezinnen.	Totaal.	Aanwezige				Totaal.	Aanmerkingen.	Jaren.	
				Paarden.	Runderen.	Buffels.	Te samen.				
1833	Djember.	1387	15751							1841	
	Poeger.	732									1842
1834	Wringin.	1790	15563						Tegen 5 zielen per huisgezin is 78,755.	1843	
	Bondowoso.	9447									
	Pradjekan.	2133									
	Djember.	1354									
	Poeger.	839									
1835	Wringin.	1712	15516						Tegen 5 zielen per huisgezin is 77,815.	1844	
	Bondowoso.	9324									
	Pradjekan.	2384									
	Djember.	1258									
	Poeger.	838									
1836	Wringin.	1989	17515						Tegen 5 zielen per huisgezin is 77,580.	1845	
	Bondowoso.	2351									
	Pradjekan.	10912									
	Djember.	1398									
	Poeger.	865									
1837	Wringin.	1989	18152	1265	3552	—	4817		Tegen 5 zielen per huisgezin is 87,575.	1846	
	Bondowoso.	11275		7634	14537	3355	25526				
	Pradjekan.	2467		1044	2341	705	4090				
	Djember.	1534		636	788	475	1899				
	Poeger.	887		439	375	648	1462				
1838	Wringin.	2164	18340	1628	4833	—	6461		Tegen 5 zielen per huisgezin is 90,760.	1847	
	Bondowoso.	11871		7636	13324	3678	24638		Voor 1837 schijnt geen opname van het vee te hebben plaats gehad.		
	Pradjekan.	1802		979	1577	947	3503				
	Djember.	1603		618	563	415	1396				
	Poeger.	900	487	399	687	1573					
1839	Wringin.	2164	18705	1719	4488	—	6207		Tegen 5 zielen per huisgezin is 91,700.	1848	
	Bondowoso.	12196		8568	14982	3566	27116				
	Pradjekan.	1842		962	1179	1196	3337				
	Djember.	1554		774	646	501	1921				
	Poeger.	949	463	369	690	1522					
1840	Wringin.	11183	90741	2086	4362	—	6448		Tegen 5 zielen per huisgezin is 93,525.	1849	
	Bondowoso.	57028		10270	16666	4692	31628				
	Pradjekan.	9069		944	968	1124	3036				
	Djember.	8244		983	961	602	2546				
	Poeger.	5217		369	253	546	1168				
1841	Wringin.	11397	90741	2054	4433	—	6487		Van 1840 af is de bevolking bij zielen opgegeeteekend.	*1849	
	Bondowoso.	60737		12015	18766	5650	37431			*1850	
	Pradjekan.	11702		1156	1985	1083	4224			*1851	
	Djember.	6739		1305	1131	557	2993			*1852	

*1849
*1850
*1851
*1852
*1853

Jaren.	Namen der distrikten.	Aanwezige bevolking in huisgezinnen.	Totaal.	Aanwezige				Totaal.	Aanmerkingen.
				Paarden.	Wunderen.	Buffels.	Te zamen.		
1841	Poeger.	7495	98124	419	298	626	1423	52538	In dit jaar is het distrikt Pradjekan bij de afdeling Panaroekan ingedeeld.
huis- 1842	Wringin.	11204		1473	3137	—	4610		
	Bondowoso.	63156	14029	20187	6389	40605			
	Pradjekan.	11370	1224	1852	1167	4243			
	Djember.	8995	1064	1073	608	2745			
	Poeger.	7899	701	316	763	1780			
			102624					53983	
huis- 1843	Wringin.	12148	110005	1423	2794	10	4227	60130	
	Bondowoso.	68360		15132	22855	6907	44894		
	Pradjekan.	12098		1236	2046	1211	4493		
	Djember.	9548		1491	1394	807	3692		
	Poeger.	7851		1008	942	874	2824		
huis- 1844	Wringin.	11518	102768	1759	2497	268	4524	58860	
	Bondowoso.	24194		4497	8976	869	14342		
	Wonosari.	24388		6375	7733	2413	16521		
	Penangoeng.	15087		3784	5360	2663	11807		
	Soekokerto.	10780		1794	2321	1131	5246		
	Djember.	9068		1077	1321	1232	3630		
huis- 1845	Poeger.	7727	110603	885	958	947	2790	66947	
	Wringin.	13624		2527	5823	33	8383		
	Bondowoso.	24998		4884	10030	920	15834		
	Wonosari.	25614		5397	8283	2889	16569		
	Penangoeng.	16433		3880	5251	2789	11920		
	Soekokerto.	11803		2663	3264	1341	7268		
	Djember.	9237		1066	1318	1246	3630		
huis- 1846	Poeger.	8899	114425	1025	1314	1004	3343	72627	
	Wringin.	14484		3286	6727	26	10049		
	Bondowoso.	25371		4687	10789	956	16432		
	Wonosari.	26470		5665	8803	2026	17494		
	Penangoeng.	16871		3472	5847	2878	12197		
	Soekokerto.	12197		2811	4163	1430	8404		
	Djember.	9631		1339	1758	1356	4553		
	Poeger.	9401		1149	1384	1065	3598		
huis- 1847	Wringin.	15341	120860	2207	5208	24	7439	74110	
	Bondowoso.	25625		4176	11339	832	16347		
	Wonosari.	28631		6426	10109	3526	20061		
	Penangoeng.	17813		3617	6542	3218	13377		
	Soekokerto.	13358		2583	4575	1633	8791		
	Djember.	9753		1169	1725	1338	4232		
	Poeger.	10339		1205	1541	1117	3863		
*1849 (1)			123714						
*1850			113972						
*1851			181277						
*1852			119201						
*1854			125363						

(1) De jaren met * geteekend zijn door de redactie bijgevoegd. De daarbij gestelde cijfers geven de gansche bevolking van Bondowoso aan, alleen het cijfer van 1851 betreft Bondowoso met Panaroekan vereenigd. Sedert 1850 is het distrikt Wringin van Bondowoso afgescheiden.

No. 2. AFDEELING BONDOWOSO.

STAAT aantoonende de uitgestrektheid gronden in bouws en de landrenten van die gronden.

Jaren.	Namen der distrikten.	Sawah's.	Tagal.	Totaal.	Groot totaal.	Landrenten der sawah- en tagalvelden te zamen genomen	Totaal.	Aanmerkingen.	
1824	Wringin.	13	244	257	3160	f 3454	f 44,147	Van het jaar 1824 t/m. het jaar 1840 zijn de bouws berekend tegen 1400 vk. roeden p. bouw.	
	Bondowoso.	1659	563	2222		32291			
	Pradjekan.	192	132	324		4008			
	Djember.	69	149	218		2986			
	Poeger.	56	83	139		1408			
1825	Wringin.	13	244	257	3214	3505	49,798		De geldswaarde der landrenten is berekend in kopergeld, van 100 duiten op den gulden.
	Bondowoso.	1659	600	2259		37123			
	Pradjekan.	192	128	320		4373			
	Djember.	69	169	238		3382			
	Poeger.	56	84	140		1415			
1826	Wringin.	14	260	274	3232	4008	50,436		
	Bondowoso.	1663	604	2267		37123			
	Pradjekan.	199	110	309		4217			
	Djember.	70	170	240		3590			
	Poeger.	58	84	142		1498			
1827	Wringin.	16	295	311	3398	4437	51,550		
	Bondowoso.	1681	639	2320		37350			
	Pradjekan.	223	111	334		4389			
	Djember.	72	180	252		3742			
	Poeger.	76	105	181		1662			
1828	Wringin.	18	336	354	4213	5200	60,695		
	Bondowoso.	1950	1096	3046		44045			
	Pradjekan.	245	101	346		5030			
	Djember.	79	181	260		4350			
	Poeger.	76	131	207		2070			
1829	Wringin.	46	1084	1130	5265	7923	61,397		
	Bondowoso.	1974	1261	3235		42746			
	Pradjekan.	294	108	402		5314			
	Djember.	85	182	267		3361			
	Poeger.	76	155	231		2053			
1830	Wringin.	43	1084	1127	5466	7622	68,517		
	Bondowoso.	2035	1332	3367		48463			
	Pradjekan.	335	106	441		6268			
	Djember.	94	193	287		4272			
	Poeger.	67	177	244		1892			

Jaer.	Namen der Distrikten.	Savali's.	Tagal.	Totaal.	Groot totaal.	Landrenten der sawal- en tagalvelden te zamen genomen.	Totaal.	Aanmerkingen.
1831	Wringin.	46	1084	1072		f 7812		
	Bondowoso.	2021	1422	3580		49967		
	Pradjekan.	335	112	516		6992		
	Djember.	94	190	287		4262		
	Poeger.	76	191	247		1426		
					5571		f 70459	
1832	Wringin.	46	1026	1125		f 7978		
	Bondowoso.	2004	1576	4029		55184		
	Pradjekan.	406	110	603		8610		
	Djember.	94	193	295		4215		
	Poeger.	77	170	195		1169		
					5702		f 77162	
1833	Wringin.	46	1079	1125		f 8207		
	Bondowoso.	2205	1824	4029		57806		
	Pradjekan.	463	140	603		10082		
	Djember.	97	198	295		4443		
	Poeger.	77	118	195		1210		
					6247		f 81748	
1834	Wringin.	40	1045	1085		f 8196		
	Bondowoso.	2308	1858	4166		57897		
	Pradjekan.	439	137	626		10032		
	Djember.	103	191	294		4215		
	Poeger.	77	164	241		1444		
					6412		f 81784	
1835	Wringin.	40	1054	1094		f 10423		
	Bondowoso.	2296	1870	4166		63824		
	Pradjekan.	474	127	601		10654		
	Djember.	95	184	279		4303		
	Poeger.	92	203	295		1756		
					6435		f 90960	
1836	Wringin.	40	1050	1090		f 10384		
	Bondowoso.	2364	1902	4266		66347		
	Pradjekan.	528	120	648		12009		
	Djember.	151	200	341		4755		
	Poeger.	92	252	344		1987		
					6699		f 95482	
1837	Wringin.	40	1057	1097		f 10420		
	Bondowoso.	2401	1925	4326		67749		
	Pradjekan.	552	128	650		12766		
	Djember.	151	207	358		5070		
	Poeger.	92	287	379		2162		
					6840		f 98167	
1838	Wringin.	42	1077	1119		f 10592		
	Bondowoso.	2419	1951	4370		70678		
	Pradjekan.	498	129	627		11975		
	Djember.	151	232	383		5278		
	Poeger.	92	322	414		2339		
					6913		f 100862	

Jaar.	Namen der Distrikten.	Sawal's.	Tagal.	Totaal.	Groot totaal.	Landrenten der sawah- en tagalvelden te zamen genomen.	Totaal.	Aanmerkingen.
1839	Wringin.	42	1077	1119		f10592		
	Bondowoso.	2588	1987	4575		70678		
	Pradjekan.	498	91	589		11875		
	Djember.	151	235	386		5278		
	Poeger.	102	351	453		2339		
					7122		f100862	
1840	Wringin.	42	1077	1119		f12570		
	Bondowoso.	2929	2093	5022		92174		
	Pradjekan.	573	92	665		13625		
	Djember.	165	247	412		6670		
	Poeger.	108	353	461		5788		
					7679		f130827	
1841	Wringin.	123	2926	3049		f12298		
	Bondowoso.	7835	6131	13966		95278		
	Pradjekan.	1540	278	1818		12177		
	Djember.	430	693	1123		6734		
	Poeger.	304	1094	1398		6352		
					21354		f132839	Van af 1841 en volgende jaren zijn de bouws berekend tegen 500 □ roeden p. bouw.
1842	Wringin.	118	2325	2443		f11546		
	Bondowoso.	7957	4800	12757		112962		
	Pradjekan.	1433	134	1557		13928		
	Djember.	421	728	1149		7291		
	Poeger.	368	1453	1821		7971		
					19727		f153698	
1843	Wringin.	145	2587	2732		f11051		
	Bondowoso.	9708	7707	17415		120824		
	Pradjekan.	1498	467	1965		13947		
	Djember.	682	803	1485		8947		
	Poeger.	384	1423	1807		7850		
					25404		f162619	
1844	Wringin.	174	2492	2666		f10707		
	Bondowoso.	2516	2952	5468		45431		
	Wonosari.	4543	1366	5909		55550		
	Penangoengan.	3026	1356	4382		34401		
	Soekokerto.	909	1336	2245		13623		
	Djember.	658	791	1449		8844		
	Poeger.	384	1423	1807		7840		
					23926		f176396	
1845	Wringin.	327	2515	2842		f11045		
	Bondowoso.	3158	3667	7025		50151		
	Wonosari.	4879	1366	6245		55784		
	Penangoengan.	4582	2547	7129		42041		
	Soekokerto.	1979	1310	3289		16248		
	Djember.	1571	1177	2748		11332		
	Poeger.	646	1482	2128		8081		
					31406		f195582	

Jaar.	Namen der Distrikten.	Sawah's.	Tagal.	Totaal.	Groot totaal.	Landrenten der sawah- en tagalvelden te zamen genomen.	Totaal.	Aanmerkingen.
1846	Wringin.	519	3532	4051		f14639		
	Bondowoso.	3155	3942	7097		57564		
	Wonosari.	5645	3322	8967		66980		
	Penangoengan.	4580	2500	7080		52412		
	Soekokerto.	3302	1360	4662		20871		
	Djember.	1627	1111	2738		12556		
	Poeger.	685	1477	2162		8190		
					36757		f233212	
1847	Wringin.	507	3232	3739		f15188		
	Bondowoso.	3176	3852	7028		56963		
	Wonosari.	5771	3255	9026		78493		
	Penangoengan.	4653	2444	7097		57578		
	Soekokerto.	2414	1301	3715		21809		
	Djember.	1639	1117	2756		12820		
	Poeger.	718	1597	2315		8669		
					35676		f251520	
1848	Wringin.	500	2973	3473		f21827		
	Bondowoso.	3117	3699	6816		56543		
	Wonosari.	5835	3532	9367		82025		
	Penangoengan.	4835	2473	7308		66321		
	Soekokerto.	2460	1046	3506		28856		
	Djember.	1663	448	2111		15632		
	Poeger.	725	1540	2265		9506		
					34846		f280710	
*1851 (1)	Panaroekan en Bondowoso						"	505012
*1852	"						"	534428
*1853	"						"	541220
*1854	"						"	535202

(1) De met * geteekende jaren zijn bijgevoegd door de redaktie.

No. 3. AFDEELING BONDOWOSO.

PRIJZEN van verschillende produkten en van het vee.

Jaar.	Gemiddelde prijzen van										Aanmerkingen.	
	Padi 600 katies.	Rijst de pikol van 100 katies.	Djengong de 100 stuks.	Tabak de 100 tamjangs.	Djarak de pikol.	Katoenbar de pikol.	Paarden.	Runderen.	Buffels.	Schapen.		Geiten.
1818	f1,20	f1,20	f1,—	f2,—	f2,—	f—	f 12	f12,—	f14	1,20	f1—	Deze prijzen zijn hoofdzakelijk van de noorderdistributen.
1819	1,20	1,20	1,—	2,—	2,—	—	12	12,—	15	1,20	1,—	
1820	4,20	2,50	1,—	2,—	2,—	—	24	15,—	15	1,80	2,—	
1821	4,20	2,50	1,—	2,—	2,—	—	30	15,—	15	1,80	2,—	
1822	4,20	2,50	1,—	2,—	2,—	—	30	15,—	15	1,80	2,—	
1823	4,20	2,50	1,—	4,—	3,60	—	48	15,—	15	1,80	2,—	
1824	4,20	4,80	1,—	4,—	3,60	—	60	15,—	30	2,50	1,80	
1825	4,20	5,40	1,—	4,—	4,20	—	66	20,—	30	2,50	1,80	
1826	4,20	5,40	1,—	4,—	4,80	—	68	21,—	30	2,50	1,80	
1827	4,80	5,40	1,—	4,—	5,10	—	73	22,—	30	3,—	2,—	
1828	4,80	6,—	1,—	4,—	5,10	—	81	25,—	30	3,—	2,—	
1829	4,80	4,—	1,—	6,—	5,10	—	100	25,—	48	3,—	2,—	
1830	7,20	4,—	1,—	6,—	5,10	—	110	27,—	48	3,50	2,50	
1831	7,20	4,—	1,—	6,—	5,10	—	121	27,—	48	3,50	2,50	
1832	7,20	4,—	1,—	6,—	5,10	—	119	27,—	48	3,50	2,50	
1833	7,80	4,—	1,20	7,20	5,10	—	118	30,—	48	3,80	2,70	
1834	7,80	4,—	1,50	7,20	5,10	—	124	30,—	48	3,80	2,70	
1835	7,80	4,—	1,50	7,20	5,10	—	127	32,—	48	3,80	2,70	
1836	8,40	4,—	1,50	7,20	5,10	—	134	32,—	48	3,80	2,70	
1837	8,40	3,20	1,80	7,20	5,10	—	200	33,—	48	3,80	2,70	
1838	8,40	3,20	1,80	8,—	5,10	9,60	150	33,—	48	4,—	3,—	
1839	12,—	3,—	2,50	8,—	5,10	12,—	162	35,—	48	4,—	3,—	
1840	8,80	3,—	2,50	8,—	5,10	12,—	153	34,—	48	4,—	3,—	
1841	8,80	3,—	2,70	9,60	5,10	12,—	125	35,—	48	4,50	3,—	
1842	9,60	3,50	2,80	12,—	5,10	12,—	125	36,—	48	7,40	3,—	
1843	21,80	7,—	3,—	12,—	5,10	14,—	125	36,—	48	7,40	3,—	
1844	21,—	7,—	3,60	12,—	5,10	14,—	130	36,—	48	7,40	3,50	
1845	15,—	5,80	3,60	12,—	5,10	14,—	130	36,—	48	7,40	3,50	
1846	14,—	5,—	3,60	12,—	5,10	18,—	135	36,—	48	7,40	3,50	
1847	12,—	6,—	3,60	12,—	5,10	22,—	150	37,20	48	7,40	3,50	
*1848(1)	12,51	4,17	2,40									Schoone stieren, zoo als vecht- en renstieren, kosten f100 à 160 p.stuk.
*1849	12,51	4,17	3,40									
*1850	8,86	2,78	2,35									
*1851	8,100	2,63	1,90									
*1852	9,56	2,100	2,10									
*1853	8,90	2,10	2,10									
*1854	10,—	4,—	2,90									

(1) De jaren met * geteekend zijn bijgevoegd door de redaktie.

No. 4. AFDEELING BONDOWOSO.

STAAT aantoonende de aanwezige koffijboomen en het produkt.

Jaar.	Namen der Distrikten.	Getal aanwezige koffijboomen.	Totaal.	Verkre- gen pro- dukt in pikols van 100 kat.	Totaal.
1824	Wringin.	62563	891280	185,51	1975,74
	Bondowoso.	261889		565,39	
	Pradjekan.	96087		279,40	
	Djember.	323526		624,74	
	Poeger.	147215		320,79	
1825	Wringin.	70876	455491	30,60	357,43
	Bondowoso.	241108		216,90	
	Pradjekan.	35081		21,30	
	Djember.	58605		26,38	
	Poeger.	49821		62,25	
1826	Wringin.	71138	397283	112,47	448,87
	Bondowoso.	217669		234,56	
	Pradjekan.	34845		62,21	
	Djember.	39559		20,03	
	Poeger.	34081		19,60	
1827	Wringin.	71611	414035	20,81	352,70
	Bondowoso.	227609		198,41	
	Pradjekan.	39202		37,41	
	Djember.	42359		62,16	
	Poeger.	33263		33,91	
1828	Wringin.	63534	398822	6,19	247,80
	Bondowoso.	226899		151,69	
	Pradjekan.	31952		24,16	
	Djember.	42359		52,62	
	Poeger.	34078		13,14	
1829	Wringin.	83144	463420	219,32	1032,89
	Bondowoso.	264603		526,50	
	Pradjekan.	32252		96,73	
	Djember.	46106		100,—	
	Poeger.	37315		90,34	
1830	Wringin.	93007	391416	55,54	882,02
	Bondowoso.	366669		498,38	
	Pradjekan.	45836		73,20	
	Djember.	65255		154,82	
	Poeger.	65374		100,08	

Jaar.	Namen der Distrikten.	Getal aanwezige koffijboomen.	Totaal.	Verkregen produkt in pikols van 100 kat.	Totaal.
1831	Wringin.	50813	753497	31,25	348,67
	Bondowoso.	425606		95,61	
	Pradjekan.	9936		65,33	
	Djember.	138684		88,15	
	Poeger.	128458		63,33	
1832	Wringin.	62298	980793	279,89	5200,00
	Bondowoso.	491630		3750,12	
	Pradjekan.	10246		468,79	
	Djember.	288161		318,15	
	Poeger.	128458		383,05	
1833	Wringin.	366000	3128304	39,27	333,52
	Bondowoso.	1914219		109,33	
	Pradjekan.	635535		58,15	
	Djember.	157475		77,58	
	Poeger.	25075		48,19	
1834	Wringin.	366000	2792034	516,75	3138,52
	Bondowoso.	1975476		1616,16	
	Pradjekan.	14448		111,64	
	Djember.	366000		233,69	
	Poeger.	71110		160,28	
1835	Wringin.	597937	5417042	739,13½	6695,11
	Bondowoso.	3325788		4678,67	
	Pradjekan.	170597		74,39	
	Djember.	863910		784,27	
	Poeger.	468809		418,64½	
1836	Wringin.	603670	5415725	1238,04	10966,34½
	Bondowoso.	3344478		8227,59	
	Pradjekan.	184597		73,36½	
	Djember.	803640		851,03	
	Poeger.	479340		576,32	
1837	Wringin.	639587	5565684	2349,46	18497,62
	Bondowoso.	3699145		14625,82	
	Pradjekan.	195316		95,65	
	Djember.	658498		1734,71	
	Poeger.	378138		691,98	
1838	Wringin.	653165	6412677	2734,01	3079,801
	Bondowoso.	4405743		24595,76	
	Pradjekan.	182327		403,45	
	Djember.	619016		2674,90	
	Poeger.	552426		383,68	

Jaar.	Namen der Distrikten.	Getal aanwezige koffijboomen.	Totaal.	Verkregen produkt in pikols van 100 kat.	Totaal.
1839	Wringin.	675565	6079592	3130,57	29822,99
	Bondowoso.	4062310		24132,05	
	Pradjekan.	406095		221,34	
	Djember.	656940		2844,73	
	Poeger.	378682		494,10	
1840	Wringin.	805639	6846129	3628,46	45441,42
	Bondowoso.	4735658		36466,13	
	Pradjekan.	225459		659,58	
	Djember.	672904		4038,94	
	Poeger.	406469		648,31	
1841	Wringin.	805639	6846129	4760,46	49643,04
	Bondowoso.	4735658		37516,68	
	Pradjekan.	225459		903,18	
	Djember.	672904		5545,15	
	Poeger.	406469		917,57	
1842	Wringin.	809339	6859177	2564,48	36385,23
	Bondowoso.	4799822		28511,20	
	Pradjekan.	229448		550,17	
	Djember.	673897		4367,86	
	Poeger.	346671		391,52	
1843	Wringin.	710522	6433601	3245,97	45037,70
	Bondowoso.	4632125		34404,66	
	Pradjekan.	232338		834,37	
	Djember.	609852		5346,34	
	Poeger.	248764		1206,36	
1844	Wringin.	975151	7391022	4789,47	55048,01
	Bondowoso.	1872465		12150,46	
	Wonosari.	1822875		16943,79	
	Pradjekan.	—		401,66	
	Penangoengan.	998155		10576,32	
	Soekokerto.	785229		5554,02	
	Djember.	606080		3736,10	
	Poeger.	381067		896,19	
	—	—		—	
1845	Wringin.	2021091	6722292	3681,47	44942,86
	Bondowoso.	1979245		11658,25	
	Wonosari.	1940135		13108,58	
	Pradjekan.	—		115,22	
	Penangoengan.	1088485		7434,28	
	Soekokerto.	808579		4447,44	
	Djember.	245730		3029,86	
	Poeger.	439027		1517,66	
	—	—		—	

Jaar.	Namen der Distrikten.	Getal aanwezige koffijboomen.	Totaal.	Verkregen produkt in pikols van 100 kat.	Totaal.
1846	Wringin.	1038031	7999702	5876,62	54975,72
	Bondowoso.	2034985		12518,02	
	Wonosari.	2059175		15849,79	
	Pradjekan.	—		132,81	
	Penangoengan.	1178815		9755,74	
	Soekokerto.	885249		6807,82	
	Djember.	306549		3536,00	
Poeger.	496807	1408,92			
1847	Wringin.	1095488	8363413	7558,72	60712,76½
	Bondowoso.	2044895		15020,08	
	Wonosari.	2133476		16864,74	
	Penangoengan.	1234023		10204,12½	
	Soekokerto.	959293		7452,25	
	Djember.	363087		2493,50	
	Poeger.	533151		1119,35	
1848	Wringin.	1095488	8363413	7213,74	72846,45
	Bondowoso.	2044895		13022,45	
	Wonosari.	2133476		24251,33	
	Penangoengan.	1234023		11611,50	
	Soekokerto.	959293		9530,16	
	Djember.	363087		3139,50	
	Poeger.	533151		1837,76	

No. 5. AFDEELING BONDOWOSO.

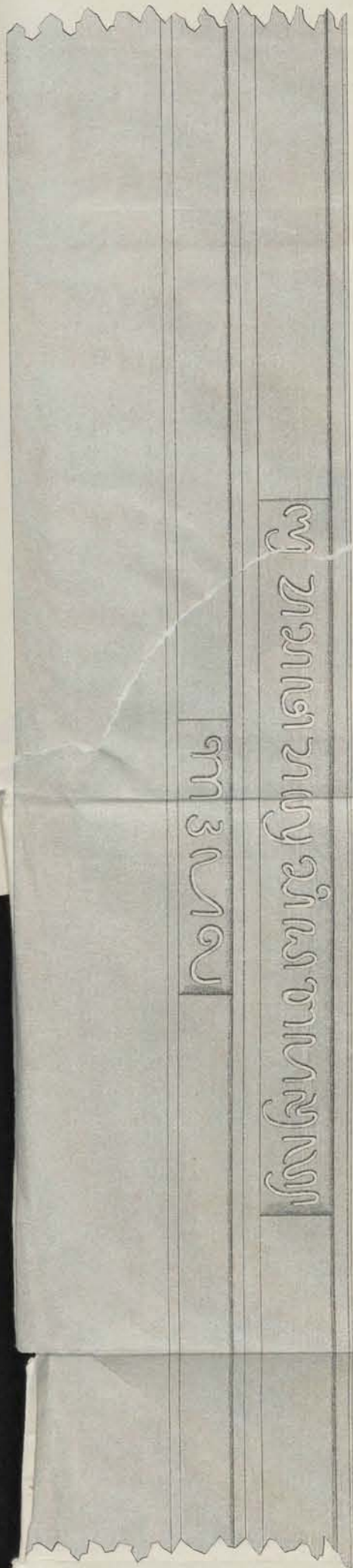
STAAT aantonende de hoeveelheid nopalplanten en het cochenilleprodukt.

Jaar.	Aanwezige nopals.		Verkregen cochenille produkt in amatorjaansche ponden.	Van hoe veel planten een pond.	Kostende der cochenille per pond.
	Geheel getal planten.	Waarvan bevolkt.			
1838	3935	—	—	—	—
1839	48538	—	—	—	—
1840	96596	—	—	—	—
1841	125000	72500	1015	64 $\frac{3}{4}$	f 4,38
1842	125000	79000	1365	57 $\frac{1}{2}$	4,92
1843	117010	64666	5627	11 $\frac{1}{2}$	2,02
1844	125000	108000	10000	9 $\frac{1}{2}$	93
1845	187500	108000	10200	10 $\frac{1}{2}$	95
1846	187500	115000	12500	9	79
1847	187500	174000	18000	9 $\frac{1}{2}$	88
1848	500000	180000	21000	8	70
1849	500000	180000	24000	7 $\frac{1}{2}$	100
1850	500000	500000	52101	9	93
1851	500000	500000	39750	12 $\frac{1}{2}$	1,27
1852	500000	500000	26006	19 $\frac{1}{2}$	1,48
1853	480000	480000	7000	70	3,48

No. 6. AFDEELING BONDOWOSO.

OPGAVE der inkomsten van 's lands middelen gedurende de navolgende jaren.

Jaren.	Belastingen.				Verpochte middelen.						Totaal.
	Ongebouwde eigendommen.	Belasting op het bedrijf.	Bruikheers van gronden.	Belasting op paarden en rijtuigen.	Amfioen.	Vogelnestklippen.	Slagten van runderen.	Pandjeshuizen.	Arak, rum en tjoe.	Bazaars en warungs.	
1818	f "	f "	f "	f "	f "	f "	f "	f "	f "	f "	f "
1819	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1820	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1821	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1822	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1823	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
1824	44147	"	"	"	"	"	"	"	"	"	44147
1825	49798	"	"	"	"	"	"	"	"	"	49798
1826	50436	"	"	"	"	"	"	"	"	"	50436
1827	51580	"	"	"	"	"	"	"	"	"	51580
1828	60695	1024	"	"	"	"	"	"	"	"	61719
1829	61397	503	"	"	"	"	"	"	"	"	61900
1830	68517	396	"	"	"	"	"	"	"	"	68913
1831	70459	"	"	"	"	"	"	"	"	"	70459
1832	77162	"	"	"	"	"	"	"	"	"	77162
1833	81748	525	"	"	"	"	"	"	"	"	82273
1834	81784	439	"	"	"	"	"	"	"	"	82223
1835	90960	491	"	"	"	"	"	"	"	"	91451
1836	95482	654	"	"	"	"	"	"	"	"	96136
1837	98167	621	"	"	"	"	"	"	"	"	98788
1838	100862	535	"	"	"	"	"	"	"	"	101397
1839	108996	596	"	"	"	"	"	"	"	"	109592
1840	130827	647	"	"	"	"	"	"	"	"	131474
1841	132830	973	"	"	"	"	"	"	"	"	133803
1842	153630	796	"	"	"	"	"	"	"	"	154426
1843	162619	737	"	"	"	"	"	"	"	"	163356
1844	176396	1549	23	27	28350	3840	4920	384	600	4200	220289
1845	195582	1465	23	58	30000	9120	6000	384	300	10080	253012
1846	233212	1239	605½	7560	30000	9120	4807	480	384	6000	285915,60½
1847	251520	1212	578	70	34980	9120	5360	360	372	9286	319788
1848	280710	1182	551,15½	70,20	35640	6696	4800	432	432	12000	342513,35½

၇၃၅၆

၇၃၅၆

2

1

AFBEELDING VAN EEN OUDEN PILAAR VAN MODJOPAHIT.

MET VERKLARING DOOR

R. H. TH. FRIEDERICH.

Door de afdeling Oost-Java van het Koninklijk Instituut voor ingenieurs is aan de redactie van dit tijdschrift gezonden eene afteekening, door den heer J. W. B. Wardenaar, van een in ZEds. bezit zijnden houten stijl, afkomstig, volgens zeggen, van eenen bidstoel uit de ruïnen van Modjopahit. Deze teekening, volgens de ware grootte, geven wij hierbij op de helft verkleind terug; alleen hebben wij gedeeltelijk weg gelaten het gladde, onbewerkte gedeelte van het hout, dat de plaat noodeloos zou vergroot hebben. Het gedeelte regts (no. 1) is het boven-, het gedeelte daarnaast (no. 2) het benedengedeelte van den stijl, die in het geheel 6 voeten, $2\frac{1}{2}$ duimen rijnlandsch lang is. Het gedeelte links van de plaat (no. 3) stelt voor de kroonlijst bij den pilaar behoorende en voorzien van eene inskriptie.

Wij geven deze plaat terug, zoowel om het oudheidkundig belang der inskriptie als wegens het fraaije van het beeldhouwwerk, terwijl ook de uitvoering der lithographie, zoo wij hopen, anderen zal aansporen, afteekeningen van overblijfselen uit den voortijd aan ons tijdschrift ter openbaarmaking toe te vertrouwen.

Hier onder volgt de verklaring der inskriptie door den heer Friederich.

Rasa warajoe (wara + ajoe) sidu (lees *siddha*) *Bapa Moel* (*Moelya*) 1487: »de beduiding (eigenlijk de *inhoud*) van de (deze) voortreffelijke gift is de overledene Bapa Moel, (in het jaar) 1487; of »deze voortreffelijke gift (engelsch *boon*) beduidt (eene gedachtenis aan) den overleden Bapa Moel.”

Men kan echter de twee deelen ook zoo verbinden, dat *rasa* absoluut vooraan staat: *De inhoud* (of *de beduiding van dit kunstgewrocht*, dat is deze pilaar, *is*) *eene voortreffelijke gift van den overleden Bapa Moel.*

Bij de eerste verklaring missen wij een teeken der verbinding achter *rasa* (𑄎𑄓𑄧𑄓); bij de tweede schijnt diezelfde verbinding te ontbreken achter *warajoe* (𑄎𑄧𑄓𑄧𑄓𑄧𑄓).

De eerste verklaring is waarschijnlijker, wijl men niet veronderstellen kan dat deze pilaar opgerigt zij door *Bapa Moel*, en de inskriptie eerst na zijn' dood daarop geplaatst.

De letters schijnen mij allen verzekerd te zijn. De 𑄎𑄧 (*wa*) heeft eene eigenaardige buiging in den tweeden ophaal, zoodat men aan 𑄎𑄎 (*ph*) of 𑄎𑄧 (*lh*) denken kan; echter geeft geen van deze twee laatste teekens eenigen zin. *Moel* schijnt mij eerder te lezen te zijn dan *Moelja*, want 1°. is het laatste teeken, volgens onze kopij, niet met de *la* verbonden, 2°. zoude wel een man, die geen hooger titel heeft dan *bapa* (das een *soedra*), niet *moelya*, de verhevene, genoemd zijn. De *la* heeft eene overbodige streep in het voorste (hoofd-) gedeelte; deze verklaart zich echter als versiersel of krul, door vergelijking met de voorafgaande *moe*. Hoezeer Modjopahit in A. J. 1400 verwoest is schijnt het dus 87 jaren later nog niet geheel verlaten te zijn geweest.

DE VOORSPELLINGSKUNST

UIT DE

WOEKOES

VAN DE JAVANEN.

DOOR

F. H. J. NETSCHER.

Onder de verschillende oude instellingen der javanen, is die der woekoes voorzeker eene der belangrijkste en het meest de aandacht verdienende, zoo wel ten opzichte van hare weinig algemeene bekendheid onder de europeanen, als ten aanzien van de eigenaardigheid en de bijzondere eigenschappen, die door de javanen daaraan worden toegekend. Het is daarom dat ik getracht heb uit de verschillende volksverhalen, overleveringen en beschrijvingen dezer woekoes een geheel te maken.

Geen javaan, het zij voornaam of gering persoon, onderneemt het een of ander, zonder vooraf, door voorspelling van priesters, of door bekende voortekens of algemeene attributen, van den goeden of kwaden nitslag van zijn ontwerp (zoo hij vermeent) onderrigt te zijn, en hoezeer natuurlijk menig-

maal in zijne gewaande zekerheid te leur gesteld, is er echter niets, dat hem tot nog toe, in dit opzigt, van de zoo bekende gehechtheid aan de gewoonten der voorouders heeft kunnen terug brengen, te meer daar zijne achteloosheid en onverschilligheid steeds het verder doordenken in den weg staat.

De regels waarop nu bij deze voorspellingen en voorzieningen wordt gebaseerd, hoewel men dezelve wegens hunne uiteenloopendheid niet algemeen kan noemen, worden, tot een geheel gebragt zijnde, woekoes genoemd; en hoewel nu bijna geen der onderscheidene beschrijvingen en uitleggingen dezer woekoes volkomen onderling overeenstemmen, zoo wordt toch in en tusschen dezelve een algemeene band waargenomen, die doet zien dat zij allen van een en denzelfden oorsprong moeten zijn, maar door bijvoegingen en weglatingen zoodanig van het oorspronkelijke afwijken, dat men in sommigen zelfs het verband met het oorspronkelijke moeilijk kan bespeuren, ja! eenigen nagenoeg geheel veranderd zijn. Zeker is het dat de woekoes door de boeddhisten zijn ingesteld geworden, dewijl het mohamedanisme, dat de javanen meestendeels belijden, geenzins eene dergelijke leer bevat als in de woekoes wordt waargenomen; terwijl het voornaamste, dat bij derzelver invoering schijnt in het oog gehouden te zijn, het voordeel van de priesters bedoelde, door de geschenken en feesten die men, wanneer een kind geboren wordt, of men van den uitslag van het een of ander verzekerd wil zijn, hun, volgens de woekoes, geven moet. Daar nu veel afwijking in de opvatting der zaak bestaat, zou het eene dwaasheid zijn te willen beweren, de geheel juiste en wezenlijk oorspronkelijke beschrijving en uitlegging der woekoes te kunnen geven, ten zij men in het bezit geraakte van het aller-eerst over dit onderwerp geschreven boek.

De bronnen die mij zijn te hulp gekomen, om aan deze beschrijving eene zoo veel mogelijke juistheid en overeenkomst met het waarschijnlijk oorspronkelijke te geven, zijn niet alleen

de inlichtingen (welke echter reeds merklijk uiteenloopen) mij, door eenige geletterde javanen gegeven, maar ook de vertalingen van eenige manuscripten over dit onderwerp handelende.

Het ontstaan van den naam woekoe is geheel onzeker. Het eenige wat men daaromtrent geschreven vindt is in de groote javaansche babad, waarin staat „Watoe Goenoeng en „zijne 2 vrouwen, benevens 27 zonen, werden een voor een „om de 7 dagen ten hemel gevoerd;” waaruit de woekoes zijn ontstaan, die de namen van deze 30 personen voeren.

Er bestaan dertig van deze woekoes; dit tijdvak heeft echter geenen naam, hetwelk zeer zonderling voorkomt, omdat in de javaansche taal, die voor alle andere, zelfs voor de nietigste dingen benamingen heeft, ligtelijk een geschikt woord zou kunnen gevonden worden, dat den wijzer van gelukkigen of ongelukkigen levensloop of slaging in ondernemingen uitdrukt.

De namen der dertig woekoes zijn; 1 *sinto*, 2 *landep*, 3 *woekir*, 4 *koerantil*, 5 *toloe*, 6 *gomboeng*, 7 *warigalit*, 8 *warigagoeng*, 9 *djoeloengwangi*, 10 *soengsang*, 11 *galoengan*, 12 *koeningan*, 13 *langkir*, 14 *mondo sijo*, 15 *djoeloeng poedjoet*, 16 *pahang*, 17 *koeroeweloet*, 18 *marakeh*, 19 *tambir*, 20 *medangkoengan*, 21 *maktal*, 22 *woejé*, 23 *manahil*, 24 *prangbakat*, 25 *balo*, 26 *woegoe*, 27 *wajang*, 28 *koelawoe*, 29 *doekoet* en 30 *watoe goenoeng* (1).

Elke woekoe heeft zeven dagen, waaruit volgt dat alle woekoes te zamen eene tijdruimte van 210 dagen bevatten, die onophoudelijk doorloopen. Aangezien nu een gemiddeld christelijk jaar $365\frac{1}{4}$ dag heeft, zoo volgt daaruit dat er jaarlijks eene onophoudelijke verspringing in den christelijken datuin, vergeleken met de gelijknamige woekoes, moet plaats hebben, zoodat men noodwendig weten moet, in welke verhou-

(1) Verg. Voorloopig verslag van het eiland Bali, door R. H. Th. Friederich, bl. 52, in Verh. Bat. Gen. deel. XXIII.

ding eene der woekoes met de tijdrekening staat, om te kunnen berekenen welken dag der woekoe men heeft.

Soma
De zeven onderscheidene dagen van elke woekoe worden 1 *dite*, 2 *jomo*, 3 *hangoro*, 4 *boedo*, 5 *respati*, 6 *soekro* en 7 *toempak* genaamd. Elke woekoe en dag heeft zijn bijzonderen dewo of beschermgod, die wederom elk hun afzonderlijk huisje, hout, water en vogels hebben, uit welk een en ander, naarmate van ligging, naam of aard, 'smenschen levensloop wordt voorspeld, naar regelen die nader zullen worden aangetoond.

De dewo's of beschermgoden zijn personen, die men in de onderscheidene javaansche babad's (verhalen), wajang (tooneelvertooningen) en andere werken terug vindt en waaraan eenige bijzondere eigenschappen zijn toegekend, naarmate der verschillende karakters, waaronder zij in de geschiedenissen voorkomen. Het allereerste ontstaan dezer dewo's wordt in geen werk beter aangetoond, dan in het werk Manik-mojo genaamd.

Daar, zooals reeds gezegd is, elke woekoe zeven dagen heeft, komt iedere dag der woekoe steeds met denzelfden dag van onze week overeen, maar naardien de kring van 30 woekoes slechts 30 onzer weken uitmaakt, zal de terugkomst van dezelfde woekoe ieder jaar 12 weken en een of twee dagen, naarmate ons jaar een gewoon of schrikkeljaar is, verspringen.

Hoewel nu de javanen voor al hunne berekeningen en jaartellingen eene bijzondere, geheel eigenaardige wijze hebben, is dit echter het geval met de woekoes niet, die altijd blijven doorloopen.

Er zijn onderscheidene soorten van woekoetafelen, waarvan eene mij verre weg de belangrijkste voorkomt, dewijl niet alleen de voortekens der gansche woekoe in eens, maar ook die van elken harer dagen afzonderlijk in dezelve te vinden zijn. Deze tafel der woekoes, met derzelve bijzondere beschrijvingen en uitleggingen, laat ik alhier volgen.

VERKLARING DER TEEKENS.

Pandewan of namen der goden en derzelver geaardheid.

Sri	is een goede dewo.
Endro	» » dewo, die noch goed noch kwaad is.
Goeroe	» » » die goed is; indien een dag op de- zen dewo valt is de dag voor- namelijk goed om onderwijs te genieten.
Jomo	» » » die slecht is.
Lodro	» » » die middelmatig goed is.
Bromo	» » » die zeer slecht is.
Kolo	» » » die eveneens zeer slecht is.
Hoemo	» » » die vrij goed is.

Pandangon of goede en slechte teekens om op geboren te worden.

Dangoe, beteekent eigenlijk grond; indien een kind geboren wordt op den dag van dit teeken zal het van eene goede inborst, bedaard en niet driftig zijn; ook zal het lang leven.

Djagoer, beteekent tijger; indien een kind onder dit teeken geboren wordt zal het veel moed hebben; ook, wanneer het ouder geworden zijnde huwt, slechts twee kinderen krijgen, gelijk het dier waarvan de dag zijner geboorte de *pandangon* voert.

Gigis, beteekent varken; dit is een teeken dat, wanneer de dag waarop een kind geboren wordt deze *pandangon* voert, het zeer vroeg in zijn eigen onderhoud zal voorzien; ook dat, wanneer het in armoede vervallen mogt, het, even als de wilde varkens die van roof leven, zich aan het stelen zal overgeven.

- Kerangan, beteekent aap; indien een kind onder dit teeken geboren wordt zal het, ouder geworden zijnde, zijne vrijheid hoogachten en zich niet ligt aan iemand onderwerpen; ook zal het met eene buitengemeene slimheid begaafd zijn om zich uit moeilijke zaken te redden, even als de apen.
- Nohan, beteekent vogel; een kind, geboren wordende op eenen dag die deze *pandangon* heeft, zal van eene onrustige geaardheid zijn en een rondzwerfer worden, maar tevens zeer vroeg in zijn eigen onderhoud kunnen voorzien.
- Wogan, beteekent worm; deze *pandangon* is een voorteeken dat het kind, daaronder geboren wordende, een werkzaam aard hebben en in zijne jeugd zeer dik zijn zal.
- Toeloës, beteekent gelukkig; een kind, op deze *pandangon* geboren wordende, zal spoedig opgroeijen en gelukkig in zijne ondernemingen zijn.
- Wocroeng, beteekent vuur; het is een slecht voorteeken wanneer dit de *pandangon* van den dag der geboorte van een kind is; het zal alsdan nimmer gelukkig worden, geen zijner wenschen zal het vervuld zien, noch in hetgeen het onderneemt slagen.
- Dadi, beteekent water, (dadi beteekent ook worden, slagen, het laag van dados); dit is voorzeker de beste *pandangon* om op geboren te worden. Het is een teeken dat het kind zeer snugger en vlug van geest zijn zal, en aanstonds alles zal begrijpen wat hem uitgelegd wordt; ook zal het al zijne wenschen, zoo lang die niet overmatig zijn, vervuld zien.

Paringkelan of slechte teekens voor menschen en beesten.

- Harijan, slecht voor een mensch.
 Weroengkoeng, » » viervoetige dieren.
 Panguingron, » » vogels.

Wijze van behandeling der tafel en het vinden der onderscheidene dagen met derzelver voortekens (1).

De tafel met teekens bevat de zeven dagen der woekoe die achter elken regel staan, dus, daar er dertig woekoes zijn, bevat de gansche tafel 210 verschillende vakjes, waarin de teekens der dagen staan die op dezelve vallen.

Om het teeken te vinden van den dag waarop b. v. de 17 mei 1855 valt, ziet men in den javaanschen almanak, dat van den 13 tot den 20 dier maand de woekoe *prangbakat* regeert en dat die met den passerdag *pon* begint, en bijgevolg dat de 17 ook in die woekoe valt, met den passerdag *paing*. Nu ziet men in de tafel op de lijst der woekoes en telt op de rij van de woekoe *prangbakat*, bij de vakjes van achteren naar voren, beginnende met *pon* voor het eerste vakje, en vervolgt tot dat men aan *paing* komt, in de volgende orde der 5 passerdagen: *wagé*, *kliwon*, *legi*, *paing*, omdat de 17 der maand op den passerdag *paing* valt, en komt men in een vakje waarin een rood cirkeltje met eene kruisstreep staat; gaat men nu, om zich te verzekeren dat men den regten dag heeft, dezelfde kolom op, tot boven aan waar de namen der zeven hollandsche dagen der week staan, dan vindt men donderdag, en, met den almanak vergeleken, ziet men dat de 17 mei ook op donderdag met den passerdag *paing* valt.

Heeft men nu den dag of eigenlijk het vakje met het teeken van den dag gevonden, dan vergelijkt men dat met de teekens die onder het hoofd *pandewan* staan, ten einde den

(1) Deze berekeningen zijn nagegaan en eenigzins gewijzigd door wijlen den heer P. baron Melvill van Carubée.

De kleuren van de figuren in de vakjes zijn bij de lithographie wedergegeven als volgt: blaauw met verticale, paarsch met horizontale streepen; geel met puntjes; rood met zwart.

De teekens voor *Kolo* en *Hoemo* zijn wit.

naam van den dewo van den dag te vinden; die van 17 mei 1855 is Jomo genaamd. Van dezen dewo zoekt men nu de geaardheid in de daartoe bestemde tafel en men ziet dat dewo Jomo eene slechte geaardheid heeft, dus dat de beheerscher eigenlijk den dag niet zeer gunstig is om het een of ander te ondernemen, dewijl men zich niet stellig van een goeden uitslag verzekerd vindt.

Nu gaat men over tot het zoeken der *pandangon* van den dag, en begint te tellen van *dangoe* af, zijnde deszelfs teeken een kruis in het vakje; heeft nu de dag zelf geen zoodanig teeken van *dangoe*, dan neemt men het eerste dat vóór denzelven staat, en telt men met het lijstje der *pandangon* mede, tot dat men aan den gevraagden dag komt, waarna men in de tafel ziet of de dag goed of slecht is om op denzelven geboren te worden. Valt echter, zoo als hier het geval is, de dag op het teeken van *dangoe*, dan behoeft men niet verder te tellen en zoekt men slechts naar den goeden of slechten dag. Wordt een kind op den 17 mei geboren, heeft het de *pandangon dangoe*, dan zal het eene goede inborst hebben, bejaard zijn en lang leven. Vervolgens begint men te zoeken naar de *paringkelan* van den dag. Deze *paringkelan* begint met *harijan*, zijnde deszelfs teeken een klein vierkant in het vakje. Indien de *harijan* op den dag zelven valt, dan behoeft men niet anders te doen dan de beteekenis daarvan op te zoeken; heeft de dag zelf echter zulk een teeken niet, dan doet men weder even als met het zoeken der *pandangon*, van het eerste *harijanteeken*, vóór den dag, beginnende, met het lijstje mede, tot dat men op den dag komt, waarna men naar de beteekenis zoekt. Daar nu de 17 mei zulk een teeken niet heeft, zoekt men bijgevolg het allereerst daarbij staande, zijnde twee vakjes verder, en ziet men dat dezelve op den 3^{en} dag der *paringkelan*, *pangningron* genaamd, valt, waarvan de beteekenis slecht voor vogels is, dus goed om op de jagt van dezelve te gaan.

Het teeken der *tali wangké* is een horizontaal streepje in het midden van het vakje; er zijn zes van die dagen, waarvan de beteekenis boven reeds is aangetoond; de 17 mei valt niet op een derzelve.

Eindelijk heeft men nog de *tjarik dhalan*. De *tjarik dhalan* is dat punt, hetwelk de kruisstreep van de snijlijn, die door de vakjes loopt, in de middelste lijn maakt; er zijn slechts vier van die punten. Bij de dagen waarop een dier punten valt zijn ook bijzondere opmerkingen in het oog te houden, zoo als reeds is aangetoond in de beteekenis der *tjarik dhalan*. De 17 mei heeft geen dier vier punten.

Dit een en ander leidt nu, ten opzichte van den 17 mei 1855, tot de slotsom, dat die dag niet zeer geschikt is om de eene of andere onderneming te doen, b.v. op reis te gaan, ten huwelijk te vragen, enz. omdat de dewo geen goede geaardheid heeft; die dag is echter zeer gunstig, ten opzichte van deszelfs *pandewan*, om op geboren te worden, ook zeer goed om op de jagt van vogels te gaan; en aangezien die dag geen *tali wangké* of *tjarik dhalan* heeft, zoo behoeft men niet bevreesd te wezen dat men het een of ander bijzonder ongeluk zal overkomen.

Dit zijn de regelen waarnaar de voorspellingen in het dagelijksche leven door de javanen worden gedaan; thans blijft mij alleen nog over die formulieren op te geven, waarnaar de voorspellingen worden gedaan, die meer afzonderlijk, bij de geboorte van een kind, zijn toekomstig karakter, geluk en geneigdheden aanwijzen. Bij deze formulieren behoeft men echter geen zins, zoo als bij de voorgaanden heeft plaats gehad, eene tafel met hare afzonderlijke beteekenissen in acht te nemen; men moet slechts in den almanak de woekoe zoeken, die de datum, waarop een kind geboren wordt, heeft, en die gevonden zijnde behoeft men slechts op te slaan welke voortteekens aan den dewo der woekoe worden toegeschreven.

NADERE VERKLARING DER WOEKOE.

*Woekoe sinto.**Dewo Bathoro Jomo.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat geen zijner wenschen vervuld zullen worden, en dat het in al hetgeen het ondernemen wil slecht zal slagen. De vogel van den dewo is de gagak (kraai); dit is een teeken dat het kind zeer vlug ter spraak worden en veel doorzigt in zaken hebben zal. Het hout is gandajakkan, een voorteeken dat het in staat zal zijn om zijne familie te ondersteunen. Het gesloten huis is een teeken dat het kind hoogst zuinig zal worden. De dewo heeft eene vlag, een teeken dat het kind een goed hart zal hebben. Het feest en de geschenken, die bij gelegenheid van de geboorte zullen moeten gegeven worden aan de priesters, bestaan uit spijzen van een bruin schaaap bereid, een rood kleedje en allerhande soorten van welriekende olien.

*Woekoe landep.**Dewo Bathoro Moho Dewo, met een voet in het water staande.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een voorteeken dat, wanneer het in aanzien zal zijn gekomen, het niet streng in zijne bevelen wezen maar eene lankmoedige geaardheid hebben zal. De vogel van den dewo is de nori (loc-ri), een voorteeken dat het zeer spoedig in zijn onderhoud zal kunnen voorzien en door een aantal menschen zal bemind worden. Het gesloten huis is een teeken van zuinigheid. Het hout is gandajakkan, het teeken dat het zijne familie zal ondersteunen. Het feest en de geschenken, die bij de geboorte aan de priesters moeten worden gegeven, bestaan uit een paar

gebraden aschgrauwe hanen, 40 katoepats (rijst in een matje gekookt) en een wit kleedje.

Woekoe woekir.

Dewo Bathoro Mahesworo.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het met voorname personen oneenigheden zal hebben. De vogel is de manjar (eene soort van kleine kwartel); dit is een teeken dat het kind droefgeestig worden, onderscheidene kwade gedachten voeden en een minnaar van twisten zijn zal. Het hout is nogosari, een voorteeken dat het kind door velen bemind zal worden en een goed redeenaar zal zijn. Het feest en de geschenken, bij de geboorte aan den priester te geven, bestaan uit bereide spijzen van schapenvleesch, en allerhande bloemen die in eenen pot met water moeten worden gedaan.

Woekoe koerantil.

Dewo Bathoro Poeroe Sakoro.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het een ongeluk met wapenen zal overkomen. De vogel is de salinditan, een teeken dat het droefgeestig wezen en vele moeilijkheden in deszelfs loopbaan ontmoeten zal, ook dat al zijne ondernemingen slecht zullen slagen. Op middelbaren leeftijd gekomen zal zijne droefgeestigheid nog meer toenemen. Het hout is tangan, een voorteeken van eene onrustige geaardheid. Het huis staat open, een teeken van verkwisting. De pot met water, die bij den dewo staat, duidt aan dat het kind de onderrigtingen zijner ouders gaarne zal opvolgen. Het feest

en de geschenken, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaan in een gebraden haan, hapum (eene soort van koekjes) en een rood kleedje.

Woekoe toloe.

Dewo Bathoro Bajoe.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het rijk worden en sterk van ligchaam zijn zal. De vogel is de brandangan (parakiet), een teeken dat het niet zal kunnen verdragen dat een ander langzaam werkt, en al wat hij zelf verrigt gaarne aan anderen zal toonen. Het hout is walikoecken, een teeken dat het zich niet ligtelijk aan iemand onderwerpen zal. De vlag bij den dewo is een teeken dat het kind een hoogen ouderdom zal bereiken en alsdan vele voordeelen zal behalen. Het feest en de geschenken, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaan uit twee gebraden eenden en een groen kleedje.

Woekoe goembreg.

Dewo Bathoro Tjokro.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het een voornaam persoon zal worden. De vogel is eene boschhen, een voorteecken dat de grooten het beminnen en vele voorregten zullen doen genieten. Het water in den put is een teeken dat het zeer vlug van begrip zijn zal en moeilijke vragen zeer spoedig zal kunnen beantwoorden, het hout, waringin, een teeken dat het zijne vrienden zal ondersteunen. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaat uit geregten van viervoetig wildbraad en gevogelte.

*Woekoe warigalit**Dewo Langlang Ngasmoro, in eenen tempel.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een voorteeken van een twistziek karakter. De vogel is de kapodangan (een gele vogel), een teeken dat het kind jaloersch worden en niet geschikt zijn zal om veel met anderen om te gaan. Het hout is rempelas, een voorteeken dat het niet rijk zal worden. De tempel beteekent dat het in deszelfs ouderdom veel droefheid zal ondervinden. Het feestmaal en de geschenken, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaan uit een paar gebraden hanen, koeijen- en buffelvleesch, welriekende olie en bloemen.

*Woekoe warigagoeng.**Dewo Bathoro Pontjo Ressi.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een voorteeken dat al wat hetzelfde planten wil niet zal slagen. De vogel is de eend, een teeken dat het vroegtijdig in zijn eigen onderhoud zal kunnen voorzien. Een gesloten huis is een teeken van zuinigheid, tjemarahout dat het kind door velen bemind zal worden. De vlag duidt aan dat het door aanzienlijke personen werk zal worden opgedragen. Het feestmaal, bij gelegenheid van de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit spijzen bereid van koeijen- en buffelvleesch en een paar gebraden hanen.

*Woekoe djoeloengwangi.**Dewo Bathoro Samboe.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het een liefhebber zal zijn van wild en gevogelte

te onderhouden. De vogel is de koetlang (zwarte vogel met een gelen kop), een voorteeken dat het kind wel bespraakt zal worden. Het water in den put is een teeken dat het een opregt vriend zal zijn en dat, wanneer het iets heeft, het gaarne met zijne familie deelen wil. Tjemarahout is een voorteeken van nederigheid. Het feestmaal en de geschenken, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaan uit gebraden riviervisch, hanen, negen soorten van welriekende oliën, bloemen en een rood kleedje.

Woekoe soengsang.

Dewo Bathoro Gono Koemoro.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het een leugenaar zal worden. De vogel is de nori (loeri), een teeken dat het niet veel groote winsten zal behalen. Het hout is tangan, een teeken van eene werkzame geaardheid. Het huisje, dat van achteren staat, is een teeken dat het gaarne veel van anderen vragen, maar zelf niet gaarne iets afstaan zal. Het feestmaal en de geschenken, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaan uit een paar gebraden witte hanen, wildbraad, bloemen, welriekende olie en een wit kleedje.

Woekoe galoengan.

Dewo Bathoro Komo Djojo.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het een vrouwenminnaar zal worden. De vogel is bido (een kleine, witte en gele vogel), een voorteeken dat het al zijn goed zal verkwisten. Het hout is tangan, een teeken dat het eene werkzame geaardheid zal hebben. Het feestmaal, bij gelegenheid van de geboorte aan de priesters te geven, be-

staat uit eene soort van koek op borden, die naast elkander ter lengte van het kind moeten geschaard staan, en de geschenken uit een geel smeersel en welriekende olie; ook moet er alsdan voor het heil van het kind gebeden worden.

Wookoe koeningan.

Dewo Bathoro Hendro.

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een teeken dat, wanneer het oud en groot geworden zijnde in aanzien komt, het trotsch jegens zijne gelijken zal wezen. De vogel is de hoerang ngoerangan (een roode en blaauwe vogel), een teeken van stijfhoofdigheid. Het gesloten huis is een teeken van zuinigheid, het hout djojo koesoemo dat het kind met slechte gedachten zal gekweld worden. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaat uit een koek in de gedaante van eenen olifant gebakken, een paar gebraden gele hanen en een geschenk van een rood kleedje.

Wookoe langkir.

Dewo Bathoro Kolo.

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een teeken dat het zeer driftig worden en zeer ras spreken zal. De vogel is de gemak (kwartel), een teeken van een twistziek karakter. Het hout is hingngas, een teeken dat niemand het zal beminnen. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaat uit een torentje van rijst met eene zwarte punt van ketan (harde rijst), een gebraden bruin schaap, een gebraden rooden haan en een geschenk van een rood kleedje en bloemen aan den kahoem; de reden waarom

deze geschenken aan den kahoem worden gegeven is omdat, wanneer niemand het kind bemint, deze het genegen zal zijn.

Woeke mondo sijo.

Dewo Bathoro Bromo.

Indien een kind in deze woeke geboren wordt is dit een teeken dat het een voornaam persoon zal worden. De vogel is de palatoek bawang (gele parakiet), een teeken dat het zeer knap zal zijn in het uitvaardigen van bevelen. Een gesloten huis is het teeken van zuinigheid, tamarindhout dat het de beschermer van een aantal personen zal worden. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, bestaat uit een koek, ter lengte van het kind gebakken, rijst waarin eene kip is gekookt, en een geschenk van bloemen, welriekende olie en sirihbladeren.

Woeke djoeloeng poedjoet.

Dewo Bathoro Pontjo Resmi.

Indien een kind in deze woeke geboren wordt is dit een teeken dat het niet gelukkig in de jagt zal zijn. De vogel is de printjowan (groene kleine vogel), een teeken dat het kind een minnaar van uitgaan zijn zal. Het hout, remboedjoet, is een teeken dat het gaarne alles aannemen zal wat het aangeboden wordt, de berg van moedigheid en opvliegenderheid van karakter. Het feestmaal, bij gelegenheid van de geboorte aan de priesters te geven, bestaat uit spijzen van koeijen- en buffelvleesch bereid, en de geschenken uit een rood kleedje, geel smeersel en tjendono hout (eene soort van hout waarvan de scheeden der krissen worden vervaardigd).

*Woekoe pahang.**Dewo Bathoro Tontro.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat zijn levensloop zeer onaangenaam zal wezen. De vogel is de tjotjak (een zwarte en groene vogel), een voorteeken dat het een babbelaar en leugenaar zal worden. Het water in den pot is een teeken dat het geen welvoegelijke manieren wil in acht nemen, het gesloten huis van gierigheid. Het gandajakkan hout is echter een voorteeken dat het gaarne de armen zal willen ondersteunen. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit 40 katoepats (rijst is een matje gekookt), eene kip met ongekeerde vederen gebraden, en de geschenken uit rijst en een djom bapatjak (soort van batik) kleedje.

*Woekoe koeroeweloet.**Dewo Bathoro Wisnoe.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een voorteeken dat het de lessen zijner ouders niet zal willen opvolgen, maar wel zijne eigene begeerte. De vogel is de sephan (groen en rood), een teeken dat het een rondzwerfer zal worden. Het feestmaal, bij gelegenheid van de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit 40 koekjes van hapum (eene soort van deeg), gebraden hanen en een geschenk van een batik kleedje.

*Woekoe marakeh.**Dewo Bathoro Gono.*

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat het aan niemand onderdanig zijn wil, het hout,

trangoelie, dat het vele vijanden zal hebben, het huis van voren, dat het alles wat men het geeft gaarne zal willen aannemen, maar wederkeerig niets zal willen terug geven. Het feestmaal, dat bij gelegenheid van de geboorte aan de priesters zal worden gegeven, moet bestaan uit negen soorten van gebraden vleesch en het geschenk uit een wit kleedje.

Wookoe tambir.

Dewo Bathoro Siwa.

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een teeken dat het een leugenaar zal worden. De vogel is de parindjatho (gele en roode vogel), een teeken dat het zich in alle gesprekken zal willen mengen. Het hout is hoepas, een voor-teeken dat het verscheidene slechte streken zal uitvoeren en met verscheidene personen ongenoegen zal hebben. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit gebraden visch en het geschenk uit bloemen en welriekende olie.

Wookoe medangkoengan.

Dewo Bathoro Basoeki.

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een teeken dat het veel geluk zal hebben. De vogel is de peloeng (een roode vogel), een teeken dat het zich tot den handel zal willen bepalen. Het huis van voren is een teeken dat het gaarne alles zal willen aannemen wat men het geeft, het water in den pot dat het veel verdriet zal hebben, en dat, wanneer iemand het kwalijk bejegt, het spoedig en gaarne vergeven zal. Het rempelas hout is een teeken dat het vele voordeelen zal genieten. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, moet bestaan uit een geelachtigen,

gebraden haan, eene gebraden gans en een geschenk uit poe-dahbloemen, witte wierook en een goelanganthi (soort van batik) kleedje.

Woekoe maktal.

Dewo Bathoro Tjadroso.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een voorteeken dat het een ongeluk met wapenen zal worden toegebracht. De vogel is eene boschhen, een voorteeken dat het kind door vele grooten zal worden bemind. Het hout, nogosari, een teeken dat het zeer schrande zijn en een goed hart hebben zal, het huis met verdiepingen dat, wanneer het in aanzien zal zijn gekomen, het niet streng in deszelfs bevelen zal wezen, de vlag dat het milddadig zal worden. Het feestmaal, bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit een gebraden zwart schaap en het geschenk uit sirih, bloemen en een wit kleedje.

Woekoe woeljé.

Dewo Bathoro Kawero.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde een ongeluk met wapenen zal overkomen. De vogel is de pandan (een geele vogel), een teeken dat hetzelfde jaloersch zal worden. De ontbloote kris is een teeken dat hetzelfde veel kunde zal hebben. Het omgevallen huis is een voorteeken van verkwisting. De voet van den dewo, die in het water staat, is een teeken dat het kind, ouder geworden zijnde, streng in deszelfs bevelen zal wezen. Het tagalhout is een teeken dat de grooten hetzelfde tot hunne zendingen zullen gebruiken. Het feestmaal bij de geboorte

aan de priesters te geven zal bestaan, uit eten van de passer, en de geschenken, uit bloemen, sirih, een wit kleedje en een nieuwe waterkan.

Woekoe manahil.

Dewo Bathoro Tjitro Gatoc.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde een ongeluk met wapenen zal hebben. De vogel is de sepahan (een groen en roode vogel), een teeken dat hetzelfde wrevelig en niet rijk zal worden. De piek, die de dewo in de hand heeft, is een teeken dat hetzelfde de lessen zijner ouders zal opvolgen. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uiteen gebraden grijzen haan, en de geschenken uit rijst, sirih, bloemen en een wit kleed.

Woekoe prangbakat.

Dewo Bathoro Bismo.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde vreesachtig zal worden. Waringinhout is een teeken dat hetzelfde met er tijd een opregte vriend zal worden van veel menschen. De vogel is de hoerangngoerangan, een voorteeken dat hetzelfde niet rijk zal worden. Het water in een put is een teeken dat hetzelfde een goed hart zal hebben. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit gebraden vleesch, en de geschenken uit een bont gestreept kleedje, bloemen en sirih.

Woekoe balo.

Dewo Bathoro Doergo.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een
III.

teeken dat hetzelfde zeer driftig worden en veel weenen zal. De boschhen beteekent dat de grooten het beminnen zullen. Het gesloten huis is een teeken van zuinigheid. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit drie gebraden geele hanen en het geschenk uit een wit kleedje.

Woekoe woegoe.

Dewo Bathoro Lodro.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde een minnaar van lagchen en liegen zal worden. De vogel is de kapodang, een teeken dat hetzelfde ja-loersch zal worden. Het hout is woeni, dit is een teeken dat het deszelfs familie gaarne zal willen bijstaan, maar het ge-gevene ook weder terug zal verlangen. Een gesloten huis is een teeken dat het zuinig zal worden. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit zeven scho-tels met rijst en een paar gebraden hanen, en de geschenken uit konjoch (een geel smeersel), tjendonohout en een wit kleedje.

Woekoe wajang.

Dewo Dewi Sri.

Indien een kind in deze woekoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde rijk zal worden. De bosschen is een tee-ken dat de grooten het beminnen zullen. Het gesloten huis is een teeken dat het zuinig zal zijn. Tjempakahout is een teeken dat, wanneer hetzelfde kundigheden zal hebben verwor-ven, het overal bekend zal worden. Het feestmaal bij de ge-boorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit eten van de passer, vleesch, een kapoen, en riviervisch, en de geschenken uit bloemen die in de moerassen groeijen, gele kleederen en een geel kleedje.

*Wookoe koelawoe.**Dewo Bathoro Soewandano.*

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een teeken dat hetzelfde van een droefgeestig karakter zijn zal. Het gesloten huis is een teeken dat het gierig zal worden. De voet, dien de dewo in het water heeft, is een teeken dat hetzelfde zeer bedaard zal worden. De ontbloote kris van voren is mede een teeken van veel droefheid. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit een paar gebraden witte eenden, en de geschenken uit sirih, tjempaka bloemen en een kleedje.

*Wookoe doekoet.**Dewo Bathoro Sangiwang Kaneko.*

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt, is dit een teeken dat hetzelfde met al de goden in de Soerolojo (verblijfplaats der goden), bevriend zal zijn. De ontbloote kris van voren is een teeken dat hetzelfde rijk zal worden. De ontbloote kris van achteren is een teeken, dat wanneer iemand iets jegens hun misdaan zal hebben, hetzelfde het gaarne zal willen vergeven. Het huis van voren is een teeken van zuinigheid, het huis van achteren is een teeken van rijkdom. De boschhen is een teeken dat de grooteren het kind beminnen zullen. Het pandanhout is teeken dat hetzelfde veel kinderen zal krijgen, en het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven, zal bestaan uit rundvleesch en een gebraden haan, en het geschenk uit een wit kleedje.

*Wookoe watoe goenoeng.**Dewo Bathoro Sangiwang Bathoro Goeroe.*

Indien een kind in deze wookoe geboren wordt is dit een

teeken dat hetzelfde bestemd is om priester te worden. De vogel toegoe (een gele vogel) is een teeken dat hetzelfde veel doorzigt zal hebben. De tempel op den achtergrond is een teeken van veel droefheid. De groote slang Honto Bogo, een teeken dat hetzelfde lang zal kunnen vasten. Het hout is dewodaroe, een teeken dat het een buitengemeen goed geheugen zal hebben. Het feestmaal bij de geboorte aan de priesters te geven zal bestaan uit onderscheiden schotels met witte en gele rijst, en de geschenken uit verschillende soorten van bloemen en een wit kleedje.

Socrakarta, 1837.

O N T W E R P
VAN EEN
MALEISCH WOORDENBOEK
EN EENE
MALEISCHE SPRAAKKUNST,

DOOR

H. VON DEWALL.

Assistent Resident.

Op voordragt van den directeur tot de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen, op Java en naburige eilanden, C. G. C. Reinwardt, gedagteekend: Buitenzorg, den 27^{en} oktober 1820, is, bij resolutie van den gouverneur generaal van Nederlandsch Indië, van den 31^{en} derzelfde maand, eene commissie benoemd, tot het zamenstellen van een maleisch-nederduitsch en nederduitsch-maleisch woordenboek, bestaande uit de volgende leden:

☞ De typen voor de, door den heer Von Dewall gekozene, ongewone letterteekens zijn *hier* met veel moeite moeten worden aangemaakt. Dit zal derzelver onvolmaaktheid genoegzaam verontschuldigen.

den kapitein aide de camp, C. P. J. Elout, secretaris van het gouvernement voor het departement van inlandsche zaken; den weleerwaarden heer D. Lenting, predikant en schoolopziener te Samarang, en den heer A. Koek, secunde te Malakka;

terwijl aan de kommissie als secretaris werd toegevoegd de elève voor de inlandsche talen, C. van Angelbeek.

Aan de kommissie werden ten gebuike afgegeven: het handschrift van een maleisch-nederduitsch woordenboek van Zomerdijk, het manuscript van P. van der Vorm en Werndlij, het do. van M. Leidekker, mitsgaders verschillende andere manuscripten.

A. Koek heeft onmiddellijk bedankt voor het lidmaatschap; C. P. J. Elout werd door den zamenloop van omstandigheden verhinderd, eenig noemenswaardig aandeel aan het werk te nemen: zoodat alleen D. Lenting overbleef, die dan ook, in januarij 1831, $\frac{1}{3}$ van een maleisch-nederd. woordenboek had voltooid.

Daar Elout toen nog steeds verhinderd werd, veel arbeid aan het werk te besteden, ook Angelbeek ondertusschen overleden was, zoo stelde de kommissie, bij brief van den 8 januarij 1831, voor:

de kommissie, benoemd bij resolutie van den 31^{en} oktober 1820, no. 12, te desolveren, en hare werkzaamheden op te dragen aan het lid der kommissie, D. Lenting.

Dienovereenkomstig werd beschikt, bij resolutie van den 29^{en} derzelfde maand, no. 6.

Bij res. van den 2^{en} april daaropvolgende, no. 24, werd aan Lenting, op zijn verzoek, toegevoegd de eerste kommissie voor de inlandsche zaken ter alg. sekretarie, J. D. G. Schaap.

Deze nieuwe kommissie gaf, bij adres van 4 februarij 1835, kennis, dat haar woordenboek tot en met de 10^e letter van het maleisch alphabet (ḍ) was *afgedrukt*, zonder echter op te ge-

ven, tot hoe ver hetzelfde was *afgewerkt*, en verzoekt, op grond van het op handen zijnde vertrek van Lenting, dat in de daar-door ontstaande vacature worde voorzien.

Dit geschiedde, bij resolutie van den 14^{en} februarij 1835, no. 4, waarbij C. P. J. Elout, toen kolonel der infanterie, werd uitgenoodigd, om zijnen vroegeren arbeid weder op te vatten.

Of Elout aan dit verlangen van het gouvernement al dan niet hebbe voldaan, blijkt niet met zekerheid uit de officiële stukken, onder mijn bereik; het laatste echter is waarschijnlijk, als vindende ik in twee offi. brieven, van 16 maart en 26 mei 1843, dat de verdere bewerking van het woordenboek, ten gevolge van het vertrek van Lenting naar Nederland, is moeten gestaakt worden, zonder dat van Elout eenig gewag wordt gemaakt.

Hoe dit ook zijn moge, het werk werd, bij besluit van 21 april 1844, no. 40, op nieuw opgedragen aan P. P. Roorda van Eijsinga, nadat, in den nacht van den 11^{en} op den 12^{en} februarij 1839, aan de 500 afgedrukte exemplaren van het werk van Lenting en Schaap een diefstal was gepleegd, zoodat er slechts nog twee complete exemplaren konden worden bijeengebragt, waarvan een zich bevindt bij de akademie te Delft en het andere in het ongereede is geraakt.

Nadat Roorda van Eijsinga het eerste derde gedeelte van de letter *alif* had afgewerkt, bood hij dat gedeelte het gouvernement aan, dat het aan eene kommissie, bestaande uit W. R. baron van Hoëvell en J. C. de Lannoij, ter beoordeeling ter hand stelde.

Die beoordeeling viel niet zeer gunstig voor Roorda uit.

Moge de kommissie ook in vele opzigten gelijk hebben, de recensie is in allen gevalle te scherp. Doch hare beoordeeling is ook niet in *alle* opzigten juist. Zoo zegt zij b. v.

» Het woord *عَبَّ* (*abang*— pag. 5) beteekent "ouder broeder" en

»niet, zoo als de heer Roorda opgeeft, »oudere broeder of »zuster». De heeren Lenting en Schaap, zoo ook Marsden, »hebben zich aan die fout schuldig gemaakt; doch hier was »gelegenheid om zulks te herstellen.»

In dit geval nu is Roorda digter bij de waarheid, dan de kommissie, daar »*ābang*» beteekent »oudste broeder of zuster.»

Overigens wordt aan Roorda, bij besluit van 20 september 1844, no. 6, ten regte, aanbevolen, bij zijn werk te betrachten:

1°. eene systematische wijze van behandeling, regelmaat en orde;

2°. eene etymologische bewerking;

3°. de meest mogelijke naauwkeurigheid en volledigheid, zonder onnoodige wijdloopigheid.

Roorda bragt het hem opgedragen werk ten einde, in het begin van april 1847. Het werd naar Nederland gezonden en door het ministerie van koloniën den hoogleeraar Taco Roorda ter hand gesteld, die het verklaarde onvatbaar te zijn voor de uitgave.

Eene herziening van het werk nam alstoen dr. J. Pijnappel op zich; dan, slechts weinige weken werkzaam geweest zijnde, gaf dezelve reeds het berigt, dat hij tot de overtuiging was gekomen, dat het woordenboek van Roorda van Eijsinga niet geschikt was voor eene bewerking, gelijk die van hem (Pijnappel) was verlangd.

Eene kommissie werd toen zamengesteld, bestaande uit:

D. Lenting, voormalig predikant te Batavia,

J. D. Herwerden, oud resident van Madioen, en

Dr. J. J. de Hollander, lector voor de oostersche talen aan de koninklijke militaire akademie te Breda,

aan welke werd opgedragen, het werk van Roorda van Eijsinga te onderzoeken en bepaalde voorstellen te doen omtrent de wijze, waarop dat geschrift, ten meesten nutte der wetenschap, zou behooren te worden in het licht gegeven.

Het advies dier commissie was: dat het woordenboek van Roorda van Eijsinga ongeschikt was, om in druk te worden uitgegeven, en het woordenboek van Leidekker op nieuw behoorde te worden bearbeid. — *Ik vind in het woordenboek van Roorda van Eijsinga zeer veel goeds en een' schat van citaten en goed gekozene voorbeelden.* —

Die arbeid werd wederom aan dr. Pijnappel opgedragen; dan, na verloop van een jaar, gaf dezelve zijne taak op, zonder iets van belang geleverd te hebben. Pijnappels andere werkzaamheden lieten — schreef hij, 14 februarij 1853, — de verdere bewerking niet toe; ook zag hij er geen nut in!

Zoo bleven de zaken, tot dat het gouvernement van Nederl. Indië, in 1854, deszelfs kommissaris voor de Westerafdeeling van Borneo, mr. A. Prins, thans lid van den raad van Nederlandsch Indië, in last gaf, met mij, toen bij de expeditie van Menteradœ, in overleg te treden, omtrent de uitvoering van het onderhavig werk.

Den 24^{en} augustus van dat jaar, had ik, ter reede Sekawang, een mondgesprek met den kommissaris, waarbij mij werd gevraagd, of ik mij in staat gevoelde en genegen was, een volledig maleisch woordenboek zamen te stellen, bevattende de verschillende dialekten dier taal, in den Nederlandsch Indischen archipel gebruikelijk, op welke vraag ik bevestigend antwoordde, in zoover men, namelijk, niet het onmogelijke zou verlangen, dat is: een woordenboek, even volmaakt, als een lexicon van twee beschaafde en grondig bestudeerde europesche talen, maar genoeg nemen met een werk, dat voor het gebruik in het dagelijksch leven en de dienst van het gouvernement geheel voldoende zal zijn en tevens, in verband met eene spraak-kunst, den geleerde de taal zal kunnen leeren kennen, in haren geest en hare voornaamste bijzonderheden.

Dezelfde vraag werd mij schriftelijk gedaan, bij brief van den kommissaris, gedagteekend: Sambas, 3 september 1854

waarbij ik tevens werd uitgenoodigd, mijne denkbeelden mede te deelen over de wijze van zamenstelling, bewerking en inrigting van het bedoelde woordenboek en de mij daartoe benoodigde hulpmiddelen. Daaraan heb ik voldaan, bij missive, gedagteekend: Menteradoe, 15 september 1854.

Bij besluit van 2 november 1855, no. 7, werd mij definitief opgedragen de zamenstelling van een maleisch-nederduitsch en nederduitsch-maleisch woordenboek en van eene maleische spraak-kunst; met last, omtrent de uitvoering van het mij opgedragen werk als nu meer bepaalde voorstellen te doen, daarbij lettende op de aanmerking van den minister van koloniën, nopens de omslagtigheid van mijn plan, aangegeven in mijn adres van 15 september 1854.

Ik ontving het besluit, den 26^{en} december 1854, op eene reis in Matan, werwaarts ik door den resident der Westerafdeeling van Borneo in kommissie was gezonden. Den 23^{en} februarij 1856 kwam ik te Batavia aan en den 28^{en} voldeed ik aan den last van het gouvernement.

Later is inrigting en bewerking van de woordenboeken, even als de keuze van het daartoe te gebruiken alphabet, geheel aan mij overgelaten, waarom ik, zonder iets van hetgeen ik, op den 28^{en} februarij 1856, aan het gouvernement schreef te zeggen, het letterkundig publiek, door middel van dit tijdschrift, wil bekend maken met mijn tegenwoordig plan en gekozen alphabet.

De drie deelen dan van het werk, bedoeld bij besluit van 2 november 1855, no. 7, zullen uitsluitend zijn voor het maleisch, zoo als hetzelfde thans in Djohor, Malaka, Singapoëra, Rijau en Lingga gesproken en geschreven wordt.— Het zuivere maleisch moet op zich zelve staan en kan met geene dialekten gemengd worden.—

Het eerste deel zal zijn een maleisch-nederduitsch woordenboek, tot de zamenstelling waarvan als basis zullen worden genomen de handschriften van Leidekker en Roorda van Eijsinga.

Beiden zullen van de hen aanklevende en door recensien aangegevene gebreken gezuiverd en verrijkt worden met mijne verzameling van nog onbekende woorden en met die woorden, welke ik, onder het werk en bij een onophoudelijk bestuderen der taal, nog zal opdoen.

Het tweede deel zal zijn een nederduitsch-maleisch woordenboek, waartoe tot grondslag zal worden genomen het Algemeen Nederduitsch- Maleisch woordenboek, in de hof-, volks- en lage taal, door dr. P. P. Roorda van Eijsinga (1855).

Het derde deel zal zijn de spraakkunst, waarbij ik mij onmogelijk aan een bestaand werk als basis kan houden.

In het vierde deel zullen de verschillende dialecten van het maleisch, waartoe ook de zoogenaamde *lage* taal behoort, behandeld worden.

Ik zal bij mijn werk betrachten, zoo als bij besluit van 20 september 1844, no. 6, is aanbevolen:

1°. eene systematische wijze van behandeling, regelmaat en orde;

2°. de meest mogelijke naauwkeurigheid en volledigheid, zonder onnoodige wijdloopigheid;

3°. eene etymologische bewerking van het maleisch- nederduitsch woordenboek.

Bij het maleisch- nederduitsch woordenboek zal ik nog een oogenblik stilstaan, omdat dit het eerst bewerkt zal worden.

Bij elken wortel zullen alle, door affixen daarvan afgeleide woorden behandeld worden, voor zoover die affixen de beteekenis van het woord veranderen. Desniettenstaande zullen, voor mingeoefenden, alle door de praefixen م en ث gevormde woorden ook op hare alphabetische plaats worden bekend gesteld, omdat door die praefixen de eerste letter van de meeste wortelwoorden verandert; doch zal daarbij alleen naar den wortel verwezen worden. Zoo zal men b. v. het woord قَنَابَر op zijne al-

phabetische plaats onder de letter **ث** vinden, maar daarbij zal niets anders staan, dan: **تَابِرْ**.

De verschillende beteekenissen der woorden zal ik met romeinsche, de afgeleide woorden met gewone cijfers, en de van den grondvorm of van de afgeleide vormen wederom afgeleide vormen (I) en wijzen der verba met gewone letters aanduiden.

Bij de afgeleide woorden zullen de eenvoudigste het eerst en de meer zamengestelde later behandeld, en altijd dezelfde volgorde in acht genomen worden, waartoe ik mij eene lijst van afgeleide woorden heb aangelegd. Die lijst zal ik, bij de uitgave van het woordenboek, in de inleiding laten afdrukken.

Alle arabische woorden, die in maleische schriften gevonden of in het dagelijksch leven gebruikt worden, zullen op hunne alphabetische plaats voorkomen, zonder dat de minder gebruikelijke in een aanhangsel bekend gesteld worden, omdat hier de grenslijn tusschen *meer en minder gebruikelijk* moeilijk te trekken is.

Eigennamen en namen van landen, steden, rivieren enz. zullen in een aanhangsel hunne plaats vinden; alle voorwerpen uit de verschillende rijken der natuur echter zullen worden opgenomen, voor zoover mij dezelve bekend zijn of zullen worden. Speciale zoölogische, botanische of mineralogische onderzoekingen te doen, laat evenwel de tijd niet toe. Men verwachtte dus b. v. geene *volledige* flora of fauna malaïca.

De afstamming der maleische woorden uit eene vreemde taal en hunne verwantschap met het javaansch en soenda'sch, twee zustertalen van het maleisch, zullen, zoo veel mogelijk, worden aangegeven, namelijk voor zooveel de daartoe noodige navorschingen zich laten vereenigen met eenen betrekkelijk spoedig arbeid. Taalvorschers, welke eene bepaalde studie maken van eene vergelijking der polynesche talen onderling en met de

(1) Namelijk de actieve en passieve vormen.

talen, waaruit deze geput hebben, zullen waarschijnlijk dikwerf de vreemde afstamming of verwantschap ontdekken, waar ik dezelve over het hoofd heb gezien.

Met de verwantschap van het maleisch met andere polyneische talen, dan het javaansch en soenda'sch, kan ik mij onmogelijk inlaten, hoe rijk het manuscript van Roorda van Eijsinga in dat opzigt ook zijn moge, daar dit zou vereischen eene meer grondige kennis dier talen, dan eenige geleerde bezit, andere hulpmiddelen, dan de thans voorhandene, en veel meer tijd, dan, in het belang van het publiek, wenschelijk is, aan mijnen arbeid te besteden.

Ter verkrijging van duidelijkheid, is het noodig, dat de beteekenissen van een groot gedeelte der woorden door voorbeelden worden opgehelderd. Die voorbeelden zullen veelal genomen worden uit de levende taal, daar het niet alleen zeer veel tijd zou kosten, voor elk nieuw woord, dat ik toevallig zal hooren, of door opzettelijke mondelinge navorschingen zal opdoen, eene plaats uit den een of anderen maleischen schrijver te citeren, maar dit ook, bij den geringen omvang der maleische litteratuur, soms ten eenenmale onmogelijk zou zijn; want ik geloof, dat er eene menigte maleische woorden zijn, die nog niet op het papier staan. En in het algemeen *spreekt* de maleijer beter, dan hij *schrijft*. Overigens zal ik gebruik maken van de voorbeelden en citaten, voorkomende bij Leidekker, Roorda van Eijsinga en Marsden, welke schrijvers mogen ondersteld worden, de geheele maleische litteratuur te hebben uitgeput. Ik laat hieronder eene proeve van eenige uitgewerkte maleische woorden volgen.

Wat betreft de middelen, die ik acht noodig te hebben, ter bereiking van mijn doel, zoo heb ik aan het gouvernement de volgende opgegeven, die ook zijn goedgekeurd:

de geheele maleische litteratuur en verscheidene andere werken;

mijne vestiging te Rijau, op welke plaats en in de nabijheid waarvan het best maleisch in onze bezittingen gesproken wordt; de toevoeging aan mij van twee geletterde maleijers, die ik steeds kan raadplegen.

Ik kom nu tot het door mij gekozen alphabet, of schema, voor de transcriptie van maleische en arabische woorden met nederduitsche letters en eenige andere teekens.

Schema voor de transcriptie van maleische en arabische woorden met nederduitsche letters en eenige andere teekens.

Vorm.	Waarde.	Naam.		
		Arabisch.	Maleisch.	
1	ا	a	alif (elif)	alif
2	ب	b	bā	ba
3	ت	t	tā	ta
4	ث	tz	tzā	tza
5	ج	dj	djīm	djīm
6	چ	tj	—	tja
7	ح	h	hā	ha
8	خ	ch	chā	cha
9	د	d	dāl	dāl
10	ذ	dz	dzāl	dzāl
11	ڈ	d	—	da
12	ر	r	rā	ra
15	ز	z	zā en zai	za en zai

Vorm.	Waarde.	Naam.		
		Arabisch.	Maleisch.	
14	س	s	sīn	sīn
15	ش	sj	sjīn	sjīn
16	ص	ṣ	ṣād	ṣād
17	ض	dl	dlād	dlād
18	ط	th	thā	tha
19	ظ	dl	dlā	dlā
20	ع	ā	āin	āin
21	غ	r	rīn	rīn
22	غ	g	—	ga
23	ف	f	fā	fa
24	ف	p	—	pa
25	ك	k	kāf	kāf
26	ك	k	kāf	kāf
27	گ	g	—	ga
28	ل	l	lām	lām
29	م	m	mīm	mīm
30	ن	n	nōēn	nōēn
31	و	w	wāw	wau
32	ه	h	hā (hē)	ha
33	ي	j	jā (jē)	ja
34	ي	nj	—	nja
35	ء	—	hamz of hamza †	hamza of hamza †
36	ه	h	hā (hē) marbōēth.	ha marbōēth of ta bersimpoel

Vorm.	Waarde.	Naam.	
		Arabisch.	Maleisch.
37	ا (e) a, e	fathah	fathah of bāris dijātas
38	ي, e	kasrah (kesrah)	kasrah of bāris di bāwah
39	و, o	dlammah	dlammah of bāris di hadāpan
40	ان	tanwīn (tenwīn)	tanōewīn
41	in		
42	oen (on)		
43	ā (ē)	hoerōēfoe 'lmadd	hoerōēf mad of hoeroef mad
44	ي, ē		
45	و, o		
46	اي	hoerōēfoe 'llain	
47	او		
48	afwezigheid van eenigen klinker	djazm (djezm)	djazam of bāris māti.
49	verdubbeling van letters	tasjdīd (tesjdīd)	tasjdīd, gew: sjad-doe.
50	' (apostrophe)	wasl (wesl)	waslah
51	verlenging van klinkers	madd (medd) of maddah (meddah)	maddah
52	...—..., d. i. verdubbeling van woorden.	—	angka of angka dōewa.

53 — het trema.

Eenstemmigheid in het wedergeven van maleische woorden met nederduitsche letters, door zamenstellingen en andere soorten van klankwijzigingen, hoe wenschelijk die ook zijn moge, bestaat nog niet; ieder schrijver heeft daaromtrent zijne eigene denkbeelden, en zoo heb ook ik, met eerbied evenwel voor ieders individueel gevoelen, de mijne.

Ik ben, bij het vervaardigen van dat schema, van de grondstelling uitgegaan, dat, als het geluid eener aan onze taal vreemde letter niet naauwkeurig, of ten minste benaderend naauwkeurig, door de vereeniging van twee letters (drie zijn er reeds te veel) van onze taal kan wedergegeven worden, dit beter door eene nederduitsche letter met eenig ander teeken geschiedt, voornamelijk als de wedertegeven letter verwant is aan, of eene wijziging is van eene andere letter in diezelfde vreemde taal, die geheel zuiver in ons alphabet gevonden wordt.

Eene tweede grondstelling is voor mij geweest, dat tot de noodige klankwijzigingen, zoo veel mogelijk, hetzelfde diakritische teeken gebruikt wordt, waardoor eenvoudigheid bewaard blijft. Tot onderscheidings teeken heb ik gekozen een punt (.) dat onder de oorspronkelijke, in het ned. zuiver uitgedrukte letter geplaatst wordt, om aldus de werwante letter aan te duiden.

Ten derde heb ik mij tot regel gesteld eene naauwkeurige klankbeschrijving; doch zal ik die, in de „Ophelderingen” hieronder niet anders geven, dan waar ik met andere schrijvers verschil. Tot basis van vergelijking kies ik de schrijfwijze van De Hollander, in zijne Handleiding enz. Eindelijk heb ik letters van europesche talen, aan ons nederduitsch alphabet vreemd, zoo als de c (op zich zelve staande), q, x, en y, niet gebruikt, maar mij bepaald tot diakritische teekenen en de vereeniging van nederduitsche letters.

Ook eenige andere taalkundige aantekeningen zal men in de „Ophelderingen” welligt niet aan de onregte plaats vinden.

Ophelderingen.

1. De *alif* op zich zelve is de zuivere, onbelemmerde uitademing der lucht, sterk genoeg, om door de spraakorganen tot klanken gemodificeerd te worden, dat de functie der hamzat, der klinkers (*harakati*) en der *djazm* uitmaakt, en heeft

niets analoogs in onze europesche alphabetten. Zij komt dan ook nimmer alleenstaande voor en smelt in hare samenstellingen met onze klinkers ineen. Ik kan haar in het schema niet anders representeren, dan door onze *a*, de op de natuurlijkste wijze gemodificeerde uitademing der lucht.

7. De Hollander, en met hem veel anderen, geven de ζ met eene dubbele *h* (*hh*). De verdubbeling der *h* (*h*), die geen keelklank is, ofschoon zij gewoonlijk daaronder gerangschikt wordt, kan onmogelijk eenen keelklank vormen, aan ζ eigen (1). De ζ is evenwel naauw verwant aan de *h*, die zuiver door onze *h* gerepresenteerd wordt; want zij is eene in de keel gemodificeerde *h*: daarom vermeen ik, dat de ζ beter daargesteld wordt door eene *h*, voorzien van het gekozen onderscheidings-teeken, dat is: *h*.

Roorda van Eijsinga, die vroeger ook *hh* gebruikte, schijnt insgelijks te hebben ingezien, dat de ζ niet door *hh* uitgedrukt is; want hij gebruikt thans daarvoor eene *h* met een haakje (*h*).

Tegen het gebruiken eener dubbele *h* (*hh*) voor de ζ pleit ook nog de omstandigheid, dat in het arabisch dikwerf eene dubbele *s* (*h*) voorkomt en men dan ζ zoude schrijven even als *s*, b. v. الوهاب *wahhaboe* Kor. soer. III. v. 6., جات تطهرون *tathahharēna* Kor. soer. VII. v. 80.

11. Ik heb de $\hat{\zeta}$ (ق) — de linguale javaansche *ca* (*d*) — in het schema opgenomen, omdat die letter, hoezeer van lieverlede uit het maleisch schrift verdwenen, in de maleische scholen toch nog altijd hare plaats in het alfabet behoudt. Het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen bezit eenige exemplaren van vertalingen van den korān in 't javaansch, doch met arabisch karakter geschreven, in welke de

(1) De ζ is eene geaspireerde ζ (ān), even als de *h* (hā) eene geaspireerde *h* (aliif) is.

ث = پ voor de javaansche ^{en} gebruikt wordt. Woorden als *pondok*, *tanda*, *dāsar*, *dādoe* en meer anderen dienden eigenlijk geschreven te worden *ثندق*, *ثند*, *ثاسر*, *ثاد*.

De *ث = p* (24) zou waarschijnlijk reeds hetzelfde lot als de *ث* hebben gehad, ware zij niet door de nederlanders, die het verschil tusschen de *ث = p* en de *ف = f* of *ph* toch wat al te groot vonden, bewaard gebleven. In de eigenlijk maleische landen zal men doorgans de *ف* in de plaats van de *ث* gebruikt vinden, ten ware de invloed der engelschen op het schiereiland en de n. o. kust van Sumatra het gebruik de *ث* weder hier en daar hebbe ingevoerd.

16. Aangezien de vereeniging der twee klanken, aan onze *t* en *s* eigen, veel te hard is voor de *ص* en deze als eene wijziging van onze *s* kan beschouwd worden, zoo stel ik, in stede van *ts*, *s*. Ik gevoel mij te meer daartoe gerechtigd, daar de maleijers de *ص* in arabische, het maleisch burgerregt verkregen hebbende woorden als eene *s* uitspreken b. v. in *صحبة* (*sohbat*), *صبر* (*sabar*) *صابون* (*sāboen*).

19. De *ظ* is geenszins uitgedrukt door *ll*; want, ofschoon zij denzelfden vorm heeft als de *ط* (*ll*), zoo heeft zij daarmede toch niet de minste overeenkomst in klank. Die overeenkomst bestaat echter wel in een' hoogen graad met de *ض* (*ll* 17), waarom ik de *ظ* wedergeef door *ll*.

20. Een ander verschil levert de *ع* op. De Hollander geeft dien klank aan door eenen accent grave (´) boven den klinker. De kracht, die wij, of de franschen, gewoon zijn aan den accent grave toe te kennen, is geheel iets anders als de kracht, in de *ع* gelegen. De *ع*, op zich zelve, is de, aan de *h* (1) eigene uitademing der lucht, op haren weg echter door de vernauwing van het keelgat gemodificeerd. Voor dien gutturalen klank bestaat geen equivalent in het nederduitsch, evenmin als in de andere europesche geschrevene

talen, waarom ik het eigenaardiger en duidelijker vind, den kop van de ع zelve, dat is ء, boven den klinker te zetten, aan welken de gutturale klank der ع toekomt, dus onverschillig, of de ع de begin- of de sluitletter eener lettergreep is, b. v. *أَادَا' áada', عَمْر' óemr (óemoer), لَانَا' láná'.*

Analoog aan de wijze, waarop ik de) (') in het schema heb opgenomen, geef ik de kracht der alleenstaande ع door á.

21. De غ wordt vrij algemeen, en ook door De Hollander, door de drie letters *ghr* wedergegeven; daar echter de klank der غ, volgens de uitspraak der maleijers en van alle arabieren, die ik die letter heb hooren uitspreken, niets anders is, dan die eener gebrouwde *r*, zoo vind ik het veel eenvoudiger, deze letter weder te geven door *r*.

Het best bewijs, dat de غ gelijk is aan eene gebrouwde *r* (ر), wordt gegeven door de omstandigheid, dat een brouwende (door de maleijers اورغ بتيلر - *orang betēlor*- genaamd), bij godsdienstige handelingen, den *korān* niet mag voorlezen, omdat hij de ر als eene غ zou uitspreken en daardoor tot misverstand zou kunnen aanleiding geven en zelfs absurditeiten voordragen. Hij zou b. v. *رَسُوْلٌ rasōl* (waschwater) lezen, in stede van *رَسُوْلٌ rasoel* (afgezant, apostel).

De benaming *rīn*, in stede van *rain*, zal wel vreemd voorkomen, en toch is zij de eenige goede. Men vrage slechts den eersten den besten *hādījī*, of *djoeroe-tēlis*. In al onze arabische en maleische spraakkunsten zal men *rain* vinden; en dit is zeker vreemd en moet zijnen grond hebben. Ik beschouw de uitspraak *rain*, in stede van *rīn*, als een' misslag van den eersten, of een' der eerste schrijvers eener arabische spraakkunst in eene europesche taal, die uit eene gelijkheid in vorm en verwantschap in geluid der غ met de ع (*áin*) ook op eene zekere

gelijkheid in naam dacht te mogen besluiten (*ain-rain*), en door latere schrijvers is gevolgd, zonder dat die er zich verder om bekommerd hebben. Bij het vormen van den naam der ع, was de *fathat*, (of de klinker *a*) noodig, om haar consonantisch element in beweging te brengen; terwijl de in de غ aanwezige vibrerende articulatie in zich zelve reeds beweging genoeg bezit, om in den naam der غ de *a* ontberen te kunnen. Ook zoude het mogelijk kunnen zijn, dat ik echter betwijfel, dat in Konstantinopel en op de n. k. van Afrika, van waar wij in Europa ons arabisch veelal hebben, de benaming *rain* (غرين) besta.

25. Omtrent het wedergeven der ق door *kh* geldt geheel, wat aangaande het daarstellen der ح door *hh* (7) is aangemerkt: het gutturale geluid der ق is geenszins uitgedrukt door de bijvoeging van *h* bij de *k* (*kh*). De klank der ق ligt tusschen onze nederduitsche *k* en de hoogduitsche *g* voor *a*, *o* en *u*: daarom geef ik de ق weder door *k*.

Voor de ق is thans vrij algemeen de *q* ingevoerd. Deu oorsprong, de natuur en de kracht der *q* daargelaten, is zij eene aan ons alfabet vreemde letter en kennen wij haar niet anders, dan in uitheemsche woorden en gevolgd door *u* met nog een' tweeden klinker (qua... qui... enz). Daarom heb ik haar, als een te heterogeen bestanddeel, in mijn alfabet niet kunnen opnemen en zeg ik b. v. voor قرطس liever *karthas*, dan *qarthas*. Eenigen noemen de ق verkeerdelijk eene zeer harde *k*; en juist het tegendeel is waar, ten bewijze waarvan (mogt nog een ander bewijs, dan dat der door mij, gedurende eene reeks van jaren, bij arabieren waargenomen uitspraak en ingewonnen informatiën, noodig zijn) kan dienen de omstandigheid, dat de arabieren, wanneer zij indische eigennamen, waarin de گ (*g*) voorkomt, willen schrijven, die گ (*g*) gewoonlijk door de ق voorvangen, b. v. بوقيس voor بوگيس *Bögis*.

Op dit verbannen der thans zoo algemeen aangenomen *q* uit mijn schema heb ik wel de aanmerking hooren maken: dat het vreemd zijn der *q* aan ons alphabet geene reden is, om haar niet tot transcriptie der ق te bezigen, en dat het er eigenlijk maar op aankomt, dat men de ق duidelijk van de ك onderscheide.

Ik geef toe, dat duidelijkheid de hoofdzaak is; maar men moet duidelijk zijn met oordeel en zich daarbij gelijk blijven, en dan acht ik onze nederduitsche *k*, voorzien van het een of ander *vast* diakritisch teeken (*k̂*), oordeelkundiger en meer analoog aan de andere klankwijzigingen gekozen, dan de vreemde *q* zonder *u* en daaropvolgenden tweeden klinker. Moge zelfs de *q* afkomstig zijn van de semitische kaf (1) = ق, wij spreken in vreemde woorden de *q* nimmer uit met den aan die kaf = ق eigenen keelkank; want de *qu.* geven wij weder door *kw.*, en daar de *u* hier door de *w* gerepresenteerd wordt, zoo blijft voor het consonantisch element, in de *q* aanwezig, niets over, dan onze *k̂*, die gelijk is aan de semitische kaf = ك. — Graff, in zijne verhandeling over de letter *q* (*qu*), te vinden in de „philologische und historische Abhandlungen der Königlichen Academie der Wissenschaften zu Berlin, 1839“, toont daarenboven aan, dat de latijnsche en germanische *q* is: „eine mit labialer Aspiration begleitete gutturale tenuis“, en dat: „die Aussprache des in *q* liegenden *k*-Lauts weiter von der Kehle ab (dan de *k̂*) an dem oberen Vordergaumen geschieht, d. h. dem palatalen Laut sich nähert“; en juist het tegenovergestelde is het geval bij de uitspraak der ق, welke *dieper* in de keel dan de ك = *k̂* gevormd wordt.

35. De *hamza*, (ء), die eenigen zelfs onder de letters van het arabische alphabet tellen, waarom ik haar ook hare plaats achter de laatste letter van het alphabet heb aangewezen, of-

(1) Semitische letters zijn hier niet voorhanden.

schoon onze arabische spraakkunsten haar eerst achter de *tasjdid* (zie 49) behandelen, wordt door de maleijers soms geplaatst aan het einde van woorden, wier laatste lettergreep open is, om aan den laatsten klinker een' kort afgebroken klank te geven. Gewoonlijk sluit men dan het woord met de aan den laatsten klinker analoge zwakke letter (*horoeſ' temah*) en zet er eene *hamzat*, boven of achter, zoo als b. v. in de woorden ^{هنا} *هنا* en ^{هنا} *هنا* ^{هنا} *هنا* en ^{هنا} *هنا*, ^{هنا} *هنا* en ^{هنا} *هنا*. Eigenlijk dien- de hier de *hamzat*, voorzien te zijn van de *djazm* of *bāris māti* (هـ) — zie 48 — waarom de maleijers haar ook in zooda- nige gevallen *hamzat*, *māti* noemen; dan men doet dit zel- den of ooit.

In arabische woorden geeft de *hamzat*, voorzien van de *djazm* (هـ), of ook de *hamzat*, alleen (هـ), als zij aan het einde eener lettergreep *boven* eene sluitende *h*, of uit *h* ontstane *و* of *ي* geplaatst is, aan die drie letters nagenoeg hetzelfde kort afge- broken geluid als de *hamzat*, aan het einde van maleische woorden, *boven* of *achter* eene der drie homogene zwakke let- ters geplaatst (de maleische schrijfwijze is zeker uit het ara- bisch overgenomen) b. v. in de woorden: ^{هنا} *هنا* en ^{هنا} *هنا*, ^{هنا} *هنا* en ^{هنا} *هنا*.

In deze beide gevallen alleen heeft de *hamzat*, eenen invloed op de uitspraak van onze gewone klinkers, die echter te we- zenlijk is, om, bij de transcriptie van maleische en arabische woorden, te worden over het hoofd gezien en niet door eenig teeken aangeduid.

Niets komt mij natuurlijker en eenvoudiger voor, dan daarvoor de *hamzat*, zelve, die zoo weinig ruimte beslaat (هـ), te kiezen.

Het nauwkeurigst zou nu in allen gevalle zijn te schrijven:

a. de maleische woorden, zoo als مَنَّا of مَنَّا, بَادِي of بَادِي, كَارُو of كَارُو, بُدُو of بُدُو, *mintaa* of *mintaa*, *bādi* of *bādi*, *gārooe* of *gārooe*, *bōdo* of *bōdo*;

b. de arabische woorden, zoo als دَاب, أَيُّر, مَوْعِن, *daaboen*, *i'tzar*, *moe'min*;

waar, in de onderwerpelijke lettergrepen, de *a*, *oe*, *o*, *i* zouden staan in stede van de klinkers َ, ُ, ِ, die de voor afgaande medeklinkers in beweging brengen, en de daarop volgende َ (a^s), ُ (oe^s), ِ (o^s), ِ (i^s) in stede van de sluitmedeklinkers َ (أ), ُ (ا), ِ (ي), ِ (و), ِ (و); dan de bij die schrijfwijze plaats hebbende verdubbeling van klinkers, die in het nederduitsch eene verlenging aanduidt, terwijl in de onderwerpelijke transcriptie juist het tegendeel zal worden uitgedrukt, zou, vooral bij mingeoefenden, verwarring kunnen te weeg brengen hoe duidelijk men zich ook daarover hebbe uitgesproken. Daarom behoud ik alleen de *hamzat*, achter den betrekkelijken klinker geplaatst, en schrijf de hierboven tot voorbeeld gekozen maleische en arabische woorden aldus: *mintaa*^s, *bādi*^s, *gārooe*^s, *bōdo*^s, *da^sboen*, *i^stzar*, *moe^sminoen*. Silvestre de Sacy, in zijne *grammaire arabe*, bezigt in zoodanige gevallen nu eens den eenvoudigen klinker met eene apotrophe er achter, b. v. دَاب^s *da^s-bon* (T. I. p. 17), dan weder den *verlengden* klinker met de apotrophe er achter, b. v. مَوْعِن^s *mou^s-mi-nō-na* (T. I. p. 80 en 8), en blijft zich dus in dat opzigt niet gelijk. De laatste schrijfwijze is stellig af te keuren, daar hier de ِ geene verlengings- of quiescente letter is, maar in stede van den medeklinker ِ staat.

Dat maleische woorden, zoo als de hierboven genoemde, ook

op eene andere wijze kunnen geschreven worden, doet hier niets ter zake.

36 De *hā marboēth* (š), niet anders voorkomende, dan aan het einde van arabische woorden, is eigenlijk een grammaticale vorm, doch kan, wat hare gedaante betreft, gevoegelijk beschouwd worden als eene uit *š* (*h*) en *ت* (*t*) zamengestelde letter. En in der daad vereenigt de š de natuur der *š* en *ت*: zij wordt door de arabieren als *h* uitgesproken, doch kan, onder omstandigheden, zelfs volgens de regelen der maleische grammatica, *ت* (*t*) worden. De maleijers spreken haar nu eens als *h*, dan weder als *t* uit en hebben daaromtrent geene vaste regelen. Daarom komt het mij eigenaardig voor, een letterteeken uit te vinden, dat haar representeert; en wat is dan natuurlijker, dan, even als in het arabische letterteeken plaats heeft, eene *h* met eene *t* te verbinden, door eene dwarsstreep door de *h* te halen, *h̄*? Ik schrijf dus b. v. *نَفَقَةٌ* — *nafakat̄*.

Het is te verwonderen, dat in de door europeanen zamengestelde arabische en maleische spraakkunsten de benaming van *hā marboēth* — gebondene *h* — niet bekend is. De maleijers noemen haar *ta bersimpoele* — *t* met een' knoop — omdat zij haar veelal als *t* uitspreken en soms — doch zeer verkeerdelijk — aan het einde van maleische woorden, als *t* gebruiken, b. v. *سِرَّة* in stede van *سِرْت*, *serla*.

37. De *e*, onder no. 37 in parenthesi achter de *a* gesteld, duidt slechts aan, dat de *fathat*₁ (ـَ) in sommige arabische woorden ook de kracht kan hebben van onze zacht lange *e*, zoo als in *edel*, b. v. in *أَلِفٌ* — *elif* —, of van onze scherp korte *e*, zoo als in *bessen*, b. v. in *وَصَلٌ* — *wesl* —, *كَسْرَةٌ* — *kesrat*. Dan die uitspraak der *fathat*₁ is niet algemeen, onder anderen ook niet door de maleijers, aangenomen en bepaalt zich ook slechts tot zekere gevallen. Daarom zal ik in arabische woorden de *fathat* steeds met *a* uitdrukken en heb ik de *e*

hier slechts volledigheidshalve in parenthesi bijgevoegd.

De *a* heb ik gekozen, om daarmede aan te duiden den aan de *fathā* (ا), aan het einde van *maleische* woorden, eigendommelijken gewijzigden *a*-klank. Deze verschilt grootelijks van onze *a*: hij is een doffe, onbepaalde, stenende klank, een mengsel van *a*, *o* en *e*, niet ongelijk aan eene *verlengde* nederduitsche *zachtkorte e*, of *verlengde* fransche *e muet*. Ook bij de inlandsche bevolking van Batavia heb ik dien klank gehoord. Op Sumatra gaat hij, in vele streken, nagenoeg tot *o* over, in Sambas zelfs tot *ü* (hoogduitsch). Eenige gewesten ook — doch niet in de eigenlijke maleische landen — hebben den zuiveren klank der nederduitsche *a*.

Hoort men in de eigenlijke maleische landen een woord op eene zuivere, opene nederduitsche *a* uitgaan, dan kan men er ook verzekerd van zijn, ook zonder dat men eene aspiratie hebbe opgemerkt, dat er eene *h* achter volgt. Men zal op die wijze b. v. ontdekken, dat men *Mempāwah*, *Sembāwah* en niet *Mempāwa*, *Sembāwa* moet schrijven. Van daar ook, dat de maleijers europesche woorden, die op eene *a* uitgaan, gaarne met eene *h* (ح) aan het einde schrijven, b. v. بتاويه —

Batāwijah —, أيروقه — *Airōpah* —. Op die wijze heb ik, onder anderen, ontdekt het verschil tusschen de woorden توه — *toēha*, oud — en توه — *toēwah*, geluk, voorspoed — hetgeen, zooveel ik weet, nog door geen een' schrijver is opgemerkt.

De *e* is onze *zachtkorte e*, zoo als b. v. in *de*, *durven* enz., en komt dikwerf in mal. woorden voor.

38. De aan de *kasrat* eigene *i* - klank is niet die der nederd. *i*, in de woorden *minder*, *kinderen*, maar die der hoogduitsche *i*, in de verwante woorden *minder*, *kinder*; dan dat verschil is te gering, dan dat men daartoe het diakritisch punt behoeve te gebruiken, om den lezer dat verschil telkens voor oogen

te doen zijn; zijnde het echter anders gelegen met het verschil tusschen de *nederduitsche g* en de *maleische g*, daar het zeer wanluidend zou zijn, te spreken b. v. *gāram* voor *gāram*, *goēla* voor *goēla* enz.

De *e*-klank der *kasrat*₁ is tweederlei:

- a. die onzer *zachtllange e*; doch alleen, wanneer de *kasrat*₁ door eene *ي* verlengd wordt (zie no. 44);
- b. die onzer *scherpkorte e*, in het woord *lengte*; doch alleen in geslotene lettergrepen, b. v. *بَشْكُوكْ bengkok*, *لَنْكُوكْ lengkong*

(ook *lingkong*), *بَنْتَنْغْ benteng* (ook *binling*). — De woorden, waarin deze uitspraak der *kasrat*₁ gevorderd wordt, of kan plaats hebben, zijn zeldzaam.

- Het hier aangetoonde onderscheid tusschen de twee aan de *kasrat*₁ toekomende *e*-klanken is duidelijk genoeg, om elk diakritisch teeken onnoodig te maken.

40, 41, 42. De wijze waarop de *tanwīn* (nunnatie) is wedergegeven, is de algemeen aangenomene en heeft geene andere uitlegging noodig.

43, 44, 45. In opvolging van Robinson, Marsden en E. Netscher, geef ik de verlengingsletter weder door eene dwarsstreep (-) boven de primitieve letter.

Vroeger gebruikte ik den *accent aigu*, die, uit zijnen aard, minder goed is. En nog vroeger *verdubbelde* ik den primitieven klinker, met uitzondering van de *i*, welker verlenging ik, even als in het ned. plaats heeft, door *ie* wedergaf, en schreef b. v. *baarang*, *pangeeran*, *tiekoes*, *oorang*, *boeeroeng*. Eene dubbele *oe* (*ocoe*) moge op den eersten oogopslag vreemd schijnen; dan het is de schuld van het maleisch en arabisch niet, dat wij in het nederduitsch eene zamenstelling der twee letterteekens *o* en *e* noodig hebben, om den italiaanschen of hoogduitschen klinker *u*, die zuiver den klinker *و* in *بُورَغْ*

— *boeroeng*, vogel — wedergeeft, uit te drukken. Onze *oe* is geen diphthong of tweeklank, zoo als ons gewoonlijk geleerd wordt; de klank, dien wij daardoor uitdrukken, is even zuiver en ongemengd, als die der fransche *ou*, der engelsche *oo*, der hoogduitsche *u*, der sanskritische *oe* (1) enz., moge die klank in de verschillende talen zijnen oorsprong danken, aan wat hij wil. En inderdaad, ik hoor in onzen nederduitschen klinker *u* eerder een gemengd geluid, dan in den *zoo-genaamden* tweeklank *oe*. Ik zoude de verdubbeling der klinkers ook behouden hebben, ware het niet, dat ik eens, in een officieel stuk, het dajaksche woord *moevoët* — spook — moest schrijven, hetgeen mij dan toch wat al te wanstaltig voorkwam. Toen heb ik — welligt wat te overhaast — aan de verdubbeling der klinkers vaarwel gezegd.

46, 47. De diphthongen ^{اِي} *ai* en ^{اُو} *au* of ^ي *ei* en ^و *oi* schrijf ik *ai* en *au*, als het natuurlijkst en het meest met eene goede uitspraak overeenkomende. In eenige gewesten zweemt de *ai* naar onze *ei*, in andere gaat dezalve in *ē* en *ī* over b. v. ^{كدي} *kedei*, in stede van *kedai*; ^{سَمْبِي} *sampē*, in stede van *sampai*; ^{سَرَابِي} *serābi*, in stede van *serābai*. Sommige dialekten hebben *ō* voor *au*, b. v. ^{پيسو} *pīsō*, voor ^{پيساو} *pīsau*.

49. Bij de euphonische *tasjdīd* vervang ik de uitvallende letter door eene apostrophe ('), b. v. ^{مِن رَّبِّي} *mirrabbihī*, eigenlijk ^{مِن رَّبِّي} *min rabbihī*, ^{أَرَدْتُ} *aradtoe*, eigenlijk ^{أَرَدْتُ} *aradloe*.

50. De *alif*, van eene *wasl* voorzien (1), ten teeken dat zij in de uitspraak uitvalt, vervang ik, even als de ten gevolge der euph. *tasjdīd* (49) uitvallende letter, door eene apostrophe (').

(1) Sanskrit typen zijn hier niet voorhanden.

b. v. ^{تَمَّتْ} ^{الْكَلَامَ} *tammatoe 'ikalām*, voor ^{تَمَّتْ} ^{الْكَلَامَ} *tammatoe allklām*.

Valt het geheele arab. lidwoord ^{أَلْ} uit, door de vereeniging der oorzaken, die èn de *wasl* èn de euphonische *tasjād* noodig maken, dan beschouw ik ook daarvoor de apostrophe voldoende,

b. v. ^{عَبْدَ الرَّحْمَانَ} *ābdoe 'rrahmān*, voor ^{عَبْدَ الرَّحْمَانَ} *ābdoe alrahmān*.

5. Van het trema, waarvoor in het arabisch of maleisch, als onnoodig, geen representant is, zou ik mij, strikt genomen, alleen daar behooren te bedienen, waar twee klinkers, waarvan de eerste eene lettergreep sluit en de tweede eene lettergreep begint, als een tweeklank zouden kunnen uitgesproken worden, dus alleen daar, waar *a* en *i* elkander op die wijze ontmoeten, zoo als b. v. in ^{كَيْنِي} *kāingīnan*-lust-; dan ik geloof wel te doen, dat ik, vooral ten behoeve van mingeoefenden, der duidelijkheid hier iets ten offer breng en de trema overal gebruik, waar twee klinkers van elkander te scheiden zijn, die in het nederduitsch als een tweeklank of een verlengde klinker zouden kunnen gelezen worden, zoo als b. v. in ^{كَادَانْ} *kaūtāän*; dus niet in woorden als b. v. ^{كَانْتَوْغَنْ} *kaentoengan*, daar hier geene incensmelting van klinkers kan plaats hebben.

Ik zou gaarne de door de maleijers aangenomene volgorde der letters ook in mijn schema bewaard hebben en alzoo de niet-arabische letters ^چ, ^ڈ, ^غ, ^ف, ^ث, ^پ achter het arabische alphabet laten volgen; dan de door Marsden ingevoerde en door alle schrijvers na hem behoudene invoeging dier zes letters, onmiddellijk achter de verwante arabische letters ^چ, ^د, ^غ, ^ف, ^ک, ^ي, heeft bij ons reeds het burgerregt verkregen en een terugkeeren tot het oorspronkelijke zou oneindige moeilijkheden veroorzaken. Marsden schijnt zich niet weinig op die verandering te laten voorstaan, die ik ech-

ter niet anders, dan als onoordeelkundig, eigenmagtig en onnoodig kan beschouwen. Zij komt mij even ongerijmd voor, als eene wijziging van ons nederduitsch alphabet, door b. v. de *p* achter de *b*, de *v* achter *f*, de *t* achter de *d* te laten volgen.

Proeve van het woordenboek.

آتچاپ *ātjap*, het overstroomd zijn; het onder water staan.—

Ātjap kampoeng kila tijāda bāgai tāhoen jang tāloe dū-lamnja, het onder water staan van ons dorp is zoo diep niet, als verleden jaar, d. i. ons dorp staat zoo diep niet onder water, als verleden jaar. — Overstroming. — *Deri manūkah dātang ātjap sebesar ini*, van waar komt zoo groot eene overstroming? — Overstroomd zijn; onder water staan. — *Ātjap segala lādang orang sepandjang soēngai*, alle rijstvelden (*orang* — der menschen — blijft hier onvertaald) langs de rivier staan onder water. — Overstroomd worden, d. i. overstroomd raken; onder water komen. — *Tijāda soēwahlah ātjap negeri kila, djikalau hoēdjan bagaimāna sekalipōn*, onze stad komt nimmer onder water, wordt nimmer overstroomd, hoe het ook moge regenen. — a. *مٹاچاپ* *mengātjap*, overstroomen, d. i. de oorzaak zijn van overstroming. — *Bah mengātjap segala kampoeng kelak*, de vloed (namelijk van boven) zal alle dorpen overstroomen. — b. *برآچاپ* *berātjap*, overstroming hebben; overstroomd zijn; onder water staan. — *Tijādālah berātjap kila tāhoen jang tādi*, verleden jaar hebben wij geene overstroming gehad. — c. *دآچاپ* *di ātjap*, overstroomd worden; onder water gezet worden. — d. *ترآچاپ* *terātjap*, overstroomd geworden; onder water gezet geworden; overstroomd; onder water gezet. — Overstroombaar; kunnende overstroomd, onder water gezet, worden. — *Tānah*

toe tijāda terātjap, dit land kan niet onder water gezet worden.

1. *اچفکن* *ātjapkan*.—*a.* *مغساچفکن* *mengātjapkan*, doen overstromd zijn; onder water zetten.—*c.* *داچفکن* *diātjapkan*, het pass.
2. *اچاڤي* *atjāpī*.—*a.* *مغساچاڤي* *mengatjāpī* en *c.* *داچاڤي* *diatjāpī*, het vorige.
3. *ڤراچف* *perātjap*.—*a.* *مڤراچف* *mempērātjap* en *c.* *ڤراچف* *di perātjap*, het vorige.—Het pass. is het meer gebr.
4. *ڤراچفکن* *perātjapkan*.—*a.* *مڤراچفکن* *mempērātjapkan* en *c.* *ڤراچفکن* *di perātjapkan*, het vorige, intens.
5. *ڤراچاڤي* *peratjāpī*.—*a.* *مڤراچاڤي* *mempērātjāpī* en *c.* *ڤراچاڤي* *di peratjāpī*, het vorige.
34. *ڤغساچف* *pengātjap*; het middel tot overstroming; de vloeistof, welke overstroomt.
37. *ڤراچاڤان* *peratjāpan*, het overstroomen; overstroming, *handeling der vloeistof*.

ارواح *arwāh*, de plur. van het arab. **روح** *rōh*, geest; ziel. Van het woord **ارواح** bedienen de maleijers zich, om daarmede een' afgestorvene aan te duiden, die tot dengene, met wien men spreekt, in betrekking van bloedverwantschap, liefde of vriendschap gestaan heeft. Het gebruik daarvan hangt af van de respectieve rangen der sprekende personen: de mindere bedient zich daarvan, sprekende van eene betrekking van een' hoogere; voornamelijk personen doen het onderling; een hoogere, sprekende van eene betrekking van een' mindere, doet het alleen, als de afgestorvene tevens eene betrekking van dien hoogere is, zooals door huwelijken dikwerf plaats heeft. Het komt het meest overeen met het nederd. *zaliger*. — *Arwāh*

soelthān, de sulthan zaliger. — *Mākan arwāh*, de van gebeden vergezeldde doodmalen (eene soort van zielmis) houden, welke op den 3, 7, 25, 40 en 100 dag na het overlijden, soms ook voorts nog jaarlijks, gegeven worden. — *b.* *برارواح* *berarwāh*, een doodmaal hebben, houden. — *Berarwāh 'ija, maka tijāda dātang*, hij komt niet, omdat hij doodmaal houdt. — *d.* *ترارواح* *terarwāh*, door doodmalen gedacht (een afgestorvene).

1. *ارواحك* *arwāhkan*. — *a.* *مغرواحك* *mengarwāhkan*, een afgestorvene op die wijze gedenken. — *Maka 'ijap—tiap tuhoen, pada sapoetoh hari boelan radjab, 'ija mengarwāhkan istrinja itoc*, alle jaren, op den tienden dag der maand Radjab, gedenkt hij dezer zijner gemalin, met gebeden en doodmalen. — *c.* *دارواحك* *di arwāhkan* op die wijze gedacht worden. — *Setidak-tidaknja di arwāhkanja djoega hendaknja pada katiga harinja*, op den derden dag ten minste moet zijner met een doodmaal en gebeden gedacht worden.
4. *قرارواحك* *perarwāhkan*. — *a.* *مقرارواحك* *mempelarwāhkan*, en *c.* *دقرارواحك* *di perarwāhkan*, het vorige, intens. — Het pass. is het meer gebr.

أولف *ōlak*, jav. *ꦲꦭꦏ꧀* *hoelēk*, de draaijende, warlende

beweging eener vloeistof; het afwijken eener in beweging zijnde vloeistof van hare oorspronkelijke rigting, veroorzaakt door eenig ligchamelijk voorwerp, dat zij op haren weg ontmoet. — *Ōlak ājer*, de draaijende of zoodanig afwijkende beweging van water; draaikolk; maalstroom; neer. — *Ōlak āngin*, het afwijken van eenen wind van zijne oorspronkelijke rigting, veroorzaakt b. v. door den loop eener rivier, de strekking van een bosch, een berg,

een eiland, in zijn' weg liggende; zoodanig afgeweken wind zelf. — In eene draaijende, warlende beweging zijnde (van vloeistoffen); afgeweken, afgebogen van de oorspronkelijke rigting (van vloeistoffen). — *Ājer ōlak*, water, in eene draaijende, warlende beweging; draaikolk; maalstroom; neer. — *Āngin ōlak*, wind, die van rigting veranderd is, in den zin hierboven. — *a. مَعْوَلَقْ mengōlak*, eene draaijende, of andere rigting aannemen (van vloeistoffen); van rigting veranderen (van vloeistoffen); neeren (van water). — *Di ōedjoeng poēlau noēn nistjaja āngin mengōlak kelak*, bij gindsch punt van het eiland zal de wind voorzeker eene andere rigting aannemen (in den zin hierboven). — *b. بَرَوَلَقْ berōlak*, in eene draaijende, of van de oorspronkelijke rigting afwijkende beweging zijn; neeren (verb.); maalstroomen, draaikolken of neeren hebben. — *Di tōbok boēngoer soēngai berōlak*, in de bogt Boēngoer neert de rivier. — *Berōlak terlampau soēngai imi*, deze rivier heeft uitermate veel maalstroomen.

1. *اَوَلَقْ ōlakkan*. — *a. مَعْوَلَقْ mengōlakkan*, eene vloeistof in eene draaijende beweging brengen; haar van hare oorspronkelijke rigting doen veranderen; haar afbuigen. — *c. دَاوَلَقْ di ōlakkan*, het pass.
3. *دَفْرَاوَلَقْ perōlak*. — *a. مَمْفَرَاوَلَقْ memperōlak* en *c. دَفْرَاوَلَقْ di perōlak*, het vorige. — Het pass. is het meer gebr. — *Maka āngin kīta di perōlaklah ōleh poēlau sabōewah*, een eiland deed onzen wind van rigting veranderen.
4. *دَفْرَاوَلَقْ perōlakkan*. — *a. مَمْفَرَاوَلَقْ memperōlakkan* en *c. دَفْرَاوَلَقْ di perōlakkan*, het vorige, intens.

دَوَا

تَوَا toēwah, geluk; voorspoed (speciaal in ondernemingen).

Tijāda berōbah toēwahnja sōemoer hūdoepnja, zijn geluk

wankelt niet, zoolang hij leeft. — *b.* برتوه *bertōewah* en, door elis., بتوه *betōewah*, geluk, voorspoed, hebben; gelukkig, vrij van ongeluk, zijn; gelukkig; vrij van ongeluk. — *Bertōewahlah ūja*, hij is gelukkig; het loopt hem mede. — *Perāhoe jang bertōewah*, een gelukkig vaartuig. — 36. پرتوه *pertoewah* en, door elis., پتوه *petōewah* (het laatste is het meer gebr.), iets dat geluk, heil, aanbrengt, veroorzaakt; eene nuttige, heilzame leering; een goede raad. — *Minta^s petōewah toēwan*, ik verzoek een' heilzamen raad van u. — *Dengan petōewah toēwan, maka sahāja lapas*, met uwe heilzame leering ben ik vrij gekomen.

توه *toēha* I. oud; bejaard; bedaagd; rijp (van vruchten),

namelijk oud genoeg, om door liggen murw (*māsak*) te worden. — Een oudste; een hoofd. — *Di manākah toēha kampoeng*, waar is het dorps hoofd? — *Ōrang toēha*, oude lieden; de ouders; een oudste; een hoofd. — Bejaardheid; bedaagdheid. — *Belom berāpa djoēga toehanja*, hij is zoo oud ook nog niet. — *b.* برتوه *bertōēha* en, door elis., بتوه *betōēha*, een oudste, een hoofd, hebben.

1. تهاكان *toehākan*. — *a.* منهاكان *menochākan*, tot oudste, hoofd, aanstellen. — Weinig gebr. — *c.* دتهاكان *di toehākan*, het pass. — Weinig gebr.

33. كتهاان *katoehāan*, bejaardheid; bedaagdheid. — Weinig gebr.

46. پنتوه *pentoēha*, een oudste; een hoofd. s. s.

II. donker van kleur; bezittende (van lichamen) een' *hoogen*, of, bij vergelijking, ook *hoogeren* graad van zekere lichamelijke hoedanigheden, voornamelijk verkregen door het *lang*, of *langer*, onder den invloed staan van zekere uitwerkingen, of door het bijvoegen van

ingredienten, welke die hoedanigheden te weg brengen. — *Merah toēha*, donkerrood. — *Ājer thēh jang toēha*, donkere, d. i. sterke, thee. — *Mas toēha*, donker, d. i. fijn, goud. — *Kakwat kōerang toēha bākarnja*, de koffij is niet sterk genoeg gebrand. — *Rōti kōerang toēha bākarnja*, het brood is niet hard genoeg gebakken. — Het donkere van kleur; de eigenschap van een' *hoogen*, of, bij vergelijking, ook *hoogeren* graad van zekere ligchemelijke hoedanigheden, verkregen als boven. — *Belom sampai toehānja*, het is nog niet donker genoeg; het heeft den vereischten graad van eene hoedanigheid nog niet, verkregen als boven.

1. *تہاکن toehākan*. — a. *منہاکن menoehākan*, donker doen zijn, maken; aan iets een *hoogen*, of, bij vergelijking, ook *hoogeren* graad van zekere ligchemelijke hoedanigheden geven, op de wijze als hierboven. *Menoehākan mas*, goud van betere gehalte doen zijn, door de bijvoeging van meer zuiver goud, of door hetzelfde langer aan een' zuiverenden invloed bloot te stellen. — *Menoehākan minjak*, olie bruin maken, door koken. — *Menoehākan minjak jang tengik*, sterke olie verbeteren, door koken enz. — *Menoehākan boēboer*, den brei indikken. — *Menoehākan rōti*, het brood goed uitbakken. — c. *دیتہاکن di toehākan*, het pass. — *Ājer nīla itoe di toehākan lagi sedikit*, dat indigosop moet nog wat donkerder gemaakt worden.

4. *پرتہاکن pertoehākan* en, door elis., *فتہاکن petoehākan* (het eerste is het meer gebr). — a. *ممشرتہاکن mem-pertoehākan*, en, door elis., *ممشفتہاکن mem-petoehākan*, en c. *دپرتہاکن di pertoehākan* en, door elis., *دفتہاکن di petoehākan*, het vorige, intens. — Het pass. is het meer gebr.

- سَرَكَه *sergah*, het aanspreken van iemand, luidkeels en op een' hoogen toon; het snaauwen; het afsnaauwen. — *Sergaknja tijada berhingga lagi*, zijn snaauwen heeft geen einde. — a. مَسْرُكِه *menjergah*, iemand op die wijze aanspreken, afsnaauwen. b. بَسْرُكِه *bersergah* en, door elis., بِسْرُكِه *besergah*, snaauwen; snaauwende zijn. — *Dalam ija bersergah*, terwijl hij aan 't snaauwen was. — c. دَسْرُكِه *di sergah*, op de beschreven wijze aangesproken, afgesnaauwd worden. — *Tijada bijasa koe di sergah orang*, ik ben niet gewoon, afgesnaauwd te worden. — d. تَسْرُكِه *tersergah*, afgesnaauwd geworden; afgesnaauwd. — Kunne afgesnaauwd worden. — *Tijada tersergah orang itoe*, die man kan niet afgesnaauwd worden, laat zich niet afsnaauwen.
1. سَرَكِهْكَ *sergahkan*. — a. مَسْرُكِهْكَ *menjergahkan*, iemand op de beschrevene wijze aanspreken, afsnaauwen. — c. دَسْرُكِهْكَ *di sergahkan*, het pass.
 2. سَرَكِهْهِ *sergahi*. — a. مَسْرُكِهْهِ *menjergahi* en c. دَسْرُكِهْهِ *di sergahi*, het vorige.
 3. مَسْرُكِهْ *persergah* en, door elis., مَسْرُكِهْ *persergah* (het tweede is het meer gebr.) — a. مَمَسْرُكِهْ *mempersergah* en, door elis., مَمَسْرُكِهْ *mempersergah* en c. دَمَسْرُكِهْ *di persergah* en, door elis., دَمَسْرُكِهْ *di persergah*, het vorige. — Het pass. is het meer gebr.
 4. مَسْرُكِهْكَ *persergahkan* en, door elis., مَسْرُكِهْكَ *persergahkan* (het tweede is het meer gebr.) — a. مَمَسْرُكِهْ *mempersergahkan* en, door elis., مَمَسْرُكِهْ *mempersergahkan* en c. دَمَسْرُكِهْكَ *di persergahkan* en, door elis., دَمَسْرُكِهْكَ *di persergahkan*, het vorige, intens.

6. **پرسرگاہی** *persergāhi* en, door elis., **پسرگاہی** *pesergāhi* (het tweede is het meer gebr.) — a. **مپسرگاہی** *mempersergāhi* en, door elis., **مپسرگاہی** *mempersergāhi* en c. **دپسرگاہی** *di persergāhi* en, door elis., **دپسرگاہی** *di pesergāhi* het vorige.

31. **پنجرگاہ** *penjergah*, en snaauwer; die de gewoonte van snaauwen heeft.

37. **پسرگاہن** *persergāhan* en, door elis., **پسرگاہن** *pesergāhan* (het tweede is het meer gebr.), het snaauwen, de snaauw; het afsnaauwen, de afsnaauwing.

و س

سوہ *sōwah* = **فرنگہ** *pernah*, immer; ooit. Het komt gewoonlijk met eene negatieve partikel, of in eene vraag voor. — *Tijāda sōwah*, nooit. — *Belom sōwah* nog nooit. — *Adakah sōwah toewan metihat jang demikijan itoe*, hebt gij ooit zoo wat gezien?

س

سجال *sijal*, ongeluk; tegenspoed (speciaal in ondernemingen). *Terlampau sangat pōela sijal ākoe mi*, mijn tegenspoed is dan toch ook al te groot. — b. **برسجال** *bersijal* en, door elis., **بسجال** *besijal*, ongeluk, tegenspoed, hebben; ongelukkig zijn; ongelukkig. — *Tijāda berāni sahāja; kārana bersijallah sahāja*, ik durf niet; want ik ben ongelukkig, het loopt mij niet mede. — *Perāhoe jang bersijal*, een ongelukkig vaartuig.

36. **پرسجال** *persijal* en, door elis., **پسجال** *pesijal*, iets dat ongeluk, onheil, aanbrengt, veroorzaakt. — *Pembōenōchan itoe jang mendjūdi persijalaja*, die moord is de oorzaak van zijn ongeluk.

ق

پادن *pādan*, passend; voegzaam; voegelijk; overeenkom-

stig; evenredig; in evenredigheid. — *Tijādu pādan kala-koeannja dengan martabatnja*, zijn gedrag is niet overeenkomstig zijnen rang. — *Pādan djoēga gelarnja dengan bangsanja*, zijn titel is wel overeenkomstig zijne afkomst. — Het passende enz. — *Bājikkak kita mentjahari pādannja*, laat, ons het voegzame daartoe zoeken. — *a. ممان ممان* *memādan*, passend enz. doen zijn, maken. — *b. برپادن* *berpādan*, passend enz. zijn. — *c. دپادن* *di pādan*, passend enz. gemaakt worden. — *d. ترپادن* *terpādan*, passend enz. gemaakt. — Kunnende passend enz. gemaakt worden.

1. *پادنکن* *pādankan*. — *a. ممانکن* *memādankan*, passend enz. doen zijn, maken. — *c. دپادنکن* *di pādankan*, het pass. — *Ōepahnja di pādankan hendaknja dengan pekerdjūannja*, zijn loon moet overeenkomstig zijn werk gesteld worden.
3. *دپرپادن* *perpādan*. — *a. ممبرپادن* *mempērādan* en *c. دپرپادن* *di perpādan*, het vorige. — Het pass. is het meer gebr.
4. *پرپادنکن* *perpādankan*. — *a. ممبرپادنکن* *mempērādankan* en *c. دپرپادنکن* *di perpādankan*, het vorige, intens.
33. *کشدانن* *kapaḍanan*, het passende enz.; evenredigheid.

قَار *pāra*, zolder; zoldering (in het algemeenen); voorts (speciaal) eene kleine zoldering, of horde, boven den haard, om er kookgereedschappen, eetwaren enz. op te bergen. — *Ārang pāra*, roet.

قَعَاچَپ *pengātjap*, zie **آچَپ** *ātjap*.

قَلِیغَه *peleŋah*, zie **لِیغَه** *leŋah*.

لَيْغَةً *tengah*, zorgeloos; onoplettend; achteloos; onverschil-

lig.—*Djanganlah tengah*, *djōeroemoōdi*, wees niet achteloos, roerganger.—Zorgeloosheid; onoplettendheid; achteloosheid; onverschilligheid.—*Deri pada sangat tengahnja*, *maka karamlah perahoēnja*, zijn vaartuig verging door zijne groote zorgeloosheid.—*a.* مَلَيْغَةً *metengah*, zich zorgeloos enz. gedragen.—Iets zorgeloos enz. behandelen (beter 1. a.).—*b.* بَرَلَيْغَةً *bertengah* en, door elis., بَلَيْغَةً *belengah*, zorgeloos enz. zijn.—*Takkala ija bertengah maka dutanglah moesoehnja*, zijn vijand kwam, toen hij zorgeloos was.—*c.* دَلَيْغَةً *di tengah*, zorgeloos enz. behandeld worden (beter 1. c.).—*d.* تَرَلَيْغَةً *tertengah*, zorgeloos enz. geworden.—*Samalam sahaja melihat wājang*, *maka tertengahlah sahaja*, toen ik gisteren de wājang zag, werd ik zorgeloos (overkwam mij zorgeloosheid).—Zorgeloos enz. behandeld geworden; zorgeloos enz. behandeld.

1. لَيْغَةً *lengahkan*.—*a.* مَلَيْغَةً *metengahkan*, zorgeloos enz. doen zijn.—*Metengahkan dirinja*, zich in eene zorgelooze, onverschillige houding plaatsen; zich houden, als of iemand iets niet aangaat.—Zorgeloos enz. behandelen.—*c.* دَلَيْغَةً *di lengahkan*, zorgeloos enz. gemaakt worden.—Zorgeloos enz. behandeld worden.—*Pekerdjaän rānja tijāda boleh di lengahkan*, s'konings dienst mag niet veronachtzaamd worden.

3. فَرَلَيْغَةً *perlengah* en, door elis., قَلَيْغَةً *pelengah*.—*a.* مَمْقَرَلَيْغَةً *mempertengah* en, door elis., مَمْقَلَيْغَةً *mempetengah* en *c.* دَفَرَلَيْغَةً *di perlengah* en, door elis., دَقَلَيْغَةً *di pelengah*, het vorige.—Het pass. is het meer gebr.

4. فَرَلَيْغَةً *perlengahkan* en, door elis., قَلَيْغَةً *pelengahkan*

منهاكن *menoehakan*, zie توه *tueha*.

مېرگه *menjergah*, zie سرگه *sergah*.

Zoolang ik nog niet in het bezit zal zijn van al de midde-
len, hierboven opgegeven, zal ik mij bepalen tot voorbereiden-
de arbeiden, die voornamelijk zullen bestaan in het beoefenen
van het javaansch, het sanskrit en het arabisch, en het verza-
len van bouwstoffen.

Elke aanmerking op den inhoud dezer zal mij aangenaam
zijn, voornamelijk, als zij tevens eene verbetering aantoot.

Ik neem, eindelijk, deze gelegenheid te baat, de beoefenaren
der maleische taal te verzoeken, al het nog onbekende, dat zij
mogten opdoen, of reeds bezitten, als zij het niet zelven in
het licht willen geven, mij, in het belang der wetenschap, me-
de te deelen; kunnende zij op erkentelijkheid en bekendmaking
hunner namen, bij de uitgave van mijn werk, staat maken.

Brieven, tot mijnen arbeid betrekking hebbende, gelieve
men onder dienst-couvert aan mijn adres te zenden.

B E R I G T E N.

Gedenkpenningen voor Ned. Indië.—Het penningkabinet van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen werd door den kolonel chef van het wapen der artillerie Van Dentzsch verrijkt met een galvano-plastisch afgietsel van eene gedenkpenning ter nagedachtenis van den gewezen gouverneur generaal J. graaf Van den Bosch.

Zij is van brons, 5.1 ned. duimen in diameter.

De voorzijde heeft het portret van den graaf *en face* en daarom JOHANNES, GRAAF VAN DEN BOSCH, GEB: TE HERWIJNEN 2 FEBR: 1780; OVERL: TE 'S HAGE 28 JAN. 1844.

De keerzijde heeft, boven, in zeer klein romeinsch kapitaal, omgeven door stralen:

FREDERIKSOORD

JAVA

Daaronder:

LUIT. DER GENIE 1797.

KOLONEL 1808.

JAVA VERDEDIGD 1802—1808.

NAARDEN INGESLOTEN 1813—1814.

DIRECT. DER MILIT. ZAK. VAN JAVA 1814.

GENERAAL MAJOOR 1816.

DE MAATSCH. VAN WELD. GESTICHT 1818.

ADMIN. DER NAT. MIL. EN SCHUTT. 1823.

COMM. GEN. DER W. INDIEN 1827—1828.

GOUV. GEN. VAN NEDERL. IND. 1829—1834.

MINISTER VAN KOLONIEN 1831—1839.

LID DER 2^e KAMER 1842—1844.

Aan den voet het familie wapen, tusschen een lauwer- en eikentak.

Aan den kapitein-luitenant ter zee A. A. de Vries heeft het kabinet te danken een exemplaar der bekende medaille voor den javaschen oorlog.

E. NETSCHER.

